Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 4

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

КУЗНЄЦОВА Наталія Семенівна, доктор юридичних наук, професор, помічник ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка **(головний редактор)**;

ГРИНЯК Андрій Богданович, доктор юридичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України **(заступник головного редактора)**;

ВЕЛИКАНОВА Марина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ЗАЯЦЬ Наталія Володимирівна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії, історії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ;

КОТ Олексій Олександрович, доктор юридичних наук, професор, директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ЛАВРИК Галина Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правознавства Полтавського університету економіки і торгівлі;

МІЛОВСЬКА Надія Василівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ЧЕХОВСЬКА Ірина Василівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права Університету державної фіскальної служби України;

Енріко АЛЬБАНЕЗІ (Enrico ALBANESI), доктор філософії (PhD), доцент, доцент конституційного та публічного права, кафедри права Університету Генуї (м. Генуя, Італія);

П'єр Паоло ПАУЛЕЗУ (Pier Paolo PAULESU), доктор філософії (PhD), професор, професор кафедри публічного, міжнародного та права Європейського Союзу Університету Падуї (м. Падуя, Італія).

Журнал ухвалено до друку Вченою радою
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України
29 жовтня 2026 р., протокол № 12

Науковий журнал «Нове українське право» зареєстровано Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення
(Рішення про реєстрацію суб'єктом у сфері друкованих медіа № 746 від 14.03.2024,
ідентифікатор медіа: R30-03473).

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України
(вул. Пилипа Орлика, 3, м. Київ, 01024, e-mail: lawmaking@nas.gov.ua. Тел.: +38 (044) 253-34-19).

Періодичність видання: 6 разів на рік.
Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, іспанська, болгарська, румунська.

Наказом МОН України від 11.06.2026 № 928 (додаток 14) журнал включено до Категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України.
Кластер: Право.
Спеціальності: D8 Право, D9 Міжнародне право.

Офіційний сайт видання: www.newukrainianlaw.in.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

ISSN 2710-4818 (Print)
ISSN 2710-4826 (Online)

© Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України, 2026

ISSN 2710-4818 (Print), ISSN 2710-4826 (Online)

ЗМІСТ

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

Ілин Л. М.
ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У ПРАВОВОМУ ОСМИСЛЕННІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....11

Костюченко О. Є.
ПРАВОВА МОДЕЛЬ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ХАРТІЇ ДОСЛІДНИКІВ ДО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....18

Кривицький Ю. В.
ПРАВОТВОРЧІСТЬ ЯК ФОРМА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ.....27

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Вінник О. М.
ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК ФОРМА МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ 34

Карнаух В. С.
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ОНОВЛЕННЯ КОЛІЗІЙНИХ НОРМ ПРО ДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В МЕЖАХ СТРАТЕГІЇ РЕКОДИФІКАЦІЇ ПРИВАТНОГО ПРАВА.....43

Красицька Л. В.
РОЗВИТОК ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ОГОЛОШЕННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ПОМЕРЛОЮ.....50

Крикун В. Б.
ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ МІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ДО ЄС.....57

Кузнєцова Н. С., Кот О. О., Гриняк А. Б.
ПРОЄКТ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: НОВА МОДЕЛЬ КОДИФІКАЦІЇ ПРИВАТНОГО ПРАВА.....65

Лічман Л. Г.
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН З ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ.....94

Міловська Н. В., Перевертун О. В.
ПРИНЦИПИ ТА ПІДХОДИ ЩОДО РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО У СВІТЛІ РЕКОДИФІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....101

Олешко О. М.
СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДЕРЖАВИ ЯК УЧАСНИКА ПРИВАТНОПРАВОВИХ ВІДНОСИН.....107

Синєгубов О. В., Бортнік О. Г.
ПРАВОВА АРГУМЕНТАЦІЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ У СІМЕЙНИХ СПРАВАХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....113

Стефанчук М. О., Музика-Стефанчук О. А., Музика Л. А.
ВЗАЄМОДІЇ ПРИВАТНОГО І ПУБЛІЧНОГО ПРАВА В ПРОЦЕСАХ РЕКОДИФІКАЦІЇ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....130

Стрельбіцька Л. Я., Блащук Т. В.
ПОСМЕРТНЕ РОЗПОРЯДЖЕННЯ РЕПРОДУКТИВНИМ БІОМАТЕРІАЛОМ
У ПРОЄКТІ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ:
СИСТЕМНІСТЬ РЕГУЛЮВАННЯ ТА АВТОНОМІЯ ОСОБИ.....138

Трунова Г. А.
ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ
ПРАЦІВНИКАМИ ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМ В УКРАЇНІ 144

Чорна Ж. Л.
ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ ДРУГІЙ СТОРОНІ, ЗАВДАНИХ ЗМІНОЮ
АБО РОЗІРВАННЯМ ДОГОВОРУ У ЗВ'ЯЗКУ
З ІСТОТНИМ ПОРУШЕННЯМ ДОГОВОРУ ОДНІЄЮ ІЗ СТОРІН:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....150

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Атаманчук Н. І.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКИ В УКРАЇНІ:
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ.....156

Дробуш І. В., Хмарук Т. В.
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ
ПРОЦЕДУРИ РОЗГЛЯДУ ТА ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ
КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ ЗА КОНСТИТУЦІЙНОЮ СКАРГОЮ.....162

Копитова О. С.
ПУБЛІЧНИЙ ІНТЕРЕС У ДОГОВІРНИХ МЕХАНІЗМАХ
ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ.....168

Краглевич В. В.
ЗАБОРОНА ОБТЯЖЛИВОЇ АНАЛОГІЇ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ:
КОНВЕНЦІЙНИЙ ВИМІР І ПАРАДОКС ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ АНАЛОГІЇ.....175

Soloviova A. M.
ENERGY DEMOCRACY, HUMAN RIGHTS, AND NATIONAL SECURITY:
THE ROLE OF ENERGY COMMUNITIES IN UKRAINE'S
DECENTRALISED ENERGY TRANSITION.....179

Стечишин А. В.
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ПРОЦЕСУ САМООРГАНІЗАЦІЇ
ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ.....190

Токарчук О. В.
ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ
БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ:
ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....198

Чечіль Ю. О.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В КОНТЕКСТІ ПЕРЕГОВОРНОГО КЛАСТЕРА «ОСНОВИ».....205

Ямненко Т. М., Савенкова В. Г., Федоренко О. П.
ПРУДЕНЦІЙНИЙ НАГЛЯД НА НЕБАНКІВСЬКОМУ ФІНАНСОВОМУ РИНКУ УКРАЇНИ
В КОНТЕКСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ACQUIS ЄС:
ПЛАТІЖНІ ПОСЛУГИ ТА СТРАХУВАННЯ.....211

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

Кожушко О. О.
ІНСТИТУТ МЕДІАЦІЇ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ:
СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....219

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

Бондарчук Н. В., Кравчук І. І.
ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ХАРАСМЕНТУ
У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ
ТА КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ РЕАГУВАННЯ.....225

Вишневська М. М.
ЗАРУБІЖНІ КОНЦЕПЦІЇ ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ:
ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРЕВЕНТИВНІ АСПЕКТИ.....237

Теплюк М. О., Тубелець О. С., Жуковіна Л. О.
МОНОПОЛІЯ ДЕРЖАВИ НА РІШЕННЯ ПРО АБОРТ:
ПЕРСПЕКТИВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ТА ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНИ.....251

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

Корнієнко Г. С., Шульга М. В.
ЕКОНОМІЧНЕ СТИМУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ
У МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРОБІЗНЕСУ.....281

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Притуляк В. М.
ТРАНСКОРДОННЕ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ
У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ У КРАЇНАХ ЄС.....289

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

Білиба А. В.
ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ДЛЯ ПРОХОДЖЕННЯ
ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В КРИМІНАЛЬНИХ КОДЕКСАХ ІНШИХ КРАЇН.....296

Дворнік О. О.
СТАТУС КЕРІВНИКА ПРОКУРАТУРИ
ТА КОНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ ПРОКУРАТУРИ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....305

Демчишак Ю. Ю.
ПРИНЦИП ДОБРОВІЛЬНОСТІ ЯК ОСНОВА ВДОСКОНАЛЕННЯ
ПРОЦЕДУРИ ВИКОНАННЯ ІНОЗЕМНИХ СУДОВИХ РІШЕНЬ.....313

Завацька В. А.
КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДОБРОВІЛЬНУ ЗДАЧУ В ПОЛОН:
ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ДОКАЗУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 322

Коцюба О. П.
НОРМАТИВНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ОСОБИСТОЇ ПОРУКИ
ЯК ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ:
РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ТА ПРОСПЕКТИВНИЙ ЕКСКУРСИ.....328

Мамедова Е. Г.
ДОЦІЛЬНІСТЬ ВКЛЮЧЕННЯ ПОМІЧНИКІВ СУДДІВ ДО КОЛА СУБ'ЄКТІВ, ВИЗНАЧЕНИХ ПУНКТОМ 1 ЧАСТИНИ 1 СТАТТІ 3 ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ»..... 337

Мамуня О. С.
ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПАТЕНТНОЇ КОНВЕНЦІЇ: ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ..... 343

Мандзій О. С.
ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПУБЛІЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ФОРМУВАННЯМ ТА ВИКОНАННЯМ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ У КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ 357

Мартинишин Л. Я.
РОБОЧИЙ ЧАС І ЧАС ДОСТУПНОСТІ ПРАЦІВНИКА: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РОЗМЕЖУВАННЯ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ..... 363

Муха М. Є.
НЕМАЙНОВІ СІМЕЙНІ СПОРИ МІЖ БАТЬКАМИ ЩОДО ДІТЕЙ (ВІД КОНЦЕПТУ ДО ВИРІШЕННЯ)..... 369

Процько М. І.
СТРОКИ В АДМІНІСТРАТИВНИХ СПРАВАХ ЩОДО ВСТУПУ, ПРОХОДЖЕННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ З ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ..... 375

CONTENTS

LAW-MAKING ACTIVITY: CURRENT PROBLEMS OF RULE-MAKING

Ilyn Liubomyr
HISTORICAL MEMORY IN THE LEGAL UNDERSTANDING OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR.....11

Kostiuchenko Olena
LEGAL MODEL FOR THE IMPLEMENTATION OF THE EUROPEAN CHARTER FOR RESEARCHERS INTO UKRAINIAN LEGISLATION.....18

Kryvytskyi Yurii
LAWMAKING AS A FORM OF IMPLEMENTING LAW REFORM.....27

TOPICAL ISSUES OF PRIVATE LAW

Vinnyk Oksana
PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP AS A FORM OF INTERNATIONAL COOPERATION: PROSPECTS FOR UKRAINE.....34

Karnaukh Vadym
SOME ASPECTS OF THE UPDATING OF THE RULES OF CONFLICT OF LAWS REGARDING CONTRACTUAL OBLIGATIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE STRATEGY OF RECODIFICATION OF PRIVATE LAW.....43

Krasytska Larysa
DEVELOPMENT OF CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE ON DECLARING INDIVIDUALS TO BE DECEASED.....50

Krykun Viktor
THE TRANSFORMATION OF CIVIL-LAW RELATIONSHIPS IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN MIGRATION TO THE EU.....57

Kuznietsova Nataliia, Kot Oleksii, Hryniak Andrii
DRAFT CIVIL CODE OF UKRAINE: A NEW MODEL OF PRIVATE LAW CODIFICATION.....65

Lichman Leonid
MODERN TENDENCIES IN LEGAL REGULATION OF RELATIONS ON PLACING ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE.....94

Milovska Nadiia, Perevertun Oksana
PRINCIPLES AND APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LEGISLATION ON PRIVATE INTERNATIONAL LAW IN THE LIGHT OF RECODIFICATION PROCESSES.....101

Oleshko Oleh
MODERN APPROACHES TO DETERMINING THE CIVIL LAW STATUS OF THE STATE AS A PARTICIPANT IN PRIVATE LAW RELATIONS.....107

Syniehubov Oleh, Bortnik Oksana
LEGAL ARGUMENTATION AND THE APPLICATION OF THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN FAMILY CASES UNDER MARTIAL LAW.....113

Stefanchuk Mykola, Muzyka-Stefanchuk Oksana, Muzyka Lesia
THE INTERACTION BETWEEN PRIVATE AND PUBLIC LAW IN THE PROCESSES OF RECODIFICATION AND EUROPEAN INTEGRATION 130

Strelbitska Lesia, Blashchuk Tetiana
POSTHUMOUS DISPOSITION OF REPRODUCTIVE BIOMATERIAL
IN THE DRAFT CIVIL CODE OF UKRAINE:
SYSTEMIC COHERENCE OF REGULATION AND PERSONAL AUTONOMY.....138

Trunova Halyna
PROBLEMS IN THE REALIZATION OF THE RIGHT TO SOCIAL PROTECTION
BY DIGITAL PLATFORM WORKERS IN UKRAINE.....144

Chorna Zhanna
COMPENSATION FOR DAMAGES CAUSED TO THE OTHER PARTY
BY A MODIFICATION OR TERMINATION OF THE CONTRACT DUE
TO A MATERIAL BREACH OF THE CONTRACT BY ONE OF THE PARTIES:
A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....150

TOPICAL ISSUES OF PUBLIC LAW

Atamanchuk Nataliia
LEGAL REGULATION OF FINANCIAL SUPPORT FOR SCIENCE IN UKRAINE:
CURRENT CHALLENGES AND DIRECTIONS OF MODERNIZATION 156

Drobush Iryna, Khmaruk Taras
PROBLEMATIC ASPECTS OF THE LEGAL REGULATION OF THE PROCEDURE
FOR REVIEWING AND ADOPTING DECISIONS BY THE CONSTITUTIONAL COURT
OF UKRAINE BASED ON A CONSTITUTIONAL COMPLAINT.....162

Kopytova Olena
PUBLIC INTEREST IN THE CONTRACTUAL MECHANISMS
FOR THE RECONSTRUCTION OF UKRAINE.....168

Krahlevych Viacheslav
PROHIBITION OF ONEROUS ANALOGY IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS:
THE CONVENTIONAL DIMENSION AND THE PARADOX OF PROCEDURAL ANALOGY.....175

Soloviova Alina
ENERGY DEMOCRACY, HUMAN RIGHTS, AND NATIONAL SECURITY:
THE ROLE OF ENERGY COMMUNITIES IN UKRAINE'S
DECENTRALISED ENERGY TRANSITION.....179

Stechyshyn Alla
THEORETICAL AND LEGAL DIMENSION OF THE TERRITORIAL COMMUNITY
SELF-ORGANISATION PROCESS.....190

Tokarchuk Olha
LEGAL PROVISION OF UKRAINE'S SOCIO-DEMOGRAPHIC SECURITY
UNDER CONDITIONS OF WAR:
CHALLENGES AND AVENUES FOR IMPROVEMENT.....198

Chechil Yurii
ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT OF FORENSIC EXPERT ACTIVITY
WITHIN THE "FUNDAMENTALS" NEGOTIATION CLUSTER.....205

Yamnenko Tetiana, Savenkova Vladyslava, Fedorenko Oleh
PRUDENTIAL SUPERVISION OF THE NON-BANK FINANCIAL MARKET
OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTING THE EU ACQUIS:
PAYMENT SERVICES AND INSURANCE 211

ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTIONS

Kozhusko Olena
THE INSTITUTION OF MEDIATION IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS IN UKRAINE: CURRENT REALITIES AND PROSPECTS.....219

TOPICAL ISSUES OF CRIMINAL LAW AND PROCESS

Bondarchuk Natalia, Kravchuk Iryna
LEGAL SUPPORT FOR COMBATING HARASSMENT IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: INSTITUTIONAL MECHANISMS AND CRIMINAL PROCEDURAL RESPONSE.....225

Vyshnevska Maryna
FOREIGN CONCEPTS OF DOMESTIC VIOLENCE PREVENTION: LEGAL AND SOCIAL-PREVENTIVE ASPECTS.....237

Tepliuk Mykhailo, Tubelets Olesia, Zhukovina Lidia
STATE MONOPOLY ON DECISIONS CONCERNING ABORTION: PROSPECTS FOR CRIMINALIZATION AND ITS SIGNIFICANCE IN THE CONTEXT OF UKRAINE.....251

TOPICAL ISSUES OF LAND LAW

Korniyenko Ganna, Shulga Mykhaylo
ECONOMIC INCENTIVES FOR LAND CONSERVATION WITHIN THE LEGAL FRAMEWORK FOR AGRIBUSINESS.....281

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF LAW ENFORCEMENT

Prytuliak Valerii
CROSS-BORDER ENFORCEMENT OF JUDGMENTS IN CIVIL MATTERS IN EU COUNTRIES.....289

TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST

Bilyba Anhelina
RELEASE FROM SERVING A SENTENCE FOR MILITARY SERVICE UNDER THE CRIMINAL CODES OF OTHER COUNTRIES.....296

Dvornik Oleksii
THE STATUS OF THE HEAD OF THE PROSECUTION SERVICE AND THE CONSTITUTIONAL MODEL OF THE PROSECUTION SERVICE: A COMPARATIVE LEGAL STUDY.....305

Demchyshak Yurii
THE PRINCIPLE OF VOLUNTARINESS AS THE BASIS FOR IMPROVING THE PROCEDURE FOR THE ENFORCEMENT OF FOREIGN COURT JUDGMENTS.....313

Zavatska Valeriia
CRIMINAL LIABILITY FOR VOLUNTARY SURRENDER TO CAPTIVITY: ISSUES OF LEGAL QUALIFICATION AND EVIDENCE UNDER MARTIAL LAW 322

Kotsiuba Oleh
REGULATORY REGULATION OF PERSONAL BAIL AS A PREVENTIVE MEASURE: RETROSPECTIVE AND PROSPECTIVE EXCURSIONS.....328

Mamedova Elmira
THE ADVISABILITY OF INCLUDING JUDGE'S CLERKS AMONG THE ENTITIES SPECIFIED IN PARAGRAPH 1 OF PART 1 OF ARTICLE 3 OF THE LAW OF UKRAINE "ON THE PREVENTION OF CORRUPTION"..... 337

Mamunya Oleksandr
UKRAINE'S ACCESSION TO THE EUROPEAN PATENT CONVENTION: LEGAL AND INSTITUTIONAL PRECONDITIONS..... 343

Mandzii Oleksandr
THE CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF PUBLIC CONTROL OVER THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE STATE BUDGET IN THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECT..... 357

Martynyshyn Liubov
WORKING TIME AND EMPLOYEE AVAILABILITY TIME: PROBLEMS OF LEGAL DELINEATION UNDER REMOTE EMPLOYMENT..... 363

Mukha Mykola
NON-PROPERTY FAMILY DISPUTES BETWEEN PARENTS REGARDING CHILDREN (FROM CONCEPT TO SOLUTION)..... 369

Protsko Maksym
TIMELINES IN ADMINISTRATIVE CASES CONCERNING ENTRY INTO, SERVICE IN AND DISMISSAL FROM THE DIPLOMATIC SERVICE..... 375

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

УДК 340.1:930.1:355.01(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.1

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У ПРАВОВОМУ ОСМИСЛЕННІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Ілин Любомир Михайлович,
orcid.org/0000-0002-4319-2327
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького,
проректор з якості освіти та цифрової трансформації
Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»

У статті досліджено історичну пам'ять як чинник правового осмислення російсько-української війни. Обґрунтовано, що пам'ять не є лише ретроспективним відтворенням минулого. В умовах війни вона формує часову рамку агресії, впливає на розуміння її причин, визначає суспільне сприйняття жертв і спротиву та бере участь у легітимації правових рішень. Запропоновано визначати історичну пам'ять у правовому вимірі як суспільно та інституційно сформовану систему відбору, фіксації, оцінювання і передавання уявлень про державно-правове минуле, яка впливає на юридичну інтерпретацію подій, але не підміняє встановлення фактів у належній правовій процедурі. Виокремлено темпорально-причинний, ідентифікаційно-легітимаційний, кваліфікаційно-інтерпретаційний, доказово-документальний і відновно-превентивний виміри історичної пам'яті. Показано, що російська політика пам'яті створила імперську пояснювальну схему, у якій заперечення української історичної суб'єктності використовувалося для виправдання агресії. Українська правова відповідь пов'язана з утвердженням безперервності боротьби за незалежність, деколонізацією публічного простору, документуванням міжнародних злочинів і формуванням практик меморіалізації. Доведено необхідність розмежовувати суспільну пам'ять, історичне знання, юридичний факт і судовий доказ. Сформульовано критерії правомірної політики пам'яті під час війни, до яких належать історична достовірність, повага до гідності постраждалих, правова визначеність, пропорційність, академічна свобода, громадянська інклюзивність і спрямованість на гарантії неповторення.

Ключові слова: *історична пам'ять, російсько-українська війна, правова пам'ять, політика пам'яті, деколонізація, міжнародні злочини, національна ідентичність, гарантії неповторення.*

Ilyn Liubomyr. Historical Memory in the Legal Understanding of the Russo-Ukrainian War

The article examines historical memory as a factor in the legal understanding of the Russo-Ukrainian war. Memory is shown to be more than a retrospective representation of the past. During war it shapes the temporal framework of aggression, influences the interpretation of its causes, determines the public perception of victims and resistance, and contributes to the legitimacy of legal decisions. Historical memory in the legal dimension is defined as a socially and institutionally formed system for selecting, recording, evaluating and transmitting ideas about the state and legal past. It influences the legal interpretation of events but does not replace the establishment of facts through due legal process. The article identifies the temporal and causal, identity and legitimacy, qualification and interpretation, evidence and documentation, and restorative and preventive dimensions of historical memory. Russian memory politics is described as an imperial explanatory framework in which the denial of Ukrainian historical

agency was used to justify aggression. Ukraine's legal response includes affirming the continuity of the struggle for independence, decolonising public space, documenting international crimes and developing practices of commemoration. The article distinguishes social memory, historical knowledge, legal fact and judicial evidence. It argues that memory can provide context and motivate documentation, but it cannot determine the outcome of proceedings or replace the applicable standard of proof. Criteria for a lawful wartime memory policy are proposed. They include historical reliability, respect for the dignity of victims, legal certainty, proportionality, academic freedom, civic inclusion, institutional coherence and an orientation towards guarantees of non-recurrence. Under these conditions, historical memory strengthens the resilience of the legal order and supports a responsible transition from the experience of war to post-war justice.

Key words: *historical memory, Russo-Ukrainian war, legal memory, memory politics, decolonisation, international crimes, national identity, guarantees of non-recurrence.*

Російсько-українська війна далеко вийшла за межі збройного протистояння, а є конфліктом щодо права України на власну історію, державність і самостійне визначення політичного майбутнього. Російська агресія супроводжується запереченням окремішності українського народу, привласненням його історичної спадщини та використанням минулого як аргументу для ліквідації суверенітету. Тому правове осмислення війни потребує аналізу не тільки норм міжнародного і національного права, а й тих уявлень про минуле, через які суспільство розуміє причини агресії, кваліфікує її наслідки та формує вимоги справедливості.

У цьому контексті історична пам'ять набуває нормативного значення. Вона впливає на визначення початку та тривалості війни, на суспільне розуміння окупації, депортацій, знищення культурної спадщини й примусової асиміляції. Через закони, судові рішення, архіви, державні реєстри, назви публічних просторів і практики вшанування пам'ять входить до правової системи. Водночас надмірне зближення пам'яті й права створює ризик, за якого політично схвалене тлумачення минулого починає сприйматися як наперед установлений юридичний факт.

Особливість сучасної ситуації полягає в тому, що пам'ять про війну формується до її завершення. Свідчення потерпілих, цифрові матеріали, місця масових поховань, пошкоджені пам'ятки й досвід окупації одночасно є джерелами суспільної пам'яті та потенційними елементами доказування. Це вимагає такої правової моделі, яка здатна зберігати досвід війни, забезпечувати відповідальність і не допускати перетворення пам'яті на інструмент свавільного обмеження прав або виключення окремих груп із громадянської спільноти.

Методологічною основою дослідження стали праці О. Балинської, М. Рязанова, Д. Азарова, Д. Коваля, Г. Нуріджаняна, В. Венгера, Г. Касьянова, В. Кулика та М. Мялксоо, у яких історична пам'ять розглядається у взаємозв'язку з правовою культурою, національною ідентичністю, політикою безпеки та юридичною оцінкою російської агресії [1; 5; 7–11].

Назагал, варто виокремити декілька тенденційних підходів до теоретичного осмислення цієї проблематики. Перший підхід ґрунтується на розумінні пам'яті та правових артефактів як носіїв культурного коду, через який відбувається збереження й передавання правових цінностей та уявлень про минуле. Другий підхід зосереджений на взаємозв'язку історичних наративів, національної ідентичності та легітимації політичних і правових рішень, що особливо виразно простежується в умовах російсько-української війни. Третій підхід представлений концепціями мнемонічної безпеки та постколоніального осмислення війни, які розкривають використання історичної пам'яті як засобу конструювання загроз, виправдання агресії та заперечення української політичної суб'єктності. Окремий напрям становлять дослідження юридичної кваліфікації дій російської федерації, у яких історичні та ідеологічні наративи враховуються під час встановлення спрямованості злочинної політики й обґрунтування геноцидального наміру.

Водночас недостатньо розробленою залишається цілісна теоретико-правова модель історичної пам'яті як чинника

осмислення російсько-української війни, зокрема її вплив на визначення часових меж агресії, юридичну інтерпретацію подій, легітимацію правових рішень і формування гарантій неповторення, що й вимагає розкриття саме досліджуваної нами проблеми.

Метою статті є теоретико-правове обґрунтування ролі історичної пам'яті в осмисленні російсько-української війни, визначення основних вимірів її впливу на право та формулювання критеріїв, за яких державна політика пам'яті узгоджується з правами людини, верховенством права й завданнями повоєнної справедливості.

Історична пам'ять як поняття, не є тотожною поняттю історичного знання, адже останнє претендує на критичну перевірку джерел, реконструкцію контексту та можливість перегляду висновків. Натомість пам'ять відбирає з минулого події, постаті й символи, що мають значення для самоопису спільноти, поєднує знання, досвід, емоцію, моральну оцінку й очікування справедливості. Саме тому пам'ять здатна підтримувати право, але не може замінити його процедур установлення істини.

Якщо говорити про правову площину, то історичну пам'ять доцільно трактувати як суспільно та інституційно сформовану систему відбору, фіксації, оцінювання і передавання уявлень про державно-правове минуле, яка впливає на тлумачення юридично значущих подій, легітимацію правових рішень, відновлення прав постраждалих і створення гарантій неповторення. Таке визначення охоплює не лише пам'ять про завершені історичні події, а й поширюється на досвід, що формується під час війни, коли суспільство вже здійснює відбір фактів і надає їм значення, хоча остаточні юридичні оцінки можуть бути ще не сформовані.

Правове осмислення війни за участю історичної пам'яті відбувається у п'яти взаємопов'язаних вимірах. Першим є темпорально-причинний вимір. Він визначає часову рамку війни та дає змогу побачити зв'язок між сучасною агресією, попередніми формами імперського підпорядкування, русифікацією, політичними репресіями й запереченням української державності. Такий зв'язок не означає, що всі історичні конфлікти становлять єдину безперервну юридичну подію. Йдеться про виявлення стійких моделей влади та аргументації, які відтворюються у нових політичних і правових умовах.

Закон України про засади державної політики національної пам'яті Українського народу закріпив поняття Війни за Незалежність України як боротьби проти російської агресії, що розпочалася 19 лютого 2014 року [3]. Ця норма має важливе значення для подолання уявлення про події 2014 та 2022 років як про різні конфлікти. Вона утверджує юридично значущу часову єдність агресії й водночас змінює перспективу її сприйняття. У центрі опиняється не назва, яку агресор надає своїм діям, а тривала боротьба України за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність.

Другим є ідентифікаційно-легітимаційний вимір. Пам'ять пов'язує сучасний спротив із попередніми формами боротьби за державність і допомагає суспільству осмислити оборону країни як захист політичної суб'єктності. Після 2014 року українська ідентичність стала виразніше громадянською, а російська агресія посилила солідарність громадян різного етнічного походження та мовної практики [9, p. 601]. Тому легітимаційна функція пам'яті не повинна будуватися на етнічній однорідності. Її правовою основою є приналежність до української політичної нації, визнання суверенітету держави та повага до людської гідності.

У цьому вимірі особливо помітною є відмінність між українською та російською моделями пам'яті. Російський офіційний наратив послідовно відтворював образ єдиного історичного простору, у якому Україна не має самостійної суб'єктності. Так, Г. Касьянов показує, що політика спільного минулого перетворилася на засіб взаємного заперечення, а в російському випадку стала частиною аргументації війни [8, p. 800]. При цьому, історичний наратив не є самостійною юридичною причиною агресії але створює пояснювальну схему, за допомогою якої насильство подається як нібито відновлення історичної справедливості.

Третім є кваліфікаційно-інтерпретаційний вимір. Історична пам'ять впливає на мову, якою право описує війну. Поняття агресії, окупації, депортації, русифікації, колоніальної політики й геноциду помі-

щають окремі факти у ширший контекст [1, с. 747]. Це дає змогу бачити не випадкову сукупність порушень, а можливу систему дій, спрямованих проти держави, групи або її культурних основ. Водночас контекст не звільняє від доведення кожного елемента складу міжнародного злочину.

Зазначене історичної ті особливо важливе в контексті питання геноциду. Так, колектив українських дослідників доводить, що заперечення існування української нації, псевдоісторичне обґрунтування вторгнення, насильницьке переміщення дітей і руйнування культурної спадщини мають оцінюватися у сукупності під час установлення спеціального наміру [7, p. 249]. Для правової науки це означає необхідність враховувати історичний та ідеологічний контекст. Водночас остаточна кваліфікація потребує належних доказів і компетентного судового рішення. Суспільне переконання у характері злочину не може саме собою замінити правовий стандарт доказування.

Четвертим є доказово-документальний вимір. Пам'ять про сучасну війну формується через масив цифрових і матеріальних свідчень. Фото, відео, супутникові зображення, дописи в соціальних мережах, свідчення очевидців і документи окупаційних органів можуть одночасно виконувати історичну, меморіальну та процесуальну функції. Проте ці функції не збігаються. Матеріал може мати велику суспільну переконливість, але бути непридатним для суду через невстановлене походження, втрату метаданих або порушення ланцюга збереження.

Тому формування пам'яті про війну має поєднувати відкритість із професійними стандартами документування. В цьому контексті слушною є думка Т. Ткачук і В. Оніщенко, які обґрунтовують необхідність перевірки автентичності, цілісності та простежуваності цифрових доказів, а також протидії їх навмисному спотворенню [6, с. 314]. Для майбутньої політики пам'яті це означає потребу зберігати не лише візуальний образ події, а й відомості про джерело, час, місце, спосіб отримання та перевірку матеріалу. Верифікований цифровий архів здатний одночасно підтримувати правосуддя, наукове дослідження й суспільну пам'ять.

П'ятим є відновно-превентивний вимір. Пам'ять має значення для визнання жертв, відшкодування шкоди, відновлення доброго імені, повернення культурних цінностей і встановлення гарантій неповторення [5, с. 48]. У цьому сенсі меморіалізація не є завершальним символічним жестом після правосуддя. Вона входить до ширшого процесу відновлення правового статусу постраждалих і публічного визнання неправомірності заподіяного їм насильства. Пам'ять повертає жертві ім'я та місце у спільній історії, тоді як право надає цьому визнанню визначеної форми й наслідків.

Відновно-превентивна функція охоплює також збереження негативного досвіду. Демонтаж символу імперської влади або зміна назви не повинні означати знищення знання про відповідний період. Правомірна деколонізація переносить об'єкт із режиму публічного вшанування до режиму критичного документування й пояснення. У такий спосіб суспільство відмовляється від нормативної присутності імперського символу, але зберігає відомості про механізми панування, яким цей символ служив.

Закон про засудження російської імперської політики та деколонізацію топонімії визначив правові механізми усунення її символіки з публічного простору [4]. Цей крок слід розглядати не як редагування історії, а як зміну нормативного статусу успадкованих знаків. Назва вулиці, пам'ятник або меморіальна дошка не лише повідомляють про минуле. Вони виражають публічне схвалення та ієрархію цінностей. Держава має право відмовитися від вшанування діячів і подій, пов'язаних із запереченням української суб'єктності, якщо така відмова здійснюється на підставі закону й належно мотивованого рішення.

Разом із тим воєнний контекст посилює небезпеку сек'юритизації пам'яті. Ми поділяємо думку М. Мялксоо, що перетворення певної версії минулого на об'єкт безпеки може спричинити делегітимацію альтернативних інтерпретацій і відтворити нове відчуття загрози [10, p. 226]. Для України захист від російської історичної пропаганди є об'єктивною потребою. Однак безпекова мета не скасовує вимог правової визна-

ченості, пропорційності, академічної свободи та можливості добросовісної дискусії щодо суперечливих сторінок українського минулого.

Постколоніальне прочитання війни дає змогу пояснити, чому боротьба за символи, мову, архіви й культурну спадщину не є другорядною щодо територіальної оборони. М. Мялксоо характеризує війну як постколоніальний момент, що виявив імперський характер російського бачення України [11, p. 475]. Деколонізація у праві означає не заміну одного закритого канону іншим. Її зміст полягає у відновленні української суб'єктності, відкритті замовчуваних досвідів і критичному переосмисленні правових та інституційних форм, успадкованих від імперського й радянського панування.

З огляду на зазначене, правове регулювання пам'яті про війну має спиратися на систему взаємопов'язаних критеріїв. Першим є критерій історичної достовірності. Рішення повинно ґрунтуватися на перевірених джерелах і чітко розрізняти встановлений факт, наукову інтерпретацію, суспільну оцінку та правову кваліфікацію. Держава може формулювати власну ціннісну позицію, але не повинна вимагати однакового тлумачення всіх аспектів минулого, якщо вони залишаються предметом добросовісної наукової дискусії.

Другим є критерій поваги до гідності постраждалих. Публічне використання свідчень, фото, відео й персональних даних має враховувати волю потерпілих і родин загиблих, ризик повторної травматизації та вимоги захисту приватності. Меморіалізація не повинна перетворювати людське страждання на безособовий політичний ресурс. Визнання жертв передбачає збереження їхньої індивідуальності, правового статусу та права бути почутими [2, с. 105].

Третім є критерій правової визначеності й пропорційності. Обмеження використання символів або поширення певних матеріалів повинні мати чітку законну мету, передбачувані підстави та можливість оскарження. Необхідно відрізняти пропаганду агресії від дослідження, цитування, музейного показу, мистецького осмислення й критичного обговорення. Інакше захист пам'яті може перетворитися на засіб контролю над знанням і суперечити демократичному характеру українського правопорядку.

Четвертим є критерій академічної свободи та аргументованого плюралізму. Війна не усуває необхідності досліджувати складні й морально неоднозначні сторінки минулого. Навпаки, стійкість правової пам'яті залежить від її здатності витримувати перевірку джерелами й відкриту дискусію. Критичне дослідження власної історії не послаблює державність, якщо воно не заперечує очевидних фактів агресії та не перетворюється на свідоме виправдання злочинів.

П'ятим є критерій громадянської інклюзивності. Пам'ять про війну повинна охоплювати досвід військовослужбовців, цивільних, полонених, депортованих дітей, внутрішньо переміщених осіб, мешканців окупованих територій, національних меншин і українців за кордоном. Спільний наратив не означає однаковості індивідуального досвіду. Його об'єднавчою основою мають бути свобода, гідність, право на державну незалежність і відповідальність за міжнародні злочини.

Шостим є критерій інституційної узгодженості. Архівування, розслідування, меморіалізація, освіта, охорона культурної спадщини та деколонізація не можуть розвиватися як ізольовані напрями. Необхідні сумісні стандарти опису подій, збереження даних, доступу до матеріалів і захисту персональної інформації. Важливо також розмежовувати повноваження слідчих органів, архівних установ, музеїв, органів місцевого самоврядування й наукових інституцій.

Сьомим є критерій спрямованості на гарантії неповторення. Пам'ять має не лише закріплювати образ пережитого, а й впливати на майбутні правові та інституційні рішення. Документування практик окупації повинно враховуватися під час реформування сектору безпеки, захисту культурної спадщини, освіти, інформаційної політики та відновлення звільнених територій. За цієї умови пам'ять стає джерелом правового навчання, а не лише засобом символічного відтворення травми.

Застосування наведених критеріїв дає змогу запропонувати послідовну модель правового опрацювання пам'яті про війну. Спочатку відбувається документування

та збереження матеріалів із дотриманням процедурних стандартів. Далі здійснюються історична контекстуалізація й юридична кваліфікація. Після цього держава та суспільство визначають форми визнання постраждалих, меморіалізації, відшкодування й публічного пояснення. Завершальним елементом стає використання здобутого досвіду для реформ і гарантій неповторення. Кожен етап зберігає власні методи та не підміняє інші.

У такій моделі право не встановлює єдину завершену пам'ять про війну. Воно створює умови для збереження достовірних відомостей, захисту прав постраждалих, відповідальності винних і демократичного формування спільного наративу. Історична пам'ять зі свого боку надає праву часової глибини, показує зв'язок між окремим порушенням і тривалими практиками панування та підтримує суспільну вимогу справедливості. Їхня взаємодія є продуктивною лише тоді, коли пам'ять не підміняє доказування, а право не монополізує історичну істину.

Таким чином, історична пам'ять у правовому осмисленні російсько-української війни виконує не одну, а кілька взаємопов'язаних функцій. Вона встановлює часову й причинну перспективу агресії, підтримує громадянську ідентичність і легітимність спротиву, впливає на інтерпретацію юридично значущих подій, забезпечує документування досвіду та спрямовує право до відновлення справедливості й гарантій неповторення. Російська політика пам'яті стала частиною імперської аргументації війни, оскільки заперечувала українську історичну й політичну суб'єктність. Українська відповідь має ґрунтуватися не на дзеркальному відтворенні авторитарної моделі пам'яті, а на поєднанні деколонізації з конституціоналізмом, правами людини та відкритістю наукового пізнання.

Історична пам'ять не є доказом сама по собі й не може визначати результат судового провадження. Її правове значення полягає у формуванні контексту, мотивації до документування, суспільного визнання жертв та інституційного навчання. Правомірна політика пам'яті про війну повинна відповідати критеріям історичної достовірності, поваги до гідності постраждалих, правової визначеності, пропорційності, академічної свободи, громадянської інклюзивності, інституційної узгодженості й спрямованості на неповторення. За таких умов пам'ять стає складовою стійкості правопорядку та основою відповідального переходу від досвіду війни до повоєнної справедливості.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балинська О. М. Пам'ять як семіотичний засіб формування загальнолюдських прав та історико-національної правової політики держави. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 746–753. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.132.

2. Варга Т. М. Порушення прав людини на доступ до культурної спадщини під час російської агресії проти України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 104–108. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.16.

3. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Закон України від 21.08.2025 № 4579-IX. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2025, № 50, ст.219. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text.

4. Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії: Закон України від 21.03.2023 № 3005-IX. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2023, № 65, ст.221. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text .

5. Рязанов М. Ю. Правові артефакти та культурний код права. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 46–51. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.06.

6. Ткачук Т. Ю., Оніщенко В. Г. Забезпечення достовірності цифрових доказів воєнних злочинів: механізми протидії counter forensics. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. Ч. 3. С. 310–317. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.44.

7. Azarov D., Koval D., Nuridzhanian G., Venher V. Understanding Russia's Actions in Ukraine as the Crime of Genocide. *Journal of International Criminal Justice*. 2023. Vol. 21. №. 2. P. 233–264. DOI: https://doi.org/10.1093/jicj/mqad018.

8. Kasianov G. History Politics in the Russian–Ukrainian Relations, the 2000s–2022: Shared Past as a Casus Belli. *Nationalities Papers*. 2026. Vol. 54. Special Issue 4. P. 786–811. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2025.24.

9. Kulyk V. National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War. *Europe-Asia Studies*. 2016. Vol. 68. №. 4. P. 588–608. URL: https://www.jstor.org/stable/43965000.

10. Mälksoo M. 'Memory Must Be Defended': Beyond the Politics of Mnemonical Security. *Security Dialogue*. 2015. Vol. 46. №. 3. P. 221–237. DOI: https://doi.org/10.1177/0967010614552549.

11. Mälksoo M. The Postcolonial Moment in Russia's War Against Ukraine. *Journal of Genocide Research*. 2023. Vol. 25. №. 3–4. P. 471–481. URL: https://researchprofiles.ku.dk/en/publications/the-postcolonial-moment-in-russias-war-against-ukraine/.

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 349.2(477):061.1ЄС
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.2

ПРАВОВА МОДЕЛЬ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ХАРТІЇ ДОСЛІДНИКІВ ДО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Костюченко Олена Євгенівна,
orcid.org/0000-0002-8244-3563
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено проблеми правової імплементації професійних стандартів, визначених Європейською хартією дослідників, до законодавства України з урахуванням особливостей національної системи правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності. Обґрунтовано, що сучасна Європейська хартія дослідників формує комплексний професійний стандарт дослідника, який охоплює права та обов'язки, академічну свободу, професійну відповідальність і компетентність, дослідницьку доброчесність, відкриту науку, умови праці, професійний розвиток, мобільність та кар'єрне просування. Проаналізовано чотири блоки принципів Європейської хартії дослідників та визначено їх неоднорідність за юридичним змістом і предметом правового регулювання. Встановлено, що українське законодавство не містить єдиної правової категорії «дослідник», натомість передбачає систему взаємопов'язаних правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності, зокрема вченого, наукового працівника, науково-педагогічного працівника, аспіранта та докторанта. Доведено, що відсутність єдиного професійного статусу дослідника не є перешкодою для імплементації європейських професійних стандартів, оскільки визначальним критерієм їх інтеграції до національного законодавства має бути предмет правового регулювання відповідних суспільних відносин, а не формальне віднесення стандарту до певного суб'єкта. Запропоновано правову модель імплементації Європейської хартії дослідників до законодавства України на основі диференційованого підходу: загальні професійні стандарти, визначені блоками 1 та 4 Європейської хартії дослідників, доцільно інтегрувати до загальних положень законодавства у сфері науки, тоді як стандарти блоків 2 та 3, пов'язані з умовами праці, зайнятістю, оцінюванням, добором, кар'єрним та професійним розвитком, – до спеціальних норм, що визначають трудоправовий статус наукових та науково-педагогічних працівників. Обґрунтовано, що така модель дозволяє здійснювати поетапну імплементацію професійних стандартів без запровадження в законодавстві України нової правової категорії «дослідник» та без зміни сформованої системи правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності. Практичне значення запропонованого підходу полягає у можливості удосконалення національного законодавства з урахуванням європейських підходів, посилення академічної свободи, професійної мобільності, сталості та привабливості наукової кар'єри, а також створення належних правових передумов для подальшої інтеграції України до Європейського дослідницького простору.

Ключові слова: *Європейська хартія дослідників, професійний статус дослідника, правовий статус, суб'єкти наукової та науково-технічної діяльності, вчений, науковий працівник, науково-педагогічний працівник, академічна свобода, наукова кар'єра, імплементація, Європейський дослідницький простір.*

Kostiuchenko Olena. Legal Model for the Implementation of the European Charter for Researchers into Ukrainian Legislation

The article examines the problems of the legal implementation of the professional standards established by the European Charter for Researchers into Ukrainian legislation, taking into

account the specific features of the national system of legal statuses of individuals engaged in scientific and scientific-technical activities. It is substantiated that the current European Charter for Researchers establishes a comprehensive professional standard for researchers encompassing rights and obligations, academic freedom, professional responsibility and competence, research integrity, open science, working conditions, professional development, mobility, and career advancement. The four blocks of principles of the European Charter for Researchers are analysed, and their heterogeneity in terms of legal content and subject matter of legal regulation is identified. It is established that Ukrainian legislation does not contain a unified legal category of "researcher"; instead, it provides for a system of interrelated legal statuses of individuals engaged in scientific and scientific-technical activities, including a scientist, research worker, academic and teaching staff member, postgraduate student, and doctoral student. It is demonstrated that the absence of a unified professional status of a researcher does not constitute an obstacle to the implementation of European professional standards, since the decisive criterion for their integration into national legislation should be the subject matter of legal regulation of the relevant social relations rather than the formal attribution of a standard to a particular category of person. A legal model for the implementation of the European Charter for Researchers into Ukrainian legislation is proposed based on a differentiated approach: general professional standards established by Blocks 1 and 4 of the European Charter for Researchers should be integrated into the general provisions of legislation in the field of science, whereas the standards of Blocks 2 and 3, relating to working conditions, employment, assessment, recruitment, career development, and professional development, should be incorporated into specific provisions defining the employment-law status of research and academic and teaching staff. It is substantiated that this model enables the gradual implementation of professional standards without introducing a new legal category of "researcher" into Ukrainian legislation and without altering the established system of legal statuses of individuals engaged in scientific and scientific-technical activities. The practical significance of the proposed approach lies in its potential to improve national legislation in accordance with European approaches, strengthen academic freedom and professional mobility, enhance the sustainability and attractiveness of research careers, and create appropriate legal conditions for Ukraine's further integration into the European Research Area.

Key words: *European Charter for Researchers, professional status of a researcher, legal status, subjects of scientific and scientific-technical activities, scientist, research worker, academic and teaching staff member, academic freedom, research career, implementation, European Research Area.*

Постановка проблеми. Правове регулювання відносин у сфері науки та якість провадження наукової та науково-технічної діяльності нерозривно пов'язані з професійною діяльністю дослідників. У цьому контексті дослідники виступають ключовими суб'єктами у науковій царині, а їх професійний статус виступає визначальним елементом правового механізму функціонування науки в цілому. Останнім часом визначення єдиних стандартів професійної діяльності дослідника та його правового становища, академічної свободи, відповідальності, умов праці та кар'єрного розвитку набуває особливого значення як на національному, так і на міжнародному рівнях. Такі стандарти формуються не лише нормами національного законодавства, а й міжнародними та європейськими актами рекомендаційного характеру, які встановлюють стандарт професії дослідника та визначають орієнтири для розвитку законодавства держав, що прагнуть інтеграції до Європейського дослідницького простору. Одним із найбільш комплексних документів у цій сфері є Європейська хартія дослідників [1], положення якої відображають сучасне бачення професійного статусу дослідника та визначають стандарти організації дослідницької діяльності.

Аналіз останніх публікацій свідчить, що науковці зосереджують увагу на міжнародно-правових стандартах науково-дослідної діяльності (О. В. Назимко), забезпеченні права на користування результатами наукового прогресу (К. С. Коломоєць), підтримці молодих дослідників (І. Б. Жиляєв), розвитку Європейського дослідницького простору (О. М. Топузов, О. І. Локшина, А. П. Джурило, О. М. Шпарик), оцінюванні дослідницької діяльності академічного персоналу (І. Регейло), а та-

кож правових статусах суб'єктів наукової діяльності та інших питаннях. Водночас зазначені напрями досліджень безпосередньо пов'язані з положеннями Європейської хартії дослідників, що зумовлює актуальність пошуку шляхів її імплементації в українське законодавство.

Метою цієї статті є обґрунтування диференційованої моделі імплементації професійних стандартів Європейської хартії дослідників до законодавства України без запровадження нової правової категорії «дослідник» та з урахуванням сформованої системи правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Попри орієнтацію України на інтеграцію до Європейського дослідницького простору та поступове наближення національного законодавства до європейських стандартів, питання правової визначеності професійного статусу дослідника залишається вирішеним недостатньо. На відміну від Європейської хартії дослідників, що використовує поняття «дослідник» як універсальну категорію, охоплюючи всіх осіб, які здійснюють дослідницьку діяльність незалежно від етапу професійної кар'єри чи наявності наукового ступеня, українське законодавство оперує низкою самостійних правових категорій, зокрема «вчений», «науковий працівник», «науково-педагогічний працівник», «аспірант», «докторант» [2], не формуючи єдиної концепції професійного статусу дослідника.

Отже насамперед потребує з'ясування питання, чи повинен європейський професійний стандарт дослідника трансформуватися в самостійну правову категорію національного законодавства, чи він має розглядатися як сукупність професійних вимог і гарантій, що підлягають інтеграції до правового статусу тих суб'єктів, для яких наукова та науково-технічна діяльність є професійною працею. Саме відповідь на ці питання виступає необхідною передумовою для формування ефективного механізму імплементації європейських стандартів у сфері правового регулювання праці в науці.

З огляду на те, що Міністерство освіти і науки України у своєму листі від 3 травня 2018 р. № 1/9-275 закликало «Національну академію наук України, національні галузеві академії наук України, заклади вищої освіти та наукові установи враховувати у свої діяльності найважливіші з точки зору українського наукового співтовариства загальні принципи і вимоги Європейської хартії дослідників та Кодексу працевлаштування наукових працівників в частині, що не суперечить національному законодавству» [3], можна стверджувати, що державна політика у сфері наукової і науково-технічної діяльності у першу чергу спрямована на застосування європейських стандартів у науковій та науково-технічній діяльності тих вчених, які здійснюють її на професійній основі. Тобто з урахуванням національних особливостей провадження наукової та науково-технічної діяльності ці стандарти мають реалізовуватися у відносинах із фізичними особами – суб'єктами наукової та науково-технічної діяльності.

Водночас варто врахувати те, що «право Європейського Союзу дійсно підтверджує свою адаптивність до новітніх викликів, зокрема у питаннях доступу до наукових досліджень, прогресу і технологій. Право на доступ до результатів наукового прогресу забезпечується шляхом закріплення права на відкриту науку в правовій системі ЄС. Так, право на відкриту науку визначається як право брати участь у культурному житті та отримувати вигоду від прогресу науки, яка є відкритою і прозорою на кожному етапі наукового процесу, а також заснована на співробітництві та інклюзивності, наскільки це можливо» [4, с. 19]. Тобто доступ до наукових досліджень розглядається не як право, притаманне учасникам наукової чи науково-дослідної діяльності, а як право доступу до соціального блага, яке поширюється на будь-якого учасника суспільних відносин, для якого такий доступ створює умови доступу до соціального блага. При цьому формування доступу до такого соціального блага, як результати наукової діяльності, прогресу та технологій, неможливе за межами діяльності суб'єктів, які забезпечують такі результати людської діяльності.

Саме заради тих суб'єктів, які надають суспільству доступ до таких соціальних благ, як нові наукові знання, наукових

прогрес та розвиток технологій, у межах Європейського дослідницького простору створено стандарт професійного статусу дослідника, який за своїм функціональним призначенням націлений на створення умов для дослідника у його професійному розвитку задля отримання ним цінного для суспільства наукового знання, що забезпечує загалом соціально-економічний розвиток суспільства.

Для впровадження таких стандартів в Україні, у контексті суб'єктного складу, тобто тих суб'єктів, у професійну діяльність яких мають впроваджуватися стандарти, викладені у Європейській хартії дослідників, необхідно зосередити увагу передусім на тому, що правові статуси фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності – є різними.

«Поділ правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності на 1) загальний, 2) спеціальний та 3) індивідуальний розкриває особливості другого складника правового статусу – «прав та обов'язків». Загальний та спеціальний правовий статус відрізняються між собою не лише змістом, а й обсягом прав та обов'язків фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності… Види правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності є такими: суб'єкт наукової та/або науково-технічної діяльності – *загальний правовий статус;* вчений – *спеціальний правовий статус (довічний);* аспірант, ад'юнкт, докторант – *спеціальний освітній правовий статус (тимчасовий);* науковий працівник, науково-педагогічний працівник, науковий консультант – *спеціальний трудо-правовий статус (строковий);* дійсний член (академік), член-кореспондент Національної академії наук України та/або Національної галузевої академії наук – *спеціальний привілейований соціально-правовий статус вченого (довічний);* лікар, юрист, вчитель, пілот, археолог тощо – *спеціальний професійний правовий статус (довічний);* член науково-консультативної ради при Верховному Суді або при Конституційному Суді – *спеціальний соціально-правовий статус (строковий);* фізична особа (особистість), яка здійснює наукову та/або науково-технічну діяльність – *індивідуальний правовий статус, що охоплює унікальне поєднання спеціальних правових статусів*» [5, с. 400, 403].

Водночас види правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності виконують визначальну роль для впровадження у діяльності цих осіб ключових принципів, які у Європейській хартії дослідників згруповано в чотири напрями (блоки).

На наше переконання, державна політика у сфері наукової і науково-технічної діяльності, національні особливості побудови, функціонування та розвитку науки не потребують уведення нової самостійної категорії суб'єкта наукової та науково-технічної діяльності – дослідник, і не варто руйнувати національні традиції для імплементації стандартів професійного статусу дослідника, необхідно органічно імплементувати ці стандарти у складові правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності. Варто зазначити, що за такого підходу не можна ототожнювати «дослідника» та «вченого», а права та обов'язки, що випливають з принципів, визначених у Європейській хартії дослідників працівників, будуть порізному реалізовуватися в різних видах статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності, залежно від того, у яких суспільних відносинах (цивільних, трудових тощо) реалізуються ті чи інші права й обов'язки.

Європейська хартія дослідників є сукупністю принципів, що становлять основу розвитку привабливих наукових кар'єр з метою підтримання високого рівня у сфері досліджень та інновацій у Європі. Основна увага Європейської хартії дослідників зосереджена на правах та обов'язках дослідників, роботодавців, організацій, що фінансують дослідження, і суб'єктів формування державної політики. Хартія складається із 20 ключових принципів, які згруповано за чотирма напрямами (блоками) [1, с. 5].

1 блок «Етика, доброчесність, гендерна рівність та відкрита наука» охоплює такі принципи, цінності та орієнтири: 1) етика та доброчесність досліджень; 2) свобода наукових досліджень; 3) відкрита наука; 4) гендерна рівність; 5) сприйняття різноманіття; 6) дослідник; 7) вільний рух до-

слідників; 8) сталість наукових досліджень. *2 блок «Оцінювання, добір та кар'єрне просування дослідників»* присвячений процедурам: 1) оцінювання дослідників; 2) добору кадрів; 3) відбору кадрів, зокрема за конкурсами; 4) кар'єрного просування. *3 блок «Умови праці та дослідницькі практики»* закріплює комплекс заходів та напрями політики Європейського Союзу щодо розвитку наукової кар'єри, які охоплюють: 1) умови праці, фінансування та оплату праці; 2) стабільну зайнятість; 3) договірні та правові зобов'язання; 4) поширення та використання результатів досліджень. *4 блок «Наукова кар'єра та розвиток талантів»* присвячений питанням: 1) визнання різноманітності наукової кар'єри; 2) кар'єрного розвитку та консультування; 3) безперервності професійного розвитку; 4) наукового керівництва та наставництва [1, с. 6].

Отже, Європейська хартія дослідників не встановлює окремі правила здійснення наукової діяльності, а закріплює комплексний професійний стандарт дослідника, який охоплює всі етапи наукової кар'єри. Це зумовлює необхідність виділити ключові ідеї, закладені у цій хартії, та визначити, яким чином зазначені стандарти можуть бути інтегровані до правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності, визначених законодавством України.

Це переконує в тому, що *професійний статус дослідника формується як ціннісно-нормативна категорія.* До його змісту включаються не лише юридичні права та обов'язки, а й академічна свобода, дослідницька (академічна) доброчесність, відкрита наука, гендерна рівність, різноманіття, сталість досліджень, взаємодія із суспільством, відданість публічним інтересам та інші фундаментальні цінності Європейського дослідницького простору. У цьому контексті необхідно погодитися із твердження про те, що «зміст та характер обов'язків та відповідальності тих, хто здійснює науково-дослідницьку діяльність, містять не лише соціально-економічний або «виробничий» компонент; вони є, насамперед, похідними від права на академічну, тобто інтелектуальну, свободу» [6, с. 275]. Академічна свобода виступає стрижнем ціннісної орієнтації діяльності дослідника, і вже на її основі цінності Європейського дослідницького простору формують ціннісну орієнтацію професійного стандарту дослідника, не обмежуючись виключно правовим інструментарієм. У зв'язку з цим професійний статус дослідника виходить за межі традиційної юридичної конструкції правового статусу та трансформується в нормативну модель професійної діяльності, яка визначає не лише дозволену поведінку дослідника, а й систему професійних цінностей, що повинні бути покладені в основу його діяльності.

Сформована Європейською хартією дослідників модель професійного статусу дослідника потребує зіставлення з положеннями національного законодавства у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні. При цьому предметом такого аналізу є не пошук у законодавстві тотожної правової категорії «дослідник», а визначення тих правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності, до змісту яких можуть бути органічно інтегровані відповідні європейські професійні стандарти. Саме тому аналіз має буде зосереджений на положеннях вітчизняного законодавства, що визначає правовий статус вченого, а також наукового працівника, науково-педагогічного працівника та інших суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності, з метою встановлення їх відповідності сучасним європейським підходам до організації професійної дослідницької діяльності. Тобто об'єктом аналізу мають бути саме правові статуси, а не понятійний апарат законодавства.

Відповідно до статті 4 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» до фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності належать «наукові працівники, науково-педагогічні працівники, аспіранти, ад'юнкти і докторанти, інші вчені» [2]. Водночас у положеннях згаданого закону правове становище вченого закріплюється через права та зобов'язання (стаття 5), правовий статус наукового працівника розкривається через трудові права та обов'язки із закріплення окремих спеціальних норм щодо організації праці такої категорії працівників (стаття 6).

Фактично, в Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» окремі складові правового статусу сформульовані тільки для «вченого» та «наукового працівника». З одного боку, це пояснюється тим, що участь у самоврядуванні, обов'язок безперервного професійного розвитку, проходження атестації та інші процеси в житті вченого здійснюються через посади, які обіймає вчений, перебуваючи у трудових відносинах з роботодавцем, діяльність якого реалізується у сфері науки. З іншого боку, такий підхід не можна вважати правильним, адже «вчений є основним суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності» [2], і він не завжди може бути афілійований з конкретним роботодавцем, що не є перешкодою для здійснення ним наукової чи науково-технічної діяльності.

Аналіз Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» виявив, що в ньому не сформовано цілісного правового статусу вченого, а такі питання, як атестація та професійний розвиток, наукове самоврядування, розкриваються через права та обов'язки наукового працівника. Основний масив професійних прав, гарантій та механізмів їх реалізації законодавець пов'язує не зі статусом вченого, а зі статусом наукового працівника, залишаючи поза межами правового регулювання значну частину професійних прав і гарантій вченого як самостійного суб'єкта наукової діяльності. Саме ця законодавча конструкція істотно ускладнює імплементацію європейського професійного стандарту дослідника, який у Європейській хартії дослідників охоплює комплекс прав, обов'язків, гарантій, умов праці, професійного розвитку та академічної свободи незалежно від конкретної займаної посади. Тобто проблемою українського законодавства є не відсутність прав дослідників, а їх фрагментація між вченими, науковими працівниками, науково-педагогічними працівниками та ін., що ускладнює формування єдиного професійного стандарту дослідника.

Оскільки окремі принципи Європейської хартії дослідників мають свій предмет правового регулювання, їх імплементація також повинна здійснюватися диференційовано. Наприклад, свобода наукових досліджень прямо стосується відносин у сфері науки, а умови праці та оплата праця належать до сфери дії трудового права, і відповідно, вказують на трудові відносини. Отже, диференційований характер принципів Європейської хартії дослідників обумовлює необхідність їх диференційованої імплементації до законодавства України. Загальні професійні стандарти, що визначають цінності та засади здійснення дослідницької (наукової та науково-технічної) діяльності, доцільно інтегрувати до загальних положень законодавства про наукову і науково-технічну діяльність, тоді як стандарти, що регулюють добір, оцінювання, умови праці, стабільність зайнятості, професійний розвиток тощо, повинні бути імплементовані насамперед до норм, які визначають трудоправовий статус наукового та науково-педагогічного працівника.

Тобто виходячи з розмаїття правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності, що дозволяє охопити всіх фізичних осіб, які здійснюють таку діяльність, незважаючи на наявність наукової кваліфікації, логічним буде імплементувати принципи Європейської хартії дослідників, закріплені у блоках 1 та 4, які мають загальний характер, до загальних норм Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», які поширюються на всіх суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності, а положення та керівні ідеї блоків 2 та 3, які визначають стандарти прийому на роботу, умови праці, оцінювання дослідників, підвищення кваліфікації, оплати праці, положення на кшталт Європейської рамкової системи для дослідницьких кар'єр [7] тощо, імплементувати до спеціальних норм, які нерозривно пов'язані із правовим статусом наукового та науково-педагогічного працівника.

Також проведений аналіз положень Європейської хартії дослідників показав, що переважна більшість принципів впливають не на правосуб'єктність фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності, а на зміст їхніх кореспондуючих прав та обов'язків. Лише окремі положення цієї Хартії можуть бути віднесені до складових правосуб'єктності, зокрема ті, які стосуються професійних компетентностей, кар'єрного розвитку та безперервного професійного навчання тощо.

Окремої уваги заслуговують положення Європейської хартії дослідників, які стосуються наукової кар'єри та підтримки обдарованої молоді, що, на наше переконання, виступає інструментом забезпечення сталості наукового розвитку. У цьому контексті варто наголосити, що українське законодавство регулює цілу низку заходів щодо підтримки обдарованих молодих дослідників, але, як обґрунтовано наголошують вітчизняні науковці, в Україні «фактично створено багаторівневу інституційну структуру підтримки українських молодих дослідників, яка достатньо динамічно змінюється відповідно до політичних ініціатив та можливостей фінансування» [8, с. 501], а це свідчить, що така система не сприяє сталості досліджень та не створює привабливих умов кар'єрного зростання для молодих дослідників. Також необхідно переглянути підходи до визначення того, хто є молодим вченим. «Необхідно ініціювати дискусію про перехід від суто вікового критерію до більш гнучкого, орієнтованого на етап кар'єри, як це зробила Польща. Це дозволить надавати підтримку тим, хто її справді потребує, незалежно від дати народження» [9, с. 76]. Це вкотре переконує в тому, що впровадження складових професійного стандарту дослідника має розпочинатися із загальних положень та основ правового забезпечення розвитку відносин у сфері науки та науково-технічної діяльності.

Викладене вище дає підстави стверджувати, що більшість професійних стандартів, визначених Європейською хартією дослідників, тією чи іншою мірою вже знайшли відображення в законодавстві України. Водночас вони не завжди мають завершений характер, закріплені в різних правових інститутах та поширюються на різні категорії фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності. Саме така фрагментація правового регулювання професійного стандарту фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності унеможливлює формування єдиного професійного стандарту дослідника в законодавстві України відповідно до чинного європейського підходу без руйнування всієї системи суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності.

Проте, якщо виходити з того, що професійний стандарт дослідника визначає ключові принципи, на яких має будуватися привабливість наукової кар'єри та будуть створюватися умови для сталості науки у Європейському дослідницькому просторі, що виступає «спільним майданчиком країн-членів ЄС та асоційованих країн, побудований для формування консолідованої політики у сфері досліджень та інновацій і забезпечення вільного руху дослідників та знань» [10, с. 7], то відповідно такі цілі не вимагають перебудови національних систем суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності. Фактично відмінності української системи суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності не створюють правової проблеми для імплементації ключових принципів, закладених у положеннях Європейської хартії дослідників, та входження України до Європейського дослідницького простору.

За таких умов імплементація положень Європейської хартії дослідників може здійснюватися диференційовано залежно від предмета правового регулювання. Принципи, що визначають загальні засади здійснення наукової та науково-технічної діяльності, зокрема академічну свободу, академічну доброчесність, відкриту науку, академічну мобільність, професійний розвиток, наставництво та інші фундаментальні цінності Європейського дослідницького простору, доцільно інтегрувати до загальних положень Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», поширивши їх на всіх фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності незалежно від виду їхнього правового статусу. Натомість положення Європейської хартії дослідників, що регулюють питання добору, оцінювання, умов праці, стабільної зайнятості, професійної кар'єри та інших аспектів організації праці дослідників, повинні бути імплементовані насамперед до спеціальних норм, які визначають правовий статус наукового та науково-педагогічного працівника як особи, що перебуває у трудових правовідносинах із відповідною науковою установою чи закладом вищої освіти.

Принципи Європейської хартії дослідників щодо оцінювання дослідників можна запровадити комбіновано. Наприклад,

«оцінювання вченого у системі відкритої науки і відкритого доступу повинно здійснюватися на інтегрованому підході: експертному оцінюванні, кількісних і якісних вимірах, а також з урахуванням усіх складників дослідницької діяльності викладача: потенціалу наукової творчості і результатів дослідницької діяльності, наукового керівництва дослідженнями, наставництва в підготовці молодих вчених, роботи в команді, національної та міжнародної співпраці, менеджменту у сфері науки та інновацій; діяльності з популяризації науки та мобільності» [11, с. 101]. Тобто кожен окремий принцип має бути імплементований у національне законодавство у такий спосіб, який є ефективним та реальним для впровадження того чи іншого принципу. Ефективність імплементації має враховувати національні особливості законодавства та практику його застосування, і у першу чергу забезпечувати дієву реалізацію того чи іншого професійного стандарту дослідника, а не імітувати імплементацію через наближення понятійного апарату чи окремих процедур, які не можуть бути фактично реалізовані в національному науковому середовищі.

Такий підхід дозволяє забезпечити органічне поєднання національної моделі правового регулювання відносин у сфері науки із сучасними європейськими професійними стандартами для дослідників без запровадження нової правової категорії «дослідник». Імплементації підлягає не сама категорія дослідника, а закріплений у Європейській хартії дослідників професійний стандарт, який повинен інтегруватися до змісту існуючих правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності відповідно до їхньої правової природи та предмета правового регулювання.

Висновки. Правова модель імплементації Європейської хартії дослідників до законодавства України має будуватися на диференційованому підході, залежно від предмета правового регулювання відповідного принципу: загальні професійні стандарти (блоки 1 та 4 Європейської хартії дослідників) доцільно інтегрувати до загальних положень законодавства у сфері науки, а стандарти (блоки 2 та 3 Європейської хартії дослідників), пов'язані з умовами праці, зайнятістю, оцінюванням, кар'єрним розвитком та професійним розвитком, – до спеціальних норм, що визначають трудоправовий статус наукових та науково-педагогічних працівників. Це дозволить удосконалити національне законодавство з урахуванням європейських підходів, зберігаючи національну систему суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності, посилити академічну свободу, професійну мобільність, сталість і привабливість наукової кар'єри та створити належні правові передумови для подальшої інтеграції України до Європейського дослідницького простору. Практичне значення запропонованого підходу полягає у можливості поетапної імплементації професійних стандартів Європейської хартії дослідників без запровадження в законодавстві України нової правової категорії «дослідник» та без зміни сформованої системи правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для перекладу з англійської мови та мовного редагування, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. European Charter or Researchers. European Commission. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2025. 34 p.

2. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26 листопада 2015 року № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 3. Ст. 25.

3. Щодо впровадження Європейської хартії дослідників та Кодексу працевлаштування наукових працівників : Лист МОН України від 03 травня 2018 р. № 1/9-275. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-275729-18/print (дата звернення 10.08.2026).

4. Коломоєць К. С. Забезпечення права на користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування в межах Європейського Союзу. *Науковий часопис Українського*

державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 18. Право. 2025. Вип. 45. С. 15–22. DOI: https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series18.2025.45.03.

5. Костюченко О. Є. Правові статуси фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2025. Вип. № 90. Ч. 2. С. 395-406. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.55

6. Назимко О. В. Міжнародно-правові стандарти науково-дослідної діяльності. *Донецький юридичний інститут МВС України: освітні традиції, перевірені часом* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 28 квітня 2021 року). Донецький юридичний інститут МВС України. К. : ТОВ «Компанія ВАІТЕ», 2021. С. 272–279.

7. Council Recommendation of 18 December 2023 on a European framework to attract and retain research, innovation and entrepreneurial talents in Europe. *Official Journal of the European Union*. 29.12.2023. C/2023/1640. P. 17/29.

8. Жиляєв І. Б. Підтримка молодих дослідників: український досвід та європейська практика. Обдаровані діти – скарб нації! : матеріали V Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 23–29 жовтня 2024 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2024. С. 499–506.

9. Аналітичні дані про молодих вчених України 2025 / за заг. ред. Тараса Гряділя. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2026. 90 с. DOI: https://doi.org/10.24144/978-617-8576-62-2

10. Європейський дослідницький простір : здобутки і перспективи / Ін-т педагогіки НАПН України ; О. М. Топузов, О. І. Локшина, А. П. Джурило, О. М. Шпарик [за заг. ред. О. М. Топузова, О. І. Локшиної]. Київ : Пед. думка, 2024. 66 с. DOI: https://doi.org/10.32405/978-966-644-759-6-2023-51

11. Регейло І. Оцінювання дослідницької діяльності академічного персоналу: зарубіжний досвід. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*, 2020. № 4. С. 96–102.

Дата першого надходження статті до видання: 12.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.12:340.130.53
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.3

ПРАВОТВОРЧІСТЬ ЯК ФОРМА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ

Кривицький Юрій Віталійович,
orcid.org/0000-0002-7063-4725
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії, історії та філософії права
Національної академії внутрішніх справ

У статті досліджено правотворчість як форму здійснення правової реформи та з'ясовано її місце в механізмі реформаторського перетворення права. Актуальність теми зумовлена потребою переосмислення ролі правотворчості в сучасних умовах розвитку правової системи України, а також відсутністю в загальнотеоретичному правознавстві цілісного підходу до розуміння її значення як форми реалізації правової реформи. Проаналізовано законодавчі та доктринальні підходи до визначення поняття правотворчості, узагальнено новітні наукові погляди на її природу, зміст і співвідношення із правотворенням, нормотворчістю та законотворчістю. Встановлено, що сучасне розуміння правотворчості характеризується поступовим розширенням її змісту та виходить за межі діяльності, пов'язаної виключно з прийняттям нормативно-правових актів. Обґрунтовано, що правотворчість доцільно розглядати насамперед як різновид правової діяльності, тоді як її характеристика як юридичної діяльності є обґрунтованою лише щодо окремих суб'єктів, для яких здійснення правотворчих повноважень становить складову професійної юридичної діяльності. Особливу увагу приділено співвідношенню правотворчості та правової реформи. Доведено, що правотворчість не тотожна правовій реформі, а набуває реформаторського характеру лише тоді, коли забезпечує істотне перетворення права відповідно до визначеної мети, концептуальних засад і ціннісних орієнтирів реформування. Визначено, що саме через правотворчу діяльність реформаторські ідеї набувають нормативного вираження, об'єктивуються у формах (джерелах) права та інтегруються до системи права. Окремо обґрунтовано реформаторський потенціал кодифікації як особливої форми правотворчості, що забезпечує системне оновлення права та створення нових правових конструкцій. Зроблено висновок, що правотворчість є основною формою здійснення правової реформи, оскільки саме вона забезпечує нормативне закріплення, юридичну визначеність і практичну реалізацію реформаторських перетворень права.

Ключові слова: *правотворчість, правотворча діяльність, правова діяльність, юридична діяльність, правова реформа, форма здійснення правової реформи, кодифікація, Закон України «Про правотворчу діяльність».*

Kryvytskyi Yurii. Lawmaking as a form of implementing law reform

The article examines lawmaking as a form of implementing law reform and determines its place within the mechanism of reforming law. The relevance of the topic is due to the need to theoretically substantiate the role of lawmaking in the mechanism of law reform, as well as to the absence in contemporary general legal theory of a comprehensive approach to understanding lawmaking as a form of implementing law reform. The article analyzes legislative and doctrinal approaches to defining the concept of lawmaking and summarizes contemporary scholarly views on its nature, content, and correlation with legal formation, rule-making, and legislative activity. It is established that the modern understanding of lawmaking is characterized by the gradual expansion of its content and extends beyond activities connected exclusively with the adoption of normative legal acts. The author substantiates that lawmaking should primarily be regarded as a type of legal activity, whereas its characterization as a type of juridical activity is justified only with regard to those subjects for whom the exercise of lawmaking powers constitutes an element of their professional legal activity. Particular attention is paid to the relationship

between lawmaking and law reform. It is proved that lawmaking should not be identified with law reform in general, but acquires a reform-oriented character only when it ensures a substantial transformation of law in accordance with the defined objectives, conceptual foundations, and value orientations of reform. It is determined that reform ideas acquire normative expression, become embodied in the forms (sources) of law, and are integrated into the legal system precisely through lawmaking. Particular emphasis is placed on the reformative potential of codification as a special form of lawmaking that ensures the systematic renewal of law and the creation of new legal constructions. It is concluded that lawmaking is the principal form of implementing law reform, since it provides normative consolidation, legal certainty, and practical realization of reform-oriented transformations of law.

Key words: *lawmaking, lawmaking activity, legal activity, juridical activity, law reform, form of implementing law reform, codification, Law of Ukraine «On Lawmaking Activity».*

Постановка проблеми. В умовах стрімких суспільних трансформацій, глобалізаційних процесів, технологічного поступу та одночасного загострення кризових явищ проблематика правотворчої діяльності набуває особливої теоретичної і практичної значущості. Розроблення нових і вдосконалення чинних нормативно-правових актів потребує врахування комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних та інших чинників, тоді як сама правотворчість дедалі більше визначає стабільність функціонування правової системи, ефективність публічного управління, дієвість громадянського суспільства та належне забезпечення прав людини. За цих умов правотворчість уже не може сприйматися виключно як діяльність зі створення нормативно-правових актів, а постає одним із ключових механізмів реагування права на сучасні виклики та стимулювання його прогресивного розвитку [1, с. 11].

У вітчизняній юридичній науці вивчення правотворчості традиційно зосереджується на її понятті, принципах, функціях, видах, суб'єктах, стадіях і результатах [2, с. 44]. При цьому питання про місце та роль правотворчості в механізмі здійснення правової реформи залишається недостатньо опрацьованим. Незважаючи на активне розроблення теорії правотворчості, правотворчу діяльність переважно характеризують як різновид правової або юридичної діяльності, як правову форму діяльності держави чи як вид правового регулювання, тоді як її значення в якості форми реалізації правової реформи практично не стало предметом спеціального дослідження.

Актуальність розв'язання цієї проблеми посилилася після прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX, яким уперше на законодавчому рівні визначено поняття правотворчої діяльності, її принципи, порядок, учасників, правові та організаційні засади здійснення, а також правила техніки нормопроєктування [3]. Законодавче закріплення правотворчої діяльності створило необхідні передумови для переосмислення її ролі в механізмі правового розвитку та реформування права. У цьому контексті наукової ваги набуває обґрунтування положення про те, що правотворчість є не лише видом правової діяльності, а й основною формою здійснення правової реформи, оскільки саме через неї реформаторські ідеї об'єктивуються у принципах, нормах, інститутах і формах (джерелах) права, набуваючи нормативного закріплення та загальнообов'язкового характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правотворчості належить до традиційних напрямів загальнотеоретичного правознавства. Значний внесок у розширення теорії правотворчості зробили С.В. Бобровник, Ю.М. Глущенко, П.О. Грималюк, В.С. Ковальський, І.П. Козінцев, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, М.В. Костицький, Л.А. Луць, М.О. Момот, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, С.В. Плавич, В.І. Риндюк, О.В. Скрипнюк, В.М. Тернавська, С.В. Чабур, С.В. Шевчук, В.В. Шишко, Р.Ю. Ященко та інші вчені, в наукових працях яких висвітлено поняття, ознаки, принципи, функції, стадії, види та суб'єктний склад правотворчості, а також її співвідношення із правотворенням, нормотворчістю і законотворчістю. До того ж, прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX започаткувало новий етап поглиблення національної доктрини

правотворчості. Попри значний науковий доробок, питання про роль правотворчості в механізмі реалізації правової реформи залишається недостатньо дослідженим.

Мета статті полягає в осмисленні теоретико-правових засад правотворчості як форми здійснення правової реформи та з'ясуванні її місця в механізмі реалізації реформаторських змін права. Для досягнення цієї мети визначено такі **завдання:** по-перше, охарактеризувати доктринальні та законодавчі підходи до розуміння природи правотворчості; по-друге, розкрити сутність правотворчості як виду правової діяльності; по-третє, обґрунтувати положення про те, що правотворчість є формою здійснення правової реформи.

Виклад основного матеріалу. Прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX стало важливим етапом посилення вітчизняної доктрини правотворчості та її законодавчого оформлення. Вперше на законодавчому рівні було визначено поняття правотворчої діяльності, її мету, принципи, учасників, правові та організаційні засади здійснення, правила нормопроєктувальної техніки, а також основні напрями діяльності, до яких віднесено планування розроблення та прийняття (видання) нормативно-правових актів, розроблення їх проєктів, прийняття (видання), ведення обліку нормативно-правових актів і здійснення правового моніторингу [3]. У результаті цього сучасний законодавчий підхід істотно розширив традиційне розуміння правотворчості, охопивши не лише безпосереднє прийняття нормативно-правових актів, а й увесь алгоритм взаємопов'язаних дій, спрямованих на формування, функціонування та подальший розвиток системи нормативно-правового регулювання.

Енциклопедичні юридичні видання відображають усталене в загальній теорії права бачення природи правотворчості як одного з основних напрямів діяльності, пов'язаного з офіційним формуванням, зміною, доповненням, скасуванням і систематизацією норм права. Так, С.В. Бобровник і В.Є. Щебельський визначають правотворчість як напрям діяльності держави, спрямований на офіційне закріплення норм права, створення й удосконалення внутрішньо узгодженої системи правових норм, що регулюють суспільні відносини, наголошуючи на її юридичному характері, соціальному призначенні, функціях, принципах та організованій процедурі здійснення [4, с. 51]. Натомість Л.А. Луць, розглядаючи проблематику співвідношення категорій «правотворення», «правотворчість» і «нормотворчість», акцентує увагу на їх методологічній зумовленості різними типами праворозуміння та обґрунтовує висновок, що правотворчість є складовою правотворення, пов'язаною з діяльністю правотворчих суб'єктів щодо створення (об'єктивації), зміни, припинення й систематизації нормативно-правових приписів [5, с. 360].

Одним із дискусійних питань порушеної проблематики залишається взаємозв'язок правотворчості, нормотворчості та законотворчості. У цьому контексті В.В. Шишко, досліджуючи правотворчість із позицій філософії права, зазначає, що нормотворчість є діяльністю щодо створення соціальних норм загалом, одним із видів якої є правотворчість, тоді як законотворчість становить лише різновид правотворчої діяльності, пов'язаний зі створенням правових норм на державному рівні та наданням їм вищої юридичної сили. При цьому правознавець виходить із того, що законотворчість і правотворчість не є тотожними феноменами. Якщо законотворчість пов'язана зі створенням позитивного права, то правотворчість охоплює процес виникнення й функціонування правової реальності, до якої належать правові норми, інститути, правовідносини, концепції та інші правові феномени [6, с. 162–163].

Подальше осмислення сутності правотворчості пов'язане з розширенням уявлень про її діяльнісний зміст. Зокрема В.П. Плавич і С.В. Плавич, розглядаючи правотворчість як складову більш широкого процесу правотворення, визначають її як специфічну форму діяльності органів державної влади (як правило), що полягає у виданні, зміні чи скасуванні правових норм і спрямована на регулювання суспільних відносин шляхом нормативного закріплення міри свободи та справедливості. Особливого значення набуває висновок про те, що поняття правотворчої діяльності є ширшим за поняття правотворчого

процесу, оскільки поряд із процедурною складовою охоплює також мету, засоби та результат відповідної діяльності [7, с. 14, 232–233].

Багатовимірність правотворчості зумовлює різні підходи до визначення її природи. С.В. Чабур звертає увагу на те, що у фаховій літературі вона інтерпретується у вузькому та широкому значеннях. Якщо у вузькому розумінні правотворчість пов'язується зі створенням правових норм компетентними державними органами, то в широкому охоплює процес виявлення, пізнання та оцінки правових потреб держави й суспільства, результатом якого є формування та прийняття правових актів уповноваженими суб'єктами. Правотворчість характеризується визначеним суб'єктним складом, процедурою здійснення, цільовою спрямованістю та обумовлюється необхідністю нормативного врегулювання найбільш актуальних суспільних відносин [8, с. 174].

Відповідно до позиції С.О. Сунєгіна правотворчість є діяльністю уповноважених органів та інших визначених законодавством суб'єктів із планування, розроблення та прийняття нормативно-правових актів, спрямованою на забезпечення правового регулювання й охорони суспільних відносин. На відміну від суто юридико-технічного підходу дослідник пов'язує її зміст із конституційно закріпленою системою соціальних цінностей, що формується з урахуванням об'єктивних взаємозв'язків між основними соціальними регуляторами суспільства. Такий погляд дає змогу розглядати правотворчість як цілісний соціально-правовий феномен, а також виявляти чинники, які негативно впливають на її ефективність, зокрема ігнорування соціокультурного контексту розвитку права, порушення вимог правотворчого процесу, зловживання правотворчими повноваженнями, логіко-структурні дефекти нормативно-правових актів, а також прогалини, колізії, недостатність чи надмірність нормативного регулювання суспільних відносин [1, с. 82].

Смислове поле категорії «правотворчість», окреслене законодавством та юридичною доктриною, дає підстави сформулювати такі узагальнення. Незважаючи на відмінності у визначенні поняття правотворчості та акцентуванні уваги на окремих її ознаках, у сучасному правознавстві простежується усталена тенденція до розширення її змісту. Правотворчість дедалі менше розглядається виключно як процедура прийняття нормативно-правових актів і дедалі більше – як цілеспрямована, організаційно впорядкована діяльність уповноважених суб'єктів, зорієнтована на виявлення потреб у правовому регулюванні, формування, зміну, скасування та систематизацію норм права, їх об'єктивацію у формах (джерелах) права й забезпечення розвитку правової системи відповідно до суспільних потреб і конституційних цінностей [9, с. 15–16; 10, с. 8–10].

Водночас наведені точки зору дозволяють стверджувати, що в теоретичній юридичній науці домінує діяльнісне розуміння правотворчості. Це актуалізує необхідність з'ясування її ролі в архітектоніці правової діяльності, оскільки саме діяльнісний аспект становить теоретичне підґрунтя для обґрунтування правотворчості як форми здійснення правової реформи [11, с. 35].

Методологічне значення для визначення місця правотворчості у структурі правової діяльності має концепція С.Д. Гусарєва, який, використовуючи системний підхід, інтерпретує правову діяльність як різновид соціальної діяльності, а юридичну діяльність – як її відносно самостійну підсистему. Відповідно юридична діяльність, зберігаючи основні властивості правової діяльності, набуває специфічних ознак, пов'язаних із її професійним здійсненням юристами у сфері права з метою досягнення правового результату. При цьому до змісту правової діяльності вчений відносить, зокрема, нормотворчість, реалізацію, тлумачення і застосування права, а саму правову діяльність визначає як форму створення, розвитку й матеріалізації права [12, с. 79–80].

Проаналізовані вище дослідницькі підходи свідчать, що у вітчизняному правознавстві тривалий час домінували погляди на характеристику правотворчості крізь призму юридичної діяльності [4, с. 51; 5, с. 360–361; 13, с. 137]. На нашу думку, такий науковий підхід потребує певного уточнення та корегування. Адже юридична діяльність, будучи різновидом правової діяльності, здійснюється юристами на про-

фесійній основі, тоді як правотворчість характеризується значно ширшим суб'єктним складом. За таких умов її визначення виключно як виду юридичної діяльності не повною мірою відображає правову природу цього явища [15, с. 6–7].

Згідно з ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX суб'єктами правотворчої діяльності є Український народ, Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства, інші органи державної влади та суб'єкти публічного права, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, територіальні громади на місцевому референдумі та інші визначені законом суб'єкти [3]. Наведений законодавчий перелік переконливо засвідчує, що суб'єктний склад правотворчості в Україні є значно ширшим, ніж коло професійних юристів, а окремі суб'єкти правотворчої діяльності (зокрема Український народ чи територіальна громада) взагалі не можуть бути охарактеризовані крізь призму професійної юридичної діяльності.

Таким чином, правотворчість не може бути зведена виключно до професійної юридичної діяльності, оскільки її зміст визначається не лише особливостями суб'єктного складу, а й функціональним призначенням у механізмі правового регулювання. Вона охоплює діяльність усіх уповноважених суб'єктів, спрямовану на формування (створення) та зміну права незалежно від того, чи здійснюється така діяльність юристами, чи іншими суб'єктами, наділеними правотворчими повноваженнями. З огляду на це правотворчість доцільно розглядати насамперед як різновид правової діяльності, тоді як її інтерпретація в якості юридичної діяльності є обґрунтованою лише щодо окремих суб'єктів, для яких реалізація правотворчих повноважень становить складову професійної юридичної діяльності, а не загальне правило.

Розуміння правотворчості як різновиду правової діяльності створює методологічні передумови для з'ясування її ролі в механізмі здійснення правової реформи. Правореформаторські перетворення передбачають закріплення створених або оновлених принципів, норм, інститутів та інших структурних елементів права у відповідних формах (джерелах) права та їх включення до системи права. У процесі правотворчості виявляються потреби у правовому регулюванні, формуються, змінюються або скасовуються норми права та забезпечується їх зовнішнє існування. Правотворчість охоплює не лише прийняття нормативно-правових актів, а й ширший процес формування та перетворення права, результатом якого є об'єктивація норм у певних формах (джерелах) права. Її динамічний і багатогранний характер сприяє адаптації права до суспільних змін, сучасних викликів і потреб розвитку, що особливо виразно виявляється в умовах масштабних правових трансформацій.

Однак правову реформу не слід ототожнювати з правотворчістю загалом, оскільки створення, зміна чи припинення окремих норм права саме по собі ще не має реформаторського характеру. Формою здійснення правової реформи правотворчість стає лише тоді, коли забезпечує істотне перетворення права відповідно до визначеної мети, концептуальних засад і ціннісних орієнтирів реформування. За таких умов правореформаторський задум набуває нормативного вираження, а його результати інтегруються до системи права, змінюючи її принципи, норми, інститути, галузі та інші структурні утворення. При цьому правотворчість є ширшою за законотворчість, оскільки норми права закріплюються не лише в законах, а й в інших формах (джерелах) права.

Особливе місце серед способів правотворчого здійснення правової реформи посідає кодифікація, яка поєднує системне впорядкування правового матеріалу з його змістовим переробленням і якісним оновленням. Найбільш повно її реформаторський потенціал виявляється в кодифікації-реформі, що передбачає істотне оновлення права та створення нових правових конструкцій [15, с. 233]. Саме через правотворчість, насамперед у її кодифікаційній формі, правореформаторські перетворення набувають нормативного вираження, юридичної визначеності та включаються до системи права.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави сформулювати такі висновки. По-перше, сучасне розуміння правотворчості

характеризується поступовим розширенням її змісту та форми. Законодавче закріплення поняття правотворчої діяльності в Законі України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX та новітні доктринальні підходи засвідчують відхід від її вузького тлумачення як діяльності насамперед держави та її органів, пов'язаної виключно з прийняттям нормативно-правових актів. Правотворчість охоплює цілісний комплекс взаємопов'язаних дій, спрямованих на формування та зміну права. По-друге, правотворчість доцільно розглядати передусім як різновид правової діяльності. На відміну від поширеного у фаховій літературі підходу, який визначає її як різновид юридичної діяльності, встановлено, що така інтерпретація не повною мірою відображає природу правотворчості. Враховуючи співвідношення категорій «правова діяльність» та «юридична діяльність», а також законодавчо визначений суб'єктний склад правотворчої діяльності, зроблено висновок, що її опис як юридичної діяльності є обґрунтованим лише щодо окремих суб'єктів, для яких здійснення правотворчих повноважень становить складову професійної юридичної діяльності. По-третє, правотворчість є основною формою здійснення правової реформи. Саме через правотворчу діяльність реформаторські ідеї набувають нормативного вираження, об'єктивуються у формах (джерелах) права та інтегруються до системи права, забезпечуючи істотне оновлення її принципів, норм, інститутів і галузей. При цьому не кожна правотворча діяльність має реформаторський характер і потенціал. Формою здійснення правової реформи вона стає лише тоді, коли спрямована на суттєве перетворення права відповідно до визначеної мети, концептуальних засад і ціннісних орієнтирів реформування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-правові засади : монографія / за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 512 с.

2. Kryvytskyi Y. Judicial lawmaking and judicial reform: theoretical and practical aspects of relatinship. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs.* 2024. Vol. 14. № 3. P. 43–54. DOI: https://doi.org/10.56215/naia-chasopis/3.2024.43

3. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text

4. Бобровник С. В., Щебельський В. Є. Правотворчість. *Юридична енциклопедія :* в 6 т. Т. 5 : П–С / редкол : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. С. 51.

5. Луць Л. А. Нормотворчість. *Велика українська юридична енциклопедія :* у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 359–366.

6. Шишко В. В. Культурологічні аспекти правотворчості : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. 188 с.

7. Плавич В. П., Плавич С. В. Сучасна правотворчість: проблеми теорії і методології : монографія. Одеса : Астропринт, 2013. 276 с.

8. Чабур С. В. Функціонування механізму правотворчості : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 214 с.

9. Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва : монографія / Н. М. Пархоменко, О. В. Скрипнюк, Н. М. Оніщенко та ін. / Кер. авт. кол. та заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ : Парламентське видавництво, 2023. 312 с.

10. Костицький М. Онтологія правотворчості. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2025. № 1 (29). С. 7–13. DOI: 10.33270/02252901.1

11. Кривицький Ю. Методологічні підходи в структурі методології дослідження правової реформи. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2025. № 2 (30). С. 31–40. DOI: 10.33270/02253002.4

12. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : монографія. Київ : Знання, 2005. 375 с.

13. Риндюк В. І. Правотворчість як вид юридичної діяльності: праксеологічний аспект. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».*

Політологія. Соціологія. Право. 2019. № 4 (44). С. 137–143. doi: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199747

14. Грималюк П. О. Делегована правотворчість: теоретико-прикладні засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 20 с.

15. Смородинський В. С. Кодифікація законодавства. *Велика українська юридична енциклопедія :* у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 232–235.

Дата першого надходження статті до видання: 26.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 341.9
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.4

ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК ФОРМА МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Вінник Оксана Мар'янівна,
orcid.org/0000-0002-9397-5127
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Стаття присвячена проблемі пошуку найбільш ефективних правових механізмів інвестування повоєнної відбудови України, що можуть забезпечити акумулювання необхідних для цього грандіозних (за оцінками міжнародних інституцій щодо вартості відбудови) коштів, котрі Україна самостійно не спроможна забезпечити з огляду на колосальні втрати від війни, щоденну необхідність фінансування армії, поточних справ, відновлення критичної інфраструктури після ворожих на неї атак тощо. Сподівання на донорську допомогу дружніх держав та міжнародних інституцій, якій Україна вдячна, зменшуються з огляду на збільшення потреб цих країн щодо посилення національної безпеки в умовах зростання загроз від держав з агресивними намірами, складної міжнародної економічної ситуації, спричиненої воєнними діями щодо Ірану, зміни позиції низки держав щодо фінансової підтримки України. Відповідно, існує потреба залучення коштів крупних інвесторів (насамперед іноземних держав, міжнародних інституцій) на вигідних для них засадах, що забезпечує статус інвестора-партнера. Аналіз українського інвестиційного законодавства свідчить, що, попри можливість залучення іноземних держав як інвесторів відповідно до Закону України «Про інвестиційну діяльність», Закон України «Про публічно-приватне партнерство» не дозволяє надання статусу публічного партнера дружнім державам, з якими укладено відповідні угоди. Разом з тим, забезпечення євроінтеграційного напряму вітчизняного законодавства передбачає використання досвіду ЄС, включно з Регламентом 2021/2085 від 19 листопада 2021 р., відповідно до якого в публічно-приватних партнерствах (ППП) загальноєвропейського (ЄС) значення беруть участь держави-члени ЄС (як публічні партнери) та представники приватного бізнесу (як приватні партнери) з опосередкуванням такого ППП у формі спільного підприємства партнерів, на яке покладається реалізація проєктів партнерства. З огляду на крайню необхідність залучення коштів дружніх держав як інвесторів-партнерів у справу повоєнної відбудови України, доцільність поширення українського досвіду, набутого під час війни (щодо оборони країни, включно з вдосконаленням озброєння, відновленням критичної інфраструктури після ворожих на неї атак, лікування та реабілітацію поранених, стійкості щодо супротиву ворогові і одночасно – забезпечення життєдіяльності країни в критичних для неї умовах війни) згаданий досвід ЄС вартий використання в Україні шляхом внесення відповідних змін в Закон «Про публічно-приватне партнерство». Цього вимагає існуюча вже практика встановлення партнерських відносин згідно міжнародних угод, однією з яких є укладена минулого року Угода про створення Американсько-українського інвестиційного фонду відбудови.

Ключові слова: *потреби повоєнної відбудови, інвестування, партнерські відносини, досвід ЄС, міжнародне публічно-приватне партнерство, вдосконалення законодавства.*

Vinnyk Oksana. Public-private partnership as a form of international cooperation: prospects for Ukraine

The article is devoted to the problem of finding the most effective legal mechanisms for investing in the post-war reconstruction of Ukraine, which can ensure the accumulation of the necessary grandiose (according to international institutions' estimates of the cost of reconstruction) funds, which Ukraine is unable to provide on its own due to the colossal losses from the war, the daily need to finance the army, current affairs, the restoration of critical infrastructure after enemy attacks on it, etc. Hopes for donor assistance from friendly states and international institutions, to which Ukraine is grateful, are decreasing due to the increasing needs of these countries to strengthen national security in the face of growing threats from states with aggressive intentions, the difficult international economic situation caused by military actions against Iran, and the change in the position of a number of states regarding financial support for Ukraine. Accordingly, there is a need to attract funds from large investors (primarily foreign states, international institutions) on terms that are beneficial to them, which ensures the status of an investor-partner. Analysis of Ukrainian investment legislation shows that, despite the possibility of attracting foreign states as investors in accordance with the Law of Ukraine "On Investment Activity", the Law of Ukraine "On Public-Private Partnership" does not provide for granting the status of public partner to friendly states with which relevant agreements have been concluded. At the same time, ensuring the European integration direction of domestic legislation provides for the use of EU experience, including Regulation 2021/2085 of November 19, 2021, according to which EU Member States (as public partners) and representatives of private business (as private partners) participate in public-private partnerships (PPPs) of pan-European (EU) significance with the mediation of such a PPP in the form of a joint venture of partners, which is entrusted with the implementation of partnership projects. Given the urgent need to attract funds from friendly states as investor partners in the post-war reconstruction of Ukraine, the expediency of disseminating Ukrainian experience gained during the war (regarding the country's defense, including the improvement of weapons, the restoration of critical infrastructure after enemy attacks on it, the treatment and rehabilitation of the wounded, resilience in resisting the enemy and at the same time ensuring the country's vital activity in critical conditions of war for it), the aforementioned EU experience is worth using in Ukraine by making appropriate amendments to the Law "On Public-Private Partnership". This is required by the existing practice of establishing partnership relations under international agreements, one of which is the Agreement on the Establishment of the American-Ukrainian Investment Fund for Reconstruction concluded last year.

Key words: *post-war reconstruction needs, investment, partnership relations, EU experience, international public-private partnership, improvement of legislation.*

Війна, розв'язана проти України російською державою, спричинила вкрай важке становище для нашої країни в ракурсі можливостей відновлення завданих агресором втрат/руйнувань[1], з огляду на:

• брак власних ресурсів через колосальні втрати[2] з вини агресора значної частини економічного (окупація частини території з промисловим і сільськогосподарським на них виробництвом, постійними руйнівними атаками) та робочого потенціалу України (виїзд громадян за кордон в пошуку безпеки, служба в ЗСУ, загибель тощо);

• необхідністю залучення колосальних коштів на відбудову стратегічної інфраструктури та інших об'єктів у зв'язку з постійними ворожими обстрілами, допомогою потерпілим від агресора громадянам (через втрату житла, бізнесу, завданню шкоди здоров'ю), на розмінування та екологічне відновлення забруднених через війну територій;

• витратами на забезпечення ВСУ, виробництво зброї тощо;

• обмеженістю можливостей зарубіжних донорів в безкоштовній допомозі України з огляду на власні економічні

[1] В цій статті частково використано результати досліджень, що були раніше оприлюднені [1; 2; 3; 4].

[2] За даними оновленої спільної Швидкої оцінки завданої шкоди та потреб на відновлення (RDNA5), станом на 31 грудня 2025 року загальна вартість відбудови та відновлення в Україні становить майже 588 мільярдів доларів США (понад 500 мільярдів євро) впродовж наступного десятиліття, що майже втричі перевищує прогнозований номінальний ВВП України за 2025 рік [5].

проблеми, необхідність посилення національної безпеки з огляду на складну міжнародну ситуацію (американо-іранський конфлікт, агресивна політика низки держав, включно з російською), зміна пріоритетів частини держав у відносинах з Україною.

З огляду на зазначені обставини для України загострюється проблема фінансування комплексу потреб: відсічі агресорові, відновлення зруйнованого, вирішення поточних проблем країни, що не під силу Україні без залучення міжнародної допомоги. Проте форма останньої з обтяжливого донорства має трансформуватися в інвестування, яке забезпечує його учасникам спільну участь в управлінні інвестиціями і контролі за їх цільовим використанням, можливість отримання вигоди від вкладених коштів.

У зв'язку з цим слід проаналізувати чинне нормативно-правове регулювання інвестування в Україні за участі міжнародних партнерів – як приватних, так і публічних. Йдеться про різні *механізми*, серед яких вельми актуальні в умовах війни страхування інвестицій, що покладається на ЕКА (експортно-кредитне агентство), державна підтримка інвестиційних проєктів із значними інвестиціями [6; 7], а також традиційні, передбачені законами: «Про інвестиційну діяльність» [8], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» [9], «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» [10], «Про інноваційну діяльність» [11], «Про наукові парки» [12], «Про публічно-приватне партнерство» [13], «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [14], «Про внесення змін до Закону України "Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності», який передбачає механізми страхування інвестицій в Україні від воєнних ризиків [15], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації інвестиційних проєктів із значними інвестиціями» [7]. Власне, положення цих актів поширюється як на українських, так і на зарубіжних інвесторів та вкладення ними інвестицій в Україні. Спеціальним актом законодавства, що регулює режим іноземного інвестування є Закон «Про режим іноземного інвестування» [16], який:

• визначає особливості правового режиму іноземного інвестування на території України, виходячи з цілей, принципів і положень законодавства України;

• визначає поняття та коло іноземних інвесторів **–** суб'єктів, які провадять інвестиційну діяльність на території України (ст. 1): юридичні особи, створені відповідно до законодавства іншого, ніж законодавство України; фізичні особи – іноземці, які не мають постійного місця проживання на території України і не обмежені у дієздатності; *іноземні держави*, *міжнародні урядові та неурядові організації;* інші іноземні суб'єкти інвестиційної діяльності, які визнаються такими відповідно до законодавства України;

• закріплює: *поняття іноземних інвестицій* (ст. 1) як цінностей, що вкладаються іноземними інвесторами в об'єкти інвестиційної діяльності відповідно до законодавства України з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту) та підприємства з іноземними інвестиціями (підприємство/організація будь-якої організаційно-правової форми, створене відповідно до законодавства України, іноземна інвестиція в статутному капіталі якого, за його наявності, становить не менше 10 відсотків) та *види іноземних інвестицій* (ст. 2), які можуть здійснюватися у вигляді: іноземної валюти, що визнається конвертованою Національним банком України; валюти України – відповідно до законодавства України; будь-якого рухомого і нерухомого майна та пов'язаних з ним майнових прав; цінних паперів, а також корпоративних прав (прав власності на частку (пай) у статутному капіталі юридичної особи, створеної відповідно до законодавства України або законодавства інших країн), виражених у конвертованій валюті; грошових вимог та права на вимоги виконання договірних зобов'язань; прав інтелектуальної власності, вартість яких в іноземній валюті підтверджена згідно із законами (процедурами) країни інвестора або міжнародними торговельними звичаями, а також підтверджена експертною оцінкою в Укра-

їні, включаючи легалізовані на території України авторські права, права на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, знаки для товарів і послуг, ноу-хау тощо; прав на здійснення господарської діяльності, включаючи права на користування надрами та використання природних ресурсів, наданих відповідно до законодавства або договорів, вартість яких у конвертованій валюті підтверджена згідно з законами (процедурами) країни інвестора або міжнародними торговельними звичаями; інших цінностей відповідно до законодавства України; *форми здійснення іноземних інвестицій* (ст. 3): часткова участь у підприємствах, що створюються спільно з українськими юридичними і фізичними особами, або придбання частки діючих підприємств; створення підприємств, що повністю належать іноземним інвесторам, створення юридичними особами, утвореними відповідно до законодавства іноземної держави, філій та представництв, придбання у власність діючих підприємств повністю; придбання не забороненого законами України нерухомого чи рухомого майна, включаючи будинки, квартири, приміщення, обладнання, транспортні засоби та інші об'єкти власності, шляхом прямого одержання майна та майнових комплексів або у вигляді акцій, облігацій та інших цінних паперів; придбання самостійно чи за участю українських юридичних або фізичних осіб прав на користування землею та використання природних ресурсів на території України; придбання інших майнових прав; господарської (підприємницької) діяльності на основі угод про розподіл продукції; в інших формах, які не заборонені законами України, в тому числі без створення юридичної особи на підставі договорів із суб'єктами господарської діяльності України; *об'єкти іноземного інвестування* (ст. 4) – будь-які об'єкти, інвестування в які не заборонено законами України; а також *оцінку іноземних інвестицій* (ст. 5), *гарантії* іноземним інвесторам: щодо примусових вилучень (ст. 9); у разі зміни законодавства (ст. 8); у разі припинення інвестиційної діяльності (ст. 11), при переказі прибутків, доходів та інших коштів, одержаних внаслідок здійснення іноземних інвестицій (ст. 12); *порядок компенсації та відшкодування збитків* іноземним інвесторам (ст. 10); *порядок розгляду спорів* – в судах України або за домовленістю сторін – у третейських судах, у тому числі за кордоном (ст. 26) та інші положення.

Відносини, пов'язані з іноземними інвестиціями в Україні, регулюються зазначеним Законом, іншими законодавчими актами (в тому числі вищезгаданими) та міжнародними договорами України, а якщо міжнародним договором України встановлені інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про іноземні інвестиції, застосовуються правила міжнародного договору [16, ст. 6].

Власне, іноземне інвестування здійснюється з деякими особливостями порівняно з інвестуванням в Україні, що визначені Законом «Про інвестиційну діяльність» [8], відповідно до якого інвестиційна діяльність може провадитися (серед іншого) у формі іноземного інвестування, що здійснюється *іноземними державами*, юридичними особами та громадянами іноземних держав, та спільного інвестування, що здійснюється юридичними особами та громадянами України, юридичними особами та громадянами іноземних держав (ч. 2 ст. 2). Особливості здійснення інвестиційної діяльності на території України суб'єктами інвестиційної діяльності, розташованими за межами України, а також цих суб'єктів і суб'єктів України в зонах вільного підприємництва на Україні визначаються спеціальним законодавством України [8, ст. 6]. Якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що містяться в законодавстві про інвестиційну діяльність України, то застосовуються правила міжнародного договору [8, ст. 22].

Проблеми ефективності інвестування повоєнної відбудови, в тому числі за участі іноземних інвесторів, досить активно досліджуються науковцями (переважно економістами [17; 18; 19; 20; 21]), які акцентують увагу на необхідність урахуванням комплексу чинників для забезпечення збільшення інвестицій в економіку України, враховуючи поточний стан справ, а також наголошується на одному з перспективних досліджень у даному напрямку, а саме: систематизації інструмен-

тів економічного відновлення України та механізмів їх застосування міжнародними партнерами, включно з *впровадженням спільних партнерських проєктів* [22]. Проте менш дослідженими (хоча і не залишені без уваги правознавцями [1; 2; 23], більшість з яких, однак, в основному зосереджується на внутрішніх проблемах (контрактного партнерства в будівництві [24], доцільності підзаконного регулювання партнерства у сфері космічної діяльності [25] та ін.) залишається правовий механізм інституційного публічно-приватного партнерство (далі – ППП) за участі кількох дружніх держав, що регулюється Регламентом 2021/2085 of 19 November 2021 «Про заснування спільних підприємств у рамках Horizon Europe та скасування Регламентів (ЄС) № 219/2007, (ЄС) № 557/2014, (ЄС) № 558/2014, (ЄС) № 559/2014, (ЄС) № 560/2014, (ЄС) № 561/2014 та (ЄС) № 642/2014» (далі – Регламент 2021/2085 [26]), який в 2023 р. зазнав змін у зв'язку з прийняттям Акту про мікросхеми (Регламент (ЄС) 2023/1782 від 25.07. 2023 року [27]).

Регламент 2021/2085 закріплює особливості застосування інституційної форми публічно-приватного партнерства/ППП загальноєвропейського рівня в рамках програми Horizon Europe [28] щодо заснування 9 спільних підприємств (далі – СП) як публічно-приватних партнерств з метою досягнення усіма СП загальних та конкретних цілей (ст. 4): зміцнення та інтеграція наукового, інноваційного та технологічного потенціалу та співпраці; вирішення проблем глобальних викликів; покращення впровадження інноваційних рішень, спрямованих на вирішення проблем клімату, навколишнього середовища, охорони здоров'я та інших глобальних проблем; сприяння стратегічним пріоритетам Європейського Союзу (ЄС) та економічному зростанню та ін. Зазначений Регламент, маючи на меті забезпечення узгодженого підходу та врахування наукового, технологічного, економічного, соціального та екологічного впливу європейських партнерств щодо цілей Horizon Europe та пріоритетів Союзу, встановлює *спільні загальні цілі* (зміцнення та інтеграція наукового, інноваційного та технологічного потенціалу та сприяння зв'язкам співпраці в усьому Союзі для підтримки створення та розповсюдження нових високоякісних знань і навичок, зокрема з метою вирішення глобальних викликів, забезпечення та підвищення конкурентоспроможності Союзу; розробки та прискорення впровадження інноваційних рішень у всьому Союзі, що стосуються кліматичних, навколишнього середовища, здоров'я, цифрових та інших глобальних проблем, сприяючи стратегічним пріоритетам Союзу, прискорюючи економічне зростання Союзу та сприяючи інноваційній екосистемі, одночасно досягаючи Цілей сталого розвитку ООН і досягнення кліматичної нейтральності в Союзі не пізніше 2050 року, відповідно до Паризької угоди та ін.) та *спільні конкретні цілі*: збільшувати критичну масу та наукові та технологічні можливості та компетенцію у спільних, міжгалузевих, міжполітичних, транскордонних та міждисциплінарних дослідженнях та інноваціях у всьому Союзі, а також сприяти їх інтеграції в європейські екосистеми; прискорити «зелений» і цифровий перехід, а також економічні, соціальні та соціальні трансформації в сферах і секторах, які мають стратегічне значення для пріоритетів Союзу, зокрема для скорочення викидів парникових газів до 2030 року відповідно до кліматичних і енергетичних цілей; посилити дослідницькі та інноваційні можливості та продуктивність існуючої та нової європейської інноваційної екосистеми та економічних ланцюжків створення вартості, у тому числі в стартапах та малих і середніх підприємствах; прискорити розгортання, впровадження та розповсюдження інноваційних рішень, технологій, послуг і навичок у зміцнених європейських дослідницьких та інноваційних екосистемах і промислових екосистемах, у тому числі шляхом широкого та раннього залучення та спільної творчості з кінцевими користувачами; забезпечувати екологічні, енергетичні, ресурсозберігаючі, соціальні, циркулярні та продуктивні покращення в нових продуктах, технологіях, програмах і послугах шляхом використання можливостей і ресурсів Союзу. Визначаючи загальні та спеціальні (для окремих СП) вимоги, Регламент 2021/2085 [26] забезпечує гнучке регулювання залежно від цілей, що стоять за конкретни-

ми СП (Circular Bio-based Europe, «Чиста авіація», СП з виробництва чистого водню, Європейського залізничного СП, СП Global Health EDCPT3, СП «Інноваційна ініціатива у здоров'ї», СП ключових цифрових технологій, СП щодо дослідження Єдиного європейського неба ATM Research 3 Joint Undertaking, СП Smart Networks and Services), закріплюючи загальні вимоги до всіх СП в частині 1-й, а спеціальні – в частині 2-й зазначеного Регламенту.

Механізм спільного інвестування за участі кількох дружніх держав (членів ЄС згідно з Регламентом 2021/2085 [26]) як публічних партнерів та представників бізнесу як приватних партнерів має потужний потенціал щодо реалізації високовартісних та критично важливих для країн-учасниць партнерства амбітних проєктів, що не під силу окремій країні, вкрай важливий для України, оскільки:

• спроможний забезпечити акумулювання величезних коштів/ресурсів на відбудову та реалізацію інвестиційно-інноваційних проєктів, в реалізації яких заінтересована не лише Україна, а й дружні їй держави (щодо зміцнення колективної безпеки на тлі посилення загроз від агресивних держав, використовуючи при цьому набутий Україною багатий досвіду протягом розв'язаної її російським сусідом війни – як у військовій сфері, так і щодо захисту та відновлення від ворожих атак критичної інфраструктури, лікування та реабілітації поранених тощо);

• дозволить Україні реалізувати та поділитися з дружніми країнами-партнерами напрацьований під час війни досвід як у військовій, так і в цивільній сфері, об'єднавши спільні зусилля для вирішення критично важливих спільних проблем;

• передбачена згаданим Регламентом інституційна форма партнерства (завдяки участі партнерів в органах управління та контролю СП) дозволить посилити ефективність спільних зусилля партнерів щодо реалізації проєктів партнерства, контролі за їх виконанням та своєчасним вжиттям заходів, спрямованих на вирішення спірних питань та негараздів в процесі реалізації зазначених проєктів.

Вдосконалений Закон України про ППП [13] (порівняно зі старою його версією [29]) не передбачає участі в такому партнерстві інших держав (ймовірно, в очікуванні надання Україні статусу члена ЄС і, відповідно, поширення на неї дії Регламенту 2021/2085), проте приклад встановлення партнерських відносин України з іншою державою щодо спільної реалізації інвестиційного проєкту вже є. Йдеться про укладену у 2025 р. Угоду між Україною та США, що отримала назву «угоди з обмеженим партнерством» [30]), яка передбачає партнерство між зазначеними країнами, проте без визначення його ключових ознак [31].

Отже, досвід започаткування партнерських відносин у сфері економіки за участю України, іншої держави (в згаданому випадку – *не члена ЄС*) та бізнесу вже існує і має перспективи поширення [32], проте зі слабо визначеними ознаками і без внесення відповідних змін в Закон України про ППП [13].

Забезпечити ефективність міжнародних ППП в Україні допоможе внесення відповідних змін до зазначеного Закону, а саме щодо:

• можливості участі в такому партнерстві на боці публічного партнера не лише України та визначених Законом про ППП [13, ст. 10] суб'єктів її адміністративно-територіального устрою [33, ст. 133] в особі уповноважених органів, а й дружніх держав, з якими Україна уклала відповідні угоди;

• визначення: (1) видів партнерства: *повне* з рівними правами та обов'язками партнерів та *обмежене*, в якому частина партнерів є повними з відповідним обсягом прав та обов'язків, а частина – обмеженими, обов'язок яких полягає в майновій участі і можливості отримання дивідендів від вкладених інвестицій, проте без права участі в управлінні партнерством; (2) форм партнерства – *суто договірне*, яке опосередковується договором партнерства (партнерською угодою) та *інституційне*, що передбачає участь партнерів в спільному підприємстві (і, відповідно, в його органах управління та контролю) і дозволяє більш ефективно управляти процесом інвестування (вкладенням інвестицій) та забезпечувати постійний контроль за цим процесом; (3) вимог до інституційного ППП, в тому числі спільного підприємства за участі партнерів.

Потреби відбудови України, що постраждала від російських агресорів, та колективної безпеки (України і дружніх держав), а також використання набутого Україною багатого досвіду у справі відсічі агресору, відновлення критичної інфраструктури після ворожих на неї атак, а загалом – не просто виживання, а стійкості за надзвичайно складних умов війни, втрат та постійних небезпек, потребує законодавчої підтримки щодо запровадження міжнародного ППП (не лише за участі держав-членів ЄС, як це передбачено Регламентом 2021/2085, а й інших дружніх держав, що є актуальним з огляду на згадану Угоду України зі США [30]) та визначення основних характеристик такого партнерства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вінник О.М. Потенціал інституційного державно-приватного партнерства для стратегічного інвестування: використання досвіду ЄС для повоєнної відбудови України. Монографія. К., 2024. 110 с. (електронний ресурс). URL : https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/934 (дата звернення: 28.06.2026).

2. Вінник О. Потенціал та види партнерства в ракурсі віддзеркалення в законодавстві України та використання у справі повоєнної відбудови. Наукова концепція розвитку законодавства України як основний документ юридичного прогнозування. Збірник матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конференції (Київ, 8 грудня 2025 р.). Київ: Алерта, 2025 р. С. 46–52 (224 с.).

3. Вінник О. Договір партнерства. Договір як універсальна форма правового регулювання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті академіка Національної академії правових наук України, заслуженого діяча науки і техніки України, доктора юридичних наук, професора Володимира Васильовича Луця (1933–2021) (м. Івано-Франківськ, 17 квітня 2026р.). Івано-Франківськ: Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2026. С. 87–91 (280 с.).

4. Вінник О.М., Веліканова М.М. Ризики цифровізації та партнерства: правовий аспект. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2026. Т. 33. № 1. С. 220–238. https://doi.org/10.31359/199309092026331 – 220.

5. Опубліковано оновлену оцінку потреб України на відновлення та відбудову. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/opublikovano-onovlenu-otsinku-potreb-ukrayiny-na-vidnovlennya-ta-vidbudovu (дата звернення: 29.06.2026).

6. Про державну підтримку інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні: Закон України від 17.12.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text (дата звернення: 26.06.2026).

7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації інвестиційних проєктів із значними інвестиціями: Закон України від 9 серпня 2023 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3311-20#Text (дата звернення: 26.06.2026).

8. Про інвестиційну діяльність: Закон України 18 вересня 1991. https://ips.ligazakon.net/document/T156000?an=175 (дата звернення: 29.06.2026).

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій: Закон України від 09.07.2022. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/2389-20#Text (дата звернення: 26.06.2026).

10. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України від 16.07.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-14#Text (дата звернення: 26.06.2026).

11. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 40-15#Text (дата звернення: 26.05.2026).

12. Про наукові парки: Закон України від 25.06.2009. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1563-17# Text (дата звернення: 26.05.2026).

13. Про публічно-приватне партнерство: Закон України від 19.06.2025. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4510-20#Text (дата звернення: 23.06.2026).

14. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 р. URL : https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text (дата звернення: 26.06.2026).

15. Про внесення змін до Закону України "Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності" щодо страхування інвестицій в Україні від воєнних ризиків: Закон України від 22.11.2023 р. URL : https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/3497-20#Text (дата звернення: 15.06.2026).

16. Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19 березня 1996 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 23.06.2026).

17. Гришко В. І., Киричук Б. С. Євроінтеграція як запорука післявоєнного відновлення України: актуальні проблеми та перспективи розвитку. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. Вип. 4. С. 30–36. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.1.5.

18. Гринів В., Клепанчук О. Роль інвестиційних процесів у післявоєнній відбудові торговельної галузі України. Scientific journal "MODELING THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMIC SYSTEMS ". 2023. DOI: https://doi.org/10.31891/mdes/2023-8-24;

19. Шаповлов М. Концептуальні засади післявоєнного відновлення економіки України. *Молодий вчений*. 2023. № 6(118). С. 99–104. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-6-118-20.

20. Інноваційні основи відновлення та розвитку країн після збройних конфліктів: інноваційний вимір: колективна монографія / за ред. д.е.н. Омельяненка В. А. Суми: Інститут стратегій інноваційного розвитку і трансферу знань. 2022. 280 с.

21. Біла С., Посна В.С., Шевченко О. О. Інноваційний розвиток як чинник повоєнної відбудови економіки України. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки.* 2023. Том 8 № 1 (2023). DOI: https://doi.org/10.18523/2519-4739.2023.8.1.10-16;

22. Мединська Т. В., Боднарюк І. Л., Олійник Н. Р. Міжнародна допомога як основа повоєнного відновлення економіки України. *Вісник ЛТЕУ. Економічні науки.* 2023. № 73. DOI: https://doi.org/10.32782/2522-1205-2023-73-14.

23. Діхтієвський П.В. (2025). Державно-приватне партнерство в Україні: тенденції розвитку в умовах Європейської інтеграції. *Юридичний науковий журнал*. 2025. № 9. С. 126–130. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/26.

24. Шевченко А.Е. (2024). Теоретичні засади дослідження державно-приватного партнерства як інструмент післявоєнної відбудови економіки України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. № 82. Том 2. С. 284–288. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-82-32.

25. Пічко Р.С. Публічно-приватне партнерство: оновлення рамки взаємодії суб'єктів космічної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія*: *Право*. 2025. Вип. 92: ч. 2. С. 236–242. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.32.

26. Council Regulation (EU) 2021/2085 of 19 November 2021 establishing the Joint Undertakings under Horizon European and repealing Regulations (EC) No 219/2007, (EU) No 557/2014, (EU) No 558/2014, (EU) No 559/ 2014, (EU) No 560/2014, (EU) No 561/2014 and (EU) No 642/2014 . ST/12156/2021/INIT (Consolidated text). URL: https:// eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02021R2085-20230921 (дата звернення: 26.03.2024).

27. Council Regulation (EU) 2023/1782 of 25 July 2023 amending Regulation (EU) 2021/2085 on the establishment of joint ventures within Horizon Europe as regards the Chips joint venture. URL: https://eur-lex.europa.eu/ legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32023R1781 (дата звернення: 26.05.2026).

28. Horizon Europe – Research and innovation. URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding/ funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-europe_en (дата звернення: 26.05.2026).

29. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 1 липня 2010 р. URL : https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text (дата звернення: 31.03.2026).

30. Угода між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про створення Американсько-українського інвестиційного фонду відбудови. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_001-25#Text (дата звернення: 03.03.2026).

31. "В угоді з США 26 разів згадується "угода про обмежене партнерство", але текст документа не оприлюднений", – Геращенко. URL : https://politarena.ua/v-uhodi-z-ssha-26-raziv-zghaduietsia-uhoda-pro-obmezhene-partnerstvo-ale-tekst-dokumenta-ne-opryliudnenyy-URL : herashchenko-100646/ (дата звернення: 04.04.2026).

32. Партнерство на десятиліття: Україна та ЄС готують спільні проєкти у сфері дронів, ППО та далекобійного озброєння. URL : https://uatv.ua/uk/partnerstvo-na-desyatylittya-ukrayina-ta-yes-gotuyut-spilni-proyekty-u-sferi-droniv-ppo-ta-dalekobijnogo-ozbroyennya-video/ (дата звернення: 04.04.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 01.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.4:341.9](477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.5

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ОНОВЛЕННЯ КОЛІЗІЙНИХ НОРМ ПРО ДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В МЕЖАХ СТРАТЕГІЇ РЕКОДИФІКАЦІЇ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Карнаух Вадим Сергійович,
orcid.org/0009-0000-2314-702X
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті з урахуванням положень Закону України «Про міжнародне приватне право» та загальноєвропейських джерел здійснено огляд колізійних норм про договірні зобов'язання, запропонованих у книзі восьмій Проєкту Цивільного кодексу України «Право приватне міжнародне».

Установлено, що передбачене в книзі восьмій Проєкту Цивільного кодексу України розширення автономії волі та сфери дії зобов'язального статуту відповідає положенням Регламенту (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту та Ради «Про право, яке підлягає застосуванню до договірних зобов'язань («Рим I»)» від 17 червня 2008 року та Гаазьких принципів вибору права у міжнародних комерційних договорах. Стверджується про доцільність подальшого оновлення сфери дії зобов'язального статуту шляхом формулювання відповідного переліку питань як невичерпного, що буде сприяти розвитку диспозитивності та відповідно зміцненню приватноправових начал колізійного регулювання.

Серед масиву колізійних правил увагу зосереджено на новелах щодо розширення переліку договорів, на які не поширюється загальне правило щодо застосування у разі відсутності вибору права lex personalis сторони, яка повинна здійснити виконання, що має вирішальне значення для змісту договору; визначення права, що застосовується до договорів, які укладають у рамках розміщення цінних паперів; договорів перевезення; договорів страхування; договорів щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності; відступлення права вимоги; неттінгу.

У висновку стверджується, що оновлення структури Цивільного кодексу України шляхом включення до нього книги восьмої «Право приватне міжнародне» забезпечуватиме на законодавчому рівні галузеву єдність приватного права та створить передумови для підвищення ефективності механізму правового регулювання приватних відносин, виокремлено основні напрями вдосконалення колізійного регулювання договірних відносин, а також окреслено перспективи подальшого оновлення колізійних норм.

Ключові слова: *Проєкт Цивільного кодексу України, Закон України «Про міжнародне приватне право», Регламент Рим I, Гаазькі принципи вибору права у міжнародних комерційних договорах, автономія волі, колізійні норми, договір, зобов'язання, вибір права, найтісніший зв'язок.*

Karnaukh Vadym. Some Aspects of the Updating of the Rules of Conflict of Laws Regarding Contractual Obligations Within the Framework of the Strategy of Recodification of Private Law

Considering the provisions of the Law of Ukraine "On Private International Law" and pan-European sources, this article reviews rules of conflict of laws regarding contractual obligations proposed in Book Eight of the Draft Civil Code of Ukraine, "Private International Law".

It has been established that the expansion of party autonomy and the scope of the law governing the obligation provided for in Book Eight of the Draft Civil Code of Ukraine is consistent with the provisions of Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I), and the Hague Principles

on Choice of Law in International Commercial Contracts. It is stated that it would be advisable to further update the scope of application of the law governing the obligation by formulating the relevant list of issues as non-exhaustive, which will contribute to the development of dispositivity and, accordingly, to the strengthening of the private-law foundations of conflict-of-laws regulation.

Among the provisions of the set of rules of conflict of laws, attention is focused on the new provisions expanding the list of contracts to which the general rule on the applicable law as lex personalis of the party responsible for performance that is decisive for the substance of the contract under condition of the absence of a choice of law does not apply; determining the law applicable to contracts concluded in the context of placement of securities; contracts of carriage; insurance contracts; contracts concerning the disposal of intellectual property rights; assignment of claims; and netting.

The conclusion states that updating the structure of the Civil Code of Ukraine by including Book Eight, "Private International Law," will ensure the unity of private law at the legislative level and create the conditions for improving the effectiveness of the mechanism for the legal regulation of private relations. It also identifies the main areas for improving rules of conflict of laws governing contractual relationships and outlines prospects for further updating these rules.

Key words: *Draft Civil Code of Ukraine, Law of Ukraine "On Private International Law", Rome I Regulation, Hague Principles on Choice of Law in International Commercial Contracts, party autonomy, rules of conflict of laws, contract, obligation, choice of law, closest connection.*

Концептуальним завданням при оновленні національного цивільного законодавства вбачається розміщення в Цивільному кодексі України книги про міжнародне приватне право [1, с. 68; 2, с. 237]. Важливими кроками в процесі реалізації такої правотворчої стратегії стали підготовка проєкту Цивільного кодексу України, який містить книгу восьму – «Право приватне міжнародне», та подальше прийняття Верховною Радою України законопроєкту № 15150 від 09.04.2026 з відповідною структурою за основу в першому читанні (далі – Проєкт ЦК України) [3]. Виходячи з функціональної ролі договірного права для системного регулювання приватних відносин з іноземним елементом, запропоновані в книзі восьмій Проєкту ЦК України колізійні норми про договірні зобов'язання доцільно оглянути з метою визначення основних напрямів вдосконалення колізійного регулювання договірних відносин, виявлення рівня гармонізації відповідних правил з загальноєвропейськими джерелами, співвіднесення сформульованих колізійних приписів з діючими положеннями Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23.06.2005 № 2709-IV (далі – Закон) [4], а також окреслення можливостей вдосконалення окремих правил книги восьмої Проєкту ЦК України під час їх майбутнього опрацювання. У зв'язку з цим варто наголосити на значенні Регламенту (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту та Ради «Про право, яке підлягає застосуванню до договірних зобов'язань («Рим I»)» від 17 червня 2008 року (далі – Регламент Рим I) [5] як основоположного джерела загальноєвропейського права для оновлення колізійних норм про договірні зобов'язання [1, с. 123; 6, с. 13].

Зауважимо, що різні аспекти колізійного регулювання договірних відносин розглядали О. І. Виговський, І. А. Діковська, А. С. Довгерт, В. І. Кисіль, І. В. Мироненко, В. В. Ткаченко, К. Г. Цірат та інші вчені. Водночас актуальність цієї роботи зумовлюється допоки незначною увагою дослідників до окремих колізійних приписів договірного права, сформульованих у Проєкті ЦК України. Так, у науковій статті О. І. Виговського новели колізійно-правового регулювання договірних відносин оглядаються стисло, зважаючи на обрання вченим для висвітлення більш широкої тематики міжнародного речового права і міжнародного зобов'язального права в Проєкті Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) від 22 січня 2026 р. № 14394 [7].

Першою новелою Проєкту ЦК України, на яку доцільно звернути увагу, є суттєвий розвиток *lex voluntatis*, що вплине на визначення права, яке може застосовуватися у сфері договірних зобов'язань за згодою сторін. Наприклад, у порівнянні з приписами про автономію волі статті 5 Закону, стаття 1801 Проєкту ЦК України передбачає можливість суб'єктів приватних відносин з іноземним елементом здійснити вибір норм транснаціонального характеру, що не належать до певної національної юридичної системи, зокрема норм *lex mercatoria*, засад права або аналогічних приписів. Таке

розширення *lex voluntatis* буде відповідати загальноєвропейським тенденціям розвитку інституту автономії волі. Слід зазначити, що в доктрині до оприлюднення Концепції оновлення Цивільного кодексу України та Проєкту ЦК України зверталася увага на статтю 3 Гаазьких принципів вибору права у міжнародних комерційних договорах, схвалених Гаазькою конференцією з міжнародного приватного права 19.03.2015 (далі – Гаазькі принципи) та висловлювалися пропозиції щодо доцільності визнання на законодавчому рівні можливості обрання сторонами недержавних норм для їх застосування в якості регулятора своїх комерційних договірних відносин [8, с. 33–34]. Відповідно до статті 3 Гаазьких принципів право, обране сторонами, може бути нормами права, які є загальноприйнятими на міжнародному, наднаціональному або регіональному рівні як нейтральний і збалансований набір правил, якщо тільки закон форуму не передбачає інше [9]. У коментарі до цієї статті зазначається, що такими нормами можуть бути інструменти, що не мають обов'язкового характеру, розроблені авторитетними міжнародними органами. Прикладом загальноприйнятих норм права на міжнародному рівні є Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, а норм права на наднаціональному або регіональному рівні – Принципи європейського контрактного права (PECL) [10, с. 41]. Так, у преамбулі до Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА зокрема вказується про можливість їх застосування коли сторони домовилися про те, що їхній договір регулюється загальними принципами права, *lex mercatoria* або іншими подібними нормами [11]. Аналогічне правило міститься в пункті (a) статті 1:101 (3) Принципів європейського контрактного права [12].

Загальним положенням, яке доречно розглянути в межах цього дослідження, є частина перша статті 1825 Проєкту ЦК України, що передбачає застосування приписів глави 121 про договори до інших правочинів, якщо іншого не встановлено законом або не випливає із суті правочину. Визнаючи конструктивність змісту відповідної пропозиції законодавця, в аспекті законодавчої техніки розміщення цього правила у статті «Форма договору (правочину)» виглядає дещо сумнівним через очевидно вужчу сферу дії правил про форму договору в порівнянні з положеннями глави 121 Проєкту ЦК України. Більш послідовним видається виведення правила, передбаченого частиною першою статті 1825, на рівень окремої початкової статті глави 121.

Суттєвою новелою у сфері регулювання договірних відносин з іноземним елементом, яка враховує висловлену в доктрині пропозицію [13, с. 38], є частина четверта статті 1826 Проєкту ЦК України, що визначає виконанням, що має вирішальне значення для змісту договору, виконання, за яке здійснюють платіж, зокрема постачання товару, надання послуг чи виконання робіт, якщо іншого не встановлено законом або не випливає із суті приватних відносин.

Важливим питанням у рамках колізійного регулювання договірних відносин є сфера дії застосовного права. У Законі розмежовано статтю, яка визначає сферу дії права, що застосовується до правочину (стаття 33) та сферу дії права, що застосовується до договору (стаття 47). Натомість у Проєкті ЦК України наявні дві статті з назвою: «Сфера дії права, що його застосовують до договору» (статті 1827 та 1857), зміст яких частково співпадає. На нашу думку, виходячи з пропозиції в частині першій статті 1825 Проєкту ЦК України щодо поширення приписів про договори, наведених у главі 121 «Колізійні норми щодо договорів та інших правочинів, довіреності, позовної давності», до інших правочинів, способом усунення дублювання назв та змісту статей 1827 та 1857 може бути перенесення статті 1857 до глави 121 та вилучення статті 1827 Проєкту ЦК України.

Істотним нововведенням Проєкту ЦК України, що частково відповідає положенням загальноєвропейських актів, є розширення переліку питань, які охоплюються сферою дії права, що застосовують до договору. У порівнянні з частиною першою статті 47 Закону, новими питаннями в межах сфери дії застосовного права, передбаченими частиною першою статті 1857 Проєкту ЦК України, є укладення, зміна та розірвання договору. Новелою також є включення до сфери зобов'язального статуту припинення договірних зобов'язань, у тому числі зарахуванням зустрічних вимог, замість припинення договору. Водночас з положень як Регламенту Рим I, так і Гаазьких

принципів прямо випливає, що перелік відповідних питань не є вичерпним. Так, відповідно до статті 12 (1) Регламенту Рим I право, що застосовується до договору на підставі Регламенту Рим I охоплює, зокрема: (a) тлумачення; (b) виконання; (c) у межах повноважень, наданих суду процесуальним законодавством, – наслідки повного або часткового порушення зобов'язань, включаючи оцінку збитків, тією мірою, якою це регулюється нормами права; (d) різні способи припинення зобов'язань, а також позовну давність та втрату права на підставі закінчення строку; (e) наслідки недійсності договору. Згідно зі статтею 9 (1) Гаазьких принципів право, обране сторонами, регулює всі аспекти договору між сторонами, включаючи, але не обмежуючись: (a) тлумачення; (b) права та обов'язки, що виникають з договору; (c) виконання і наслідки невиконання, включаючи оцінку збитків; (d) різноманітні шляхи погашення заборгованості, а також строки давності і позовної давності; (e) дійсність й наслідки недійсності договору; (f) тягар доказування та правові презумпції; (g) переддоговірні зобов'язання. У коментарі до цього правила зазначено, що перелік наведених аспектів є приблизним, а не вичерпним [10, с. 64]. На наш погляд, подальше оновлення сфери дії зобов'язального статуту шляхом формулювання відповідного переліку питань як невичерпного в Проєкті ЦК України є доцільним та буде сприяти розвитку диспозитивності та відповідно зміцненню приватноправових начал колізійного регулювання, що розглядається в доктрині серед основних напрямів рекодифікації міжнародного приватного права [2, с. 224–225].

У Проєкті ЦК України також передбачене значне оновлення спеціальних колізійних норм, які стосуються окремих видів договорів. Передусім ідеться про розширення переліку договорів, на які не поширюється загальне правило щодо застосування у разі відсутності вибору права *lex personalis* сторони, яка повинна здійснити виконання, що має вирішальне значення для змісту договору. Крім виключень, закріплених діючою нормою в частині другій статті 44 Закону, спеціальні випадки *lex connectionis fermitatis* передбачені в частині третій статті 1847 Проєкту ЦК України для договорів, укладених на позабіржових торговельно-інформаційних системах або в рамках будь-якої багатосторонньої системи, що забезпечує укладення договорів між покупцями та продавцями щодо фінансових інструментів; договорів щодо віртуальних активів, укладених за участю постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів; договорів щодо віртуальних активів, укладених у рамках торговельної платформи для віртуальних активів. Застосування до договору *lex connectionis fermitatis* у разі неможливості визначення застосовного права на підставі принципу *characteristic performance* свідчить про запозичення підходу, що закріплений в статті 4 (4) Регламенту Рим I.

Важливе значення серед спеціальних колізійних норм Проєкту ЦК України мають правила статті 1851 щодо визначення права, що застосовується до договорів, які укладають у рамках розміщення цінних паперів. Передбачається застосування права країни, у якій здійснюють розміщення емісійних цінних паперів, у разі такого розміщення, а також особистого закону емітента до відносин між емітентом цінних паперів та інвесторами, які їх придбали, зокрема, до порядку та способу здійснення прав, посвідчених такими цінними паперами, а також відповідальності емітента за порушення таких прав. Крім цього захист прав інвестора при розміщенні цінних паперів пропонується здійснювати за вибором потерпілої особи відповідно до права країни, у якій здійснено розміщення цінних паперів, або особистого закону емітента цінних паперів, або права країни осідку (місця проживання) чи основного місця провадження діяльності потерпілої особи. Названі правила за своїм змістом відтворюють раніше висловлені доктринальні пропозиції [14, с. 88–89].

У Проєкті ЦК України запропоновано значною мірою вдосконалити колізійне регулювання договорів перевезення. На відміну від єдиної норми в пункті 9 частини першої статті 44 Закону, що передбачає застосування до договору перевезення особистого закону перевізника у разі відсутності вибору права, стаття 1849 Проєкту ЦК України виражає множинність колізійних прив'язок, що зумовлюється деталізацією юридичних фактів в гіпотезах норм, а також розмежуванням договорів перевезення вантажів та договорів перевезення

пасажирів. У цілому правила статті 1849 Проєкту ЦК України за змістом відповідають положенням статті 5 Регламенту Рим I.

У порівнянні з Законом, суттєво розширюється також колізійне регулювання договорів страхування. Відсилання в частині першій статті 1850 Проєкту ЦК України до права іншої країни, ніж *lex personalis* страховика, внаслідок застосування *lex connectionis fermitatis*, узгоджується з абзацом другим статті 7 (2) Регламенту Рим I. Водночас, на наш погляд, використання альтернативних прив'язок щодо договору страхування життя у разі вибору сторонами права може потребувати змін шляхом формулювання безальтернативної прив'язки, що відсилає виключно до *lex personalis* страхувальника. По-перше, у доктрині міжнародного приватного права визнаним є принцип застосування більш сприятливого права для захисту більш слабкої сторони [7, с. 80; 15, с. 104–105]. По-друге, у пункті c) статті 7 (3) Регламенту Рим I *lex voluntatis* щодо договору страхування життя обмежується саме *lex personalis* страхувальника.

Більшою чіткістю у порівнянні з положеннями Закону вбачаються правила статті 1853 Проєкту ЦК України, які визначають *lex personalis* або *lex societatis* сторони, що здійснює передання права інтелектуальної власності чи створення об'єкта права інтелектуальної власності, – правом, що його застосовують до договорів щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності. Новелою є й регулювання прав інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору між працівником та фізичною особою або юридичною особою, в якої працює працівник, правом, що його застосовують до відповідного трудового договору. Виходячи з частини першої статті 1801 та частини першої статті 1844 Проєкту ЦК України, вважаємо, що доцільним може бути доповнення частини першої статті 1853 гіпотезою: «Якщо сторони не обрали право, що його застосовують до договорів щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності відповідно до статті 1801 цього Кодексу». Таке уточнення виглядає послідовним у світлі частин першої-другої статті 1849 та частини першої статті 1850 Проєкту ЦК України.

Стаття 1854 Проєкту ЦК України передбачає колізійні норми щодо відступлення права вимоги. Як видається, закріплення в частині першій цієї статті *lex voluntatis* як основної та *lex personalis* (*lex societatis*) первісного кредитора як субсидіарної колізійної прив'язки для визначення права, що застосовується до договору, на підставі якого здійснюють відступлення права вимоги, є прикладом розвитку на рівні національної правотворчості положень статті 14 (1) Регламенту Рим I та статті 28 Конвенції ООН про відступлення дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі від 12 грудня 2001 року [16]. Своєю чергою коло питань, які визначає право, що підлягає застосуванню до вимоги, відступлення якої здійснюють, у частині другій вказаної статті Проєкту ЦК України кореспондує зі статтею 14 (2) Регламенту Рим I.

Більш ретельної уваги заслуговує частина третя статті 1854 Проєкту ЦК України, згідно з якою юридичні наслідки відступлення права вимоги стосовно третіх осіб та пріоритетність прав нового кредитора щодо відступленого права вимоги щодо прав третіх осіб визначає право країни, у якій первісний кредитор мав осідок (місце проживання або місцезнаходження) у момент здійснення відповідного відступлення права вимоги. Ця новела враховує існуючу прогалину в уніфікованому колізійному регулюванні та пропонує її вирішення в межах сформульованих загальноєвропейських підходів У зарубіжній доктрині акцентовано увагу на невирішеності в Регламенті Рим I проблеми визначення права, що застосовується до юридичних наслідків відступлення права вимоги для третіх осіб [17, с. 78]. Так, статтею 27 (2) Регламенту Рим I було передбачено, зокрема, необхідність до 17 червня 2010 року подання Комісією до Європейського парламенту, Ради та Європейського соціально-економічного комітету звіту щодо питання юридичних наслідків відступлення права вимоги для третіх осіб та черговості вимоги, що відступається, щодо прав інших осіб. У відповідному Звіті від 29.09.2016 один із можливих підходів для визначення права, що підлягає застосуванню, до наслідків відступлення права вимоги для третіх осіб, передбачає застосування права країни звичайного місця проживання первісного кредитора [18].

Прикметним нововведенням у сфері колізійного регулювання договірних зобов'язань також є запропонована стаття 1855 Проєкту ЦК України, що визначає право, яке застосовується до неттінгу. Згідно з пунктом 28 частини першої статті 2 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» від 23.02.2006 № 3480-IV неттінгом є повне або часткове припинення зобов'язань за деривативними контрактами, договорами про заміну сторони, правочинами щодо фінансових інструментів, валютних цінностей або за товарними операціями, яке здійснюється шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог та/або заміни первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими самими сторонами та/або припинення зобов'язань в інший спосіб, передбачений правилами кліринґу [19]. У разі припинення зобов'язань через неттінг Проєктом ЦК України передбачається застосування права країни, що регулює правочин, який містить зобов'язання, які припиняють через неттінг. Якщо неттінг застосовують до зобов'язань, що їх містять правочини, укладені на організованому ринку, застосовують право країни осідку (місцезнаходження) оператора організованого ринку капіталів чи реєстрації позабіржової торговельно-інформаційної системи. У разі проведення ліквідаційного неттінгу щодо зобов'язань юридичних осіб, стосовно яких відкрито провадження у справі про банкрутство, можливість та порядок проведення ліквідаційного неттінгу пропонується визначати правом країни місця здійснення провадження у справі про банкрутство.

Отже, розміщення книги восьмої «Право приватне міжнародне» в Проєкті ЦК України є обґрунтованим, зважаючи на приватноправову природу відносин з іноземним елементом, які на даний момент регулюються Законом. Відповідне оновлення структури Цивільного кодексу України забезпечуватиме на законодавчому рівні галузеву єдність приватного права та створить передумови для підвищення ефективності механізму правового регулювання приватних відносин. Основними напрямами вдосконалення колізійного регулювання договірних відносин в Проєкті ЦК України є: 1) розширення застосування принципів автономії волі та найтіснішого зв'язку як найбільш гнучких інструментів для вирішення колізійного питання, що узгоджується з загальноєвропейськими актами у сфері міжнародного приватного права; 2) конструювання колізійних норм, які за своїм змістом деталізують правила визначення застосовного права для сфер договірних відносин, які передбачені Законом (наприклад, договори перевезення та договори страхування); 3) конструювання колізійних норм для визначення права, що підлягає застосуванню до сфер договірних відносин, які не передбачені Законом (наприклад, договори, які укладають у рамках розміщення цінних паперів, та неттінг). Перспективними напрямами подальшого оновлення правил, запропонованих в книзі восьмій Проєкту ЦК України, вбачаються: 1) доповнення окремих колізійних норм гіпотезою щодо відсутності вибору права сторонами як умови застосування запропонованої колізійної прив'язки (наприклад, щодо договорів щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності); 2) розширення сфери дії права, що підлягає застосуванню до договору, шляхом закріплення ознаки невичерпності переліку питань, включених до зобов'язального статуту; 3) розширення сфери дії принципу застосування більш сприятливого права для захисту більш слабкої сторони (наприклад, формулювання безальтернативної прив'язки щодо договору страхування життя, що передбачає можливість вибору сторонами договору виключно *lex personalis* страхувальника).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

2. Довгерт А. С. Основні напрями рекодифікації міжнародного приватного права в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 221–241. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-3-221

3. Проєкт Цивільного кодексу України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення: 17.08.2026).

4. Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23.06.2005 № 2709-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text (дата звернення: 17.08.2026).

5. Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng (дата звернення: 17.08.2026).

6. Анатолій Довгерт. Причинки до рекодифікації міжнародного приватного права. *Право України*. 2026. № 4. С. 10–24. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2026-04-010

7. Олександр Виговський. Міжнародне речове і зобов'язальне право в проєкті Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). *Право України*. 2026. № 4. С. 71–82. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2026-04-071

8. Гриняк А. Б. Нововведення Гаазьких Принципів вибору права у міжнародних комерційних договорах. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали XVII наук.-практ.конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 22 лют. 2019 р.). – Харків : Право, 2019. С. 33–37.

9. Гаазькі принципи вибору права у міжнародних комерційних договорах. URL: https://assets.hcch.net/docs/a3b1d0ac-4b81-4330-8716-ab1ea96de790.pdf (дата звернення: 17.08.2026).

10. Principles on Choice of Law in International Commercial Contracts. URL: https://assets.hcch.net/docs/5da3ed47-f54d-4c43-aaef-5eafc7c1f2a1.pdf (дата звернення: 17.08.2026).

11. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2016. URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2024/01/blackletter2016-Ukrainian.pdf (дата звернення: 17.08.2026).

12. The Principles on European Contract Law. URL: https://www.trans-lex.org/400200 (дата звернення: 17.08.2026).

13. Аналітичні матеріали за результатами моніторингу законодавства України про міжнародне приватне право / Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України. Київ: Алерта, 2025. 56 с.

14. О. Виговський Урегулювання нових інститутів міжнародного приватного права в оновленій цивільно-правовій кодифікації України. *Право України*. 2020. № 6. С. 82–94. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2020-06-082

15. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с.

16. United Nations Convention on the Assignment of Receivables in International Trade. URL: https://uncitral.un.org/sites/default/files/media-documents/uncitral/en/ctc-assignment-convention-e.pdf (дата звернення: 17.08.2026).

17. Garcimartín Alférez, Francisco J. The Rome I Regulation: Much ado about nothing? *The European Legal Forum* (E) 2-2008, P. 61–80. URL: http://www.simons-law.com/library/pdf/e/884.pdf (дата звернення: 17.08.2026).

18. REPORT FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL AND THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE on the question of the effectiveness of an assignment or subrogation of a claim against third parties and the priority of the assigned or subrogated claim over the right of another person. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016DC0626 (дата звернення: 17.08.2026).

19. Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» від 23.02.2006 № 3480-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text (дата звернення: 17.08.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 19.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 11.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.171:347.172
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.6

РОЗВИТОК ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ОГОЛОШЕННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ПОМЕРЛОЮ

Красицька Лариса Василівна,
orcid.org/0000-0002-9187-4445
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено правовий інститут оголошення фізичної особи померлою та визначено напрями удосконалення цивільного законодавства України в цій сфері.

Встановлено, що за Цивільним кодексом України передбачено п'ять підстав оголошення судом фізичної особи померлою: 1) відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання протягом трьох років; 2) відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання протягом шести місяців, якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку; 3) відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру; 4) відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій, якщо фізична особа пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом; 5) відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання після спливу шести місяців від дня закінчення воєнних дій з урахуванням конкретних обставин справи, якщо фізична особа пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом.

Обґрунтовано, що в процесі оновлення цивільного законодавства України недоцільно вилучати з ЦК України таку підставу оголошення фізичної особи померлою, як відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Доцільно передбачити в ЦК України положення, що з урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу двох років від дня закінчення воєнних дій, але не раніше спливу шести місяців від дня настання обставин, які загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель.

Ключові слова: *цивільне законодавство, фізична особа, оголошення фізичної особи померлою, місце проживання, місце перебування, воєнні дії, збройний конфлікт, цивільні правовідносини.*

Krasytska Larysa. Development of Civil Legislation of Ukraine on Declaring Individuals to Be Deceased

The author of the article has studied the legal institution of declaring individuals to be deceased and has identified directions for improving civil legislation of Ukraine in this area.

It has been established that there are five grounds for declaring an individual to be deceased by a court in accordance with the Civil Code of Ukraine: 1) lack of information about the location area of an individual at the place of the permanent residence during three years; 2) lack of information about the location area of an individual at the place of the permanent

residence during six months, if he / she gone missing under circumstances that threatened his / her death or give reason to assume his / her death from a particular accident; 3) lack of information about the location area of an individual at the place of the permanent residence during one month after the Special Commission, which had been formed as a result of man-made and natural emergencies, completed its work, if it was possible to believe an individual to be deceased from a particular accident or other circumstances as a result of man-made and natural emergencies; 4) lack of information about the location area of an individual at the place of the permanent residence after the expiration of two years from the date of the end of hostilities of war, if an individual gone missing because of hostilities, armed conflict; 5) lack of information about the location area of an individual at the place of the permanent residence after the expiration of six months from the date of the end of hostilities of war, taking into account the specific circumstances of the case, if an individual gone missing because of hostilities, armed conflict.

It has been substantiated that in the process of updating civil legislation of Ukraine it is inappropriate to remove from the Civil Code of Ukraine such a ground for declaring an individual to be deceased. as the lack of information about the location area of an individual at the place of the permanent residence within one month after the Special Commission, which had been formed as a result of man-made and natural emergencies, completed its work, if it was possible to believe an individual to be deceased from a particular accident or other circumstances as a result of man-made and natural emergencies. It is advisable to provide for a provision in the Civil Code of Ukraine that, taking into account the specific circumstances of the case, the court may declare an individual to be deceased before the expiration of two years from the date of the end of hostilities of wat, but not earlier than the expiration of six months from the date of the occurrence of circumstances that threatened his / her death or gave reason to assume his / her death.

Key words: *civil legislation, individual, declaration of an individual to be deceased, place of residence, location area, hostilities of war, armed conflict, civil legal relations.*

Постановка проблеми. Для будь-якого учасника цивільних правовідносин і в цілому для суспільства важливою є визначеність у правовідносинах. У тому випадку, коли фізична особа тривалий час відсутня у місці свого постійного проживання і відсутня інформація про місце її перебування, виникає певна невизначеність правовідносин, учасником яких ця фізична особа була, або невизначеність щодо прав та обов'язків інших осіб, які були з нею пов'язані кровним спорідненням, шлюбом, договором тощо. Саме тому цивільним законодавством України визначаються підстави оголошення судом фізичної особи померлою, проте практика застосування цивільного законодавства України в цій сфері є неоднаковою, що не сприяє її передбачуваності.

Введення в Україні воєнного стану з 24 лютого 2022 року загострило питання оголошення фізичної особи померлою, кількість таких справ у судах зросла. Так, у 2021 році в Україні судами першої інстанції було розглянуто 994 справи про визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою [1], у 2024 році – 1104 справи [2], а у 2025 році – 2213 справ [3]. Неоднакове тлумачення правових норм щодо оголошення померлою фізичної особи, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, призвело до необхідності розгляду цих питань Великою Палатою Верховного Суду [4] та слугувало чинником, що сприяв розробці відповідного законопроєкту [5], розгляд основних положень яких й буде проведено в цьому дослідженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тривалий час питання оголошення фізичної особи померлою в більшості своїй розглядалося в навчальній літературі, наукові дослідження з цієї проблематики були одиничними, зокрема В. Г. Бобко дослідив судочинство у справах про визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою [6], Т. В. Корчак було досліджено цивільно-правові наслідки оголошення фізичної особи померлою за законодавством України [7], М. О. Стефанчук проаналізував особливості оголошення судом фізичної особи померлою в контексті припинення цивільної правоздатності та цивільної дієздатності фізичної особи [8, с. 134]. Проте проведення Україною

антитерористичної операції, збройна агресія рф проти України, тимчасова окупація росією території України викликали необхідність системного аналізу положень цивільного законодавства України, судової практики, доктрини цивільного права щодо оголошення фізичної особи померлою, зважаючи на недостатність наукових досліджень щодо визначення напрямів удосконалення цивільного законодавства України в цій сфері.

Метою цього дослідження є визначення напрямів розвитку цивільного законодавства України щодо оголошення судом фізичної особи померлою в умовах проведення рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Проаналізуємо положення чинного Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року (далі – ЦК України) [9] щодо оголошення фізичної особи померлою.

Аналіз законодавчих приписів, викладених в частинах 1–2 ст. 46 ЦК України, надає підстави для висновку, що підставами оголошення фізичної особи померлою є встановлення судом наступних обставин:

1) відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання протягом трьох років;

2) відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання протягом шести місяців, якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку;

3) відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру;

4) відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій, якщо фізична особа пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом;

5) відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання після спливу шести місяців від дня закінчення воєнних дій з урахуванням конкретних обставин справи, якщо фізична особа пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом.

Зазначені нормативні приписи викликають питання в правозастосовній практиці. На думку І. В. Стрижак, «щодо застосування норм права ч. 1 або ч. 2 ст. 46 ЦК України, то в цьому випадку маємо ситуацію із вирішенням щодо застосування загальної або спеціальної норми відповідно. За правилами застосування спеціальних норм права щодо осіб, які пропали безвісті або загинули під час бойових дій застосуванню підлягає ч. 2 ст. 46 ЦК України» [10, с. 135]. Дійсно, така позиція І. В. Стрижак є прийнятною, зважаючи на те, що у випадках, якщо фізична особа пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, то застосуванню підлягає спеціальна правова норма, викладена в ч. 2 ст. 46 ЦК України.

Варто зазначити, що у ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-XII надається визначення терміну «воєнні дії»: «організоване застосування сил оборони та сил безпеки для виконання завдань з оборони України» [11]. Згідно з п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII **«**збройний конфлікт – збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт)» [12].

Найбільше дискусійних питань в правозастосовній практиці виникає саме щодо застосування положень ч. 2 ст. 46 ЦК України: «Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу

шести місяців» [9]. Визначення моменту закінчення воєнних дій в сучасних умовах збройної агресії рф проти України є вкрай складним.

Велика Палата Верховного Суду зробила такі висновки щодо початку відліку строку, передбаченого реченням другим частини другої статті 46 ЦК України, для оголошення судом фізичної особи померлою:

– словосполучення «*від дня закінчення воєнних дій*», особливо у контексті широкомасштабної збройної агресії рф проти України, потрібно розуміти як визначення строку тривалістю в шість місяців, який потрібно обраховувати передусім від дня закінчення активних бойових дій на певній території України;

– шість місяців, які визначені в реченні другому частини другої статті 46 ЦК України, мають відраховуватися від дня закінчення активних бойових дій на місці (на території) ймовірної загибелі фізичної особи, що дозволятиме надати правову охорону людям, які постраждали від війни та у яких у зв'язку з вірогідною смертю зниклої фізичної особи виникають певні цивільні права та правомірні інтереси, і забезпечуватиме правову справедливість;

– обрахування шестимісячного строку, зазначеного у реченні другому частини другої статті 46 ЦК України, від дня припинення або скасування воєнного стану в Україні загалом або закінчення воєнних дій, збройного конфлікту на усій її території суперечило б принципу правовладдя (верховенства права) та його складовій – правовій визначеності [4].

Проблемні питання правозастосування щодо визначення моменту закінчення воєнних дій спонукали законодавця до розробки відповідного законопроєкту. Так, у Верховній Раді України було зареєстровано проєкт Закону про внесення змін до частини другої статті 46 Цивільного кодексу України щодо визначення строків оголошення судом померлою фізичної особи, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом (реєстр. № 12451 від 27.01.2025). Цим законопроєктом пропонується частину другу статті 46 викласти в такій редакції: «Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців *від настання обставин, які загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель*» [5].

Частинами 1–2 ст. 53 проєкту Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09.04.2026) пропонується визначити такі підстави оголошення фізичної особи померлою: «Фізичну особу суд може оголосити померлою, якщо протягом трьох років у її осідку (місці проживання) немає відомостей про її місце перебування, а якщо фізична особа пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припустити її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців. Фізичну особу, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, суд може оголосити померлою після спливу двох років з дня закінчення воєнних дій, збройного конфлікту. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою до спливу зазначеного строку, але не раніше спливу шести місяців» [13]. Аналіз зазначених положень проєкту Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09.04.2026) свідчить, що законодавець пропонує відмовитися від такої підстави оголошення фізичної особи померлою, як відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. При цьому інші положення чинного ЦК України щодо підстав визнання фізичної особи померлою не змінюються, що не усуває основну проблему правозастосовної практики щодо визначення початку відліку строку для оголошення судом фізичної особи померлою, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом. Вбачається, що недоціль-

но вилучати з ЦК України положення, які стосуються оголошення фізичної особи померлою у випадках, коли існує можливість вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. На жаль, надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру досить часто стають реаліями сьогодення, тому положення чинного ЦК України в цій частині свідчать про визначеність правових норм і спрямовані на забезпечення захисту прав учасників цивільних правовідносин та передбачуваність судової практики.

Щодо початку відліку строку для оголошення судом фізичної особи померлою, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, вбачається за доцільне врахувати положення проєкту Закону про внесення змін до частини другої статті 46 Цивільного кодексу України щодо визначення строків оголошення судом померлою фізичної особи, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом (реєстр. № 12451 від 27.01.2025), у процесі підготовки проєкту Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09.04.2026) до другого читання і передбачити, що «фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців від *дня* настання обставин, які загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель».

Становить науковий і практичний інтерес і визначення сутності оголошення фізичної особи померлою. Так, Т. В. Корчак вважає, що «оголошення фізичної особи померлою є юридичною презумпцією, яка будується на високій ймовірності смерті фізичної особи. Зазначену юридичну конструкцію не можна розглядати як фікцію у зв'язку зі ступенем ймовірності, а також процесом пізнання, який властивий її встановленню. Для фікції характерне переважне використання формул, що явно входять в суперечність з дійсністю. В той же час офіційна статистика свідчить про те, що презумпція смерті фізичної особи, яка використовується при оголошенні її померлою, в переважній кількості випадків підтверджується самим фактом смерті зниклої особи. У зв'язку з цим ймовірність презумпції є значно вищою за ймовірність фікції, тобто відповідність встановлених обставин реальним» [7, с. 179].

Якщо проаналізувати положення частин 1–2 ст. 46 ЦК України, першого речення ч. 3 ст. 46 ЦК України, що «фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це», та положення ч. 1 ст. 47 ЦК України, що «правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті» [9], то можна зазначити, що правові норми, що регулюють оголошення фізичної особи померлою, містять як норми-юридичні презумпції, так і норми-юридичні фікції.

У теорії права юридичну презумпцію визначають як «закріплене у праві припущення про наявність або відсутність юридично значущих фактів, обставин, засноване на зв'язку між ними та наявними фактами, обставинами і підтверджене попереднім досвідом» [14, с. 880], юридичну фікцію визначають як «техніко-юридичний прийом, за допомогою якого неіснуючі явища визнаються юридично існуючими, або, навпаки, існуючі явища визнаються юридично неіснуючими» [14, с. 902].

Отже, оголошення судом фізичної особи померлою за наявності підстав, передбачених частинами 1–2 ст. 46 ЦК України, свідчить про припущення смерті фізичної особи, відповідно, у цьому випадку йдеться про юридичну презумпцію. Визнання того, що фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це, свідчить про те, що в цьому випадку йдеться про юридичну фікцію, оскільки в реальності фізична особа не померла в день набрання законної сили рішенням суду. І юридична презумпція, і юридична фікція можуть бути спростовані у разі появи фізичної особи, яка була оголошена померлою. Відповідно до ч. 1 ст. 48 ЦК України, «якщо фізична особа, яка була оголошена померлою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем

перебування цієї особи або суд, що постановив рішення про оголошення її померлою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення суду про оголошення фізичної особи померлою» [9].

Висновки. Таким чином, можна зазначити, що за чинним цивільним законодавством України передбачено п'ять підстав оголошення судом фізичної особи померлою, які визначені в частинах 1–2 ст. 46 ЦК України. Правові норми, що регулюють оголошення фізичної особи померлою, не повністю відповідають критерію правової визначеності, зокрема, чітко не встановлено законодавцем початок відліку строку для оголошення судом фізичної особи померлою, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом. У судовій практиці Великою Палатою Верховного Суду сформовано висновок, що початок відліку строку «від дня закінчення воєнних дій» потрібно розуміти як визначення строку тривалістю в шість місяців від дня закінчення активних бойових дій на місці (на території) ймовірної загибелі фізичної особи.

У процесі оновлення цивільного законодавства України недоцільно вилучати з ЦК України таку підставу оголошення фізичної особи померлою, як відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Доцільно врахувати положення проєкту Закону про внесення змін до частини другої статті 46 Цивільного кодексу України щодо визначення строків оголошення судом померлою фізичної особи, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, і передбачити в ЦК України положення, що з урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу двох років від дня закінчення воєнних дій, але не раніше спливу шести місяців від дня настання обставин, які загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель.

Правовий інститут оголошення фізичної особи померлою містить в собі як норми-юридичні презумпції, так і норми-юридичні фікції. Подальше дослідження інституту оголошення фізичної особи померлою та визначення напрямів удосконалення цивільного законодавства України в цій сфері сприятиме визначеності правових норм і забезпеченню єдності та передбачуваності судової практики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2021 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21 (дата звернення: 15.06.2026).

2. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2024 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024 (дата звернення: 15.06.2026).

3. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2025 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2025

4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 грудня 2024 року, судова справа № 755/11021/22 (провадження № 14-94цс24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123992364 (дата звернення: 15.06.2026).

5. Проєкт Закону про внесення змін до частини другої статті 46 Цивільного кодексу України щодо визначення строків оголошення судом померлою фізичної особи, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом (реєстр. № 12451 від 27.01.2025). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55689 (дата звернення: 15.06.2026).

6. Бобко В. Г. Судочинство у справах про визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2006. 179 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0407U000406/ (дата звернення: 15.06.2026).

7. Корчак Т. В. Цивільно-правові наслідки оголошення фізичної особи померлою за законодавством України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 210 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0417U000727/ (дата звернення: 15.06.2026).

8. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Артек, 2020. 479 с.

9.Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 15.06.2026).

10. Стрижак І. В. Проблеми тлумачення та застосування положень статті 46 Цивільного кодексу України в процедурі оголошення особи померлою у зв'язку з бойовими діями. *Київський часопис права*. 2026. № 1. С. 131–136. DOI https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.18 (дата звернення: 25.06.2026).

11. Про оборону України : Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 25.06.2026).

12. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 25.06.2026).

13. Проєкт Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09.04.2026). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення: 25.06.2026).

14. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Х. : Право, 2017. 952 с.

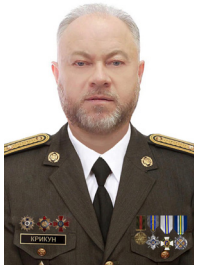
Дата першого надходження статті до видання: 14.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.137(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.7

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ МІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ДО ЄС

Крикун Віктор Борисович,
orcid.org/0000-0001-5160-5964
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету

У статті досліджено вплив сучасних міграційних процесів на трансформацію цивільно-правових відносин в умовах європейської інтеграції України. Обґрунтовано, що активізація міжнародної мобільності населення, зростання кількості транскордонних правовідносин, а також інтеграція України до європейського правового простору зумовлюють необхідність адаптації національного цивільного законодавства до стандартів та принципів права Європейського Союзу. Особливу увагу приділено аналізу правового регулювання сімейних, спадкових і договірних відносин за участю іноземного елемента, а також механізмам захисту приватних прав мігрантів і внутрішньо переміщених осіб.

У роботі встановлено, що сучасні міграційні процеси істотно впливають на розвиток міжнародного приватного права, формуючи нові виклики для системи цивільного права України. Доведено, що гармонізація національного законодавства із правом ЄС сприяє підвищенню ефективності правового захисту осіб у транскордонних правовідносинах, забезпеченню правової визначеності та зміцненню механізмів реалізації прав людини. Водночас визначено низку проблем, пов'язаних із колізійністю норм, недостатнім рівнем імплементації європейських правових стандартів, а також необхідністю удосконалення інституційного та процесуального забезпечення реалізації цивільних прав мігрантів.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, зокрема діалектичний, системно-структурний, порівняльно-правовий, формально-юридичний методи та метод наукового узагальнення. Їх використання дало змогу комплексно дослідити взаємозв'язок між міграційними процесами та розвитком цивільного права України в контексті євроінтеграційних трансформацій.

У результаті дослідження зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення цивільно-правового механізму захисту прав мігрантів відповідно до європейських стандартів, а також про доцільність розроблення ефективних моделей регулювання транскордонних приватноправових відносин в умовах сучасних демографічних, соціально-економічних і безпекових викликів.

Ключові слова: *міграційні процеси, цивільно-правові відносини, європейські стандарти, безпекові виклики, права людини.*

Krykun Viktor. The transformation of civil-law relationships in the context of Ukrainian migration to the EU

This article examines the impact of contemporary migration processes on the transformation of civil law relations in the context of Ukraine's European integration. It is argued that the intensification of international population mobility, the increase in the number of cross-border legal relationships, and Ukraine's integration into the European legal space necessitate the adaptation of national civil legislation to the standards and principles of European Union law. Particular attention is paid to the analysis of the legal regulation of family, inheritance and contractual relations involving a foreign element, as well as mechanisms for the protection of the private rights of migrants and internally displaced persons.

The study establishes that contemporary migration processes significantly influence the development of private international law, creating new challenges for Ukraine's civil law

system. It is demonstrated that the harmonization of national legislation with EU law contributes to enhancing the effectiveness of legal protection for individuals in cross-border legal relations, ensuring legal certainty and strengthening mechanisms for the realization of human rights. At the same time, a number of problems have been identified relating to conflicts of law, the insufficient level of implementation of European legal standards, and the need to improve the institutional and procedural framework for the realization of migrants' civil rights.

The methodological basis of the study comprises general scientific and specialized legal methods of inquiry, in particular the dialectical, systemic-structural, comparative legal, formal-legal methods, and the method of scientific generalization. Their application has enabled a comprehensive examination of the interrelationship between migration processes and the development of civil law in Ukraine within the context of European integration reforms.

The study concludes that there is a need for further improvement of the civil law mechanism for protecting migrants' rights in accordance with European standards, as well as the advisability of developing effective models for regulating cross-border private law relations in the context of contemporary demographic, socio-economic and security challenges.

Key words: *migration processes, civil law relations, European standards, security challenges, human rights.*

Постановка проблеми. В умовах сучасних глобалізаційних процесів та поглиблення європейської інтеграції України питання міграції населення набувають особливої актуальності як у соціально-економічному, так і в правовому вимірі. Повномасштабна війна, економічна нестабільність та безпекові виклики спричинили масштабну міграцію українських громадян до держав Європейського Союзу, що, своєю чергою, зумовило трансформацію системи цивільно-правових відносин. Українці, перебуваючи за межами держави, вступають у нові майнові, сімейні, спадкові, трудові та договірні правовідносини, які регулюються як національним законодавством країн перебування, так і нормами міжнародного приватного права та права ЄС.

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю наукового осмислення змін у механізмах реалізації та захисту цивільних прав українських мігрантів у європейському правовому просторі. Особливого значення набувають питання визнання та виконання цивільно-правових договорів, захисту права власності, регулювання сімейних відносин із транскордонним елементом, а також забезпечення доступу українських громадян до ефективних механізмів судового захисту в державах ЄС. Водночас інтеграція України до європейського правового простору потребує адаптації національного цивільного законодавства до європейських стандартів, що актуалізує дослідження досвіду країн ЄС у сфері регулювання цивільно-правових відносин за участю мігрантів.

Науковий інтерес до зазначеної проблематики посилюється також тим, що сучасні міграційні процеси формують нові виклики для цивільного права, пов'язані з цифровізацією правочинів, дистанційною реалізацією суб'єктивних цивільних прав, транскордонним захистом персональних даних та правовим статусом осіб, які перебувають під тимчасовим захистом у ЄС. У таких умовах дослідження трансформації цивільно-правових відносин у контексті міграції українців до ЄС є важливим як для розвитку національної правової доктрини, так і для вдосконалення практики правового регулювання та захисту прав громадян України за кордоном.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних наукових джерел засвідчує, що проблематика цивільно-правового регулювання міграційних процесів та захисту прав громадян України в умовах європейської інтеграції перебуває у центрі уваги як українських, так і зарубіжних дослідників. Зокрема, у праці Ю. Л. Чернія досліджуються питання тимчасового захисту громадян України в державах ЄС у контексті міграційних процесів і війни, що дозволяє визначити сучасні тенденції трансформації механізмів правового захисту осіб в умовах кризових явищ. Важливе значення для дослідження мають статистичні матеріали Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR), які відображають масштаби вимушеної міграції українців та її соціально-правові наслідки. Теоретико-правові аспекти регулювання

відносин з іноземним елементом ґрунтовно розкрито у колективній монографії за редакцією В. М. Адама, а також у праці І. Рогової, де акцентовано увагу на особливостях сімейних і приватноправових відносин у міжнародному середовищі. Актуальність проблематики підтверджується також аналітичними матеріалами щодо спадщини українців за кордоном та судової практики у сфері приватного права. Значний внесок у дослідження європейського виміру міграційних процесів зробили В. Пшеничний, який аналізує трансформацію ЄС у період міграційної кризи, а також науковці Luis V., Hyriuk A. та Peniuk M., які досліджують вплив війни та членства України в ЄС на розвиток порівняльного права. Окрему увагу заслуговує праця Н. О. Білінець, присвячена праву України з позицій права ЄС. Узагальнення проаналізованих джерел свідчить про посилення наукового інтересу до проблем гармонізації цивільного законодавства України із правом Європейського Союзу, однак водночас демонструє недостатню комплексність дослідження взаємозв'язку між міграційними процесами, приватноправовими відносинами та сучасними безпековими викликами, що визначає перспективність подальших міждисциплінарних наукових розвідок.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні впливу сучасних міграційних процесів на розвиток цивільно-правових відносин у контексті європейської інтеграції України, а також у визначенні особливостей гармонізації національного цивільного законодавства із правом Європейського Союзу у сфері захисту приватних прав, сімейних та спадкових правовідносин, правового статусу мігрантів і забезпечення ефективного механізму реалізації прав людини в умовах транскордонної мобільності населення.

Методологія дослідження ґрунтується на використанні комплексу загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання. Застосування діалектичного методу дало змогу дослідити трансформацію цивільно-правових відносин під впливом міграційних процесів та євроінтеграційних змін. За допомогою порівняльно-правового методу здійснено аналіз норм цивільного права України та Європейського Союзу у сфері сімейних, спадкових і приватноправових відносин. Формально-юридичний метод використано для тлумачення нормативно-правових актів і визначення особливостей правового регулювання статусу мігрантів. Системно-структурний метод забезпечив дослідження взаємозв'язку між цивільним, міжнародним приватним і міграційним правом. Крім того, використання методу наукового узагальнення дозволило сформулювати висновки щодо перспектив адаптації українського законодавства до європейських правових стандартів в умовах сучасних демографічних та соціально-економічних викликів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міграційні процеси в сучасному світі становлять одну з ключових складових суспільного розвитку та супроводжують людство протягом усього історичного поступу. Упродовж останніх десятиліть форми міграції та її характерні риси істотно трансформувалися під впливом активізації міжнародних зв'язків і поглиблення глобалізаційних процесів. Світова демографічна структура, що формувалася історично, зазнала суттєвих змін унаслідок масштабної глобальної мобільності населення. У цьому контексті особливе значення мають міграційна політика та нормативно-правові механізми держав-членів Європейського Союзу, які значною мірою визначають тенденції розвитку міграційних процесів як на міжнародному рівні, так і в Україні [1].

Трансформація цивільно-правових відносин у контексті міграції українців до ЄС проявляється у зміні змісту, суб'єктного складу, способів реалізації та механізмів захисту цивільних прав і обов'язків громадян України в умовах транскордонного правового середовища. Масова міграція українців до держав Європейського Союзу після 2022 року спричинила формування нових моделей приватноправової взаємодії [2], які поєднують елементи українського законодавства, права ЄС та національних правових систем держав перебування.

Передусім трансформація простежується у сфері майнових відносин [3]. Українські громадяни активно вступають у договірні відносини на території держав ЄС: укладають договори оренди житла, працевлаштування, страхування, банківського обслуговування, купівлі-продажу та надан-

ня цифрових послуг. Це зумовлює необхідність адаптації до європейських стандартів захисту прав споживачів, електронної комерції та цифрового підпису. Водночас поширюється практика дистанційного укладення правочинів, що змінює традиційні підходи цивільного права до форми та підтвердження волевиявлення сторін.

Суттєвих змін зазнають сімейні правовідносини [4]. Зростає кількість транскордонних сімейних спорів щодо визначення місця проживання дітей, стягнення аліментів, визнання шлюбів та рішень судів різних держав. Унаслідок цього посилюється роль міжнародного приватного права та механізмів правової координації між Україною та державами ЄС. Особливого значення набуває принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, закріплений у європейській правовій практиці.

Трансформація охоплює також спадкові правовідносини. Через тривале перебування українців за кордоном зростає кількість випадків спадкування майна, розташованого у різних юрисдикціях, що потребує визначення права, яке підлягає застосуванню, а також процедур визнання нотаріальних і судових актів між державами [5]. Отже, це актуалізує питання гармонізації норм цивільного та міжнародного приватного права.

Окремим напрямом трансформації є цифровізація цивільних правовідносин [6]. Українські мігранти дедалі частіше реалізують свої права через електронні сервіси: дистанційне оформлення документів, електронне нотаріальне посвідчення, онлайн-банкінг, цифрові довіреності та електронні державні послуги. Це сприяє формуванню нової моделі «цифрового цивільного права», орієнтованої на мобільність особи та транскордонний доступ до юридичних механізмів.

Крім того, міграційні процеси посилюють значення захисту персональних даних та приватності. Українські громадяни, інтегруючись у цифровий простір ЄС, підпадають під дію європейських стандартів захисту даних, зокрема принципів, закріплених у праві ЄС щодо конфіденційності та обробки персональної інформації.

В таблиці 1 узагальнено основні аспекти трансформації цивільно-правових відносин у контексті міграції українців до ЄС.

Таблиця 1

Основні аспекти трансформації цивільно-правових відносин у контексті міграції українців до ЄС

Сфера цивільно-правових відносин	Прояв трансформації в умовах міграції українців до ЄС	Основні правові наслідки
1	2	3
Майнові та договірні відносини	Укладання українцями договорів оренди житла, працевлаштування, страхування, банківського обслуговування, купівлі-продажу та цифрових послуг у країнах ЄС	Адаптація до європейських стандартів договірного права, захисту прав споживачів та електронної комерції
Електронні правочини	Поширення дистанційного укладення договорів, використання електронного підпису та цифрових платформ	Трансформація підходів до форми правочинів і підтвердження волевиявлення сторін
Сімейні правовідносини	Зростання кількості транскордонних сімейних спорів щодо дітей, аліментів, розірвання шлюбу та визнання судових рішень	Посилення ролі міжнародного приватного права та європейських механізмів захисту прав дитини
Спадкові правовідносини	Спадкування майна, розташованого у різних державах, та необхідність визначення застосовного права	Необхідність гармонізації спадкового права та процедур визнання рішень між державами
Захист права власності	Реалізація та захист майнових прав українців у правових системах країн ЄС	Формування механізмів транскордонного захисту права власності
Цифровізація цивільних відносин	Використання електронних сервісів, онлайн-банкінгу, цифрових довіреностей та електронного нотаріату	Формування моделі цифрового цивільного права та спрощення доступу до правових послуг
Захист персональних даних	Інтеграція українських громадян у цифровий простір ЄС та обробка персональної інформації	Поширення європейських стандартів конфіденційності та захисту персональних даних

Продовження таблиці 1

1	2	3
Судовий захист цивільних прав	Звернення українських громадян до судових та адміністративних органів держав ЄС	Розвиток механізмів міжнародної правової допомоги та взаємного визнання судових рішень
Міжнародне приватне право	Зростання кількості правовідносин із транскордонним елементом	Посилення значення колізійних норм та правової координації між Україною та ЄС
Гармонізація законодавства	Адаптація цивільного законодавства України до правових стандартів ЄС	Формування європейсько-орієнтованої моделі розвитку цивільного права України

Джерело: систематизовано автором.

Порівняльна характеристика майнових і договірних відносин у праві Європейського Союзу та України демонструє поступову конвергенцію правових систем, але водночас збереження суттєвих національних особливостей. У сфері договірних (контрактних) відносин право ЄС традиційно ґрунтується на принципі розширеної свободи договору, диспозитивності та пріоритеті індивідуального регулювання приватноправових зв'язків, що забезпечує гнучкість і баланс інтересів сторін. У праві України, попри активну гармонізацію із європейськими стандартами, зберігається більш імперативний підхід у низці інститутів договірного права, хоча загальна тенденція полягає у зближенні із моделлю ЄС, зокрема через посилення захисту слабшої сторони договору та впровадження європейської методології регулювання зобов'язальних відносин [7]. Водночас дослідження підтверджують, що гармонізація цивільного права України з правом ЄС є комплексним процесом, який охоплює не лише формальне зближення норм, але й трансформацію правових принципів, зокрема свободи договору та механізмів його реалізації [8].

У площині майнових відносин у праві ЄС спостерігається фрагментарність регулювання речових прав, що зумовлено відсутністю єдиного кодифікованого масиву норм і значною залежністю від національних правопорядків держав-членів, тоді як у договірному праві інтеграційні процеси є більш глибокими та структурованими. Взаємозв'язок майнових і договірних інститутів у європейській правовій традиції проявляється через те, що значна частина розпорядження майном реалізується саме через договірні конструкції, що підсилює роль контрактного права як системоутворюючого елемента приватного права. В Україні ж майнові відносини традиційно мають більш уніфіковану кодифіковану природу, однак їх модернізація відбувається у напрямі зближення з європейськими підходами, зокрема через адаптацію принципів приватного права ЄС та загальноєвропейських стандартів правового регулювання. У результаті формується спільна тенденція європеїзації приватного права, яка передбачає поступове зближення української правової системи з європейською моделлю через удосконалення як договірних, так і майнових правовідносин [8].

Щодо наступного аспекту, зокрема електронних правочинів, в праві Європейського Союзу та України вони формують близькі за сутністю, але різні за ступенем уніфікації правові режими, що відображає загальну тенденцію цифровізації приватного права. У ЄС їх регулювання ґрунтується на комплексній гармонізованій моделі, закріпленій у Регламенті № 910/2014 [9], який встановлює багаторівневу систему електронних підписів (простий, удосконалений і кваліфікований) та забезпечує їх взаємне визнання в усіх державах-членах, що гарантує високий рівень правової визначеності та транскордонної сумісності електронних правочинів. Водночас в Україні електронні правочини регулюються переважно Законом «Про електронну комерцію» [10] та Законом «Про електронні документи та електронний документообіг» [11], які закріплюють принцип юридичної рівнозначності електронної та письмової форми правочину та визнають широкий спектр способів їх укладення, включно з електронним підписом або одноразовими ідентифікаторами, що забезпечує гнучкість, але менш уніфіковану систему доказування та ідентифікації сторін.

Порівняльний аналіз свідчить, що ключова відмінність полягає у ступені нормативної деталізації та інституційної інтеграції: у праві ЄС електронні правочини є частиною єдиного цифрового правового простору з високим рівнем стандартизації довірчих послуг і взаємного визнання електронної ідентифікації, тоді як в Україні зберігається модель технологічної нейтральності з більшою залежністю від договірного врегулювання та процесуальних механізмів доведення факту волевиявлення сторін. Водночас сучасні реформи українського законодавства демонструють чітку тенденцію до гармонізації з європейським підходом, зокрема через імплементацію цифрових стандартів ЄС та поступове наближення до логіки eIDAS [9], що формує передумови для інтеграції України в єдиний європейський цифровий правовий простір [12].

Стосовно цивільно-правових інститутів сімейних, спадкових відносин та захисту приватних прав у Європейському Союзі та Україні демонструють значний рівень концептуальної спорідненості, однак істотно різняться за ступенем уніфікації, джерелами правового регулювання та механізмами правозастосування. У сфері сімейних правовідносин право ЄС не має єдиного кодифікованого сімейного кодексу, а регулювання здійснюється переважно через колізійні норми та судову практику Суду ЄС і ЄСПЛ, що забезпечує мінімальні стандарти захисту приватного і сімейного життя (ст. 8 ЄКПЛ) та принцип недискримінації. Водночас ключові матеріально-правові питання (шлюб, розірвання, батьківство, майнові режими подружжя) залишаються у сфері національних правопорядків держав-членів, що формує фрагментарну, але координовану модель сімейного права ЄС. В Україні сімейні правовідносини кодифіковані у Сімейному кодексі України та характеризуються більш імперативним регулюванням, хоча поступово посилюється договірний елемент (шлюбні договори, автономія волі подружжя), що відображає тенденцію гармонізації з європейськими стандартами приватної автономії та захисту прав людини [13].

У сфері спадкових правовідносин ЄС демонструє вищий рівень процесуально-колізійної інтеграції завдяки Регламенту (ЄС) № 650/2012 [14], який уніфікує питання юрисдикції, застосовного права та взаємного визнання спадкових рішень і запроваджує Європейське свідоцтво про спадщину, забезпечуючи ефективне транскордонне спадкування.

В Україні спадкове право є кодифікованим у Цивільному кодексі та поєднує матеріально-правові норми з колізійними положеннями Закону «Про міжнародне приватне право», що забезпечує адаптацію до європейських підходів, однак не досягає рівня наднаціональної уніфікації. Щодо захисту приватних прав, ЄС формує багаторівневу систему гарантій, яка базується на Хартії основних прав ЄС, практиці Суду ЄС та ЄСПЛ, із пріоритетом принципів пропорційності, ефективного судового захисту та захисту персональних даних. В Україні ж захист приватних прав реалізується через цивільно-правові способи захисту (відшкодування шкоди, визнання права, припинення порушень тощо), закріплені у Цивільному кодексі, але з дедалі більшою орієнтацією на стандарти ЄСПЛ як джерело тлумачення прав людини [15]. У підсумку можна констатувати, що модель ЄС є більш інтеграційно-координаційною та судово-орієнтованою, тоді як українська модель залишається кодифіковано-нормативною, але поступово трансформується в напрямі європеїзації приватного права.

Отже, комплексна трансформація цивільно-правових відносин України під впливом міграційних процесів до Європейського Союзу проявляється у поступовій адаптації національної правової системи до стандартів acquis communautaire та практик правозастосування держав-членів ЄС. Насамперед у сфері майнових і договірних відносин простежується розширення транскордонної договірної активності українських громадян (оренда житла, працевлаштування, страхування, купівля-продаж товарів і цифрових послуг), що зумовлює імплементацію європейських підходів до захисту прав споживачів, електронної комерції та принципу добросовісності виконання зобов’язань. Це свідчить про поступову уніфікацію приватноправових стандартів у частині договірної свободи, але водночас посилення імперативних гарантій слабшої сторони договору, характерних для права ЄС. У цьому контексті

відбувається функціональна європеїзація договірного права України через практичну інтеграцію в цифрові платформи, фінансові сервіси та транскордонні ринки, що змінює традиційну модель внутрішньодержавного регулювання зобов'язань.

У сферах сімейних, спадкових, процесуальних та інститутів захисту приватних прав трансформація має більш глибокий інституційний характер і пов'язана з необхідністю вирішення транскордонних спорів, визначення застосовного права та визнання судових рішень у межах європейського правового простору. Зокрема, сімейні правовідносини зазнають впливу європейських стандартів захисту прав дитини, регулювання аліментних зобов'язань і визнання рішень про розірвання шлюбу, що посилює роль міжнародних механізмів співпраці та судового контролю. У спадковому праві та цивільному процесі ключовим стає питання гармонізації колізійних норм і забезпечення ефективного транскордонного виконання рішень, що наближає українську модель до логіки регламентного регулювання ЄС.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що сучасні міграційні процеси та поглиблення європейської інтеграції України зумовлюють необхідність комплексного оновлення механізмів цивільно-правового регулювання з урахуванням стандартів та принципів Європейського Союзу. Встановлено, що міграція населення істотно трансформує систему приватноправових відносин, охоплюючи питання сімейного, спадкового, договірного права, захисту персональних даних, правового статусу іноземців та осіб, які перебувають під тимчасовим захистом. Доведено, що гармонізація українського цивільного законодавства із правом ЄС є важливою передумовою забезпечення ефективного захисту прав людини, правової визначеності та стабільності транскордонних правовідносин в умовах посилення міграційної мобільності. Водночас виявлено низку проблем, пов'язаних із колізійністю правового регулювання, недостатньою адаптацією національних механізмів до європейських стандартів та необхідністю удосконалення інституційного забезпечення реалізації приватних прав мігрантів. Перспективи подальших наукових досліджень доцільно пов'язати з аналізом механізмів імплементації актів права ЄС у сфері цивільного та міграційного права України, дослідженням судової практики Європейського Союзу щодо захисту прав мігрантів, а також із розробленням ефективних моделей правового регулювання транскордонних приватноправових відносин в умовах сучасних демографічних та безпекових викликів.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності

ЛІТЕРАТУРА:

1. Черній Ю.Л. Тимчасовий захист громадян України в ЄС у контексті світових міграційних процесів та війни в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2025. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.23.

2. Ukraine Refugee Situation. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine (дата звернення: 24.05.2026).

3. Проблеми правового регулювання договірних відносин суб'єктів господарювання: монографія / В. М. Адам та ін.; за заг. ред. М. С. Долинської. Львів: ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2019. 247 с.

4. Гаро Г. Особливості правового регулювання шлюбу з іноземним елементом. URL: https://www.hsa.org.ua/lectors/garo-ganna-oleksandrivna/articles/osoblivosti-pravovogo-reguliuvannia-sliubu-z-inozemnim-elementom (дата звернення: 24.05.2026).

5. Спадщина для українців за кордоном: як прийняти права без повернення додому. URL: https://sud.ua/uk/news/ukraine/352146-nasledstvo-dlya-ukraintsev-za-granitsey-kak-prinyat-prava-bez-vozvrascheniya-domoy (дата звернення: 24.05.2026).

6. Шевченко Л. В. Цифрова трансформація у сфері державної служби. *Київський часопис права*. 2026. № 2. С. 168–173. https://doi.org/10.32782/klj/2026.2.23.

7. Luts V., Hryniak A., Pleniuk M., Krykoves V. Convergence of the Contract Law of Ukraine and EU Member States. Global Journal of Comparative Law. 2021. URL: https://brill.com/view/journals/gjcl/10/1-2/article-p123_123.xml (дата звернення: 24.05.2026).

8. Філіппських М. О. Гармонізація джерел цивільного права України з правом ЄС. *Наукові записки. Серія: Право*. 2024. № 15. С. 19–25. DOI: https://doi.org/10.36550/2522-9230-2023-15-19-25.

9. Регламент Європейського парламенту і ради (ЄС) № 910/2014 від 23 липня 2014 року про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-14#Text (дата звернення: 24.05.2026).

10. Закон України Про електронну комерцію. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2015, № 45, ст.410). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text (дата звернення: 24.05.2026).

11. Закон України Про електронні документи та електронний документообіг (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № 36, ст.275). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text (дата звернення: 24.05.2026).

12. Kozhukhar O., Rudevych O. The Ukrainian law on the provision of digital content and digital services. URL: https://www.ibanet.org/Ukrainian-law-on-provision-of-digital-content-services (дата звернення: 24.05.2026).

13. Сердечна І.Л. Шлюбний договір та спадковий договір: порівняльно-правовий аналіз. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/64760c84-685e-4ded-942f-b4b2812005ad (дата звернення: 24.05.2026).

14. Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/650/oj (дата звернення: 24.05.2026).

15. Кучерявенко О.В. Спадкові права в Україні та ЄС: порівняльний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Том 1. № 92. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.60 (дата звернення: 24.05.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 24.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347(477):340.134
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.8

ПРОЄКТ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: НОВА МОДЕЛЬ КОДИФІКАЦІЇ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Кузнєцова Наталія Семенівна,
orcid.org/0000-0002-9543-9029
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
Заступник Голови Науково-консультативної ради
при Голові Верховної Ради України

Кот Олексій Олександрович,
orcid.org/0000-0002-7284-4507
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений юрист України,
директор
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Гриняк Андрій Богданович,
orcid.org/0000-0002-9466-8014
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заслужений юрист України,
головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено комплексний аналіз проєкту Цивільного кодексу України як концептуально нової моделі кодифікації приватного права. Обґрунтовано, що запропонована рекодифікація виходить за межі оновлення окремих цивільно-правових інститутів і спрямована на формування єдиного системоутворювального акта приватного права, адаптованого до цифровізації суспільних відносин, розвитку штучного інтелекту, європейської інтеграції України та потреб повоєнного відновлення. Розкрито основні передумови підготовки проєкту ЦК, зокрема трансформацію приватноправових відносин, розвиток цифрових технологій, еволюцію судової практики, скасування Господарського кодексу України та формування передумов для утвердження єдиної цивілістичної моделі регулювання приватноправових відносин.

Особливу увагу приділено концептуальній зміні філософії кодифікації, що проявляється у посиленні принципоцентричної моделі приватного права, розширенні приватної автономії, переосмисленні системи джерел приватноправового регулювання та істотному розширенні структури Цивільного кодексу. Проаналізовано включення до його структури сімейного права, міжнародного приватного права та окремої книги, присвяченої публічності цивільних прав.

Систематизовано та критично оцінено основні новели дев'яти книг проєкту ЦК. Досліджено оновлення правового статусу фізичних і юридичних осіб, корпоративних відносин та системи об'єктів приватних прав; становлення цифрових речей, цифрових та інформаційних прав; модернізацію речового права, запровадження узуфрукта, речового права очікування та нової системи забезпечувальних речових прав. Розглянуто нові підходи у сфері інтелектуальної власності, зокрема правовий режим результатів, згенерованих системами штучного інтелекту. Проаналізовано трансформацію зобов'язального права, переддоговірну відповідальність, захист слабшої сторони, автоматизоване укладення договорів, нові способи захисту та пре-

вентивну спрямованість деліктного права. Окрему увагу приділено модернізації сімейного та спадкового права, допоміжним репродуктивним технологіям та постмортальним репродуктивним розпорядженням. Визначено значення принципу найбільш тісного зв'язку й розширеної автономії волі у міжнародному приватному праві, а також нової системи публічності, протиставності, пріоритету та довіри до публічних реєстрів.

Зроблено висновок, що Проєкт ЦК формує модель Кодексу приватного права цифрового суспільства, основною перевагою якої є комплексність, а головним викликом – забезпечення внутрішньої узгодженості та правової визначеності. Наголошено на необхідності чіткого розмежування нових правових конструкцій, визначення меж судової дискреції, узгодження положень окремих книг Кодексу, їх синхронізації зі спеціальним законодавством та запровадження розгорнутого перехідного регулювання.

Ключові слова: *рекодифікація, приватне право, приватна автономія, цифрові права, штучний інтелект, речове право, зобов'язальне право, сімейне право, спадкове право, міжнародне приватне право, публічність цивільних прав.*

Kuznietsova Nataliia, Kot Oleksii, Hryniak Andrii. Draft Civil Code of Ukraine: a new model of private law codification

The article provides a comprehensive analysis of the Draft Civil Code of Ukraine as a conceptually new model of private law codification. It is argued that the proposed recodification goes beyond the revision of individual civil law institutions and is aimed at creating a single system-forming act of private law adapted to the digitalisation of social relations, the development of artificial intelligence, Ukraine's European integration and the needs of post-war recovery. The study identifies the principal prerequisites for the preparation of the Draft Civil Code, including the transformation of private law relations, the rapid development of digital technologies, the evolution of judicial practice, the repeal of the Commercial Code of Ukraine and the emergence of prerequisites for establishing a unified civil-law model of regulation of private relations.

Particular attention is paid to the conceptual transformation of the philosophy of codification, which is manifested in the strengthening of a principle-centred model of private law, the expansion of private autonomy, the reconsideration of the system of sources of private-law regulation and a substantial extension of the structure of the Civil Code. The incorporation of family law, private international law and a separate book devoted to the publicity of civil rights into the structure of the Code is analysed.

The article systematises and critically assesses the principal innovations contained in all nine books of the Draft Civil Code. It examines the reform of the legal status of natural and legal persons, corporate relations and the system of objects of private rights; the emergence of digital things and digital and information rights; the modernisation of property law, including usufruct, the right of expectation and a new system of security rights in rem. New approaches to intellectual property law are considered, with particular emphasis on the legal regime of results generated by artificial intelligence systems. The transformation of the law of obligations is analysed through pre-contractual liability, protection of the weaker party, automated contracting, new remedies and the preventive orientation of tort law. Particular attention is also paid to the modernisation of family and inheritance law, assisted reproductive technologies, digital inheritance and post-mortem reproductive dispositions. The study evaluates the significance of the closest-connection principle and expanded party autonomy in private international law, as well as the new system of publicity, opposability, priority and reliance on public registers.

It is concluded that the Draft Civil Code seeks to establish a Private Law Code for the digital society. Its principal advantage lies in the comprehensive and integrated character of the proposed regulation, while its principal challenge consists in ensuring internal coherence and legal certainty. The article emphasises the need to clearly delimit new legal constructions, define the limits of judicial discretion, ensure consistency between the different books of the Code, synchronise the Code with special legislation and provide detailed transitional regulation. The success of the recodification should therefore be assessed primarily by the ability of the new Code to combine private autonomy, flexibility and technological development with predictability, coherence and stability of private-law relations.

Key words: *recodification, private law, private autonomy, digital rights, artificial intelligence, property law, law of obligations, family law, inheritance law, private international law, publicity of civil rights.*

1. Передумови підготовки проєкту Цивільного кодексу

Розвиток приватного права України на сучасному етапі відбувається в умовах глибокої трансформації суспільних, економічних і правових відносин. Цифровізація цивільного обороту, поява нових об'єктів приватних прав, поширення автоматизованих інформаційних систем, розвиток штучного інтелекту, зміна моделей корпоративного управління, ускладнення транскордонних приватноправових зв'язків, а також необхідність належного правового забезпечення повоєнного відновлення України об'єктивно зумовлюють потребу в системному оновленні цивільного законодавства.

Чинний Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [1], прийнятий у 2003 році, безумовно став одним із найуспішніших законодавчих актів періоду незалежності України. Він заклав основи сучасного приватного права, відмовившись від багатьох радянських підходів і започаткувавши розвиток цивільного законодавства на засадах свободи підприємництва, договору, рівності учасників цивільних правовідносин, недоторканності власності, автономії волі. Разом із тим за більш ніж двадцятирічний період його застосування істотно змінилися економічні відносини, інформаційне суспільство, цифрові технології, моделі корпоративного управління, практика Європейського суду з прав людини, право Європейського Союзу та міжнародне приватне право. Значною мірою змінилася і судова практика Верховного Суду, яка фактично сформувала нові цивілістичні доктрини, що далеко не завжди знаходять належне нормативне відображення у чинному кодексі [2, с. 406].

Особливого значення питання рекодифікації набуло після набуття Україною у 2022 році статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу та відкриття переговорного процесу щодо членства. У цих умовах гармонізація приватного права України з правом ЄС перестала бути виключно науковою проблемою і стала одним із напрямів реалізації державної правової політики.

Однією з ключових передумов підготовки проєкту Цивільного кодексу [3] (далі – проєкт ЦК, Проєкт) стало скасування Господарського кодексу України [4], яке ознаменувало завершення тривалого етапу існування дуалістичної моделі регулювання приватноправових відносин.

Протягом більш ніж двадцяти років одночасне існування Цивільного та Господарського кодексів залишалося предметом гострих наукових дискусій. Наявність двох кодифікованих актів, які регулювали значною мірою однакові майнові відносини, призводила до виникнення численних колізій, неоднозначного тлумачення законодавства та формування суперечливої судової практики [5]. Верховний Суд України (сьогодні Верховний Суд) був змушений виробляти підходи до розмежування сфер застосування Цивільного та Господарського кодексів, визначати пріоритетність їх норм та усувати суперечності між ними. У результаті значна частина правових позицій судової практики фактично виконувала функцію, яку мав би забезпечувати сам законодавець. Недарма з цього приводу в юридичній літературі наголошувалося, що скасування чинної редакції ГК залишається необхідною умовою для прийняття оновленого ЦК, оскільки без цього позитивний ефект від його прийняття буде суттєво зменшений [6, с. 28].

Отже, скасування Господарського кодексу України стало не лише технікоюридичним рішенням щодо усунення нормативного дублювання, а й засвідчило зміну концепції розвитку українського приватного права [7]. Законодавець фактично відмовився від дуалістичної моделі регулювання майнових відносин на користь єдиної цивілістичної концепції, відповідно до якої Цивільний кодекс є єдиним системоутворювальним актом регулювання приватноправових відносин.

2. Концептуальна зміна філософії проєкту Цивільного кодексу

Підготовлений проєкт ЦК пропонує суттєво ширшу модель кодифікації порівняно з чинним ЦК України. Однією з найважливіших концептуальних новел проєкту ЦК є системна заміна поняття «цивільне право» категорією «приватне право». Вже у перших статтях Проєкту використовується категорія «приватні відносини», а система норм визначається як «джерела приватного права», що свідчить про прагнення законодавця відійти від вузького

нормативного розуміння цивільного права та наблизити українську модель до континентальної європейської традиції.

Така глибока трансформація породила низку дискусійних питань щодо співвідношення традиційної української цивілістичної доктрини з новою концепцією приватного права, меж судової дискреції при застосуванні відкритих принципів (добросовісності, доброзвичайності, заборони суперечливої поведінки), а також питання правової визначеності при розширенні кола джерел приватного права.

3. Розширення структури проєкту Цивільного кодексу

Однією з найбільш помітних особливостей проєкту ЦК стала докорінна зміна його структури. На відміну від чинного ЦК України, який складається із шести книг, Проєкт пропонує значно ширшу структуру, доповнену трьома новими книгами, присвяченими сімейному праву, міжнародному приватному праву та державній реєстрації цивільних прав. Така структурна трансформація свідчить про спробу не просто модернізувати окремі інститути цивільного права відповідно до викликів війни, повоєнного відновлення чи євроінтеграції, а сформувати єдиний кодифікований акт приватного права України. До його структури інтегровано підгалузі права, які традиційно регулювалися самостійними кодифікованими актами або спеціальними законами. Зокрема, пропонується відмовитися від дуалістичної моделі приватного права, яка існує в Україні з 2004 року та передбачає самостійне існування Цивільного і Сімейного кодексів [8]. У такий спосіб фактично підтримано цивілістичну концепцію сімейного права.

Іншою принциповою новелою стало включення до проєкту ЦК окремої книги «Міжнародне приватне право». Наразі відповідні відносини регулюються Законом України «Про міжнародне приватне право» [9]. Проєкт ЦК передбачає відхід від цього шляхом інкорпорації колізійних норм та окремих матеріально-правових норм, спрямованих на регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом, до структури Цивільного кодексу. Включення цих норм до проєкту ЦК спрямовано на забезпечення більшої системності приватноправового регулювання та усунення фрагментарності законодавства.

Третьою принциповою новелою Проєкту є книга, присвячена публічності цивільних прав. Сьогодні питання публічності цивільних прав регулюються спеціальним законодавством, насамперед Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [10]. Проєкт ЦК передбачає розгляд державної реєстрації не лише як адміністративної процедури, а як невід'ємного елементу механізму виникнення, переходу, зміни та припинення цивільних прав. Як видається, це сприятиме підвищенню узгодженості між матеріальними нормами речового права та процедурою їх публічного підтвердження.

Отже, **метою** цієї наукової праці є визначення концептуальних засад запропонованої моделі рекодифікації приватного права України, систематизація ключових новел окремих книг проєкту ЦК та виявлення потенційних проблем їх нормативної узгодженості й практичного застосування. Дослідження полягає у комплексній оцінці проєкту ЦК як єдиної моделі кодифікації приватного права, а не сукупності змін до окремих цивільно-правових інститутів.

4. Основні новели окремих книг проєкту Цивільного кодексу

4.1. Новели Книги першої «Загальна частина»

У Книзі першій проєкту ЦК закладено нову принципоцентричну модель приватного права та закріплено презумпцію приватноправового характеру відносин, якщо їх публічний характер не визначений законом або не випливає з їх суті. Зокрема, розширено систему засад приватного права, до яких прямо віднесено юридичну рівність, приватну автономію, диспозитивність, добросовісність, розумність, заборону зловживання правом і недопущення одержання переваг із власної протиправної поведінки. Самостійного значення набуває принцип доброзвичайності (*boni mores*), виокремлення якого вже викликало жваві дискусії в суспільстві.

Закладена у Проєкті принципоцентрична модель свідчить про прагнення надати загальним принципам приватного права не лише декларативного, а й безпосередньо регулятивного значення. Безумовно, це підвищує гнучкість приватноправового регулювання та дозволяє враховувати особливості конкретних правовідносин. Разом

із тим це об'єктивно розширює межі судової дискреції. Тому практична ефективність запропонованої моделі значною мірою залежатиме від формування Верховним Судом послідовних критеріїв застосування приватноправових принципів та недопущення їх використання для довільного коригування змісту закону або договору.

Логічним продовженням такого підходу стало розширення системи джерел приватноправового регулювання. Договір, звичай і локальний акт юридичної особи безпосередньо віднесено до джерел приватного права. Як видається, таке рішення законодавця потребує чіткого розмежування юридичної природи, сфери дії та співвідношення цих регуляторів. Договір за загальним правилом створює права та обов'язки для його сторін, тоді як локальний акт юридичної особи має переважно внутрішню сферу дії і не повинен покладати обов'язки на третіх осіб без їхньої згоди або належного ознайомлення. Відтак ефективність закладеного в проєкті ЦК підходу до розширення джерел приватноправового регулювання залежатиме від належного визначення меж дії кожного з таких джерел та їх співвідношення із законом і загальними засадами приватного права.

Закладена у Проєкті принципоцентрична модель послідовно розвивається і в положеннях, присвячених правовому статусу фізичної особи. Зокрема, у проєкті ЦК системно визначено статус дитини, споживача та професіонала. Посилюється самостійність дитини у приватних відносинах: малолітній особі надається право самостійно здійснювати особисті права, звертатися за їх захистом навіть у разі порушення з боку батьків, а з шестирічного віку – користуватися електронними платіжними засобами для вчинення дрібних побутових правочинів. Розширення приватноправової автономії дитини загалом відповідає дитиноцентричному спрямуванню проєкту ЦК, однак потребує узгодження з її фактичною здатністю усвідомлювати юридичні наслідки власних дій, а також із механізмами батьківського контролю, банківської ідентифікації та захисту від цифрових зловживань.

Поряд із цим у Проєкті модернізовано традиційні інститути безвісної відсутності, оголошення фізичної особи померлою, опіки та піклування. Окремо врегульовано статус особи, яка зникла безвісти за особливих обставин, порядок встановлення опіки над її майном і звітування опікуна. Деталізовано контроль за діяльністю опікунів, можливість тимчасового обмеження їхніх повноважень та порядок оскарження їхніх дій. Поряд із помічником дієздатної фізичної особи до Проєкту введено статус фахівця із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб. Тим самим загальні положення про фізичну особу адаптуються не лише до технологічних, а й до актуальних соціальних викликів, зумовлених війною та її наслідками.

Ще масштабніші зміни запропоновано у сфері правового статусу юридичних осіб. Проєкт виходить із закріплення виключного переліку їх організаційно-правових форм. Юридичні особи приватного права пропонується створювати виключно у формі товариства або установи, а підприємницькі товариства – у формі корпоративного товариства чи підприємницького кооперативу. Такий підхід спрямований на уніфікацію системи юридичних осіб та усунення множинності організаційно-правових форм, а його реалізація вимагатиме масштабного перегляду статусу вже створених суб'єктів і детального перехідного регулювання. В цьому контексті особливого значення набувають питання правонаступництва, збереження ліцензій, дозволів, майнових прав та безперервності договірних відносин у процесі приведення існуючих юридичних осіб у відповідність із новою системою.

Окреме місце в цій моделі відведено юридичним особам публічного права. Основоположним є правило, за яким така юридична особа у приватних відносинах діє на рівних правах з іншими їх суб'єктами. Проєкт ЦК визначає юридичну особу публічного права через мету та порядок її створення, водночас закріплюючи принцип майнової відокремленості публічних утворень і створених ними юридичних осіб. Держава, Автономна Республіка Крим та територіальні громади за загальним правилом не відповідають за зобов'язаннями створених ними юридичних осіб, а останні – за зобов'язаннями своїх засновників. Однак проєкт ЦК допускає встановлення законом або кодексом випадків субсидіар-

ної відповідальності публічного утворення за зобов'язаннями створеної чи підпорядкованої йому юридичної особи. Окремо передбачено відповідальність держави, Автономної Республіки Крим або територіальної громади у разі заподіяння такою юридичною особою шкоди життю чи здоров'ю фізичної особи або умисного заподіяння шкоди майну фізичної чи юридичної особи.

Продовженням реформування правового статусу юридичних осіб стало істотне оновлення корпоративного права. Упорядковано зміст корпоративних відносин, момент набуття прав учасника, можливість передання окремих корпоративних прав, а також право учасників, які володіють не менш як п'ятьма відсотками голосів, подавати похідний позов в інтересах товариства. Розширено сферу дії корпоративного договору: його стороною може бути саме товариство або особа, яка ще не набула статусу його учасника, а укладення такого договору допускається ще до створення юридичної особи.

Прямо закріплюються фідуціарні обов'язки посадових осіб діяти добросовісно, розумно та в інтересах товариства. Принциповою новелою у цьому контексті є можливість покладення субсидіарної відповідальності на контролюючого учасника чи іншу особу, яка використовувала товариство як власне *alter ego*, умисно довела його до неплатоспроможності або завдала шкоди кредиторам. Зазначені положення посилюють захист товариства та його кредиторів, однак категорії «вирішальний вплив», *alter ego* та завдання шкоди кредиторам потребуватимуть достатньо визначених доказових критеріїв. Інакше зняття корпоративної вуалі може перетворитися з виняткового засобу протидії зловживанням на непередбачуване втручання у фундаментальний принцип майнової відокремленості юридичної особи.

Поряд із модернізацією суб'єктного складу приватних відносин у проєкті ЦК істотно переглянуто і систему їх об'єктів. Об'єктами визнаються будь-які блага, що мають особисту або майнову цінність. Окремо встановлюється, що тіло людини, його частини та анатомічні матеріали не є речами, а можливість їх використання має ґрунтуватися на повазі до людської гідності, тілесної недоторканності та заборони комерціалізації. Правовий режим тварин, своєю чергою, підпорядковується засадам гуманного поводження.

Особливо помітною є адаптація системи об'єктів до цифрового середовища. Самостійною категорією стають цифрові речі, до яких віднесено віртуальні активи, цифровий контент, бази даних, зображення і 3D-моделі, доменні імена та облікові записи в цифрових системах. Об'єднання настільки різнорідних благ в одній категорії потребуватиме їх подальшої внутрішньої диференціації, оскільки вони істотно відрізняються за оборотоздатністю, способом виникнення, можливістю виключного панування та співвідношенням із правами інтелектуальної власності, інформаційними й особистими правами. Інакше універсальна категорія «цифрової речі» може виявитися надто широкою для встановлення єдиного правового режиму.

Важливою структурною зміною Книги першої є перенесення до неї загальних положень договірного права, які у чинному ЦК України традиційно пов'язуються із зобов'язальним правом. Таке рішення підкреслює значення договору як універсального регулятора приватних відносин, що виходить за межі суто зобов'язальної конструкції. Поряд зі свободою договору та правилом *pacta sunt servanda* врегульовано типові, примірні й стандартні умови договору, публічні договори, договори приєднання, попередні та змішані договори. Закріплено правило *contra proferentem*, відповідно до якого незрозумілі умови тлумачаться проти сторони, що їх запропонувала, а сумнівні умови споживчого договору на користь споживача. Посилюється також принцип збереження договору (*favor contractus*).

Разом із тим перенесення загальних положень про договір до Книги першої ставить питання про їх співвідношення з нормами Книги п'ятої про зобов'язання та потребує чіткого розмежування загальнодоговірних і загальнозобов'язальних правил. Особливо дискусійною є можливість позасудового оспорювання договору шляхом направлення іншій стороні письмової заяви. Невизначеність моменту, з якого таке оспорювання породжує юридичні наслідки, а також його впливу на права

третіх осіб може створювати ризики для стабільності цивільного обороту. Отже, відповідний механізм потребує конкретизації наслідків його застосування.

Завершують систему загальних положень оновлені правила позовної давності. Перебіг загальної трирічної позовної давності пропонується пов'язати із завершенням календарного року, у якому особа дізналася про порушення свого права та про особу порушника. Така модель спрощує обчислення строку, однак призводить до неоднакової його тривалості залежно від того, на початку чи наприкінці календарного року особа дізналася про порушення.

Встановлено спеціальні строки позовної давності тривалістю від шести місяців до тридцяти років, зокрема десятирічний строк для вимог, пов'язаних із наслідками нікчемного правочину, та тридцятирічний – для вимог щодо шкоди, спричиненої аваріями і руйнуваннями у будівництві. Така значна диференціація спеціальних строків потребує переконливого обґрунтування з позицій пропорційності, правової визначеності та балансу інтересів учасників приватних відносин.

Узагальнюючи огляд ключових новел Книги першої проєкту ЦК, слід зазначити, що вона не лише модернізує традиційні інститути Загальної частини, а й закладає методологічну основу всієї нової кодифікації приватного права. Саме тут концентруються її базові характеристики – принципоцентричність, розширення приватної автономії, множинність приватноправових регуляторів, модернізація статусу фізичних і юридичних осіб, розвиток корпоративних конструкцій, цифровізація системи об'єктів та посилення ролі договору. Як видається, масштабність запропонованих змін і широке використання оціночних понять потребуватимуть чіткого визначення меж їх застосування, узгодження положень Книги першої проєкту ЦК з іншими книгами кодексу та розгорнутого перехідного регулювання. Без цього гнучкість і відкритість нової моделі приватного права можуть супроводжуватися зниженням передбачуваності цивільного обороту та перенесенням надмірного регулятивного навантаження із законодавця на судову практику.

4.2. Новели Книги другої «Право особисте»

У Книзі другій проєкту ЦК істотно розширено та деталізовано систему особистих прав, що свідчить про посилення людиноцентричного спрямування Проєкту. Насамперед модернізовано комплекс прав, покликаних забезпечувати природне існування людини: закріплено право на особисту безпеку, тілесну та психічну недоторканність, свободу природного існування, медичну й реабілітаційну допомогу, репродуктивні права, донорство, а також участь у медичних і наукових дослідженнях. Така деталізація дозволяє повніше відобразити сучасне розуміння особистої автономії фізичної особи, оскільки значна частина відповідних прав за своєю природою перебуває на межі приватно – і публічно-правового регулювання. Тому ефективність їх реалізації значною мірою залежатиме від узгодження положень проєкту ЦК із медичним, інформаційним та іншим спеціальним законодавством.

Логічним продовженням розширення особистої автономії стало формування окремого блоку прав, пов'язаних із цифровим середовищем. Проєкт ЦК закріплює права фізичної особи на біометричні та генетичні дані, цифровий образ, цифрове вирізняння, цифровий особистий простір і право на забуття. Запровадження таких категорій демонструє прагнення адаптувати традиційну систему особистих прав до умов інформаційного суспільства, у якому значна частина проявів особистості існує та використовується саме в цифровій формі.

Разом із тим нормативне закріплення нових цифрових прав породжує питання щодо їх співвідношення з уже існуючими правами на ім'я, зображення, приватність, персональні дані та інформацію. Особливо дискусійним є право на забуття, реалізація якого потребує забезпечення балансу між приватністю особи, свободою вираження поглядів, правом суспільства на інформацію, свободою медіа та необхідністю збереження відомостей, що мають історичне, наукове або суспільне значення. Отже, саме законодавче визнання такого права є лише першим кроком. Більш важливим є визначення підстав, меж, суб'єктів

відповідного обов'язку та випадків, коли суспільний інтерес має переважати вимогу про видалення інформації.

Із цифровізацією особистої сфери безпосередньо пов'язана й модернізація інформаційних прав. До них віднесено право на особисту інформацію, медичну та професійну таємницю, таємницю договору, особисті нотатки й електронну кореспонденцію. Самостійно закріплено право на особистий простір, що охоплює приватність, цифрову приватність та інформаційний спокій. Останній, зокрема, передбачає можливість не відповідати на професійні повідомлення і дзвінки поза робочим або визначеним договором часом. Таке рішення відображає сучасну тенденцію до захисту особи не лише від неправомірного втручання у її приватне життя, а й від постійної цифрової доступності. Право на інформаційний спокій значною мірою перетинається із трудовими відносинами, режимом робочого часу та правом працівника на відпочинок, що зумовлює необхідність його узгодження з положеннями трудового законодавства. Крім того, потребує уточнення сфера його застосування до осіб, які працюють не за трудовим договором, а на підставі цивільно-правових договорів, здійснюють незалежну професійну діяльність або виконують функції членів органів юридичних осіб.

Розвиток концепції особистих прав не обмежується фізичною особою. Самостійною новелою проєкту ЦК є глава, присвячена особистим правам юридичної особи. До них віднесено права на найменування, цифровий образ, символіку, репутацію, інформацію, професійну та договірну таємницю, таємницю кореспонденції, цифрову приватність та місцезнаходження. Окремо визнаються права держави на державні символи, а Автономної Республіки Крим і територіальних громад – на власну символіку. Юридична особа також отримує право захищати свої акаунти, цифрові профілі, метадані, історію інтернет-активності та інші цифрові дані від кібератак, фішингу, неправомірного копіювання і несанкціонованого стеження.

Запровадження особистих прав юридичної особи систематизує механізми захисту її немайнової сфери, однак потребує обережного підходу до перенесення на юридичних осіб конструкцій, традиційно пов'язаних із людиною. Не всі особисті права фізичної особи можуть механічно трансформуватися у права юридичної особи. Особливо це стосується цифрової приватності, інформації та місцезнаходження, зміст і межі яких мають визначатися з урахуванням природи юридичної особи, її організаційно-правового статусу та публічності діяльності. Для юридичних осіб публічного права відповідні гарантії, очевидно, мають співвідноситися з принципами прозорості, відкритості та підзвітності.

Окремий напрям модернізації Книги другої пов'язаний із використанням образу людини системами штучного інтелекту та поширенням синтетичного контенту. Проєкт ЦК передбачає регулювання використання образу людини системами штучного інтелекту, його відтворення у синтетичному контенті, а також вимоги до відповідного маркування. Такі положення спрямовані на формування цивільно-правових механізмів реагування на технології генеративного штучного інтелекту, здатні створювати реалістичні зображення, голос чи інші цифрові прояви особистості.

Разом із тим практична реалізація відповідних приписів безпосередньо залежатиме від визначення кола відповідальних осіб. Залежно від конкретної ситуації ними можуть бути розробник системи, її власник, постачальник послуг, користувач або особа, яка поширила відповідний синтетичний контент. Потребують конкретизації також критерії достатнього маркування, межі допустимого використання образу людини в сатиричних, творчих, інформаційних і наукових цілях та способи оперативного припинення поширення шкідливого контенту. Без такого розмежування існує ризик або недостатнього захисту особистості, або, навпаки, надмірного обмеження свободи творчості та поширення інформації.

Із розвитком особистої автономії пов'язане й нормативне врегулювання постмортального здійснення окремих особистих волевиявлень. Закріплений у проєкті механізм виходить із того, що смерть фізичної особи не завжди повинна автоматично припиняти юридичне значення всіх зроблених нею за життя розпоряджень особистого характеру. Відповідно сама

конструкція потребує чіткого визначення того, які саме волевиявлення зберігають юридичну силу після смерті, хто уповноважений забезпечувати їх виконання та протягом якого строку.

Особливо складними можуть бути ситуації, коли постмортальна воля особи вступає у суперечність із правами членів її сім'ї, спадкоємців або суспільним інтересом. Тому в цій сфері необхідно розмежувати особисті розпорядження, які мають обов'язковий характер, і побажання померлого, що можуть лише враховуватися іншими особами. Важливим є також узгодження відповідних положень із нормами спадкового права, оскільки не всі постмортальні особисті права та волевиявлення можуть розглядатися як складова спадкового правонаступництва.

Узагальнюючи огляд ключових новел Книги другої проєкту ЦК, слід зазначити, що вона формує значно ширшу концепцію особистої автономії, яка охоплює не лише традиційний захист життя, здоров'я, гідності та приватності людини, а й її інформаційну, цифрову та постмортальну сфери. Особливістю запропонованого підходу є прагнення надати цивільно-правовий захист новим проявам особистості, зумовленим цифровізацією суспільства та розвитком штучного інтелекту. Водночас саме широта підходу породжує ризик перетинання особистих прав із режимами захисту персональних даних, інтелектуальної власності, трудового та інформаційного права. Тому практична ефективність Книги другої залежатиме від точного визначення змісту нових цифрових прав, меж їх здійснення, кола суб'єктів відповідальності та критеріїв балансування приватного інтересу зі свободою інформації, відкритістю, творчою діяльністю й правами третіх осіб.

4.3. Новели Книги третьої «Право речове»

Книга третя проєкту ЦК пропонує системне переосмислення традиційної моделі речового права. Уперше на законодавчому рівні сформульовано загальне поняття речового права (*jus in rem*) як права, що надає особі можливість панувати над річчю та безпосередньо впливати на неї без сприяння інших осіб. Речові права поділяються на право власності та обмежені речові права. Більше того, об'єктами речових прав можуть бути не лише матеріальні предмети, а й майнові права як безтілесні речі.

Таке розширення об'єктного складу речових прав відображає ускладнення сучасного майнового обороту, однак не позбавлене дискусійності. Визнання майнових прав безтілесними речами потребує чіткого визначення того, які саме права можуть бути об'єктами речових прав, яким чином щодо них забезпечуються принципи спеціальності, публічності та протиставності третім особам і як вони співвідносяться із зобов'язальними вимогами. Без такого розмежування існує ризик поступового розмивання традиційної межі між речовим і зобов'язальним правом.

Поряд із розширенням системи об'єктів у проєкті ЦК посилюється соціальний вимір речових прав за допомогою формули «речове право зобов'язує». Суб'єкт речового права повинен ураховувати інтереси національної безпеки, охорони довкілля, культурної спадщини. Це демонструє відхід від абсолютного розуміння панування над річчю та підкреслює, що здійснення речового права має відбуватися з урахуванням суспільно значущих інтересів. Разом із тим відкритий характер відповідних категорій потребуватиме застосування принципу пропорційності, щоб соціальна функція речового права не перетворилася на підставу для надмірного обмеження правомочностей його носія.

Із соціальною функцією речових прав безпосередньо пов'язане й окреме регулювання добросусідства. Відносини між володільцями сусідньої нерухомості пропонується будувати на взаємній повазі, обачності та обов'язку сприймати допустимий негативний вплив. Така конструкція дозволяє цивілістичними засобами забезпечити баланс між здійсненням права на власну нерухомість та необхідністю враховувати правомірні інтереси власників сусідніх об'єктів.

Одночасно Проєктом істотно впорядковується система речово-правових способів захисту. Самостійно визначено віндикаційний, негаторний позови та позов про визнання речового права. Особливого значення набувають гарантії добросовісного набувача. Зокрема, витребування не-

рухомого майна на користь держави або територіальної громади допускається за умови попереднього внесення вартості такого майна на депозитний рахунок суду. Для вимог щодо витребування державного і комунального майна запроваджується десятирічний строк позовної давності, за винятком стратегічних, оборонних, природоохоронних та інших спеціально визначених об'єктів.

Зазначений підхід спрямований на посилення стабільності цивільного обороту та захист особи, яка добросовісно покладалася на зовнішні юридичні ознаки належності майна відчужувачеві. Як видається, його реалізація потребує чіткого визначення порядку оцінювання майна, моменту визначення його вартості, урахування здійснених набувачем поліпшень та інших майнових наслідків. Крім того, значний перелік винятків із граничного строку витребування державного і комунального майна не повинен нівелювати саму ідею остаточної стабілізації цивільного обороту.

Наступним напрямом модернізації є істотне оновлення класифікації речей. Вони поділяються на тілесні та безтілесні, рухомі й нерухомі, публічні та приватні. Новою категорією стає бізнес як єдиний майновий комплекс, до складу якого можуть входити речі, майнові права, борги, засоби індивідуалізації та інші активи, призначені для здійснення підприємницької діяльності.

Визнання бізнесу єдиним майновим комплексом може істотно полегшити його оборот як цілісного об'єкта, однак породжує питання щодо правової долі його складових. Передання бізнесу не повинно автоматично змінювати боржника або сторону договору без належного захисту кредиторів, працівників та контрагентів. Необхідного узгодження потребують також правила переходу дозвільних документів, корпоративних прав, прав інтелектуальної власності та інших елементів такого комплексу. Дискусійною залишається і сама кваліфікація сукупності різнорідних активів та пасивів як речі, а не як особливого майнового комплексу зі спеціальним правовим режимом.

У межах оновленої системи речових прав право власності визначається як повне панування особи над річчю. На наш погляд, це поняття має тлумачитися у взаємозв'язку із закріпленою соціальною функцією речового права та передбаченими законом межами його здійснення. Проєкт ЦК також містить спеціальні правила щодо природного приросщення земельної ділянки, нерухомих об'єктів, створених у водоймі, переходу прав на земельну ділянку разом із будівлею та обов'язку завершити будівництво об'єкта незавершеного будівництва у розумний строк.

Остання конструкція спрямована на запобігання тривалому існуванню занедбаних або потенційно небезпечних об'єктів, однак потребує додаткової конкретизації. Необхідно визначити момент початку перебігу такого строку, критерії його розумності та юридичні наслідки невиконання відповідного обов'язку. При цьому мають ураховуватися дозвільні процедури, судові спори, воєнні обставини, проблеми фінансування та інші фактори, що об'єктивно можуть перешкоджати завершенню будівництва.

Одним із центральних напрямів реформи Книги третьої є істотне оновлення системи обмежених речових прав. До них віднесено узуфрукт, сервітут, емфітевзис, суперфіцій, речове право очікування, переважне право купівлі нерухомої речі та забезпечувальні речові права. Суб'єкт обмеженого речового права здійснює відповідні правоможності щодо певної речі незалежно від зміни її власника та може захищати своє право, у тому числі й від самого власника.

Особливе місце серед нових конструкцій посідає узуфрукт як право володіти та користуватися чужою річчю, одержувати її плоди, продукцію і доходи зі збереженням призначення речі. Проєкт виокремлює соціальний узуфрукт та узуфрукт державного чи комунального майна. Останній набуває особливого значення після скасування Господарського кодексу України, оскільки покликаний забезпечити цивілістичне оформлення використання державного і комунального майна юридичними особами публічного права.

У цьому аспекті узуфрукт може виконувати функцію речово-правового інструменту, покликаного замінити конструкції господарського відання та оперативного управління, які мали виразний адміністративно-господарський харак-

тер, що обмежувало можливості застосування цивільно-правових підходів і створювало ризики щодо ефективності використання майна та стабільності правових відносин між органами місцевого самоврядування і комунальними підприємствами [11, с. 404]. Для цього проєктом ЦК визначаються обсяг самостійності узуфруктуарія, порядок одержання та використання доходів, розподіл витрат на утримання майна, відповідальність за його погіршення та межі втручання власника.

Разом із тим саме узуфрукт державного та комунального майна належить до найбільш дискусійних новел Книги третьої. Його правовий режим має бути узгоджений із бюджетним законодавством, правилами управління державною та комунальною власністю, приватизацією, орендою та контролем за ефективністю використання публічного майна. Потребують чіткого вирішення питання можливості відчуження такого права, його передання в забезпечення, дострокового припинення за рішенням власника та гарантій юридичної особи у разі такого припинення. Соціальний узуфрукт, своєю чергою, потребує визначення кола потенційних набувачів, підстав виникнення, строку та співвідношення із системою соціального житла й іншими спеціальними програмами підтримки.

Поряд з узуфруктом у проєкті ЦК вперше на законодавчому рівні закріплюються речове право очікування та переважне право купівлі нерухомої речі. Речове право очікування наділяє інвестора, забудовника чи замовника окремими правоможностями, пов'язаними з майбутнім набуттям права власності на нерухомість після її створення. Така конструкція покликана забезпечити підвищений речово-правовий захист учасників інвестиційних відносин ще до завершення створення об'єкта. Однак ефективність речового права очікування залежатиме від достатньої індивідуалізації майбутнього об'єкта, визначення моменту виникнення відповідного права, його державної реєстрації та наслідків зміни характеристик об'єкта або незавершення будівництва. Особливого значення ці питання набувають у випадках неплатоспроможності забудовника чи конкуренції прав кількох інвесторів.

Переважне право купівлі нерухомої речі також набуває речово-правового характеру і підлягає державній реєстрації. Перетворення переважного права із відносної конструкції на право, здатне діяти щодо третіх осіб, посилює захист його носія, однак може обмежувати оборотоздатність нерухомості. У зв'язку з цим особливого значення набувають строк дії такого права, його публічність та чіткість юридичних наслідків порушення.

Іншим проявом системної перебудови речового права стало перенесення застави та притримання із системи способів забезпечення виконання зобов'язань до категорії забезпечувальних речових прав. Такий підхід відповідає їх спрямованості на конкретне майно та здатності породжувати юридичні наслідки щодо третіх осіб. Разом із тим речово-правова кваліфікація застави та притримання не усуває їх функціонального зв'язку з основним зобов'язанням. Саме тому положення Книги третьої мають бути належно узгоджені з Книгою п'ятою щодо виникнення, обсягу і припинення забезпечення, заміни боржника чи кредитора, а також наслідків недійсності або припинення забезпечуваного зобов'язання.

Завершує Книгу третю розділ про посідання, яке визначається як фактичний контроль над річчю незалежно від наявності юридичного титулу та поділяється на безпосереднє й опосередковане, титульне та безтитульне. Виокремлення посідання як самостійного правового інституту створює можливість оперативного захисту фактичного стану без попереднього вирішення складнішого спору про право. Разом із тим посесорний захист має бути чітко відмежований від петиторного захисту речового права. Охорона фактичного контролю спрямована передусім на недопущення самоуправства і не повинна легітимувати неправомірне заволодіння майном або позбавляти власника можливості захищати свій титул. Саме чітке розмежування цих двох видів захисту має принципове значення для практичного функціонування нового інституту посідання.

Узагальнюючи огляд ключових новел Книги третьої проєкту ЦК, слід зазначити, що вона формує системну і значною мірою оновлену модель речового права,

засновану на поєднанні панування над річчю, принципів спеціальності, публічності й пріоритетності, соціальної функції речових прав та захисту добросовісного обороту. Її перевагами є впорядкування системи речових прав і способів їх захисту, запровадження узуфрукта, речового права очікування, посесорного захисту та додаткових гарантій добросовісного набувача. Поширення речово-правового режиму на безтілесні об'єкти, бізнес, права очікування та переважні права потребує особливо чітких критеріїв спеціальності, публічності, пріоритетності та протиставності третім особам. Практична ефективність запропонованої моделі значною мірою залежатиме від її узгодженості з реєстраційним, земельним, містобудівним, бюджетним і зобов'язальним законодавством, а також від належного перехідного регулювання майнових прав юридичних осіб публічного права.

4.4. Новели Книги четвертої «Право інтелектуальної власності»

Книга четверта проєкту ЦК комплексно регулює загальні засади права інтелектуальної власності, авторське право, суміжні права, права особливого роду на неоригінальні бази даних та об'єкти, згенеровані системами штучного інтелекту, патентне право, права на промислові зразки, компонування напівпровідникових виробів, сорти рослин, засоби індивідуалізації та комерційну таємницю. Порівняно з чинним механізмом цивільно-правового регулювання запропоновані новели значною мірою спрямовані на адаптацію права інтелектуальної власності до цифрової економіки та розвитку технологій штучного інтелекту. Концентрація в проєкті ЦК загальних положень щодо практично всіх основних інститутів інтелектуальної власності сприяє системності приватноправового регулювання, зберігаючи необхідність деталізації окремих режимів у спеціальному законодавстві.

Одним із концептуальних положень Книги четвертої є закріплення загального правила, відповідно до якого творцем об'єкта інтелектуальної власності може бути лише фізична особа. Такий підхід зберігає антропоцентричну природу творчості та виключає можливість визнання системи штучного інтелекту автором, винахідником або іншим первинним суб'єктом права інтелектуальної власності. Натомість суб'єктами майнових прав можуть бути інші учасники приватних відносин, які набули відповідні права на підставі закону або правочину.

Зазначене рішення загалом відповідає особистісній природі творчої діяльності, однак його практичне застосування потребуватиме визначення критеріїв достатньої творчої участі людини у створенні результату за допомогою системи штучного інтелекту. Необхідно розмежувати випадки, коли ШІ використовується фізичною особою лише як технічний інструмент реалізації її творчого задуму, і ситуації, у яких участь людини фактично обмежується формулюванням загального запиту, вибором одного з автоматично створених результатів або їх незначним редагуванням. За відсутності достатньо визначених критеріїв творчого внеску аналогічні за способом створення об'єкти можуть одержувати різний правовий режим, що негативно впливатиме на передбачуваність правозастосування.

Логічним продовженням такого підходу стало запровадження спеціального правового режиму для результатів, створених без безпосередньої творчої участі людини. Для неоригінальних об'єктів, утворених системою штучного інтелекту, передбачається право особливого роду – *sui generis*. Суб'єктом цього права визнається особа, яка правомірно використовує систему штучного інтелекту. Право виникає у зв'язку з фактом генерування відповідного об'єкта, тоді як його зміст і строк чинності мають визначатися спеціальним законом.

З цього приводу доцільно наголосити, що сама доцільність установлення виключного права на результат, у створенні якого відсутній творчий внесок людини, є дискусійною. Надмірно широка охорона масово генерованих текстів, зображень та інших інформаційних результатів може призвести до необґрунтованої монополізації об'єктів, які за своєю природою не відповідають традиційному критерію творчості. Тому зміст і строк права *sui generis* мають бути істотно вужчими порівняно з авторським правом. Не менш важливим є чітке визначення самого суб'єкта такого права, оскільки в процесі створення результату

можуть одночасно брати участь розробник системи, власник або постачальник відповідного сервісу, користувач, замовник чи роботодавець.

Поряд із вирішенням питання правової охорони результатів, створених за допомогою новітніх технологій, проєкт ЦК модернізує й механізми розпоряджання правами інтелектуальної власності. Зокрема, запроваджуються публічні ліцензії, які створюють можливість заздалегідь визначати умови використання відповідного об'єкта невизначеним колом осіб. Такий механізм особливо важливий для цифрового середовища, програмного забезпечення, наукового та освітнього контенту, де традиційна модель індивідуального укладення ліцензійного договору не завжди відповідає масштабам і швидкості поширення результатів творчої діяльності.

Водночас ефективність публічної ліцензії потребуватиме визначеності щодо моменту її виникнення, можливості відкликання або зміни умов, доведення редакції ліцензії, чинної на момент використання об'єкта, а також співвідношення різних публічних ліцензій між собою. Для цифрового обороту особливого значення може набути можливість фіксації ліцензійних умов у машинозчитуваній формі, що дозволятиме автоматизованим системам визначати межі допустимого використання контенту.

Іншим напрямом посилення захисту творців стало закріплення права на справедливу винагороду. Така конструкція покликана компенсувати економічну нерівність між творцем і професійними учасниками ринку, які використовують результати його творчої діяльності. Саме ж поняття справедливої винагороди має оціночний характер, тому потребуватиме чіткого визначення випадків її застосування, критеріїв визначення розміру, кола зобов'язаних осіб та співвідношення з уже одержаною договірною винагородою. Важливо також уникнути ситуації, за якої одна й та сама форма використання об'єкта породжуватиме декілька паралельних вимог про оплату.

Помітною новелою Книги четвертої є й запровадження спеціальної охорони преспублікацій. Самостійним об'єктом суміжних прав визнається преспублікація, первинним суб'єктом відповідного права є її видавець, а саме право виникає з моменту першого опублікування та діє протягом двох років, які обчислюються з 1 січня року, наступного за роком опублікування.

Запровадження охорони преспублікацій може сприяти захисту економічних інтересів видавців і професійних медіа в цифровому середовищі, де інформаційні матеріали можуть практично миттєво копіюватися та комерційно використовуватися третіми особами. Відповідний режим потребує особливо обережного балансування зі свободою інформації. Надмірно широка охорона може обмежувати поширення новин, діяльність пошукових систем та агрегаторів інформації, використання посилань і коротких фрагментів матеріалів, а також доступ суспільства до суспільно значущої інформації. Тому принципового значення набуває чітке визначення меж охорони та винятків із неї.

Ще одним елементом адаптації права інтелектуальної власності до цифрового середовища стало нормативне врегулювання глибинного аналізу текстів і даних (*text and data mining*), у тому числі з метою тренування систем штучного інтелекту. Такий підхід спрямований на пошук балансу між охороною прав авторів та інших правоволодільців, з одного боку, і потребами науки, інновацій та розвитку технологій штучного інтелекту – з іншого.

Разом із тим саме використання охоронюваних творів і баз даних для навчання систем ШІ є одним із найбільш складних питань сучасного права інтелектуальної власності. Потребують визначеності критерії правомірного доступу до матеріалів, порядок реалізації правоволодільцем можливості заборонити відповідне використання, форма такої заборони та її придатність для автоматичного розпізнавання інформаційними системами. Не менш важливо розмежувати саме глибинний аналіз даних і подальше відтворення системою штучного інтелекту охоронюваних фрагментів, оскільки ці дії можуть мати різну юридичну природу.

У цьому контексті Книга четверта демонструє загальну тенденцію проєкту ЦК до пошуку балансу між виключністю права інтелектуальної власності та суспільною потребою у вільному інформаційному й технологічному обміні. Публічні ліцензії,

право на справедливу винагороду, охорона преспублікацій і правила глибинного аналізу текстів та даних свідчать про поступову заміну моделі, у якій основним інструментом охорони є лише заборона використання об'єкта, на користь більш гнучкої системи дозволів, компенсацій та спеціальних виняткі.

Узагальнюючи огляд ключових новел Книги четвертої проєкту ЦК, слід зазначити, що вона формує сучасну та технологічно орієнтовану модель права інтелектуальної власності, яка прагне поєднати антропоцентричне розуміння творчості з потребами цифрового обороту та стрімким розвитком систем штучного інтелекту. Її важливими перевагами є збереження людини як єдиного творця об'єкта інтелектуальної власності, спроба нормативно визначити правовий режим результатів, створених без безпосередньої творчої участі людини, розвиток публічного ліцензування та адаптація режиму використання охоронюваних об'єктів до технологій глибинного аналізу даних.

Водночас саме найбільш інноваційні положення Книги четвертої породжують і найбільш складні питання: щодо критеріїв творчої участі людини при використанні ШІ, доцільності та меж права *sui generis* на неоригінальні згенеровані об'єкти, визначення суб'єкта такого права, співвідношення охорони преспублікацій зі свободою інформації та встановлення справедливого режиму використання охоронюваного контенту для тренування систем штучного інтелекту. Практична ефективність запропонованої моделі залежатиме від того, наскільки вдасться запобігти необґрунтованому розширенню виключних прав і забезпечити достатні економічні стимули для творчої, видавничої та інноваційної діяльності.

4.5. Новели Книги п'ятої «Право зобов'язань»

Книга п'ята є однією з найбільш новаторських частин проєкту ЦК, оскільки поєднує загальні положення про зобов'язання, договірні й недоговірні зобов'язання, цифровізацію виконання, переддоговірну відповідальність та нові засоби захисту. Оновлення Книги п'ятої проєкту ЦК спрямоване на формування цілісної, внутрішньо узгодженої та функціонально придатної системи загальних правил, здатних застосовуватися до різних видів договірних і недоговірних зобов'язань [12, с. 118]. Масштабність запропонованого регулювання загалом сприяє системності зобов'язального права, однак одночасне запровадження значної кількості нових понять і механізмів підвищує ризик внутрішніх колізій та неоднакового правозастосування. Тому принципового значення набуває не лише нормативне закріплення нових конструкцій, а й їх узгодження із загальними положеннями про договір, правочини та способи захисту, частину яких перенесено до Книги першої.

Одним із проявів загальної тенденції до забезпечення реальної рівності учасників приватних відносин є запровадження категорії слабшої сторони зобов'язання. Її захист не обмежується традиційними споживчими відносинами, натомість передбачено загальне правило, за яким у разі нерівності переговорних можливостей, економічної залежності або інформаційної асиметрії умови зобов'язання мають тлумачитися на користь слабшої сторони. Такий підхід відповідає прагненню перейти від формальної рівності учасників цивільного обороту до врахування їх фактичного становища у конкретних правовідносинах.

З цього приводу варто зазначити, що відповідна конструкція потребує достатньо чітких критеріїв визначення слабшої сторони, щоб сам факт економічної нерівності чи різного рівня професійної обізнаності не призводив автоматично до перерозподілу договірних ризиків. Не менш важливо відмежувати правило про тлумачення умов на користь слабшої сторони від *contra proferentem* та спеціальних механізмів контролю несправедливих договірних умов. Інакше одночасне застосування кількох захисних презумпцій може створити невизначеність щодо змісту договору та послабити принцип його обов'язковості.

Поряд із цим удосконалено класифікацію зобов'язань. Поряд з альтернативними, факультативними, кумулятивними та зустрічними зобов'язаннями виокремлено зобов'язання докладання зусиль і зобов'язання досягнення результату. Таке розмежування має практичне значення насамперед для визначення змісту належ-

ного виконання та оцінювання поведінки боржника. У першому випадку ключовим є дотримання необхідного стандарту турботливості та професійності, у другому – досягнення передбаченого зобов'язанням результату. Однак для складних професійних послуг можуть виникати змішані моделі, що потребуватимуть врахування характеру конкретного обов'язку.

Самостійного нормативного закріплення набувають натуральні зобов'язання, які не підлягають примусовому виконанню, однак добровільно виконане за ними не підлягає поверненню. Важливою новелою є також визнання конкуренції договірних і недоговірних підстав вимог. Такий підхід розширює можливості захисту кредитора у випадках, коли одне й те саме порушення одночасно зачіпає договірне право та загальний обов'язок не завдавати шкоди.

Разом із тим конкуренція договірних і недоговірних вимог не повинна перетворюватися на механізм обходу погодженого сторонами розподілу ризиків. Зокрема, звернення до деліктної вимоги не має автоматично нівелювати передбачені договором допустимі обмеження відповідальності, строки повідомлення чи інші умови, якщо порушення не виходить за межі суто договірного обов'язку. Тому ключовим буде розмежування випадків порушення договірного зобов'язання та самостійного недоговірного обов'язку.

Суттєве місце в Книзі п'ятій відведено переддоговірним відносинам. Проєкт ЦК закріплює свободу переговорів, обов'язок вести їх добросовісно, переддоговірну відповідальність, вимоги щодо достовірності запевнень, конфіденційність отриманої інформації, а також юридичне значення листів про наміри та меморандумів. Нормативне врегулювання цієї стадії заповнює істотну прогалину та дозволяє захистити сторону від недобросовісної поведінки ще до моменту укладення договору.

Водночас принцип добросовісності на переддоговірній стадії не повинен трансформувати свободу переговорів у фактичний обов'язок укласти договір. Сторона має зберігати можливість припинити переговори через зміну економічних інтересів, якщо така поведінка не є недобросовісною. Відповідно, загальним орієнтиром визначення обсягу відшкодування за переддоговірне порушення має бути відновлення становища, у якому потерпіла сторона перебувала б, якби не вступала у недобросовісні переговори. Однак у виняткових випадках тривалих і фактично завершених переговорів окремого нормативного вирішення може потребувати питання компенсації втрати реального шансу укласти альтернативний договір.

Іншим наскрізним напрямом модернізації зобов'язального права є його адаптація до цифрового середовища. Проєкт допускає укладення договорів за допомогою інформаційних автоматизованих систем, а сформовані ними повідомлення прирівнює до дій особи, яка використовує відповідну систему. Окремо врегульовуються електронне виконання, передання цифрового контенту, даних, ліцензійних ключів та надання доступу до інформаційних систем. Наведене загалом відповідає потребам сучасного цифрового обороту, однак автоматизація договірної діяльності ставить нові питання щодо юридичного значення помилки та справжності волевиявлення. Потребують деталізації наслідки технічних збоїв, несанкціонованого втручання, кібератак, а також ситуацій, коли автоматизована система виходить за межі параметрів, установлених користувачем. Надмірне ототожнення будь-якої дії системи з безпосереднім волевиявленням особи може поставити під сумнів традиційні конструкції помилки, обману та недійсності правочину.

Поряд із цифровізацією істотно деталізовано загальні правила виконання та забезпечення зобов'язань. Забезпечуватися можуть не лише існуючі, а й майбутні та умовні вимоги. До механізмів забезпечення виконання віднесено також депонування та відступлення права вимоги. Розширення кола забезпечуваних вимог відповідає потребам складного фінансового та комерційного обороту, однак потребує достатньої визначеності щодо ідентифікації майбутньої вимоги, меж забезпечення та співвідношення таких конструкцій із забезпечувальними речовими правами, врегульованими Книгою третьою.

Концептуальних змін зазнала й система наслідків невиконання зобов'язань. Визначено критерії істотного та передбачуваного істотного невиконання, які можуть стати

підставою для односторонньої відмови від зобов'язання або договору. Інститут передбачуваного істотного невиконання дозволяє кредиторові реагувати ще до настання остаточного порушення і тим самим запобігати збільшенню збитків. Така превентивна модель створює ризик передчасного припинення договірного зв'язку на підставі суб'єктивного припущення про майбутнє порушення. Тому висновок про передбачуване істотне невиконання має ґрунтуватися на об'єктивно переконливих обставинах, а боржникові доцільно забезпечити можливість у розумний строк надати достатні гарантії належного виконання. Такий механізм дозволив би збалансувати інтереси кредитора із принципом збереження договору.

Розширюється і система способів захисту. Самостійного значення набуває зменшення ціни, а також судова неустойка (астрент), що нараховується на користь кредитора з метою спонукання боржника до виконання судового рішення у негрошовому зобов'язанні. Запровадження астренту здатне посилити практичну ефективність судового захисту, особливо у випадках, коли присудження до виконання обов'язку в натурі без додаткового стимулу залишається формальним.

Разом із тим астрент має зберігати саме стимулюючу, а не каральну функцію. Його розмір повинен бути пропорційним характеру невиконаного обов'язку, тривалості невиконання та поведінці боржника. Інакше цей механізм може втратити зв'язок із забезпеченням виконання рішення та перетворитися на джерело непропорційного майнового тягаря або безпідставного збагачення кредитора.

Новий підхід простежується і в регулюванні непереборної сили. Вона розглядається як перешкода, здатна виправдати невиконання, але сама по собі не припиняє грошового обов'язку. Таке правило загалом відповідає природі грошей як замінного об'єкта, однак не означає неможливості застосування інституту форс-мажору до грошових зобов'язань. Він може впливати на відповідальність за прострочення, можливість застосування окремих санкцій, а за наявності відповідних передумов – на зміну або розірвання договору через істотну зміну обставин.

Модернізація охопила і систему окремих договорів. Зокрема, традиційну конструкцію комерційної концесії замінено договором франчайзингу, предметом якого є комплекс прав інтелектуальної власності, комерційних таємниць, досвіду і ділової репутації. Такий підхід наближує нормативну термінологію до реальної практики підприємницького обороту. Ефективне регулювання франчайзингу потребуватиме чіткого визначення переддоговірних інформаційних обов'язків, стандартів функціонування мережі, меж контролю франчайзера та підстав припинення відносин.

Розвинуто також договірне регулювання спільної діяльності, а партнерство визнано формою співпраці двох або більше осіб, що може здійснюватися як шляхом укладення договору, так і через створення юридичної особи. Таке широке розуміння партнерства дозволяє охопити різні моделі кооперації, однак потребує чіткого розмежування між партнерством як договірним зв'язком і партнерством, інституціоналізованим у формі юридичної особи, оскільки відповідні моделі істотно відрізняються за питаннями відповідальності, управління та майнової відокремленості.

Значної трансформації зазнає й недоговірне право. Його характерною рисою стає превентивна спрямованість, яка дозволяє захистити особу ще до фактичного заподіяння шкоди. Такий підхід відповідає загальній тенденції Проєкту до посилення попереджувальної функції приватного права, однак категорія реальної загрози має бути чітко відмежована від абстрактного чи суто гіпотетичного ризику. Відповідно, витрати на запобігання шкоді повинні бути необхідними, розумними та пропорційними очікуваним негативним наслідкам. Їх відшкодування має оцінюватися з огляду на інформацію, доступну потерпілій особі саме на момент ужиття превентивних заходів, а не лише з позицій подальшого розвитку подій. Такий підхід дозволить уникнути ситуації, коли обґрунтовані превентивні дії визнаються надмірними лише тому, що небезпека зрештою не реалізувалася.

Поряд із цим оновлено правила причинного зв'язку, відповідальності за недобросовісні професійні консультації, порушення конфіденційності, умисне втручання третьої особи у виконання договору та чисті

економічні збитки. Розширення сфери деліктної відповідальності відповідає ускладненню сучасного обороту, створюючи ризик її надмірного поширення. Особливо це стосується чистих економічних збитків, для відшкодування яких доцільно передбачити достатньо чіткі обмежувальні критерії.

Щодо професійних консультацій визначальним має бути не сам факт негативного економічного результату для клієнта, а порушення консультантом належного професійного стандарту. Такий підхід дозволяє уникнути перетворення професійної відповідальності на гарантію успіху та забезпечує захист особи, яка обґрунтовано покладалася на спеціальні знання і компетентність професіонала.

Особливий блок недоговірних зобов'язань пов'язаний із технологічними ризиками. До джерел підвищеної небезпеки віднесено автономні робототехнічні системи, безпілотні апарати та автоматизовані комплекси, керовані системами штучного інтелекту. Така кваліфікація посилює захист потерпілих, оскільки переносить акцент із доведення вини на ризиковий характер відповідної діяльності. Однак саме визначення належного суб'єкта відповідальності залишається складним питанням. Залежно від обставин ним може бути власник, оператор, користувач, виробник, розробник або постачальник програмного забезпечення. Тому необхідно розмежувати відповідальність за небезпечну експлуатацію системи, конструктивний дефект продукту, помилку програмного забезпечення, неналежне навчання моделі та несанкціоноване зовнішнє втручання. Без такого розмежування покладення відповідальності лише на особу, яка формально експлуатує систему, не завжди відповідатиме реальному розподілу контролю над технологічним ризиком.

Окремого розвитку набуло регулювання відповідальності за екологічну шкоду. Її специфіка зумовлює необхідність особливого підходу до причинного зв'язку, майбутніх і відстрочених наслідків, відновлення природних ресурсів та визначення осіб, уповноважених заявляти відповідні вимоги. На відміну від традиційної майнової шкоди, грошова компенсація тут не завжди здатна забезпечити належне відновлення порушеного інтересу. Саме тому пріоритет мають отримати припинення шкідливої діяльності, відновлення довкілля та фінансування превентивних заходів. Це органічно поєднується із загальною превентивною спрямованістю недоговірного права, однак потребує узгодження цивільно-правових засобів захисту зі спеціальними механізмами екологічного законодавства.

Узагальнюючи огляд ключових новел Книги п'ятої проєкту ЦК, слід зазначити, що вона формує сучасну, гнучку та технологічно орієнтовану модель зобов'язального права, у якій акцент поступово зміщується від формального встановлення факту порушення до співпраці сторін, захисту слабшого учасника, збереження договірного зв'язку, запобігання шкоді та забезпечення реальної ефективності виконання. До її безумовних переваг належать нормативне визнання переддоговірної відповідальності, цифрового укладення та виконання договорів, передбачуваного істотного невиконання, зменшення ціни, астренту, превентивних засобів захисту та нових деліктних конструкцій.

Разом із тим саме широта запропонованої модернізації становить головний виклик Книги п'ятої. Категорії слабшої сторони, добросовісності на стадії переговорів, передбачуваного істотного невиконання, реальної загрози шкоди, чистих економічних збитків та технологічного ризику мають оціночний характер і потребують достатньо чітких критеріїв застосування. Не менш важливим є узгодження договірних і недоговірних засобів захисту, нових механізмів забезпечення із речовим правом та правил про автоматизовані системи із загальними положеннями про волевиявлення. Саме від такої внутрішньої узгодженості значною мірою залежатиме, чи стане Книга п'ята інструментом підвищення гнучкості й ефективності цивільного обороту, чи, навпаки, джерелом нових правозастосовних колізій.

4.6. Новели Книги шостої «Право сімейне»

Книга шоста проєкту ЦК пропонує істотне переосмислення засад сімейного права та його інтеграцію до єдиної системи приватноправового регулювання. Центральною засадою цієї книги є забезпечення найкращих інтересів дитини. Однією із системних новел у цьому контексті є перехід від конструкції окремих батьківських

прав і обов'язків до категорії батьківської відповідальності. Це загалом відповідає дитиноцентричній моделі сімейного права, оскільки зміщує акцент із суб'єктивних прав батьків на їх відповідальність за належне забезпечення прав, потреб та інтересів дитини.

Розвитком цієї концепції є розширення можливостей договірного регулювання відносин між батьками. Вони можуть укласти нотаріально посвідчений договір про розподіл батьківської відповідальності, визначивши місце проживання дитини, порядок спілкування з нею, участь кожного з батьків у вихованні, виборі закладів освіти й охорони здоров'я, а також в управлінні її майном. Однак договірний характер такого регулювання не означає необмеженої автономії сторін. Дитина не може перетворюватися на об'єкт домовленості між батьками, а договір не повинен дозволяти їм відмовлятися від імперативних батьківських обов'язків або встановлювати умови, що суперечать її найкращим інтересам. Тому саме цей принцип має виконувати функцію основного обмежувача сімейної договірної свободи.

Іншим важливим напрямом модернізації Книги шостої є розширення репродуктивної автономії особи та деталізація правил визначення походження дитини. Зокрема, на законодавчому рівні пропонується врегулювати правовий статус донора репродуктивного матеріалу, доступ дитини до інформації про її генетичне походження, а також юридичні наслідки використання репродуктивного матеріалу після смерті особи. Тим самим традиційні правила встановлення походження дитини доповнюються конструкціями, зумовленими розвитком сучасної репродуктивної медицини.

Поряд із традиційними презумпціями детально визначаються юридичні наслідки застосування допоміжних репродуктивних технологій. Право на материнство або батьківство із застосуванням таких технологій визнається також за одинокими особами. Це істотно розширює сферу репродуктивної автономії, але актуалізує низку складних питань, пов'язаних із сурогатним материнством, визначенням юридичного батьківства і материнства, гарантіями жінки, яка виношує дитину, захистом прав самої дитини та запобіганням надмірній комерціалізації репродуктивних відносин. Особливого значення тут набуває узгодження норм проєкту ЦК із медичним законодавством та положеннями спадкового права про постмортальне використання репродуктивного матеріалу.

Окремої уваги потребують положення Проєкту про юридичні наслідки зміни статі одним із подружжя. Передбачено, що у такому разі шлюб визнається недійсним із дня державної реєстрації відповідної зміни. Така конструкція є дискусійною з огляду на традиційну природу інституту недійсності шлюбу. Недійсність, як правило, пов'язується з порушенням умов його укладення, тоді як зміна статі одного з подружжя відбувається вже після виникнення правомірних сімейних правовідносин і сама по собі не свідчить про дефект первісного волевиявлення сторін. Крім того, автоматична недійсність шлюбу не враховує волі другого з подружжя, тривалості сімейних відносин, наявності дітей, сформованого режиму спільного майна та інших правових наслідків багаторічного шлюбу. Тому з погляду правової визначеності більш послідовним видається застосування конструкції припинення шлюбу на майбутнє за спеціальною процедурою, а не його недійсності. Такий підхід дозволив би зберегти юридичні наслідки правомірно існуючих до цього сімейних відносин та уникнути ретроспективного поставлення під сумнів уже набутих прав.

Значного оновлення зазнає і правовий режим майна подружжя. Проєкт ЦК запроваджує базовий режим майна, окремі положення якого щодо сімейного житла та речей домашнього вжитку не можуть бути змінені шлюбним договором. Зокрема, розпоряджання сімейним житлом потребує згоди обох із подружжя навіть тоді, коли воно належить одному з них на праві особистої власності. Це посилює захист стабільності сімейного середовища, обмежуючи абсолютність правомочностей власника в інтересах сім'ї.

Суттєво розширюється й склад спільного майна подружжя. До нього прямо віднесено частки у статутному капіталі корпоративних товариств, майнові права, права вимоги, речові права, права інтелектуальної власності та окремі права щодо об'єктів незавершеного будівництва. Таке рішення

відповідає сучасній структурі майнових активів сім'ї, однак потребує врахування особливостей кожного з них. Зокрема, щодо корпоративних прав необхідно розмежовувати економічну цінність частки та статус учасника товариства, а щодо інтелектуальної власності – особисті права творця та відчужувані майнові права.

Поряд із цим проєкт ЦК уперше системно розмежовує спільні та особисті борги подружжя, визначає межі відповідальності особистим і спільним майном, а також передбачає компенсаційні вимоги у випадках вкладення особистих коштів одного з подружжя у спільне майно або, навпаки, використання спільних коштів для поліпшення особистого майна. Такий підхід дозволяє більш послідовно врегулювати не лише активи, а й пасиви сімейного майнового режиму. Натомість для захисту прав кредиторів важливим буде встановлення зрозумілих критеріїв визначення того, чи був конкретний борг пов'язаний із задоволенням потреб сім'ї.

Самостійний напрям реформування становлять аліментні відносини. Аліменти, сплачені на дитину, прямо визнаються її власністю, а неповнолітня дитина отримує можливість самостійно їх одержувати та розпоряджатися ними. Зазначене посилює майнову автономію дитини, але має поєднуватися з обов'язком батьків забезпечувати використання відповідних коштів насамперед для її проживання, харчування, лікування, освіти та розвитку. Отже, обсяг самостійності дитини у розпорядженні аліментами має визначатися з урахуванням її віку, рівня зрілості та фактичної здатності усвідомлювати наслідки майнових рішень.

Поряд із цим формується єдина система аліментних зобов'язань між подружжям, батьками і дітьми, іншими родичами та особами, які протягом тривалого часу проживали однією сім'єю. Розширення кола потенційних учасників таких правовідносин відображає фактичне різноманіття сучасних сімейних зв'язків і відхід від виключно формального критерію зареєстрованого шлюбу чи спорідненості. Як видається, тривалість спільного проживання не повинна автоматично породжувати аліментний обов'язок. Вирішальне значення мають мати ознаки реального сімейного зв'язку – ведення спільного побуту, економічна взаємозалежність, взаємне піклування та інші обставини, які свідчать про фактичне виконання сторонами сімейних функцій. Це дозволяє відмежувати сімейні відносини від спільного проживання осіб.

Посилюються й майнові наслідки прострочення виконання аліментних зобов'язань. Передбачено застосування неустойки, індексації боргу та трьох відсотків річних. Посилений захист одержувача аліментів є виправданим з огляду на їх соціальне призначення, однак сукупне застосування кількох майнових санкцій має відповідати принципу пропорційності. Надмірне збільшення заборгованості може фактично унеможливити її погашення і в кінцевому підсумку суперечити інтересам самої дитини або іншої особи, на утримання якої сплачуються відповідні кошти.

Завершує Книгу шосту розгорнута система сімейних форм влаштування дітей. Усиновлення визначається пріоритетною формою влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Такий підхід спрямований на забезпечення дитині максимально стабільного сімейного середовища. Однак пріоритет певної форми влаштування, на наш погляд, не може мати абсолютного характеру, оскільки в кожному конкретному випадку вирішальним критерієм мають залишатися найкращі інтереси дитини. При їх визначенні необхідно враховувати стабільність уже сформованих емоційних і соціальних зв'язків, необхідність нероз'єднання рідних братів і сестер, збереження культурної, мовної та особистої ідентичності дитини, її вік і думку відповідно до рівня зрілості. Отже, формальна ієрархія способів сімейного влаштування не повинна підміняти індивідуальне оцінювання життєвої ситуації конкретної дитини.

Узагальнюючи огляд ключових новел Книги шостої проєкту ЦК, слід зазначити, що вона пропонує глибоку цивілістичну трансформацію сімейного права, засновану на поєднанні приватної автономії та посиленого захисту особи, яка потребує особливої правової охорони. Основними напрямами цієї трансформації є перехід до концепції батьківської відповідальності, розширення договірного регулювання сімейних відносин, модернізація майнового

режиму подружжя, нормативне врахування допоміжних репродуктивних технологій і фактичних сімейних зв'язків, а також посилення майнової автономії дитини.

Саме сімейне право найбільш виразно демонструє межі загальної для проєкту ЦК тенденції до розширення приватної автономії. На відміну від класичного цивільного обороту, свобода учасників сімейних відносин тут об'єктивно обмежується необхідністю захисту дитини та інших уразливих членів сім'ї, стабільністю сімейного статусу й імперативними обов'язками особистого характеру. Тому практична ефективність запропонованої моделі залежатиме від чіткого визначення меж сімейної договірної свободи, нормативного наповнення критерію найкращих інтересів дитини, узгодження сімейних, корпоративних і майнових прав, належного врегулювання допоміжної репродукції та забезпечення стабільності вже сформованих сімейних правовідносин. Найбільш критичного переосмислення, на наш погляд, потребує конструкція автоматичної недійсності шлюбу внаслідок зміни статі одного з подружжя, оскільки вона складно узгоджується з природою недійсності шлюбу та принципом збереження правових наслідків правомірно сформованого сімейного статусу.

4.7. Новели Книги сьомої «Право спадкове»

Книга сьома проєкту ЦК істотно модернізує традиційну модель спадкового права, пристосовуючи її до нових об'єктів цивільного обороту, цифровізації та розвитку допоміжних репродуктивних технологій. Однією з принципових новел у цьому контексті є розширення кола можливих спадкоємців. Спадкоємцями за заповітом можуть бути не лише особи, зачаті за життя спадкодавця, а й фізичні особи, зачаті протягом шести місяців після відкриття спадщини внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій із використанням репродуктивного біологічного матеріалу заповідача та народжені живими. Спадкоємцями за заповітом можуть бути також юридичні особи та інші суб'єкти приватних відносин.

Визнання спадкоємцем особи, зачатої вже після смерті спадкодавця, істотно трансформує традиційне уявлення про необхідність існування потенційного спадкоємця на момент відкриття спадщини. Такий підхід відповідає розвитку репродуктивних технологій та розширенню приватної автономії, однак потребує узгодження свободи заповіту з вимогами правової визначеності спадкових відносин. Особливого значення набувають строки остаточного формування кола спадкоємців, режим управління спадщиною до народження дитини та наслідки невдалого застосування допоміжних репродуктивних технологій. Проєкт ЦК частково вирішує цю проблему шляхом відкладення видачі свідоцтв про право на спадщину та її розподілу до народження дитини або припинення вагітності.

Поряд із розширенням кола спадкоємців істотно оновлено склад спадщини. До неї прямо включено право на репарації, належні спадкодавцеві, але не одержані ним соціальні виплати, права на цифрові речі, а також права й обов'язки за договорами щодо майбутніх об'єктів нерухомості, об'єктів незавершеного будівництва та участі у фондах фінансування будівництва. Такий підхід відповідає ускладненню сучасного майнового обороту та дозволяє охопити ті активи, які в традиційній спадковій масі або взагалі не існували, або мали невизначений правовий режим.

Разом із тим включення до складу спадщини різних за правовою природою вимог потребує їх додаткової диференціації. Зокрема, при спадкуванні права на репарації необхідно розмежувати право на вже визначену майнову компенсацію та вимоги, нерозривно пов'язані з особою безпосередньої жертви. При спадкуванні прав щодо майбутньої нерухомості особливо складними є випадки неплатоспроможності забудовника, зміни характеристик майбутнього об'єкта, подвійного відчуження прав або припинення будівництва. Перехід до спадкоємця відповідних прав має забезпечувати збереження того самого обсягу юридичного захисту, яким користувався первісний інвестор, у тому числі можливість державної реєстрації спеціального майнового права на майбутню нерухомість.

Особливе місце у новій структурі спадщини займають цифрові речі. Проєкт ЦК виходить із того, що права на них входять до складу спадщини, якщо іншого не встановлено законом або умовами їх використання. Такий підхід відображає реалії

цифрового обороту, проте саме можливість виключення спадковості «умовами використання» цифрової речі є дискусійною. Фактично постачальник цифрового сервісу або контенту може отримати можливість односторонньо визначати, чи перейде відповідне цифрове благо до спадкоємців, що здатне істотно обмежити свободу заповіту та загальні засади спадкового правонаступництва.

У зв'язку з цим доцільним є розмежування самого майнового права на цифровий об'єкт і персонального договірного доступу до певного сервісу. Майновий компонент цифрового активу за загальним правилом повинен переходити до спадкоємця, тоді як особистий доступ до конкретної платформи може мати інший правовий режим. Не менш складним є питання інформаційного змісту цифрових об'єктів. Електронне листування, фотографії, приватні повідомлення чи хмарні сховища можуть містити дані не лише спадкодавця, а й третіх осіб. Тому спадкування майнової складової цифрової речі не повинно автоматично означати необмежений доступ до всієї пов'язаної з нею інформації. У цій частині Книга сьома потребує особливо тісного узгодження з положеннями Книги другої про особисті та інформаційні права.

Розвиток свободи заповіту простежується і в розширенні можливостей заповідального покладення. Заповідач може зобов'язати спадкоємця вчинити дії немайнового характеру, спрямовані, зокрема, на досягнення суспільно корисної мети, забезпечення утримання належних йому тварин, а також визначити особу, яку слід враховувати під час призначення опікуна чи піклувальника для дитини або недієздатних батьків.

Розширення змісту заповідального покладення посилює можливості особи впливати на певні правовідносини після своєї смерті, однак одночасно порушує питання про межі такої постмортальної автономії. Виконання немайнових розпоряджень не повинно невиправдано обмежувати права спадкоємців або третіх осіб, а визначення особи, яку слід враховувати при призначенні опікуна чи піклувальника, не може підміняти компетентне рішення, що має прийматися насамперед з урахуванням найкращих інтересів відповідної особи.

Найбільш інноваційним проявом постмортальної автономії є запровадження окремого заповіту щодо репродуктивного біологічного матеріалу. Заповідач може надати другому з подружжя або особі іншої статі, з якою він проживав однією сім'єю, право використати такий матеріал після його смерті для проведення допоміжної репродукції. При цьому сам репродуктивний матеріал і право на його використання до складу спадщини не включаються, а відповідне право виникає незалежно від прийняття спадщини та підтверджується окремим нотаріальним свідоцтвом без заведення спадкової справи.

Наведене свідчить про те, що проєкт ЦК фактично розмежовує спадкове правонаступництво та здійснення особистого постмортального волевиявлення. І саме це розмежування видається принципово важливим. Право на використання репродуктивного матеріалу за своєю природою ближче до реалізації особистої автономії після смерті, ніж до класичного спадкування майна. Відповідно потребують чіткого врегулювання строк реалізації такого права, можливість і кількість спроб допоміжної репродукції, наслідки відмови особи від використання матеріалу, його знищення, а також співвідношення заповідального розпорядження з прижиттєвими медичними згодами спадкодавця.

Окремого обґрунтування потребує й обмеження кола осіб, яким може бути надано право використання репродуктивного матеріалу, зокрема встановлення вимоги про належність такої особи до іншої статі. З огляду на загальну спрямованість Проєкту на розширення приватної автономії такі обмеження мають мати чітке нормативне та концептуальне пояснення.

Помітних змін зазнала й система спадкування за законом. До першої черги належать діти, другий із подружжя та батьки спадкодавця. До другої черги віднесено внуків, батьки яких є живими на час відкриття спадщини. Третю чергу становлять рідні брати і сестри, баба, дід, а також жінка або чоловік, які проживали зі спадкодавцем у фактичному сімейному союзі. До четвертої черги належать рідні дядько і тітка, до п'ятої – особи, які не менше п'яти років проживали зі спадкодавцем однією сім'єю, а до шостої – інші родичі до шосто-

го ступеня споріднення та утриманці, які не були членами його сім'ї.

Запропонована система покликана більшою мірою врахувати фактичні сімейні зв'язки, однак окремі її елементи потребують додаткового обґрунтування. Насамперед дискусійною видається конструкція другої черги, до якої включено внуків саме за умови, що їхні батьки є живими на час відкриття спадщини. Наведений перелік потребує чіткого розмежування зі спадкуванням за правом представлення та пояснення практичного значення включення внуків до самостійної черги у випадках, коли їхні батьки як спадкоємці першої черги є живими.

Не менш важливим є розмежування між особами, які проживали зі спадкодавцем у фактичному сімейному союзі та віднесені до третьої черги, й іншими особами, що не менше п'яти років проживали зі спадкодавцем однією сім'єю та належать до п'ятої черги. Відмінність у правових наслідках є істотною, а тому вона повинна спиратися на достатньо чіткі критерії. Самого факту спільного проживання може бути недостатньо; значення можуть мати ведення спільного господарства, взаємне утримання, сталість особистих зв'язків та інші ознаки фактичної сім'ї. Відсутність таких критеріїв може істотно ускладнити доказування та спричинити конкуренцію між спадкоємцями різних черг.

Узагальнюючи огляд ключових новел Книги сьомої проєкту ЦК, слід зазначити, що в ній відображено спробу адаптувати спадкове право до реалій сучасного майнового і цифрового обороту, розвитку допоміжних репродуктивних технологій та різноманіття фактичних сімейних зв'язків. Розширення складу спадщини, включення до неї цифрових активів і прав щодо майбутньої нерухомості, нові форми заповідальних розпоряджень та модернізація черговості спадкування істотно розширюють функціональні можливості спадкового права.

Разом із тим найбільш інноваційні положення Книги сьомої потребують і найбільш чіткого нормативного розмежування. Йдеться передусім про відмежування власне спадкових прав від особистих постмортальних волевиявлень, недопущення підпорядкування спадковості цифрових активів одностороннім умовам приватних платформ, узгодження постмортальної репродукції із сімейним, медичним правом та нотаріальним процесом, а також про обґрунтування нової системи черг спадкування. Практична ефективність запропонованої моделі значною мірою залежатиме від того, наскільки вдасться поєднати розширення свободи заповіту й технологічну модернізацію спадкового права з вимогами правової визначеності, стабільності цивільного обороту та належного захисту інтересів усіх потенційних спадкоємців.

4.8. Новели Книги восьмої «Право приватне міжнародне»

Книга восьма проєкту ЦК формує оновлену систему міжнародного приватного права, в основу якої покладено принцип найбільш тісного зв'язку. Відображений у Проєкті підхід посилює гнучкість колізійного регулювання та дозволяє враховувати реальний центр конкретного приватноправового відношення, а не обмежуватися виключно формальними територіальними прив'язками. Разом із тим ширше застосування принципу найбільш тісного зв'язку неминуче розширює межі судової дискреції, а тому потребує формування достатньо стабільних критеріїв визначення відповідного зв'язку з урахуванням характеру правовідносин, місця діяльності сторін, їхніх особистих і майнових інтересів та інших обставин.

Одним із найбільш помітних проявів такого підходу є істотне розширення автономії волі учасників приватних відносин. Сторони можуть обрати не лише право конкретної держави, а й норми транснаціонального характеру, зокрема *lex mercatoria*, загальні засади права та інші недержавні регулятори. Така модель відповідає потребам сучасного міжнародного комерційного обороту, у якому сторони нерідко прагнуть підпорядкувати свої відносини нейтральним правилам, що не належать виключно до правопорядку однієї держави. Однак визнання транснаціональних норм безпосередньо застосовним правом потребує чіткого визначення їх юридичного статусу. *Lex mercatoria* не має єдиного офіційного джерела, а її зміст може формуватися з торговельних звичаїв, модельних правил, міжнародних принципів та практики комерційного обороту.

Тому важливо розмежувати випадки, коли такі норми виступають самостійним регулятором правовідносин, і ситуації, коли вони лише інкорпоруються сторонами до змісту договору. Не менш важливими залишаються межі такої автономії, визначені надімперативними нормами та публічним порядком.

Поряд із розширенням автономії волі модернізовано правила застосування іноземного права. Проєкт ЦК виходить із необхідності застосовувати його так, як воно застосовується у відповідній державі, з урахуванням офіційного тлумачення, правозастосовної практики та доктринальних підходів. При цьому застосування норми не може бути виключено лише з тієї підстави, що за правом держави її походження вона має публічно-правову природу. Наведене сприяє більш повному відтворенню змісту іноземного правопорядку, однак істотно підвищує вимоги до суду щодо встановлення змісту іноземного права. Практична реалізація відповідної моделі залежатиме від доступності офіційних джерел, можливості залучення експертів та ефективності міжнародного правового співробітництва. В іншому випадку прагнення застосовувати іноземне право максимально автентично може суттєво ускладнювати та затягувати судовий розгляд.

Межі застосування іноземного права визначаються також застереженням про публічний порядок та інститутом надімперативних норм. Іноземне право не застосовується, якщо результат його застосування явно несумісний із публічним порядком України або міжнародним публічним порядком. Водночас сама відмінність іноземної юридичної, політичної чи економічної системи не визнається достатньою підставою для відмови в застосуванні відповідних норм.

Такий підхід загалом спрямований на обмежувальне застосування застереження про публічний порядок і запобігання його використанню як універсального засобу витіснення іноземного права. Разом із тим сама категорія «міжнародного публічного порядку» потребує достатньо чіткого співвідношення з публічним порядком України. Надмірно широке тлумачення цих понять може істотно знизити передбачуваність колізійного регулювання.

Суттєво оновлено і правила визначення особистого закону фізичних та юридичних осіб. Для фізичної особи основною прив'язкою залишається право держави громадянства, однак у випадку множинного громадянства визначального значення набуває найбільш тісний зв'язок, що може встановлюватися з урахуванням місця проживання, професійної діяльності, особистих та інших стійких інтересів особи. Така конструкція дозволяє відійти від суто формального критерію громадянства та враховувати фактичний центр життєвих інтересів особи.

Особистим законом юридичної особи визнається право держави її реєстрації або створення. Особливою новелою є можливість юридичної особи продовжити своє існування у разі зміни особистого закону: іноземна юридична особа може перейти під дію права України, а українська – під право іншої держави без її припинення. Такий механізм корпоративної мобільності може істотно спростити транскордонне переміщення бізнесу та зберегти безперервність правосуб'єктності юридичної особи. Відповідно редоміциляція юридичної особи потребує комплексного узгодження з корпоративним, реєстраційним, податковим та іншим спеціальним законодавством. Особливого значення набуває збереження корпоративних прав учасників, договірних відносин, ліцензій, дозволів, судових проваджень, а також належний захист кредиторів, працівників і міноритарних учасників. Саме безперервність юридичної особи має супроводжуватися безперервністю правового захисту осіб, права яких можуть бути порушені зміною її особистого закону.

У сфері речових прав збережено класичну прив'язку до права місцезнаходження майна (*lex rei sitae*), однак вона доповнюється спеціальними правилами щодо майна, внесеного до електронних реєстрів, речей у дорозі, документарних та електронних цінних паперів, безготівкових коштів, іноземних забезпечувальних обтяжень і культурних цінностей. Важливим є також принцип збереження права, правомірно набутого в одній державі, після переміщення речі до іншої держави.

Зазначений підхід сприяє стабільності транскордонного майнового обороту, однак актуалізує проблему адаптації ре-

чового права, невідомого правопорядку держави нового місцезнаходження речі. Особливо складним є визначення застосовного права щодо дематеріалізованих активів, безготівкових коштів, електронних цінних паперів та інших об'єктів, які не мають очевидного фізичного місцезнаходження. У таких випадках ключового значення набуває чіткість спеціальних колізійних прив'язок.

У договірних відносинах провідним залишається принцип автономії волі сторін. За відсутності вибору застосовного права використовується прив'язка до права держави сторони, яка здійснює характерне виконання. Для окремих видів договорів установлюються спеціальні правила, зокрема щодо нерухомості, спільної діяльності, операцій на організованих ринках, цінних паперів і віртуальних активів.

Прив'язка до характерного виконання забезпечує достатньо просту модель для традиційних двосторонніх договорів, однак її застосування може бути складнішим у багатосторонніх, платформних та цифрових відносинах. Особливої уваги потребують операції з віртуальними активами, де місце знаходження об'єкта, сторона характерного виконання та навіть юрисдикція відповідної цифрової платформи можуть бути складними для однозначного визначення.

Подальша модернізація простежується у сфері недоговірних зобов'язань. Основною прив'язкою залишається право держави, де завдано шкоди, однак для окремих категорій правопорушень потерпілій особі надається можливість вибору застосовного права. Це стосується, зокрема, екологічної шкоди, шкоди, завданої медіа або через мережу Інтернет, неправомірного використання персональних даних та недоліків товарів, робіт чи послуг.

Розширення можливостей потерпілої особи посилює її правовий захист, однак створює ризик вибору найбільш сприятливого правопорядку без достатнього зв'язку зі спором. Тому реалізація такого права вибору має бути пов'язана з об'єктивними колізійними критеріями. Особливо складною є локалізація шкоди в цифровому середовищі, де інформація одночасно доступна у багатьох державах. У таких випадках доцільно враховувати реальний центр заподіяної шкоди, цільову спрямованість поширення інформації та істотність зв'язку з конкретною державою.

Спеціальні гарантії передбачено й для трудових відносин. Сторони можуть обрати застосовне право, однак такий вибір не повинен позбавляти працівника захисту, який він мав би відповідно до імперативних норм об'єктивно застосовного права. За відсутності вибору застосовується право держави звичайного виконання роботи, а для постійної дистанційної роботи або діяльності у кількох державах – право держави діяльності роботодавця, який найняв працівника. Такий підхід поєднує автономію волі із захистом слабшої сторони, однак саме дистанційна робота демонструє складність традиційних колізійних прив'язок. Якщо працівник постійно проживає і фактично виконує трудову функцію в одній державі, а роботодавець здійснює діяльність в іншій, прив'язка виключно до держави роботодавця не завжди відображатиме найбільш тісний зв'язок правовідносин. Тому відповідна модель потребуватиме гнучкого застосування принципу найбільш тісного зв'язку.

Сімейні колізійні норми також відображають намагання врахувати сучасне різноманіття сімейних відносин. Вони охоплюють не лише шлюб, а й фактичний сімейний союз. У відносинах між батьками і дітьми передбачається застосування права, яке є більш сприятливим для дитини. Такий підхід відповідає дитиноцентричній спрямованості Книги шостої, однак у сфері міжнародного приватного права породжує необхідність порівняння декількох потенційно застосовних правопорядків. Саме тому критерій «більш сприятливого права» потребує змістовного наповнення та співвідношення з принципом найкращих інтересів дитини. Крім того, визнання фактичного сімейного союзу може бути ускладнене істотно різними підходами держав до самої можливості існування та юридичних наслідків таких відносин.

Завершує систему спеціальних колізійних правил спадкове право. Основною прив'язкою стає право держави останнього осідку спадкодавця. Спадкодавцеві надається можливість обрати право держави свого громадянства, а за множинного громадянства – право будь-якої

держави, громадянином якої він є. Така модель поєднує об'єктивний центр життєвих інтересів спадкодавця з можливістю обмеженого вибору права та загалом сприяє передбачуваності транскордонного спадкування.

Поняття останнього осідку набуває особливого значення для осіб із високою мобільністю, кількома місцями проживання, а в сучасних українських умовах – також для вимушено переміщених осіб. Тому його визначення має ґрунтуватися не лише на формальній реєстрації, а й на сукупності об'єктивних життєвих зв'язків. Не менш важливим залишається узгодження обраного спадкодавцем права з імперативним захистом окремих спадкоємців, правилами щодо нерухомості, реєстрації майнових прав та цифрових активів.

Узагальнюючи огляд ключових новел Книги восьмої проєкту ЦК, слід зазначити, що вона формує сучасну й значною мірою автономну систему міжнародного приватного права, побудовану на поєднанні принципу найбільш тісного зв'язку, розширеної автономії волі, захисту слабшої сторони та спеціальних колізійних правил для цифрового й транскордонного обороту. Її очевидною перевагою є здатність охопити правовідносини, які дедалі складніше локалізувати за допомогою традиційних територіальних прив'язок.

Водночас саме гнучкість запропонованої моделі є її найбільшим викликом. Практична ефективність Книги восьмої залежатиме від чіткого визначення критеріїв найбільш тісного зв'язку, меж автономії волі, юридичного статусу транснаціональних недержавних регуляторів, співвідношення публічного порядку та надімперативних норм, а також від належної локалізації цифрових, трудових, сімейних і спадкових відносин із множинним зв'язком з різними правопорядками. Саме забезпечення балансу між гнучкістю колізійного регулювання та його передбачуваністю має стати ключовою умовою ефективного функціонування запропонованої системи міжнародного приватного права.

4.9. Новели Книги дев'ятої «Публічність прав цивільних»

Книга дев'ята проєкту ЦК формує нову для цивільного законодавства систему норм, присвячених юридичному значенню публічності цивільних прав. Центральною категорією цієї книги є принцип протиставності третім особам. Належно оприлюднене право, обтяження, обмеження чи юридичний стан можуть бути використані у відносинах із будь-якою третьою особою. Якщо передбачена законом публічність не забезпечена, відповідна обставина за загальним правилом не може бути протиставлена добросовісному учасникові цивільного обороту, хоча сам правочин зберігає чинність у відносинах між його сторонами.

Такий підхід дозволяє чіткіше розмежувати дві площини юридичної дії права: його існування у відносинах між безпосередніми учасниками та можливість посилатися на нього у відносинах з третіми особами. Третя особа не може посилатися на відсутність публічності, якщо вона фактично знала або з огляду на звичайну обачність мала знати про відповідне право чи обтяження. Саме останній критерій потребуватиме обережного застосування, оскільки надмірне розширення обов'язку з перевірки незареєстрованих обставин може послабити саму ідею публічності. Добросовісний учасник обороту повинен, як правило, мати можливість покладатися на відомості офіційного реєстру, а необхідність додаткового з'ясування незареєстрованих прав має становити виняток.

Логічним продовженням принципу протиставності є особлива увага проєкту ЦК до публічного реєстру. Залежно від юридичних наслідків відповідний реєстр може мати правовстановлювальний або декларативний характер. У першому випадку державна реєстрація безпосередньо пов'язується з виникненням, зміною або припиненням права, у другому – саме право може існувати незалежно від запису, однак його публічність зумовлює можливість протиставлення третім особам.

Розмежування правовстановлювальних і декларативних реєстрів має принципове значення для правової визначеності. Практична реалізація цієї моделі потребуватиме чіткого визначення юридичної природи кожного конкретного реєстру, оскільки однакова за зовнішньою формою реєстраційна дія може породжувати істотно різні цивільно-правові наслідки. Тому розміщення Книги дев'ятої у структурі Цивільного

кодексу має супроводжуватися системним переглядом спеціального реєстраційного законодавства.

Окремого значення набуває принцип довіри до достовірності публічного реєстру. Дії, вчинені з урахуванням його відомостей, можуть визнаватися добросовісними залежно від доступності інформації, характеру об'єкта, обачності учасника та наявності зареєстрованих застережень. Добросовісність виключається, якщо особа знала про недостовірність запису, сприяла внесенню неправдивих відомостей або діяла всупереч зареєстрованому застереженню.

Запропонована конструкція істотно підвищує стабільність цивільного обороту, оскільки дозволяє його учасникам орієнтуватися на офіційно оприлюднені відомості. Надання переваги добросовісній особі, яка покладалася на неправильний запис, фактично переносить ризик реєстраційної помилки на особу, чиє право було відображено неправильно або незаконно виключено з реєстру. Така модель може вважатися справедливою лише за умови функціонування реального та доступного механізму відшкодування завданої шкоди.

Саме тому довіра до публічного реєстру повинна бути безпосередньо пов'язана з чіткою системою відповідальності за недостовірність його відомостей. Якщо учасник цивільного обороту вправі покладатися на офіційний реєстр, держава має гарантувати не лише його технічну доступність, а й належну точність, актуальність та захищеність інформації. Потребує чіткого розмежування відповідальність держави, реєстратора та оператора інформаційної системи залежно від джерела помилки, а також забезпечення ефективного механізму компенсації особі, яка втратила право або зазнала інших негативних наслідків через недостовірність реєстру.

Із принципом публічності безпосередньо пов'язуються і правила пріоритету конкуруючих прав. Черговість прав за загальним правилом визначається моментом здійснення юридично значущої реєстраційної дії. Такий механізм посилює визначеність цивільного обороту, але одночасно висуває підвищені вимоги до технічної надійності реєстраційних систем, точності фіксації часу подання заяв, врегулювання одночасних або конкуруючих заяв та наслідків технічних збоїв. В іншому випадку технічна обставина може безпосередньо визначати пріоритет майнових прав.

Важливою превентивною новелою Книги дев'ятої є забезпечувальний запис. Його вносять для охорони вимоги про майбутню реєстрацію права, обтяження чи обмеження, внесення змін до відомостей реєстру або виключення відповідного запису. Забезпечувальний запис сам собою не створює майнового права і не замінює його реєстрації, проте здатний захистити заявника від наступних розпоряджень відповідним об'єктом, учинених усупереч праву вимоги, для охорони якого такий запис внесено.

За своєю функцією забезпечувальний запис істотно посилює превентивний захист майбутнього правонабувача. Він може бути особливо затребуваним у відносинах щодо нерухомості, забезпечувальних правочинах, судових спорах та інших ситуаціях, коли між виникненням вимоги і державною реєстрацією права існує певний часовий проміжок. Такий механізм дозволяє забезпечити інтереси особи ще до завершення формальної процедури набуття права. Водночас забезпечувальний запис фактично здатний істотно обмежувати оборотоздатність майна ще до виникнення самого речового права. Тому підстави його внесення мають бути достатньо формалізованими, а строк дії – обмеженим. Не менш важливими є правила його припинення та відповідальності за недобросовісне використання, оскільки необґрунтований забезпечувальний запис може завдати власникові значних збитків, зокрема шляхом фактичного ускладнення відчуження або обтяження майна.

Від забезпечувального запису у проєкті ЦК відмежовано застереження. Воно не охороняє вимогу про майбутню реєстрацію права, а виконує насамперед інформаційно-попереджувальну функцію, повідомляючи третіх осіб про обставини, здатні вплинути на набуття або здійснення права та оцінювання добросовісності. Передбачено, зокрема, застереження про спір і застереження про заперечення. Вони самі по собі не створюють, не змінюють і не

припиняють цивільного права, однак істотно впливають на можливість наступного набувача посилатися на незнання відповідних обставин.

Запровадження системи застережень видається ефективним способом зробити юридично значущу інформацію про існуючий або потенційний конфлікт видимою для третіх осіб, не блокуючи при цьому автоматично оборот відповідного майна. Сам факт існування спору не означає обґрунтованості вимог особи, яка його ініціювала, тому застереження має насамперед впливати на оцінювання добросовісності наступного набувача, а не наперед визначати правомірність чи неправомірність набуття ним права.

Разом із тим існує ризик використання застережень як інструменту фактичного обмеження обороту майна шляхом внесення необґрунтованих заперечень або штучного створення сумнівів щодо правового титулу. У зв'язку з цим на рівні спеціального законодавства доцільно встановити мінімальні вимоги до обґрунтованості відповідної заяви, строки дії застереження, процедуру його оперативного виключення та відповідальність за зловживання цим механізмом.

Окремою системною проблемою Книги дев'ятої Проєкту є співвідношення публічності цивільних прав із захистом персональних даних та приватності. Чим ширшим є доступ до інформації про майно, обтяження, юридичний стан та інші обставини приватного життя особи, тим ефективніше забезпечуються прозорість і стабільність цивільного обороту. Однак надмірна відкритість реєстрів здатна призвести до непропорційного розкриття приватної інформації та створення додаткових ризиків для її суб'єкта. Тому принцип публічності має поєднуватися з принципом мінімально необхідного обсягу оприлюднюваних відомостей та диференційованим режимом доступу до них. Доцільним є розмежування загальнодоступної інформації та відомостей, доступ до яких залежить від наявності законного чи правомірного інтересу. Особливого значення це набуває щодо даних, які дозволяють не лише підтвердити цивільне право, а й отримати надмірно широкий обсяг інформації про особисте чи майнове становище особи.

Узагальнюючи огляд ключових новел Книги дев'ятої проєкту ЦК, слід зазначити, що вона є однією з найбільш концептуально нових складових майбутньої кодифікації. Її положення трансформують публічність із переважно адміністративно-реєстраційної процедури у повноцінний приватноправовий механізм, безпосередньо пов'язаний із виникненням і здійсненням цивільних прав, їх протиставністю третім особам, пріоритетом та оцінюванням добросовісності учасників обороту. До найбільш важливих переваг запропонованої моделі належать формування загальних правил щодо юридичних наслідків реєстрації, захист довіри до публічних реєстрів, запровадження забезпечувального запису та системи застережень.

Водночас саме Книга дев'ята найбільш виразно демонструє залежність ефективності цивільно-правових конструкцій від якості інституційної та технологічної інфраструктури. Її практичне функціонування потребуватиме чіткого визначення правовстановлювального або декларативного характеру кожного публічного реєстру, меж презумпції достовірності його відомостей, критеріїв добросовісності й належної обачності, правил пріоритету конкуруючих прав, ефективної системи відповідальності та компенсації за реєстраційні помилки, а також належного балансу між публічністю і приватністю. Без одночасної модернізації спеціального реєстраційного законодавства, забезпечення взаємодії різних реєстрів та високого рівня достовірності їхніх даних нова приватноправова модель публічності може породити колізії між матеріальними цивільними правами та адміністративно-реєстраційними механізмами їх оприлюднення.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що запропонована рекодифікація виходить далеко за межі оновлення окремих інститутів цивільного законодавства. Її концептуальним результатом є формування моделі Кодексу приватного права цифрового суспільства, орієнтованого на сучасний майновий і немайновий оборот, цифровізацію суспільних відносин, розвиток штучного інтелекту, ускладнення корпоративних і транскордонних зв'язків та трансформацію сімейних і спадкових відносин.

Визначальною рисою проєкту ЦК є принципоцентричний характер регулювання, що проявляється у посиленні приватної автономії, диспозитивності, добросовісності та інших загальних засад приватного права. Одночасно істотно розширюється сфера застосування оціночних категорій і судової дискреції. У зв'язку з цим одним із ключових завдань подальшого доопрацювання Проєкту має бути забезпечення балансу між гнучкістю регулювання та правовою визначеністю.

Наскрізним напрямом рекодифікації стала цифровізація приватного права. Цифрові речі та права, цифрова приватність, автоматизоване укладення договорів, використання штучного інтелекту, цифрова спадщина та спеціальні правила транскордонного цифрового обороту засвідчують прагнення законодавця адаптувати традиційні цивілістичні конструкції до нової технологічної реальності. Водночас різна правова природа цифрових об'єктів потребує чіткого розмежування їх речового, зобов'язального, особистого, інформаційного та інтелектуально-правового режимів.

Іншим системним напрямом є модернізація майнових, корпоративних і зобов'язальних відносин. Оновлення системи юридичних осіб, запровадження нових обмежених речових прав, посесорного захисту, переддоговірної відповідальності, захисту слабшої сторони та превентивних способів захисту істотно розширюють інструментарій приватного права. Ефективність цих конструкцій залежатиме від узгодженості положень різних книг кодексу та їх синхронізації зі спеціальним законодавством.

Інтеграція до структури ЦК сімейного та міжнародного приватного права, модернізація спадкового права та виокремлення книги про публічність цивільних прав підтверджують прагнення надати кодексу значення системоутворювального акта приватного права. Особливого значення при цьому набувають захист найкращих інтересів дитини, стабільність сімейного і спадкового статусу, правова визначеність транскордонних відносин та забезпечення довіри до публічних реєстрів.

Отже, найбільшою перевагою проєкту ЦК є комплексність запропонованої моделі, а основним викликом стане забезпечення його внутрішньої узгодженості. Подальше доопрацювання проєкту ЦК має бути спрямоване передусім на уточнення оціночних понять, розмежування суміжних правових конструкцій, узгодження положень окремих книг між собою та зі спеціальним законодавством, а також на формування належного перехідного регулювання. Головним критерієм успішності рекодифікації має стати здатність нового Цивільного кодексу поєднати приватну автономію і гнучкість регулювання з правовою визначеністю та стабільністю цивільного обороту.

Інформація про використання штучного інтелекту. У процесі підготовки рукопису авторами використовувався ChatGPT (OpenAI) для допоміжної структуризації матеріалу та мовно-стилістичного вдосконалення окремих фрагментів тексту. Використання зазначеного інструменту не замінювало самостійного наукового аналізу авторів. Використані джерела перевірені авторами, які несуть повну відповідальність за зміст публікації.

Конфлікт інтересів. Кузнєцова Наталія Семенівна є головним редактором журналу. Кот Олексій Олександрович, Гриняк Андрій Богданович є членами редакційної колегії журналу. Для забезпечення незалежності редакційного процесу рукопис розглядався уповноваженим редактором, який не перебував у підпорядкуванні авторів та не мав конфлікту інтересів. Автори не брав участі у відборі рецензентів, процесі рецензування та прийнятті рішення щодо публікації статті. Рукопис пройшов стандартну процедуру подвійного сліпого рецензування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.

2. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 406.

3. Проєкт Цивільного кодексу від 09.04.2026. № 15150. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення: 8.08.2026).

4. Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 року. № 4196-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2025. №№ 28–29. Ст. 94.

5. Кузнєцова Н. С., Кот О. О., Гриняк А. Б., Пленюк М. Д. Скасування Господарського кодексу України: потенційні наслідки та необхідні передумови. *Вісник* Національної академії правових наук України / редкол.: В. Тацій та ін. Харків : Право, 2020. Т. 27. № 1. С. 100–131.

6. Зуб І. В. Щодо окремих положень концепції оновлення Цивільного кодексу України. Нове українське право. Вип. 4. 2021. С. 28.

7. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

8. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.

9. Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 року. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422.

10. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 року. № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553.

11. Склярова Т. А. Узуфрукт комунального майна: правова природа та управлінські перспективи. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Випуск № 06. 2025. Частина 1. С. 404.

12. Гриняк А. Б. Загальні приписи про зобов'язання: огляд новел проекту Цивільного кодексу України. Нове українське право. Вип. 2. 2026. С. 118.

Дата першого надходження статті до видання: 01.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.639:347.633:347.642
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.9

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН З ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Лічман Леонід Григорович,
orcid.org/0009-0007-8532-3982
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України, суддя у відставці,
провідний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті проаналізовано положення Конвенції ООН про права дитини, чинних нормативно-правових актів України, законопроєктів, зареєстрованих у Верховній Раді України, щодо регулювання відносин з влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Встановлено, що на сьогодні більше 90 процентів дітей від загальної кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, влаштовано до таких сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, як усиновлення, опіка, піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу.

Проаналізовано положення проєкту Цивільного кодексу України, який врегульовує сімейні відносини як приватні відносини, у тому числі й відносини з влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, зберігаючи усталені підходи до правового регулювання таких відносин й передбачаючи існуючі форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Підтримано підхід до фактичного виховання як сімейної форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Проаналізовано положення проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів захисту дітей і забезпечення їхнього права на сімейне виховання», яким, зокрема, пропонується з 1 січня 2027 року не здійснювати створення нових дитячих будинків сімейного типу, до чого критично ставиться автор статті. Доведено, що дитячий будинок сімейного типу доцільно зберегти як сімейну форму влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Підтримано пропозицію, викладену в проєкті Цивільного кодексу України, що батькам-вихователям для потреб дитячого будинку сімейного типу необхідно позачергово надавати обладнаний індивідуальний житловий будинок або багатокімнатну квартиру за нормами, встановленими законодавством, а також спеціально обладнаний транспортний засіб для перевезення дітей.

Ключові слова: *діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, форми влаштування, сімейне виховання, усиновлення, опіка, піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, приватні правовідносини.*

Lichman Leonid. Modern Tendencies in Legal Regulation of Relations on Placing Orphans and Children Deprived of Parental Care

The author of the article has analyzed the provisions of the UN Convention on the Rights of the Child, current regulatory legal acts of Ukraine, draft laws registered in the Verkhovna Rada of Ukraine on regulating relations on placing orphans and children deprived of parental care. It has been established that more than 90 percent of children from the total number of orphans and children deprived of parental care are currently placed in such family forms of placement of orphans and children deprived of parental care as adoption, guardianship, foster family, family-type orphanage.

The provisions of the draft Civil Code of Ukraine, which regulates family relations as private relations, including relations on the placement of orphans and children deprived of parental care,

have been analyzed with the preservation of established approaches to legal regulation of such relations and with the provision for existing forms of placement of orphans and children deprived of parental care. The author has supported a family form of placement of orphans and children deprived of parental care as the approach to actual upbringing.

The provisions of the draft Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Mechanisms for Protecting Children and Ensuring Their Right to Family Education" have been analyzed, which, in particular, offers to refrain from creating new family-type orphanages starting from January 1, 2027, which is criticized by the author of the article. It has been proved that it is advisable to preserve the family-type orphanage as a family form of placement of orphans and children deprived of parental care.

The author has supported the idea set out in the draft Civil Code of Ukraine, according to which parents-educators for the needs of a family-type orphanage should be provided with an equipped individual residential building or a multi-room apartment in accordance with the norms established by law, as well as a specially equipped vehicle for transporting children.

Key words: *orphans, children deprived of parental care, forms of placement, family upbringing, adoption, guardianship, care, foster family, family-type orphanage, private legal relations.*

Постановка проблеми. Удосконалення правового регулювання відносин з влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, завжди становить інтерес з позиції необхідності створення законодавцем такої правової бази, яка б сприяла саме вихованню дитини в сім'ї. Норми Конституції України від 28 червня 1996 року, які є нормами прямої дії, в ст. 52 наголошують на тому, що «утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу» [1]. У Преамбулі Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року зазначається, що держави-учасниці цієї Конвенції визнають, що «дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння» [2].

Отже, забезпечення для дитини можливості мати сімейне виховання є одним із обов'язків держави, який вона намагається виконати шляхом розвитку різноманітних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Згідно з ч. 1 ст. 6 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 року № 2342-IV «за умови втрати дитиною батьківського піклування відповідний орган опіки та піклування вживає вичерпних заходів щодо влаштування дитини в сім'ї громадян України – на усиновлення, під опіку або піклування, у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу» [3].

З метою актуалізації проблематики, що розглядається, звернемося до статистичних даних. Так, у Звіті про підсумки діяльності Державної служби України у справах дітей за 2025 рік зазначається, що за оперативною інформацією служб у справах дітей обласних, Київської міської державних (військових) адміністрацій, станом на кінець 2025 року, на первинному обліку служб у справах дітей перебувало 59 325 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Сімейними формами охоплено 54 587 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що становить 92% від загальної кількості таких дітей [4, с. 11]. За оперативними даними служб у справах дітей обласних, Київської міської державних (військових) адміністрацій станом на кінець звітного періоду на місцевому обліку з усиновлення перебувало 14 352 дитини, які можуть бути усиновлені. З них: мають братів, сестер на обліку – 9 993 дітей (69,6%); мають інвалідність – 1 564 дитини (10,9%) [4, с. 5]. Станом на кінець звітного періоду в Україні функціонувало: 1 318 дитячих будинків сімейного типу (далі за текстом – ДБСТ), в них 8 727 дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа (4 594 хлопчиків, 4 133 дівчат), із них мають інвалідність – 620; 2 715 прийомних сімей, в них 5 121 дитина сирота та дитина, позбавлена батьківського піклування, та особа з їх числа (2 576 хлопчиків, 2 545 дівчат), із них мають інвалідність – 390. Всього в дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях виховується 13 848 дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування, та осіб з їх числа, з них: 12 200 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та 1 648 особи з їх числа. Впродовж 2025 року до дитячих будинків сімейного було влаштовано 1445 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до прийомних сімей – 816 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Протягом 2025 року було створено 86 ДБСТ. … Протягом 2025 року було створено 326 прийомних сімей. … Станом на кінець звітного періоду у 31 841 опікуна/піклувальника виховувалося 42 387 дітей, з них 1 971 дитина з інвалідністю. Опікуни, які перебувають у родинних стосунках з дітьми – 26 611 осіб. Не є родичами – 5 230 осіб [4, с. 12].

Аналіз наведених статистичних даних свідчить, що 92% дітей від загальної кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, мають саме сімейне виховання, при цьому кількість дітей, які влаштовані до дитячого будинку сімейного типу, свідчить про розвиток й такої форми сімейного виховання, що є важливим в контексті пропозицій, які на сьогодні надаються щодо ліквідації такої форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, як дитячий будинок сімейного типу.

У Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 роки та затвердження операційного плану заходів на 2024–2026 роки з її реалізації, схваленій розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2024 р. № 1201-р, наголошується, що «ця Стратегія визначає забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні як ключове завдання державної політики, що має важливе значення для збереження та розвитку людського капіталу України, набуття членства в ЄС та передбачає реформування системи догляду та підтримки дітей для забезпечення найкращих інтересів кожної дитини» [5]. У цій Стратегії також вказується й на певні проблеми правозастосування щодо влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання в сім'ю і зазначається, що «результати дослідження, проведеного громадською спілкою "Українська мережа за права дитини" та громадською організацією "Всеукраїнський громадський центр "Волонтер", свідчать про відсутність спеціалізації суддів, що заважає оперативно розглядати справи, які пов'язані із забезпеченням права дитини на сім'ю. Справи про усиновлення розглядаються від одного до двох місяців, про позбавлення батьківських прав – протягом восьми місяців. Однією з причин перенесення та відповідно затягування розгляду справ з усиновлення є участь у таких справах присяжних. Також поширеними причинами затягування розгляду таких справ є перевантаження судової системи (справ більше, ніж судді можуть розглянути), наслідки збройної агресії Російської Федерації проти України (відсутність світла, повітряні тривоги, виїзд за кордон тощо)» [5].

Варто зазначити, що було внесено зміни до чинного законодавства України і вимогу щодо розгляду справ про усиновлення судом за участі присяжних було виключено з ЦПК України. У 2025 році в Україні судами першої інстанції було розглянуто 4627 справ про усиновлення [6], у 2024 році – 4 970 [7], тоді як у 2021 році – 2088 [8]. Зазначені статистичні дані свідчать про те, що в Україні усиновлення залишається традиційною сімейною формою влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання в сім'ю, як і встановлення опіки або піклування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, завжди привертали до себе увагу правників і були досліджені в наукових працях В. І. Борисової [9], К. С. Красник [10], У. В. Романюк [11], Л. М. Токарчук [12] та інших. Зокрема В. І. Борисова виснувала, що форми сімейного влаштування дитини, яка опинилася у складних життєвих умовах, і які врегульовані на рівні закону, не є вичерпними. Існують й інші форми, зокрема фактичне виховання дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, в сім'ї певної особи без відповідної правової підстави [9, с. 133]. Такий підхід науковиці доцільно підтримати. У. В. Романюк дослідила патронат як форму влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, проте, вбачається, що патронат

над дитиною більше тяжіє до соціальних послуг, що надаються сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах. Л. М. Токарчук запропонувала розуміти під формами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, врегульовану законом процедуру, в межах якої здійснюються заходи задля постійної або тимчасової турботи про дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, визначеними відповідно до закону юридичними та/чи фізичними особами на підставі рішення відповідного органу державної влади та органу місцевого самоврядування [12, с. 11]. Цей висновок також заслуговує на увагу, оскільки, зазвичай, йдеться про перерахування форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування без визначення сутності самого поняття «форми» влаштування дитини на виховання в сім'ю.

В умовах воєнного стану, введеного в Україні з 24 лютого 2022 року, проведення рекодифікації цивільного законодавства України, реєстрації у Верховній Раді України законопроєктів щодо захисту прав дітей, питання правового регулювання відносин з влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, потребують додаткового наукового аналізу та свого вирішення на законодавчому рівні з урахуванням інтересів дитини.

Метою цього дослідження є визначення напрямів удосконалення правового регулювання відносин з влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою забезпечення якнайкращих інтересів дитини.

Виклад основного матеріалу. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року проголошує, що «держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини. Держава бере під свою охорону кожну дитину-сироту і дитину, позбавлену батьківського піклування» (частини 3, 4 ст. 5) [13].

Нині в Україні триває процес оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України, що передбачає включення до ЦК України норм, які б безпосередньо регулювали сімейні відносини як приватні відносини. У Верховній Раді України зареєстровано проєкт Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09.04.2026) (далі – проєкт ЦК України) [14], який містить Книгу шосту «Право сімейне», розділ XVII якої присвячений влаштуванню дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Зокрема, в ст. 1655 проєкту ЦК України зазначається про усиновлення як пріоритетну сімейну форму влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [14]. Проєкт Цивільного кодексу України врегульовує відносини щодо встановлення опіки та піклування над дітьми, проте норми про опіку та піклування містяться в Главі 6 Книги першої цього законопроєкту. Такий підхід щодо викладення правових норм про опіку та піклування спрямований на усунення дублювання в правовому регулюванні відносин з опіки та піклування, що має нині місце у зв'язку з врегулюванням Цивільним кодексом України та Сімейним кодексом України відносин щодо встановлення опіки та піклування над дітьми. За цим законопроєктом пропонується зберегти такі сімейні форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, як прийомна сім'я і дитячий будинок сімейного типу. Так, згідно зі ст. 1695 проєкту ЦК України «прийомна сім'я – це сім'я, яка добровільно взяла на виховання та для спільного проживання від одного до шести дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування» [14]. Натомість, відповідно до ст. 256^1 СК України «прийомна сім'я – сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» [13]. Отже, в процесі рекодифікації цивільного законодавства України пропонується збільшити кількість дітей до шести, які можуть виховуватися в прийомній сім'ї.

Відповідно до ст. 1699 проєкту ЦК України «дитячий будинок сімейного типу – це окрема сім'я, створена за бажанням подружжя або особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейного виховання та для спільного проживання не менше семи дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування» [14]. Згідно зі ст. 1700 проєкту ЦК України «батьки-вихователі – це подружжя або особа, яка не перебуває у шлюбі, що взяли на виховання та для спільного проживання дітей-сиріт,

дітей, позбавлених батьківського піклування. Батьки-вихователі мають обов'язки щодо виховання та розвитку дітей, встановлені главою 100 цього Кодексу. Батьками-вихователями не можуть бути особи, визначені статтею 1660 цього Кодексу. Батькам-вихователям для потреб дитячого будинку сімейного типу позачергово надають обладнаний індивідуальний житловий будинок або багатокімнатну квартиру за нормами, встановленими законодавством, а також спеціально обладнаний транспортний засіб для перевезення дітей» [14]. Пропозиція щодо надання батькам-вихователям крім індивідуального житлового будинку або багатокімнатної квартири ще й спеціально обладнаного транспортного засобу для перевезення дітей є слушною, враховуючи, що це сприятиме забезпеченню права дитини на достатній життєвий рівень, на фізичний і духовний розвиток, навчання.

Стаття 1574 проєкту ЦК України визначає права і обов'язки особи, яка взяла у свою сім'ю дитину, щодо її виховання: «Особа, яка взяла у свою сім'ю дитину-сироту, дитину, позбавлену батьківського піклування, або дитину, яку залишили без батьківського піклування (тимчасове фактичне виховання), а також особа, у сім'ю якої орган опіки та піклування тимчасово влаштував таку дитину, має права і обов'язки щодо виховання дитини та її захисту відповідно до приписів статей 1544–1547 цього Кодексу» [14]. Отже, цей законопроєкт безпосередньо не відносить фактичне виховання до форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Проте, за своєю сутністю фактичне виховання дитини є сімейною формою виховання дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. У цьому контексті варто підтримати позицію В. Борисової, про яку вже зазначалось вище, що форми сімейного влаштування дитини, яка опинилася у складних життєвих умовах, і які врегульовані на рівні закону, не є вичерпними. Крім того, В. Борисова зазначає, що фактичне виховання може бути охарактеризоване як прийняття особою – фактичним вихователем добровільного обов'язку постійного виховання та утримання дитини, яка втратила батьківське піклування – вихованцем, що не пов'язане з юридичним оформленням усиновлення, опіки або піклування, патронату, створення прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу [9, с. 136].

Варто зазначити, що істотні зміни в правовому регулюванні відносин щодо влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, передбачено проєктом Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів захисту дітей і забезпечення їхнього права на сімейне виховання (реєстр. № 15438 від 22.07.2026) [15]. Стаття 2561 цього законопроєкту передбачає, що «прийомна сім'я – сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до восьми (крім випадку, коли усі прийомні діти є рідними братами та сестрами, кількість яких перевищує вісім осіб) дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Для задоволення потреб дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують особливих умов виховання та догляду, утворюються спеціалізовані прийомні сім'ї. Напрями спеціалізації прийомних сімей, умови їх створення та функціонування встановлюються Кабінетом Міністрів України. У разі створення прийомної сім'ї особою, яка не перебуває у шлюбі, або спеціалізованої прийомної сім'ї догляд та виховання дітей в прийомній сім'ї здійснюється за участі помічника прийомних батьків. Критерії визначення потреби в залученні помічника прийомних батьків до догляду та виховання дітей в прийомній сім'ї встановлюються Кабінетом Міністрів України» [15]. Вбачається, що більш диспозитивно мають бути викладені положення щодо участі помічника прийомних батьків у разі створення прийомної сім'ї особою, яка не перебуває в шлюбі. У такому випадку можливим має бути залучення помічника прийомних батьків до виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Крім того, законопроєктом (реєстр. № 15438 від 22.07.2026) пропонується з 1 січня 2027 року не здійснювати створення нових дитячих будинків сімейного типу. Така пропозиція є неприйнятною, зважаючи на те, що наведені вище статистичні дані щодо функціонування

ДБСТ нині в Україні свідчать про їх ефективність і «життєздатність», оскільки до них влаштовують значну кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Враховуючи, що за чинним законодавством України розмір грошового забезпечення батькам-вихователям обчислюється так само, як і прийомним батькам, не вбачається доцільності припинення з 1 січня 2027 року створення дитячого будинку сімей ного типу.

Висновки. Розгляд сучасних тенденцій в правовому регулюванні відносин з влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, надає підстави виснувати, що доцільно підтримати положення проєкту ЦК України щодо збереження традиційних підходів до форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, удосконалюючи окремі елементи такого правового регулювання. Зокрема, доцільно підтримати пропозицію, що батькам-вихователям для потреб дитячого будинку сімейного типу необхідно позачергово надавати обладнаний індивідуальний житловий будинок або багатокімнатну квартиру за нормами, встановленими законодавством, а також спеціально обладнаний транспортний засіб для перевезення дітей. Недоцільно відмовлятися від створення дитячих будинків сімейного типу, як пропонується проєктом Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів захисту дітей і забезпечення їхнього права на сімейне виховання (реєстр. № 15438 від 22.07.2026). Доцільно до сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, віднести фактичне виховання дитини.

Подальше дослідження наукових підходів, правозастосовної практики, законодавства України щодо форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в контексті визначення напрямів удосконалення правового регулювання відносин з сімейного виховання дитини сприятиме забезпеченню найкращих інтересів дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 02.07.2026).

2. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021/card4#History (дата звернення: 02.07.2026).

3. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 року № 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text (дата звернення: 02.07.2026).

4. Звіт про підсумки діяльності Державної служби України у справах дітей за 2025 рік. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2025/zvit-kids-2025.pdf (дата звернення: 02.07.2026).

5. Про схвалення Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 роки та затвердження операційного плану заходів на 2024–2026 роки з її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2024 р. № 1201-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 12.07.2026).

6. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2025 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2025 (дата звернення: 12.07.2026).

7. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2024 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024 (дата звернення: 12.07.2026).

8. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2021 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21 (дата звернення: 12.07.2026).

9. Борисова В. Проблемні питання форм сімейного влаштування дитини, що залишилися без батьківського піклування, за законодавством України. *Право України*. 2019. № 2. С. 133–147.

10. Красник К. С. Форми здійснення права особи на сім'ю за сімейним законодавством України : дис. …доктора філософії : 081 «Право» / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020. 202 с.

11. Романюк У. В. Патронат як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Хмельницький університет управління та права. Хмельницький, 2018. 225 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0418U005225/ (дата звернення: 20.07.2026).

12. Токарчук Л. М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї : дис. … доктора юрид. наук : 12.00.03 / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. 495 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0521U101736/ (дата звернення: 20.07.2026).

13. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 12.07.2026).

14. Проєкт Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09.04.2026). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення: 25.07.2026).

15. Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів захисту дітей і забезпечення їхнього права на сімейне виховання (реєстр. № 15438 від 22.07.2026). URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/1039903a-de1d-4f5f-948e-57dea2a75f2d (дата звернення: 20.08.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 341.9.018
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.10

ПРИНЦИПИ ТА ПІДХОДИ ЩОДО РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО У СВІТЛІ РЕКОДИФІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Міловська Надія Василівна,
orcid.org/0000-0001-9150-018X
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Перевертун Оксана Володимирівна,
orcid.org/0009-0003-0283-5781
науковий співробітник відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті визначено основні принципи та підходи щодо розвитку законодавства України про міжнародне приватне право, використання яких дозволить сформувати сучасну, цілісну та адаптивну модель міжнародного приватного права, здатну ефективно функціонувати в умовах європейської інтеграції, цифровізації та ускладнення приватного обороту.

Встановлено, що важливим чинником модернізації законодавства України про міжнародне приватне право, що передбачає упорядкування системи нормативно-правових актів і чинних міжнародних договорів України, а також підвищення ефективності дії колізійних норм у відносинах з іноземним елементом, виступають сучасні міжнародні та європейські тенденції розвитку міжнародного приватного права і законодавства, а також стан міжнародної уніфікації норм приватного права.

Обгрунтовано, що у контексті рекодифікації цивільного законодавства України розгляд міжнародного приватного права як органічної складової приватноправової системи, що відображено у проєкті Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09 квітня 2026 р.), має важливе методологічне значення для забезпечення єдності понятійного апарату, сприяння узгодженості загальних та спеціальних норм, поширення на міжнародні приватноправові відносини єдиних засад приватного права, зокрема добросовісності, автономії волі, юридичної визначеності тощо.

Зроблено висновок, що у світлі рекодифікаційних процесів основними принципами розвитку міжнародного приватного права, які визначають його ціннісну та нормативну основу, мають стати принципи: системності та внутрішньої узгодженості міжнародного приватного права із загальною системою приватного права; європеїзації колізійного регулювання; автономії волі, поєднаної із належними межами її здійснення; балансу приватних і публічних інтересів, зокрема через інструменти публічного порядку та надімперативних норм; захисту слабкої сторони у міжнародних приватноправових відносинах; оптимального співвідношення правової визначеності та гнучкості правових норм; матеріалізації колізійних норм; диференціації правового регулювання залежно від характеру міжнародних приватноправових відносин; адаптації до умов цифровізації цивільного обороту.

Ключові слова: *рекодифікація, цивільне законодавство, правове регулювання, міжнародне приватне право, приватноправові відносини, колізійна норма, принципи права, євроінтеграція.*

Milovska Nadiia, Perevertun Oksana. Principles and Approaches to the Development of Ukrainian Legislation on Private International Law in the Light of Recodification Processes

In the article the main principles and approaches to the development of Ukrainian legislation on private international law are defined, the use of which will allow the formation of a modern, holistic and adaptive model of private international law, capable of functioning effectively in the conditions of European integration, digitalization and the complication of private turnover.

It has been established that an important factor in the modernization of the legislation of Ukraine on private international law, which involves streamlining the system of regulatory legal acts and current international treaties of Ukraine, as well as increasing the effectiveness of conflict of laws rules in relations with a foreign element, are modern international and European trends in the development of private international law and legislation, as well as the state of international unification of private law norms.

It is substantiated that in the context of the recodification of the civil legislation of Ukraine, the consideration of international private law as an organic component of the private law system, which is reflected in the draft Civil Code of Ukraine (reg. No. 15150 dated April 9, 2026), is of important methodological importance for ensuring the unity of the conceptual apparatus, promoting the consistency of general and special norms, and extending the uniform principles of private law to international private law relations, in particular good faith, autonomy of will, legal certainty etc.

It is concluded that in the light of the recodification processes, the main principles of the development of international private law, which determine its value and normative basis, should be the principles of: systematicity and internal consistency of international private law with the general system of private law; Europeanization of conflict of laws regulation; autonomy of will combined with appropriate limits of its exercise; balance of private and public interests, in particular through instruments of public order and superimperative norms; protection of the weak party in international private law relations; optimal ratio of legal certainty and flexibility of legal norms; materialization of conflict of laws norms; differentiation of legal regulation depending on the nature of international private law relations; adaptation to the conditions of digitalization of civil turnover.

Key words: *recodification, civil legislation, legal regulation, international private law, private law relations, conflict of laws rule, principles of law, European integration.*

Сучасний етап розвитку приватного права України характеризується масштабним процесом рекодифікації, обумовленим не лише необхідністю усунення внутрішніх суперечностей та прогалин у чинному законодавстві, а й трансформацією самого характеру приватноправових відносин. У цьому контексті вагомим чинником модернізації та розвитку національного цивільного законодавства, невід'ємною частиною якого є законодавство про міжнародне приватне право, виступає європейська тенденція до уніфікації та гармонізації приватноправового регулювання.

Сьогодні приватноправові відносини з іноземним елементом регулюються Законом України «Про міжнародне приватне право» № 2709-IV від 23 червня 2005 р. [1], двадцятирічний досвід застосування якого засвідчив потребу у його оновленні з урахуванням євроінтеграційних процесів, розвитку цифрових технологій та необхідності забезпечення системності приватноправового законодавства.

У цьому контексті проєкт Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09 квітня 2026 р.) [2] передбачає не фрагментарне внесення змін до чинного цивільного законодавства, а його комплексну рекодифікацію та системне оновлення. У структурі даного проєкту передбачено дев'ять книг, серед яких окрема книга восьма – «Право приватне міжнародне», що свідчить про те, що розвиток міжнародного приватного права доцільно розглядати не як ізольоване вдосконалення колізійного регулювання, а як складову загальної трансформації приватного права України. У зв'язку з цим, актуальним є визначення не лише конкретних новел майбутнього регулювання, а передусім принципів і підходів, на яких має ґрунтуватися подальший розвиток законодавства України про міжнародне приватне право.

Проблематика приватноправових відносин з іноземним елементом, що відображена у наукових працях В. В. Балдинюка, М. М. Богуславського, Е. М. Грамацького,

О. С. Довгерта, В. Я. Калакури, В. І. Кисіля, С. Г. Кузьменка, Р. А. Майданика, І. В. Мироненка, К. Г. Цірат та інших, потребує подальшого ґрунтовного дослідження з метою вироблення ефективного механізму їх правового регулювання та забезпечення належної систематизації законодавства України про міжнародне приватне право.

Метою статті є визначення основних принципів та підходів щодо розвитку законодавства України про міжнародне приватне право у світлі рекодифікаційних процесів.

Важливим чинником модернізації законодавства України про міжнародне приватне право, що передбачає упорядкування системи нормативно-правових актів і чинних міжнародних договорів України, а також підвищення ефективності дії колізійних норм у відносинах з іноземним елементом, виступають сучасні міжнародні та європейські тенденції розвитку міжнародного приватного права і законодавства, а також стан міжнародної уніфікації норм приватного права [3, с. 29].

Моделі оптимальної регламентації для багатьох сфер приватноправових відносин сьогодні передбачаються численними директивами і регламентами ЄС, міжнародними документами, серед яких надзвичайно важливими в аспекті модернізації та розвитку українського колізійного законодавства є сучасні регламенти ЄС у цій сфері (Рим I [4], Рим II [5], Рим III [6], Рим IV [7], Брюссель I [8], Брюссель II bis [9], Брюссель II-ter [10], Регламент (ЄС) № 2016/1103 [11], Регламент (ЄС) № 2016/1104 [12] тощо), які фактично створили європейську кодифікацію міжнародного приватного права. Особливе місце у процесі оновлення вітчизняного законодавства про міжнародне приватне право належать конвенціям Гаазької конференції міжнародного приватного права [13], якими охоплено широке коло питань як у сфері міжнародного цивільного процесу, сімейного, спадкового права, так й окремих аспектів права міжнародних комерційних контрактів [14, с. 27].

Принципові ідеї вищезгаданих уніфікаційних актів полягають у законодавчому розширенні та поглибленні базових ідей міжнародних та зарубіжних національних новітніх кодифікацій міжнародного приватного права, а саме: зміцненні приватноправових засад колізійного права шляхом розширення його диспозитивності, підвищенні регулятивних можливостей колізійних норм з урахуванням сучасних європейських правових традицій, наданні колізійним нормам більшої гнучкості з одночасним збереженням їхньої визначеності, «матеріалізації» вибору права, використанні одновекторного підходу до вирішення колізійних питань.

Безперечно, розширення участі України у міжнародних договорах, євроінтеграційні процеси та збільшення загальної кількості правовідносин, ускладнених іноземним елементом, актуалізують потребу у вдосконаленні законодавчого врегулювання та гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами. Водночас при реформуванні міжнародного приватного права важливо враховувати національні особливості та потреби українського суспільства.

У контексті рекодифікації цивільного законодавства України міжнародне приватне право пропонується розглядати як органічну складову приватноправової системи, а не як автономний масив спеціального законодавства. Такий підхід має важливе методологічне значення, оскільки забезпечує єдність понятійного апарату приватного права, сприяє узгодженості загальних та спеціальних норм, дозволяє поширити на міжнародні приватноправові відносини єдині засади приватного права, зокрема принципи добросовісності, автономії волі, юридичної визначеності, балансу приватних і публічних інтересів. Така модель відповідає європейській тенденції розглядати міжнародне приватне право як складову системи приватного права. Так, А. С. Довгерт послідовно обґрунтовує необхідність включення міжнародного приватного права до структури Цивільного кодексу та визначає це як один із основних напрямів рекодифікації [15, с. 224]. Саме цей підхід відображений у проєкті Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09 квітня 2026 р.), у якому передбачено окрему книгу восьму «Право приватне міжнародне». Водночас функціональна специфіка міжнародного приватного права, яка пов’язана із необхідністю вибору між різними правопорядками та координацією юрисдикцій, обу-

мовлює важливість поєднання системної інтеграції міжнародного приватного права в Цивільний кодекс із функціональною автономністю його колізійних та юрисдикційних механізмів.

Таким чином, одним із ключових принципів розвитку законодавства про міжнародне приватне право виступає принцип системності та внутрішньої узгодженості. Його реалізація передбачає, що правила міжнародного приватного права повинні бути узгоджені із загальними положеннями цивільного права щодо правочинів, договорів, юридичних осіб, представництва, позовної давності, захисту цивільних прав тощо з метою забезпечення концептуальної цілісності, системності, єдності та передбачуваності приватноправового регулювання [16, с. 80].

Важливим принципом міжнародного приватного права є принцип автономії волі, сутність якого полягає у визнанні за сторонами можливості визначати право, яке регулюватиме їхні договірні відносини [17, с. 108; 18, с. 93]. У цьому контексті слід зазначити, що проєкт Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09 квітня 2026 р.) передбачає подальше посилення автономії волі сторін. Особливістю запропонованого підходу є можливість орієнтації не лише на право конкретної держави, а й на засади права транснаціонального характеру та торговельні звичаї – lex mercatoria. Одночасно передбачаються механізми обмеження такої автономії за допомогою категорій публічного порядку та надімперативних норм. Проєкт Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09 квітня 2026 р.) пропонує розглядати ці механізми як інструменти захисту фундаментальних засад українського правопорядку та критичних публічних інтересів, не допускаючи при цьому необґрунтованого обмеження договірної свободи. Саме такий баланс має стати одним із центральних принципів подальшого розвитку українського міжнародного приватного права [19, с. 441]. Тобто, перспективним підходом у розвитку колізійного законодавства є збалансування автономії волі, за якої свобода вибору права поєднується із системою необхідних імперативних обмежень [20, с. 214], застосування яких має бути винятковим і обґрунтованим, оскільки надмірне використання таких застережень може нівелювати саму функцію колізійного права.

Важливим для розвитку законодавства про міжнародне приватне право є й принцип захисту слабкої сторони. Сучасне міжнародне приватне право поступово відходить від класичної нейтральної моделі колізійного регулювання, за якої основним завданням є лише визначення найбільш тісного зв'язку із певним правопорядком. Розвиток міжнародного приватного права має ґрунтуватися на диференційованому захисті учасників, які перебувають у нерівному становищі. Це означає, що формальна рівність сторін не завжди є достатньою підставою для застосування однакових колізійних правил. Особливого захисту потребують, зокрема, споживач, працівник, дитина та інші учасники відносин, у яких існує об'єктивна нерівність переговорних можливостей. Цей підхід безпосередньо відображений у книзі восьмій проєкту Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09 квітня 2026 р.).

Учасники міжнародних приватноправових відносин повинні мати можливість передбачити, яке право застосовуватиметься до їх відносин, який суд може розглядати спір і за яких умов відповідне рішення може бути визнане та виконане в іншій державі. Водночас визначеність не повинна перетворюватися на надмірну формалізацію колізійного регулювання. Саме тому важливим є принцип поєднання юридичної визначеності та гнучкості у міжнародному приватному праві, який передбачає, що сучасна модель має забезпечити баланс між передбачуваністю правового регулювання та формалізацією колізійних норм. Для цього, як зазначає А. С. Довгерт, «необхідно більш ефективно використовувати критерій «найтіснішого зв'язку», який дозволяє врахувати конкретні обставини правовідносин» [21, с. 81]. Завдання міжнародного приватного права полягає не лише в тому, щоб технічно відповісти на питання: право якої держави застосовується? Воно має також враховувати характер правовідносин, інтереси сторін та необхідність справедливого результату. А тому важливою є матеріалізація міжнародного приватного права.

Серед напрямів рекодифікації А. С. Довгерт також називає розвиток одновек-

торного підходу до вирішення колізійного питання [15, с. 235]. Суть цього підходу полягає у тому, що в певних випадках законодавець не залишає вибір права відкритим, а встановлює обов'язкове застосування власного права з огляду на характер відповідних правовідносин або захист фундаментального публічного інтересу. Тому одним із завдань рекодифікації є визначення чітких меж між двостороннім колізійним регулюванням, автономією волі та одновекторним регулюванням.

Важливою є також адаптація міжнародного приватного права до умов цифровізації. Сучасні відносини дедалі частіше виникають щодо цифрового контенту, цифрових прав, віртуальних активів, електронних правочинів, безготівкових коштів, міжнародних платформ. Тому законодавство має бути достатньо технологічно нейтральним і водночас адаптивним, щоб нові технології не створювали прогалин у колізійному регулюванні. У цьому контексті слід відзначити, що проєкт Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09 квітня 2026 р.) демонструє рух саме в цьому напрямі, передбачаючи спеціальні рішення щодо сучасних об'єктів приватного права.

Таким чином, рекодифікаційні процеси відкривають принципово новий етап розвитку законодавства України про міжнародне приватне право, модернізація якого має здійснюватися не шляхом оновлення окремих колізійних норм, а на основі зміни системної моделі його правового регулювання, що відображено у проєкті Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09 квітня 2026 р.). При цьому основними принципами розвитку міжнародного приватного права, які визначають його ціннісну та нормативну основу, мають стати принципи: системності та внутрішньої узгодженості міжнародного приватного права із загальною системою приватного права; європеїзації колізійного регулювання; автономії волі, поєднаної із належними межами її здійснення; балансу приватних і публічних інтересів, зокрема через інструменти публічного порядку та надімперативних норм; захисту слабкої сторони у міжнародних приватноправових відносинах; оптимального співвідношення правової визначеності та гнучкості правових норм; матеріалізації колізійних норм; диференціації правового регулювання залежно від характеру відносин; адаптації до умов цифровізації. Використання зазначених принципів та підходів дозволить сформувати сучасну, цілісну та адаптивну модель міжнародного приватного права України, здатну ефективно функціонувати в умовах європейської інтеграції, цифровізації та ускладнення приватного обороту.

Конфлікт інтересів. Міловська Надія Василівна є є членом редакційної колегії журналу. Для забезпечення незалежності редакційного процесу рукопис розглядався редактором, який не мав конфлікту інтересів з автором. Автор не брав участі у відборі рецензентів, процесі рецензування та прийнятті рішення щодо публікації статті. Рукопис пройшов стандартну процедуру подвійного сліпого рецензування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709–15#Text (дата звернення: 15.08.2026).

2. Проєкт Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09 квітня 2026 р.). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення: 15.08.2026).

3. Довгерт А.С. Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту. *Право України.* 2019. № 1. С. 27–41. DOI: 10.33498/louu-2019-01-027

4. Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту та Ради «Про право, яке підлягає до застосування щодо договірних зобов'язань («Рим I»)» від 17 червня 2008 р. URL: https://zakononline.ua/documents/show/287485___287550 (дата звернення: 15.08.2026).

5. Регламент (ЄС) № 864/2007 Європейського Парламенту та Ради «Про право, що застосовується до недоговірних зобов'язань («Рим II»)» від 11 липня 2007 р. URL: https://eurlex.europa.eu/eli/reg/2007/864/oj/eng (дата звернення: 15.08.2026).

6. Council Regulation (EU) No 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2010/1259/oj/eng (last accessed: 15.08.2026).

7. Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/650/oj/eng (last accessed: 15.08.2026).

8. Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1215/oj/eng (last accessed: 15.08.2026).

9. Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility. URL: http://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2003/2201/oj (last accessed: 15.08.2026).

10. Council Regulation (EU) 2019/1111 of 25 June 2019 on jurisdiction, the recognition and enforcement of decisions in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, and on international child abduction. URL: https://eur-lex. europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L:2019:178:FULL (last accessed: 15.08.2026).

11. Council Regulation (EU) 2016/1103 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of matrimonial property regimes. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/1103/oj/eng (last accessed: 15.08.2026).

12. Council Regulation (EU) 2016/1104 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of the property consequences of registered partnerships. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/1104/oj/eng (last accessed: 15.08.2026).

13. Міжнародні документи (Гаазька конференція з міжнародного приватного права). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/c892 (дата звернення: 15.10.2025).

14. Цірат К. Г. Автономія волі сторін у Гаазьких Принципах вибору права у міжнародних комерційних договорах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2018. 231 с.

15. Довгерт А. С. Основні напрями рекодифікації міжнародного приватного права в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2023. Т. 30. № 3. С. 221–241. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-3-221

16. Міловська Н. В., Перевертун О. В. Напрями розвитку законодавства про міжнародне приватне право в контексті оновлення Цивільного кодексу України. *Нове українське право.* 2025. № 4. С. 77–82. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.9

17. Кисіль В. І. Міжнародне приватне право: питання кодифікації. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ: Україна, 2005. 480 с.

18. Кисіль В. І. Сучасні тенденції кодифікації міжнародного приватного права. *Право України.* 2014. № 2. С. 89–104.

19. Грамацький Е. М. Рекодифікація та міжнародне приватне право: до питання принципів. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 440–444. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.86

20. Марченко Д. Автономія волі сторін та імперативні вимоги до форми договору в міжнародному приватному праві: колізійні аспекти. *Юридичний вісник*. 2025. № 2. С. 211–217. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2025.23

21. Довгерт А. С. Міжнародне приватне право: зміна концепції. Київ: Алерта, 2024. 256 с.

Дата першого надходження статті до видання: 05.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.122(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.11

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДЕРЖАВИ ЯК УЧАСНИКА ПРИВАТНОПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Олешко Олег Михайлович,
orcid.org/0009-0004-9097-1325
доктор філософії у галузі права, адвокат

У статті досліджено сучасні підходи до визначення цивільно-правового статусу держави як учасника приватноправових відносин в умовах рекодифікації цивільного законодавства України. Обґрунтовано, що чинна законодавча модель, відповідно до якої держава визнається особливим учасником цивільних відносин, сформувалася під впливом радянської цивілістичної доктрини та не повною мірою відповідає сучасній концепції приватного права, оскільки не забезпечує внутрішньої системності інституту суб'єктів цивільного права. Проаналізовано доктринальні підходи до визначення цивільної правосуб'єктності держави, а також аргументи на користь визнання держави юридичною особою публічного права як найбільш послідовної цивілістичної конструкції її участі у приватноправових відносинах. Увагу присвячено порівняльно-правовому аналізу законодавства та доктрини Німеччини, Франції та Румунії, який засвідчив, що сучасні європейські правопорядки виходять із єдиної концептуальної моделі, відповідно до якої держава бере участь у цивільному обороті як юридична особа публічного права, а участь у приватноправових відносинах не змінює її правової природи. На підставі аналізу положень проєкту ЦК України встановлено, що законодавець пропонує концептуально новий підхід до визначення цивільно-правового статусу держави, який полягає у відмові від конструкції держави як особливого учасника цивільних відносин та її інтеграції до загальної системи юридичних осіб шляхом визнання юридичною особою публічного права. Доведено, що проєкт ЦК України не обмежується формальним закріпленням нового статусу держави, а вперше на рівні кодифікованого акта приватного права визначає загальні засади участі юридичних осіб публічного права у приватних відносинах, закріплює юридичні критерії їх кваліфікації та встановлює загальні правила застосування до них цивільного законодавства. Зроблено висновок, що запропонована модель відповідає сучасним європейським тенденціям розвитку приватного права, сприяє забезпеченню внутрішньої системності цивільного законодавства, підвищенню рівня правової визначеності та гармонізації національного приватного права із правом держав – членів ЄС.

Ключові слова: *держава, цивільно-правовий статус держави, юридична особа публічного права, правосуб'єктність, цивільні правовідносини, суб'єкт публічної влади.*

Oleshko Oleh. Modern approaches to determining the civil law status of the state as a participant in private law relations

The article examines contemporary approaches to determining the civil law status of the state as a participant in private legal relations in the context of the recodification of the civil legislation of Ukraine. It is substantiated that the current legislative model, according to which the state is recognised as a special participant in civil relations, was formed under the influence of Soviet civil law doctrine and does not fully comply with the modern concept of private law, as it fails to ensure the internal coherence of the system of subjects of civil law. The study analyses doctrinal approaches to the legal personality of the state and the arguments supporting the recognition of the state as a legal entity under public law as the most consistent legal framework for its participation in private legal relations. Particular attention is paid to a comparative legal analysis of the legislation and legal doctrine of Germany, France and Romania, which demonstrates that contemporary European legal systems are based on a common conceptual model under which

the state participates in civil transactions as a legal entity under public law, while its participation in private legal relations does not alter its legal nature. Based on the analysis of the Draft Civil Code of Ukraine, it is established that the legislator proposes a fundamentally new approach to determining the civil law status of the state by abandoning the concept of the state as a special participant in civil relations and integrating it into the general system of legal entities through its recognition as a legal entity under public law. It is demonstrated that the Draft Civil Code of Ukraine is not limited to the formal recognition of the state's new legal status. Instead, for the first time at the level of a codified act of private law, it establishes the general principles governing the participation of legal entities under public law in private legal relations, defines the legal criteria for their classification, and sets out the general rules for the application of civil legislation to such entities. The article concludes that the proposed model is consistent with contemporary European trends in the development of private law, contributes to the internal coherence of civil legislation, enhances legal certainty, and promotes the harmonisation of Ukrainian private law with the legal systems of the Member States of the European Union.

Key words: *state, civil law status of the state, legal entity under public law, legal personality, civil legal relations, public authority entity.*

Обраний Україною геополітичний курс на європейську інтеграцію обумовлює необхідність проведення цілого комплексу масштабних реформ у всіх сферах суспільного життя, серед яких особливе місце посідає реформування приватного права. Одним із ключових напрямів цього процесу є рекодифікація цивільного законодавства, що передбачає не лише оновлення його нормативного змісту, а й переосмислення концептуальних засад цивільно-правового регулювання відповідно до сучасних європейських підходів задля того, щоб сучасне цивільне право України стало «дійсно приватним у всіх своїх багатогранних проявах, європейським і повноцінно гармонізованим, комфортним для кожної людини і суспільства, зручним у його застосуванні», тобто таким, яке б відповідало базовим людським цінностям і створювало надійне підґрунтя для подальшого прогресивного суспільного розвитку України. Як зазначають дослідники, «проведення рекодифікації ЦК України за сучасним «європейським сценарієм» потребує логіка подальшої трансформації суспільства, зокрема формування правдивої й ефективної ринкової економіки як невід'ємної складової громадянського суспільства та євроінтеграційна спрямованість всіх компонентів суспільства» [1, с. 26; 28–29].

Чи не найважливішим на сьогодні результатом багаторічного процесу рекодифікації цивільного права стало ухвалення Верховною Радою України 28 квітня 2026 року проєкту ЦК України у першому читанні, що засвідчило перехід від доктринального обговорення концептуальних засад оновлення цивільного законодавства до їх практичної законодавчої реалізації. Аналіз проєкту ЦК України свідчить про те, що вітчизняний законодавець не обмежується модернізацією окремих інститутів приватного права, а пропонує перегляд низки фундаментальних цивілістичних конструкцій, серед яких особливе місце посідає трансформація концепції цивільно-правового статусу держави як специфічного суб'єкта приватних правовідносин.

Перш, ніж перейти до з'ясування сутності запропонованих змін, на наш погляд, доцільно насамперед звернутися до поточного законодавчого підходу щодо визначення засад цивільно-правового статусу держави. Зауважимо, що останній ґрунтується на положеннях ч. 2 ст. 2 ЦК України, згідно з якими держава Україна, так само, як Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права, визнаються учасниками цивільних відносин [2]. Аналіз вищенаведеної норми спонукає до низки важливих висновків. По-перше, вітчизняний законодавець не відносить державу до юридичних осіб, та, визнаючи її суб'єктом публічного права, таким чином, виокремлює її в самостійну категорію учасників цивільних відносин поряд з іншими публічно-правовими утвореннями. По-друге, цивільно-правовий статус держави визначається не через її організаційно-правову форму, а через участь у цивільних відносинах як самостійного суб'єкта права. Саме на такій законодавчій конструкції ґрунтується традиційний для української цивілістики підхід до розуміння держави як

особливого учасника цивільних відносин. Зауважимо, що такий підхід був сформований ще в радянській цивілістичній доктрині, представники якої, хоч і стверджували, що держава є суб'єктом цивільного права, проте заперечували можливість сприйняття її як юридичної особи, виходячи з того, що «до держави не можуть бути застосовані всі ті положення, які характеризують саме юридичну особу, а саме з точки зору характеру і змісту їх право та дієздатності, порядку їх виникнення, припинення» [3, с. 314].

Разом з тим, на наш погляд, традиційний підхід до визначення цивільно-правового статусу держави, сформований у межах радянської цивілістичної доктрини та відтворений у чинному ЦК України, потребує переосмислення. Вказане обґрунтовується насамперед тим, що покладена в його основу концепція держави як особливого учасника цивільних відносин не забезпечує належної системності у визначенні її місця серед суб'єктів цивільного права, штучно відокремлюючи державу від загальної конструкції юридичної особи, незважаючи на те, що, вступаючи у цивільні відносини, вона фактично реалізує цивільну правосуб'єктність через уповноважені органи та бере участь у цивільному обороті на засадах юридичної рівності з іншими його учасниками, що знаходить своє закріплення у ч. 1 ст. 167 ЦК України. У зв'язку із цим у сучасній цивілістичній доктрині впродовж тривалого часу обґрунтовується доцільність перегляду традиційних підходів до визначення цивільно-правового статусу держави.

Так, М. В. Шелест зазначає, що, «застосовуючи радянську цивілістичну доктрину до сучасних цивільних відносин видається зрозумілим, що деякі її положення сьогодні не мають практичної значимості. Мова йде про те, чи необхідно визнавати державу в якості особливого суб'єкта цивільного права, чи необхідно продовжувати наукові розвідки в напрямку пошуку «звичайних» загальновизнаних цивілістичних конструкцій для держави – учасника цивільних відносин» [4, с. 677]. Наголошує на необхідності закріплення за державою цивільно-правового статусу юридичної особи публічного права й І. В. Спасибо-Фатєєва, яка стверджує, що для участі в цивільних правовідносинах держава має набути певної форми, притаманної суб'єктам приватного права. При цьому таким самим суб'єктом, якими є суб'єкти цивільного права – це єдина можливість для держави приймати участь в цивільних правовідносинах [5, с. 96–97].

Потреба у перегляді традиційних підходів до визначення цивільно-правового статусу держави як учасника цивільних правовідносин додатково зумовлюється сучасними процесами європейської інтеграції України та необхідністю гармонізації національного приватного права з європейськими законодавчими підходами. Так, наприклад, у праві Федеративної Республіки Німеччина не використовується конструкція держави як «особливого учасника цивільних відносин». Натомість Федеративна Республіка Німеччина, федеральні землі, райони та громади розглядаються як територіальні корпорації (Gebietskörperschaften), які є одним із видів юридичних осіб публічного права. Німецька правова доктрина виходить із того, що юридичні особи публічного права набувають правоздатності на підставі федерального або земельного законодавства, звичаєвого права чи інших передбачених законом юридичних фактів, а також мають здатність набувати цивільних прав і обов'язків та брати участь у приватноправових відносинах [6]. Саме такий підхід традиційно підтримується й представниками німецької правової доктрини, зокрема Г. Маурером та К. Вальдгоффом, які відносять Федеративну Республіку Німеччина, федеральні землі, райони та громади до територіальних корпорацій публічного права (Gebietskörperschaften), що становлять один із видів юридичних осіб публічного права [7, с. 5].

Подібний підхід простежується й у Франції, де держава також не наділяється статусом особливого учасника цивільних правовідносин, а традиційно визнається юридичною особою публічного права. Французька правова доктрина, як зазначає О. Майєр, виходить із того, що держава є первинною юридичною особою публічного права, від якої походить здійснення публічної влади, тоді як територіальні громади та інші публічні утворення також наділяються статусом юридичних

осіб публічного права. При цьому визначальним критерієм віднесення суб'єкта до юридичних осіб публічного права є не характер окремих правовідносин, у яких він бере участь, а його призначення щодо здійснення публічного управління [8]. У Франції юридична особа публічного права розглядається самостійним носієм прав та обов'язків, незалежним від осіб, які входять до її складу, а держава як юридична особа публічного права суверенно здійснює законодавчу, виконавчу та судову владу на визначеній території. Водночас, як наголошують дослідники, участь держави у приватноправових, зокрема цивільних, відносинах не змінює її правової природи як юридичної особи публічного права [9].

Показовим у контексті трансформації підходів до визначення цивільно-правового статусу держави є досвід Румунії, де відповідні концептуальні зміни знайшли своє відображення у положеннях Цивільного кодексу. Так, відповідно до ст. 189 ЦК Румунії юридичні особи поділяються на юридичних осіб публічного та приватного права, а ст. 223 цього Кодексу встановлює, що держава бере участь у цивільних правовідносинах від власного імені через Міністерство фінансів або інший уповноважений законом орган [10]. Аналіз зазначених положень у сучасній румунській доктрині дає підстави для висновку, що законодавець виходить із розуміння держави як юридичної особи публічного права, наділеної самостійною правосуб'єктністю, що реалізується через систему уповноважених державних органів та надає їй можливість брати участь у цивільному обороті без зміни своєї правової природи. З цього приводу румунські дослідники, обґрунтовуючи концепцію єдності правосуб'єктності держави, зазначають, що здійснення державою як публічно-владних, так і приватноправових функцій не свідчить про існування двох окремих юридичних особистостей, а лише відображає реалізацію єдиної юридичної особи публічного права у різних сферах правового регулювання [11, с. 16]. Відтак вбачається, що участь держави у цивільних правовідносинах не трансформує її правовий статус, а лише зумовлює застосування до відповідних відносин норм приватного права.

Наведений порівняльно-правовий аналіз законодавчих та доктринальних підходів до визначення цивільно-правового статусу держави дає підстави стверджувати, що сучасні європейські правопорядки виходять із єдиної концептуальної моделі визначення цивільної правосуб'єктності держави, за якої вирішальне значення має не особливий характер її участі у приватноправових відносинах, а належність держави до самостійної категорії юридичних осіб публічного права. Вбачається, що за такого підходу цивільні правовідносини розглядаються лише як одна із форм реалізації цивільної правосуб'єктності держави, тоді як її правова природа залишається незмінною незалежно від характеру здійснюваних функцій чи правового режиму конкретних відносин. Саме такий концептуальний підхід, що забезпечує єдність конструкції юридичної особи та внутрішню узгодженість системи суб'єктів цивільного права, на наш погляд, є важливим орієнтиром для подальшого розвитку вітчизняного цивільного законодавства в умовах його рекодифікації.

За цих умов особливого значення набуває забезпечення внутрішньої системності цивільного законодавства та уніфікація правового статусу суб'єктів цивільного права. У цьому контексті все більшої підтримки набуває позиція, відповідно до якої виокремлення держави в окрему категорію учасників цивільних відносин не повною мірою узгоджується із сучасною концепцією приватного права, оскільки, як вказують дослідники, світова правова практика не виробила іншої універсальної юридичної конструкції для визнання носія цивільної правосуб'єктності, ніж конструкція юридичної особи. Саме на цьому акцентується увага представників вітчизняної цивілістики, які стверджують, що положення ч. 2 ст. 2 ЦК України нерідко помилково тлумачаться як такі, що встановлюють самостійний, третій вид учасників цивільних відносин, хоча подібний підхід не відповідає ані концепції ЦК України, ані доктрині приватного права [1, с. 40].

Відтак, усвідомлюючи нагальну потребу у модернізації нормативного підходу до визначення цивільно-правового статусу держави як учасника приватноправових відносин, а також необхідність забезпе-

чення внутрішньої узгодженості системи суб'єктів цивільного права та гармонізації національного законодавства із сучасними підходами країни ЄС, розробники проєкту ЦК України пропонують відмовитися від конструкції держави як особливого учасника цивільних відносин, наділивши її статусом юридичної особи публічного права [12]. Так, аналіз положень глави 9 проєкту ЦК України дає підстави стверджувати, що законодавець прагне не лише трансформувати термінологічний підхід до визначення цивільно-правового статусу держави, а й концептуально переосмислити її місце у системі суб'єктів приватного права, що вбачається з наступного. По-перше, проєкт ЦК України відмовляється від чинної законодавчої моделі, за якої держава розглядається як самостійна категорія учасників цивільних відносин, інтегруючи її до загальної системи юридичних осіб через закріплення у ч. 1 ст. 189 положення про те, що у приватних відносинах держава, Автономна Республіка Крим та територіальні громади діють як юридичні особи публічного права. З одного боку, запропонований підхід усуває концептуальну невизначеність щодо місця держави у системі суб'єктів цивільного права, а з іншого – сприяє утвердженню фундаментальному принципу правової визначеності, адже статус держави як юридичної особи публічного права безпосередньо закріплюється у ЦК України, тоді як у більшості європейських правопорядків він переважно виводиться із системного тлумачення законодавства та доктринальних положень.

По-друге, заслуговує на увагу те, що законодавець не обмежується лише визначенням правового статусу держави, а вперше на рівні ЦК України формує загальні засади участі юридичних осіб публічного права у приватних відносинах. Так, ст. 188 закріплює принцип юридичної рівності юридичних осіб публічного права з іншими учасниками приватних відносин, визначає характерні ознаки таких юридичних осіб, зокрема порядок їх створення, функціональне призначення та джерела фінансування, а також передбачає можливість субсидіарного застосування до них положень цивільного законодавства, що визначають правовий статус юридичних осіб приватного права, якщо інше не встановлено законом або не випливає із суті відповідних правовідносин. Зазначене, на наш погляд, свідчить про прагнення законодавця максимально уніфікувати правове регулювання цивільної правосуб'єктності юридичних осіб незалежно від їх публічно – чи приватноправової природи, допускаючи особливості лише у випадках, прямо передбачених законом.

По-третє, важливою новелою проєкту ЦК України є нормативне закріплення юридичних критеріїв кваліфікації юридичної особи публічного права. Якщо чинне цивільне законодавство фактично не містить положень, які б дозволяли чітко відмежувати юридичних осіб публічного права від інших суб'єктів цивільного права, то проєкт уперше пропонує комплексний нормативний підхід до вирішення цього питання. Фактично законодавець формує систему юридично значущих критеріїв, наявність яких дає змогу ідентифікувати юридичну особу саме як юридичну особу публічного права. Зокрема, такими критеріями слід вважати: а) мету створення юридичної особи – виконання суспільно значущих функцій; б) спеціальний порядок її утворення на підставі розпорядчого акта компетентного органу публічної влади; в) бюджетне фінансування; г) законодавче визначення порядку її створення, діяльності та припинення. На наш погляд, нормативне закріплення зазначених критеріїв має важливе значення як для забезпечення однакового підходу до кваліфікації юридичних осіб публічного права, так і для усунення численних дискусій щодо їх правової природи, які тривалий час існували у вітчизняній цивілістичній доктрині.

Отже, проведене дослідження дає підстави для висновку, що запропонована у проєкті ЦК України трансформація цивільно-правового статусу держави є не окремою законодавчою новелою, а відображає концептуальну зміну підходу до визначення її місця у системі суб'єктів цивільного права. Вважаємо, що відмова від конструкції держави як особливого учасника цивільних відносин – суб'єкта публічного права на користь її визнання юридичною особою публічного права узгоджується із сучасними європейськими тенденціями розвитку приватного права,

забезпечує внутрішню системність цивільного законодавства та усуває тривалу концептуальну невизначеність щодо цивільної правосуб'єктності держави.

Водночас запропонований законодавцем підхід не обмежується формальним закріпленням нового статусу держави, а формує цілісну нормативну модель юридичної особи публічного права, визначаючи загальні засади її участі у приватних відносинах, юридичні критерії її кваліфікації та особливості застосування до неї цивільного законодавства, що, на наш погляд, є важливим кроком на шляху до гармонізації національного приватного права з європейськими правовими підходами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 26, 28–29, 40.

2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 30.08.2026).

3. Піддубна В. Правові підходи до поняття держави як юридичної особи публічного права. Аналітично-порівняльне правознавство, 2025. Вип. № 2. С. 313–318.

4. Шелест М. В. Держава як юридична особа публічного права: стан проблеми. *Форум права*. 2009. № 3. С. 677–685.

5. Спасибо-Фатєєва І. Деякі проблеми, пов'язані з участю держави Україна в цивільно-правових відносинах. *Вісник* Академії правових наук України. 2006. № 4 (47). С. 96–97.

6. Schwarz/Widmann/Radeisen, UStG § 2 Unternehmer, Unternehmen / 8.3 Definition der juristischen Person des öffentlichen Rechts. URL: https://www.haufe.de/id/kommentar/schwarzwidmannradeisen-ustg-2-unternehmer-unternehmen-83-definition-der-juristischen-person-des-oeffentlichen-rechts-HI1779068.html (дата звернення: 29.08.2026).

7. Maurer H., Waldhoff C. Allgemeines Verwaltungsrecht. 21., überarbeitete und ergänzte Aufl. München : C.H. Beck, 2024. S. 5.

8. Otto Mayer, « Droit administratif allemand, section 3, § 55 : La personnalité morale dans le droit public, Le droit administratif allemand. Tome 4 » : Revue générale du droit on line, 2020, numéro 52638. URL: https://www.revuegeneraledudroit.eu/ blog/2020/05/10/droit-administratif-allemand-section-3-%C2%A7-55-la-personnalite-morale-dans-le-droit-public/ (дата звернення: 30.08.2026).

9. Petit É. Les institutions administratives en tableaux. Paris : Ellipses, 2021. P. 22. URL: https://droit.cairn.info/les-institutions-administratives-en-tableaux--9782340045385-page-22?lang=fr (дата звернення: 30.08.2026).

10. Legea nr. 287 din 17 iulie 2009 privind Codul civil (republicată). Monitorul Oficial al României. 2011. Nr. 505. URL: https://www.codulcivil.ro/ (дата звернення: 30.08.2026).

11. Preţivatîi G. Statul – persoană juridică de drept public // Revista Institutului Naţional al Justiţiei. 2025. Nr. 3 (74). P. 16. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/ imag_file/14-18_69.pdf (дата звернення: 30.08.2026).

12. Проєкт Цивільного кодексу України: проєкт Закону України, реєстр. № 15150 від 09.04.2026. Прийнятий за основу 28.04.2026. URL: Додаток (перше читання) (дата звернення: 30.08.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 31.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.61:347.91
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.12

ПРАВОВА АРГУМЕНТАЦІЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ У СІМЕЙНИХ СПРАВАХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Синєгубов Олег Васильович,
orcid.org/0000-0001-6362-3115
доктор юридичних наук, доцент,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
голова
Харківської обласної військової адміністрації

Бортнік Оксана Григорівна,
orcid.org/0000-0001-7816-0387
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права
Харківського національного університету внутрішніх справ

Статтю присвячено аналізу правової аргументації у цивільних справах, результат яких може вплинути на права та інтереси дітей та пов'язані з підставою для відстрочки від призову під час мобілізації або звільнення з військової служби. Серед таких справ для аналізу обрано, зокрема справи про усиновлення, про встановлення факту самостійного виховання дитини. Обґрунтовано, що в умовах воєнного стану ці справи набули публічно-правового виміру, який проявляється в участі у цивільних справах територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки та впливі рішення на права та інтереси дитини, які належним чином не зважуються з іншими інтересами попри те, що найкращі інтереси дитини мають пріоритетне значення. Проаналізовано правове становище військових частин та територіальних центрів комплектування і соціальної підтримки як осіб, які не брали участі у справі, та їх право на оскарження рішення у порядку цивільного судочинства. Продемонстровано неоднозначність такого підходу та його співвідношення з сутністю права на оскарження рішення згідно з положеннями ст. 352 ЦПК України, оскільки інтерес органу військового управління чи військової частини виникає не на підставі рішення суду у сімейній справі, а лише опосередковано в разі звернення особи за відстрочкою чи звільненням з військової служби. Виявлено неузгодженість практики, за якої висновок про відсутність публічно-правового спору з органом військового управління до відмови у наданні відстрочки співіснує з визнанням за тим самим органом права на оскарження рішення у цивільній справі. Обґрунтовано, що виявлення недобросовісних звернень має здійснюватися через повне встановлення обставин життя дитини та оцінку доказів, оскільки саме такий підхід дозволяє водночас виявити зловживання та не позбавити дитину захисту, якого вона справді потребує, та забезпечити її найкращі інтереси. В окремих випадках реагування на відповідні зловживання відбувається через застосування не передбачених законом умов задоволення заяв, унаслідок чого предметом дослідження стає не умови реалізації прав та інтересів дитини, а мотиви заявника, що належно не забезпечує ані права та інтереси дитини, ані виявлення недобросовісності. На основі аналізу судових рішень виявлено вади правової аргументації, що співвідносяться з порушеннями законів формальної логіки.

Показано, що найкращим інтересам дитини, які являють собою триєдину концепцію, що охоплює матеріальне право, тлумачний принцип і правило процедури, не приділяється належна увага, а принцип пропорційності застосовується досить неоднозначно, без послідовного проходження етапів відповідного тесту на пропорційність. Підхід до розгляду і вирі-

шення справ, що стосуються дітей, результат яких впливає на мобілізацію, має ґрунтуватися на встановленні дійсного характеру сімейних відносин і реального становища дитини та на визнанні її найкращих інтересів визначальним критерієм балансування, що дозволяє узгодити інтереси дитини з публічним інтересом у сфері оборони на основі доведених обставин. Відповідний підхід сприяє забезпеченню ефективного виявлення випадків недобросовісного використання сімейно-правових інститутів і водночас не допускає, щоб дитина втрачала належний їй захист через припущення щодо мотивів дорослих.

Ключові слова: *найкращі інтереси дитини, сімейні правовідносини, цивільний процес, судова практика, судовий розгляд, захист прав, публічні інтереси, приватні інтереси, правова аргументація, принцип пропорційності, рішення суду.*

Syniehubov Oleh, Bortnik Oksana. Legal argumentation and the application of the principle of proportionality in family cases under martial law

The article analyses legal argumentation in civil cases whose outcome may affect the rights and interests of children and which are linked to the grounds for deferral from conscription during mobilisation or discharge from military service. Cases selected for analysis include, in particular, those concerning adoption and the establishment of the fact of a child's independent upbringing. It is substantiated that, under martial law, such cases have acquired a public-law dimension, manifested in the involvement of territorial recruitment and social support centres in civil proceedings and in the decision's impact on the rights and interests of the child, which are not duly weighed against other interests, even though the best interests of the child have priority. The legal status of military units and recruitment centres as persons who did not participate in the case, and their right to appeal a decision under civil procedure, is examined. This approach is shown to be ambiguous, since the interest of a military body arises not from a court decision in a family case, but only indirectly, where a person applies for a deferral or discharge. It is argued that bad-faith applications should be identified through a full establishment of the circumstances of the child's life and the assessment of evidence, as this makes it possible both to detect abuse and not to deprive the child of the protection they genuinely need. An analysis of court decisions reveals defects in legal argumentation correlating with violations of the laws of formal logic. It is shown that the best interests of the child are not given due attention, while the principle of proportionality is applied inconsistently, without consistent progression through the stages of the proportionality test. The resolution of such cases must be based on establishing the actual nature of family relations and the child's real situation, and on recognising their best interests as the decisive criterion of balancing.

Key words: *best interests of the child, family legal relations, civil procedure, judicial practice, litigation, protection of rights, public interests, private interests, legal argumentation, the principle of proportionality, court decisions.*

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 64 Конституції України конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією [1]. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень, але права, передбачені ст. 51 і 52 Конституції України, зокрема захист державою сім'ї, дитинства, материнства й батьківства та рівність дітей у правах, не можуть бути обмежені навіть за зазначених обставин. Наведені конституційні положення означають, що будь-яке обмеження прав у сімейних відносинах в умовах воєнного стану має бути не лише передбаченим законом, а й співмірним, тобто пропорційним. Оцінка правомірності цих обмежень нерозривно пов'язана з категоріями найкращих інтересів дитини та пропорційності, які визначають межі допустимого втручання держави у приватну сферу та вимагають, щоб їх дотримання було належно продемонстроване у правовій аргументації при ухваленні судового рішення.

Відповідна проблематика набуває актуальності в контексті євроінтеграції, зокрема відкриття для України першого переговорного кластеру «Основи», що охоплює верховенство права та функціонування судових інституцій, тоді як індекс верховенства права в Україні за даними WJP Rule of Law Index із 2022 року знижується [2].

Право на приватне та сімейне життя (ст. 32 Конституції України) узгоджується зі ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3], у контексті якої й відбувається співвідношення найкращих інтересів дитини та принципу пропорційності. За усталеною практикою Європейського суду з прав людини сімейне життя охоплює фактичні сімейні зв'язки незалежно від їх юридичного оформлення, а отже, поширюється й на відносини дитини з особою, яка вже виконує батьківську роль.

Повномасштабна збройна агресія проти України та запровадження правового режиму воєнного стану зумовили безпрецедентне зближення сфери сімейних правовідносин, в яких реалізуються приватні інтереси, із публічними інтересами[1]. Справи, у яких вирішуються питання, пов'язані з дітьми, і які належать до цивільної юрисдикції, традиційно розглядалися крізь призму приватних прав та забезпечення найкращих інтересів дитини, однак набули додаткового виміру, оскільки їх результат може стати підставою для відстрочки від призову під час мобілізації або для звільнення з військової служби. Йдеться, зокрема, про справи про усиновлення, про встановлення факту самостійного виховання дитини, заявниками у яких нерідко є військовозобов'язані чоловіки, позбавлення матерів батьківських прав та інших.

Реагуючи на випадки використання інститутів сімейного права не за призначенням, суди здійснюють окрему перевірку мотивів заявника, зокрема тих, що можуть свідчити про зловживання правом. Директорка Київського обласного центру соціальних служб Н. Ібрагімова зазначила, що випадків «фіктивного усиновлення» достатньо та вони на практиці використовуються з метою, яка суперечить найкращим інтересам дитини [4]. При цьому за даними, оприлюдненими Національною асоціацією адвокатів України, упродовж 2025 року суди ухвалили близько 4371 рішення у справах про усиновлення, з яких задоволено 4276 [5]. Посилена увага судів до цієї категорії справ має легітимну мету, якою є запобігання зловживанню правом та забезпечення публічного інтересу у сфері оборони. Однак при зосередженні на припущеннях щодо мотивів дорослих у судовій практиці може не досягатись важливе завдання: недобросовісні звернення можуть бути невиявленими, а діти, які справді потребують захисту, його не отримують. Відповідно акцентом цього дослідження є не доцільність втручання у права, а те, чи забезпечує обраний судами спосіб аргументації досягнення легітимної мети, необхідності у демократичному суспільстві та розумний баланс з правами та інтересами дітей. Сенс у тому, що навіть у таких чутливих для держави справах права дитини будуть забезпечені та захищені, а найкращі інтереси враховані при дотриманні правил судової аргументації.

Реальність досліджуваної проблематики підтверджується не лише експертними оцінками, а й дисциплінарною практикою Вищої ради правосуддя, яка притягала суддів до відповідальності за розгляд справ про самостійне виховання дитини, у яких рішення ухвалювалися переважно на підставі визнання позову, без належної перевірки фактичних обставин, без урахування думки дитини та без участі органу опіки та піклування, тоді як заявники згодом отримували відстрочку або звільнення від військової служби [6]. В іншому випадку підставою дисциплінарного провадження стало недотримання вимоги про обов'язкову участь органу опіки та піклування (ч. 4 ст. 19 СК України) у справі про встановлення факту самостійного виховання дитини та перебування на утриманні батька у декількох справах [7]. Критерієм оцінки для органу суддівського врядування слугувала саме перевірка фактичних обставин, участь органу опіки та врахування думки дитини, тобто процедурні гарантії забезпечення найкращих інтересів дитини, дотримання яких в тому числі є предметом цього дослідження.

[1] У проаналізованих судових рішеннях здебільшого використано словосполучення, що позначає «інтерес держави». Водночас у статті використано термінопоняття «публічний інтерес», оскільки захист територіальної цілісності, суверенітету та обороноздатність є базовим спільним інтересом громадян, юридичних осіб, посадових осіб, органів державної влади та місцевого самоврядування України, при цьому згідно зі ст. 17 Конституції України є функцією держави, що покладається на Збройні Сили України.

Попри це в судовій практиці зустрічаються випадки встановлення мотивів, які ґрунтуються радше на оцінці моменту звернення до суду, ніж на доведених відповідно до положень Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [8] обставинах зловживання правом та належному застосуванні принципів права [9], неналежному обґрунтуванні відмови в задоволенні заяви або, навпаки, задоволенні заяви без належних правових підстав. Неоднозначне застосування судами норм матеріального і процесуального права, їх тлумачення у випадках конкуренції інтересів приватного та публічного характеру актуалізує проблему, що має одночасно теоретичне та практичне значення та потребує окремого дослідження за такими напрямами: наскільки повно судова аргументація узгоджується з законами формальної логіки й вимогами верховенства права та обґрунтованості судового рішення; чи витримує відповідне обмеження прав дитини та заявника перевірку на пропорційність; наскільки послідовно забезпечуються найкращі інтереси дитини. При цьому дослідження стосується якості правової аргументації, логічної послідовності та структури обґрунтування судових рішень, а мотиви ухвалення рішень не є його завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принцип пропорційності у цивільному процесі досліджували С. П. Погребняк [10], Т. А. Цувіна [11], Т. М. Масло [12]. Інструментальні аспекти пропорційності в цивільному судочинстві розкрито в попередніх працях авторів [13], а її співвідношення з концепцією найкращих інтересів дитини у практиці Європейського суду з прав людини та Верховного Суду досліджено в роботі, де виявлено тенденцію, за якої суди, послуговуючись обома конструкціями, не забезпечують послідовного проходження тесту на пропорційність і не демонструють зв'язку між ними [14]. Процесуальне становище органів, які представляють публічні інтереси у сфері оборони, як осіб, які не брали участі у справі, досліджено в окремій праці [15]. Проблеми розгляду сімейних справ в умовах воєнного стану, зокрема усиновлення, висвітлювались, зокрема А. В. Богданець [16]. Окремі аспекти усиновлення в умовах воєнного стану досліджували також Д. Є. Бережна, В. М. Болдирева, Б. К. Левківський, Л. І. Радченко, О. В. Руденко, А. Ю. Павлюк, приділяючи увагу переважно процедурним і міжнародно-правовим питанням. Принцип найкращих інтересів дитини у цивільному судочинстві досліджували, зокрема, О. В. Ступак [17], Т. С. Томляк [18], Г. О. Гаро [19]. Загальнотеоретичні засади правової аргументації та її логічну структуру представлено у працях О. М. Юркевич, В. Д. Титова та інших авторів [20], О. Ю. Щербини [21], П. М. Рабіновича і Т. І. Дудаш [22, 23], а стандарти доказування – О. В. Тягла [24].

У доктрині права досліджено багато різних аспектів й принципу пропорційності, й найкращих інтересів дитини, й засад правової аргументації, однак ці напрями розвивалися відокремлено. Поза увагою дослідників здебільшого залишився перетин оцінки судової аргументації у сімейних справах за участю військовозобов'язаних осіб, результат яких впливає на мобілізацію, та застосування у таких справах правових засад, що визначають пропорційність обмеження прав заявника, прав та інтересів дитини. З огляду на значення публічних інтересів в сфері оборони, найкращих інтересів дитини, несталість відповідної судової практики, та підвищену суспільну значущість цих справ відповідні проблеми потребують визначення напрямків вирішення.

Метою статті є визначення того, наскільки правова аргументація у цивільних справах, що стосуються прав та інтересів дітей та результат яких впливає на мобілізацію, звільнення від служби, відповідає вимогам обґрунтованості судового рішення, законам формальної логіки, а також уточнення процесуальних підходів, які забезпечують дослідження реального становища дитини й послідовне застосування тесту на пропорційність як засобу узгодження інтересів дитини з публічними інтересами.

Дослідження обмежене окремими категоріями сімейних справ з метою простеження характеру аргументації. Предметом дослідження є оцінка правової аргументації судів. Питання про те, чи зумовлена наявна тенденція інституційними чинниками (розширенням кола учасників процесу за

рахунок органів військового управління, ризиком оскарження, обережністю суду), особливостями правозастосовної культури чи сумлінною помилкою залишається поза межами цього дослідження, оскільки справжні спонуки ухвалення рішення суду часто залишаються неочевидними, а у рішенні об'єктивуються обставини та аргументи. Натомість дотримання законів формальної логіки, структура та достатня повнота обґрунтування можуть бути встановлені. Обрання логічного підходу зумовлене його методологічним значенням: він забезпечує мінімум засобів, за яких аргументація не містить внутрішніх суперечностей, а логічна правильність є передумовою для оцінювання аргументації за іншими критеріями [23, с. 18, 29]. Відповідно аргументація судів оцінюється за законами формальної логіки та критеріями обґрунтованості рішення незалежно від того, які чинники спонукали до відповідного висновку. Перелік помилок у статті не є вичерпним, а її завданням є не повна класифікація чи вимірювання ступеня аргументованості за наявними методиками, а виявлення типових вад, що унеможливлюють оцінювання аргументації за змістовими критеріями. Крім того, дослідження не має за мету кількісне вимірювання поширеності недобросовісних звернень або ухвалених рішень на користь заявників, а зосереджене на аналізі підходів до правової аргументації в обраних категоріях справ.

Виклад основного матеріалу. Дослідження будується від окреслення категорій справ та визначення ролі у них публічних інтересів до аналізу доказування у відповідній категорії справ, виявлення вад аргументації та обґрунтування дотримання пропорційного підходу до обмежень права на сімейне життя на підставі захисту публічного інтересу, а також процесуальних підходів до забезпечення найкращих інтересів дитини.

Спільною ознакою запропонованих для огляду та аналізу сімейних справ є те, що ухвалене рішення поряд із приватноправовими наслідками (зокрема, виникнення відносин усиновлення, підтвердження факту, що має юридичне значення) має й значущі публічно-правові наслідки, одним з яких є виникнення підстави для відстрочки від призову під час мобілізації або для звільнення з військової служби. Так, відповідно до ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» право на відстрочку мають, зокрема, особи, які самостійно виховують та утримують дитину за рішенням суду, а також усиновлювачі, на утриманні яких перебуває дитина, що до моменту усиновлення була дитиною-сиротою або дитиною, позбавленою батьківського піклування [25].

Недобросовісне використання сімейноправових інститутів задля уникнення мобілізації є реальною проблемою, але оцінити її точний масштаб складно, оскільки обґрунтовані висновки можливі лише після спеціального комплексного дослідження та аналізу обставин конкретних справ. Наявні ж дані, наведені вище, свідчать, що переважну більшість заяв про усиновлення суди задовольняють, а про випадки, коли дитину приймають у сім'ю задля уникнення мобілізації чи звільнення від військової служби, можна судити через сукупність доказів. Незначна частка відмов не применшує проблеми, оскільки предметом аналізу є якість аргументації, а не її поширеність: навіть поодиноке рішення, побудоване на припущенні, не відповідає вимогам обґрунтованості. При цьому втручання у сімейне життя та певний посилений контроль недопущення зловживання правом та забезпечення публічного інтересу не повинен непропорційно обмежувати права дітей та трансформуватися у презумпцію недобросовісності заявника.

Публічно-правовий вимір сімейних справ та процесуальне становище суб'єктів, що представляють публічні інтереси. Набуття сімейними справами публічного контексту позначилося на колі учасників цивільного процесу. Врахування та реалізація публічного інтересу у сфері оборони є безспірним. Дискусійною є процесуальна форма, у якій він має забезпечуватись. Одним із процесуальних засобів є участь відповідного органу у справі через подання висновку (ст. 56 ЦПК України), поєднана з ґрунтовним дослідженням обставин справи, мотивуванням та належною аргументацією застосування правових принципів.

Показовою є справа № 686/26736/25, у якій батько звернувся у порядку окремого провадження про встановлення фак-

ту самостійного виховання дитини задля отримання відстрочки відповідно до ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [26; 27]. Суд першої інстанції залишив заяву без розгляду, апеляційний суд закрив провадження, вважаючи спір публічно-правовим. Верховний Суд, спираючись на позицію Великої Палати у справі № 201/5972/22, дійшов висновку, що такий факт має встановлюватися в позовному провадженні, оскільки пов'язаний зі спором про право між батьками, та зауважив, що доти, доки територіальний центр комплектування та соціальної підтримки не відмовив у наданні відстрочки, публічно-правового спору не виникає [26; 27; 28]. Тим самим підтверджено, що момент виникнення публічно-правового спору пов'язується з відмовою компетентного органу [16, с. 480–481].

Водночас у судовій практиці сформувався підхід, згідно з яким право апеляційного оскарження рішень у сімейних справах, задоволення яких може створити підстави для звільнення з військової служби або відстрочки від призову, визнається за особами, які не брали участі у справі: військовими частинами та територіальними центрами комплектування і соціальної підтримки як органами військового управління [29; 30; 31; 32; 33]. Відповідне право обґрунтовується наявністю очевидного і безумовного, а не ймовірного зв'язку рішення з правами, інтересами чи обов'язками особи, а також забороною зловживання правом, за якою приватно-правовий інструментарій не повинен використовуватися для невиконання публічних обов'язків або створення преюдиційного факту для публічно-правових відносин. При цьому суди наголошують, що зачіпаються права та інтереси не самого органу, а держави, в інтересах якої він виступає. Прикметно, що наслідки такого допуску для прав дитини та заявника, якими є перегляд і скасування рішення, ухваленого в їх інтересах, не оцінюються за критеріями пропорційності, попри те що саме вони становлять зміст правообмеження.

Спершу судова практика формувалася щодо військових частин, оскільки рішення про самостійне виховання дитини створювало підставу для звільнення військовослужбовця зі служби. Протягом весни–літа 2026 року Верховний Суд поширив право апеляційного оскарження й на територіальні центри комплектування та соціальної підтримки у справах, задоволення яких створює підставу для відстрочки від призову [34; 35]. Оскільки підстава допуску (ст. 352 ЦПК України) в обох випадках однакова, однаковими є й заперечення. При цьому в обох справах заявники не перебували на обліку у відповідному органі. Звертає на себе увагу неузгодженість між цими висновками. У справі № 686/26736/25 Верховний Суд виходить із того, що публічно-правовий спір із органом військового управління не виникає доти, доки той не відмовив у наданні відстрочки, натомість у справах № 725/9013/25 та № 725/8242/25 той самий орган визнається особою, питання про чиї права та інтереси вже вирішено в порядку цивільного судочинства. Залишається нез'ясованим, у чому саме полягає очевидний і безумовний, а не ймовірний зв'язок, якого вимагає ст. 352 ЦПК України.

Наділення органів військового управління та військових частин правом оскаржувати рішення суду у сімейних справах, які ухвалені в порядку цивільного судочинства, не узгоджується з сутністю положень ст. 352 ЦПК України, за якими право на оскарження має особа, питання про права чи обов'язки якої безпосередньо вирішено судовим рішенням, причому, як зазначалось, зв'язок має бути очевидним і безумовним, а не ймовірним. Територіальний центр комплектування та соціальної підтримки, військова частина не є носієм права чи обов'язку в сімейних правовідносинах та загалом тих, які належать до цивільної юрисдикції. Рішення у справі про усиновлення, про самостійне виховання дитини, позбавлення батьківських прав породжує наслідки насамперед для дитини, матері, батька, тоді як публічний інтерес виникає не на підставі цього рішення, а лише згодом і опосередковано у разі звернення особи за відстрочкою та перевірки поданих нею документів або звільнення зі служби. Отже, наділення органу правом оскарження означало б його допуск до процесу ще до виникнення спору про право, причому спору адміністративного за своєю природою, а не як суб'єкта, питання про права якого вирішено, а як

представника публічного інтересу, що виходить за межі призначення ст. 352 ЦПК України. Належним процесуальним засобом для врахування та захисту публічного інтересу оборони є не оскарження органом рішення суду, а його участь через подання висновку відповідно до ст. 56 ЦПК України [16, с. 477–478, 480].

Неоднозначність процесуального становища органів військового управління виявляється не лише в допуску до апеляційного оскарження, а й у залученні в якості третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору [36; 37; 38]. Погоджуємось з позицією Верховного Суду, що третя особа має перебувати з однією зі сторін у матеріальних правовідносинах, а підставою її залучення є ймовірність виникнення права регресу [39]. Територіальний центр комплектування таких зв'язків із заявником не має, а рішення про встановлення факту самостійного виховання не породжує для нього ані права регресу, ані підстав для позову. Отже, і залучення цього органу третьою особою, і визнання за ним права оскарження ґрунтуються на тому, що публічний інтерес оборони може реалізовуватися в межах приватно-правового спору, тоді як його належним порядком захисту є адміністративне судочинство [16, с. 480–481], а в цивільному судочинстві інтереси дитини має представляти орган опіки та піклування.

Проте вибір належного порядку та процесуального становища органів, що реалізують інтерес держави, не вичерпує вимог до правової аргументації по суті справи. Навіть за правильного визначення юрисдикції та форми цивільного судочинства оцінка участі кожного з батьків у вихованні дитини, рівня емоційних зв'язків із нею та її бажань потребує зважування конкуруючих інтересів за тестом на пропорційність, у якому інтереси дитини мають набувати значення визначального чинника балансування, а не ролі процедурного застереження. Це особливо важливо з огляду на те, що наслідки відмови для самої дитини, для її правового статусу, доступу до передбачених законодавством гарантій та стабільності сімейного середовища судами не завжди належно оцінюються, хоча цей аналіз і має становити зміст належної аргументації.

Загалом дані з проаналізованих вище та інших доступних з відкритих джерел цивільних справ дозволяють стверджувати, що в разі встановлення судом конкуренції інтересів, а саме публічного інтересу у сфері оборони та найкращих інтересів дитини, вимоги до якості й обґрунтованості судової аргументації мають підвищуватися. При цьому найкращі інтереси дитини слід розуміти як триєдину концепцію, що охоплює матеріальне право, тлумачний принцип і правило процедури, у значенні, закладеному в Загальному коментарі № 14 (2013) Комітету ООН з прав дитини (п. 1 ст. 3) [40].

Предмет та розподіл тягаря доказування. Викладені вимоги до аргументації особливо виразно проявляються у справах про усиновлення, де предметом доказування є мотиви заявника та відповідність усиновлення інтересам дитини (ст. 224 СК України), а їх перевірка нерідко супроводжується перерозподілом тягаря доказування.

За чинним законодавством суд при вирішенні справи про усиновлення зобов'язаний врахувати обставини, що мають істотне значення, зокрема: 1) стан здоров'я та матеріальне становище особи, яка бажає усиновити дитину, її сімейний стан та умови проживання, ставлення до виховання дитини; 2) мотиви, на підставі яких особа бажає усиновити дитину; 3) мотиви того, чому другий із подружжя не бажає бути усиновлювачем, якщо лише один із подружжя подав заяву про усиновлення; 4) взаємовідповідність особи, яка бажає усиновити дитину, та дитини, а також те, як довго ця особа опікується вже дитиною; 5) особу дитини та стан її здоров'я; 6) ставлення дитини до особи, яка бажає її усиновити. Важливим положенням є те, що при дотриманні всіх умов, встановлених Сімейним кодексом України (далі – СК України) [41], за здатності особи, яка бажає усиновити дитину, забезпечити стабільні та гармонійні умови для життя дитини, суд постановляє рішення, яким оголошує цю особу усиновлювачем дитини (ст. 224 СК України).

Термін «мотив» тут вживається у значенні предмета доказування за ст. 224 СК України, тобто мотивів заявника, і не стосується спонук ухвалення рішення су-

дом. Мотиви усиновлення включаються до предмета доказування, водночас ідеться про спосіб їх встановлення. Мотив як внутрішнє ставлення особи виявляється через доведені фактичні обставини та не може встановлюватися всупереч їм на підставі самого лише моменту звернення. Якщо фактичні обставини встановлені й свідчать на користь заявника, висновок про протилежний мотив потребує самостійного доказування, а не припущення.

В умовах воєнного стану усиновлення дітей в окремих випадках використовується недобросовісно з прихованою метою отримати відстрочку від мобілізації чи звільнення з військової служби. У зв'язку з цим ця категорія справ перебуває під особливою увагою судів та правоохоронних органів. Так, 19.12.2025 року на розгляді справи № 382/2664/25 у Яготинському районному суді Київської області заявник зазначив: «при цьому, просимо суд врахувати, що усиновлення не проводиться з метою ухилення від мобілізації, оскільки заявник по справі має відстрочку – бронювання та посвідчення учасника бойових дій» [42].

Загалом, перевіряючи дотримання мотивів усиновлення, суди звертають увагу на наступні обставини:

1) період спільного проживання заявника та дитини, яку він має намір усиновлювати. Законом не визначено періоду, після якого дозволяється усиновлення. Разом із цим, відповідний період має значення, оскільки саме за цей період між заявником і дитиною формуються дійсні взаємини, які й підлягають оцінці. Показово, що у справах № 524/3742/25 та № 189/2525/24 [43] суди оцінили тривалий проміжок між початком спільного проживання і зверненням про усиновлення як обставину не на користь заявника;

2) наявність чинної відстрочки або бронювання. Саме її відсутність дає підстави судам оцінювати мотиви усиновлення як недобросовісні, не маючи належних та достатніх доказів. Як приклад, у постанові Полтавського апеляційного суду у справі № 524/3742/25 зазначено: «...суд першої інстанції обґрунтовано зазначив, що заявником не надано доказів того, що із заявою про усиновлення він звернувся не з метою уникнення мобілізації, оскільки сам заявник вказує, що броні чи відстрочки у встановленому законом порядку він не має» [9]. Водночас перевірити наведені в постанові обставини за первинним текстом неможливо, оскільки доступ до рішення суду першої інстанції обмежено з посиланням на ст. 7 Закону України «Про доступ до судових рішень», яка визначає відомості, що не підлягають розголошенню в судових рішеннях, відкритих для загального доступу. Відповідно аналіз стосується структури мотивування, наведеного в постанові апеляційного суду, і не поширюється на оцінку обставин справи, викладених у рішенні суду першої інстанції;

3) наявність у заявника інших дітей. При перевірці обставин усиновлення здійснюється перевірка, чи має заявник інших дітей, їх місце проживання, взаємовідносини з матір'ю дітей та інші пов'язані обставини, які можуть свідчити про добросовісність намірів усиновлення. Таким прикладом недобросовісності може бути встановлення окремого проживання від дитини, яку він хоче усиновити;

4) обставини, за яких батька дитини було позбавлено батьківських прав та здійснено звернення з усиновленням.

Перелічені обставини не мають визначального значення у справах про усиновлення та лише у сукупності дозволяють робити висновки про мотиви заявника. У випадку встановлення тривалого часу опіки над дитиною, проживання з матір'ю дитини та вчинення заявником інших дій, що притаманні батьку, суд ухвалює рішення на користь заявника [44].

Слід зазначити, що у частині справ мотивування спирається на безпосереднє враження суду від пояснень учасників: «посилання присяжних на те, що усиновлення неповнолітнього ОСОБА_12 необхідно ОСОБА_1 для ухилення його від мобілізації (на які апелянт посилається у скарзі), колегія суддів перевірила та за свої власним переконанням дійшла висновку про відсутність такого мотиву у заявника. Суд у складі трьох професійних суддів працюючих на цій посаді понад 30 років відчув щирість у поясненнях заявника, матері ОСОБА_7 та побачивши в судовому засіданні сльози на очах ОСОБА_7 під час пояснень його матері про

ставлення рідного батька до ОСОБА_7, суд переконався у мотивах такого усиновлення, а саме переконався, що усиновлення ОСОБА_7 відбувається саме в інтересах дитини, а не з метою ухилення ОСОБА_1 від мобілізації» [45].

Крім того, у ст. 224 СК не встановлено негативних умов, за якими право на усиновлення може бути обмежено. Відповідно обмеження цього права з підстав, не зазначених в законі, а також не обґрунтоване у межах справедливого судового розгляду є непропорційним. На практиці відповідна негативна умова є продуктом суддівської правотворчості, а її застосування іноді призводить до фактичного перерозподілу тягаря доказування, коли на заявника покладається обов'язок довести негативний факт, що він не ухиляється від військової служби. Показовими є сформульовані судом у справі № 524/3742/25 мотиви, згідно з якими «заявником не надано доказів того, що із заявою про усиновлення він звернувся не з метою уникнення мобілізації». Цей підхід суперечить ст. 81 ЦПК України, за якою доказування не може ґрунтуватися на припущеннях, та презумпції добросовісності (ч. 5 ст. 12 Цивільного кодексу України) [46], оскільки в окремих справах фактично застосовує презумпцію недобросовісності щодо цілої категорії осіб, зокрема військовозобов'язаних чоловіків.

Необґрунтованість такого підходу унаочнюється, якщо врахувати, що момент звернення є обставиною надлишково детермінованою. Він однаково сумісний як з можливим ухиленням, так і з мотивом, спрямованим на захист дитини, зокрема з прагненням завчасно забезпечити її правовий статус на випадок загибелі особи, яка звертається із заявою про усиновлення. Формалізувавши відносини через усиновлення, особа забезпечує дитині статус спадкоємця та члена сім'ї, що звільняє іншого з батьків від необхідності у разі смерті доводити в суді посмертно факт проживання однією сім'єю чи факт утримання. Як свідчить судова практика у спорах за ст. 74 СК України, посмертне доказування є складним, а в умовах воєнного стану з огляду на втрату доказів, загибель або переміщення свідків ще більше ускладнюється. Момент звернення сам по собі не може слугувати достатнім доказом недобросовісності. Показово, що навіть посилання заявника на прагнення забезпечити дитині рівні спадкові права на випадок його загибелі оцінювалося судом як таке, що може бути реалізоване іншими засобами – заповітом чи договором дарування [47]. Водночас усиновлення, на відміну від цих правочинів, породжує статус члена сім'ї та комплекс сімейних прав, які заповітом чи договором дарування не забезпечуються. Отже, прагнення завчасно убезпечити дитину є самостійним правомірним інтересом, що пояснює звернення до суду в умовах воєнного стану й увиразнює надлишкову детермінованість моменту звернення. В конкретній справі недобросовісний мотив може бути доведений, але йдеться й про те, що момент звернення не доводить наявність відповідного неправомірного мотиву, оскільки однаково узгоджується й з ухиленням, й з захистом дитини.

Показовою є справа № 725/9424/25, у якій вади аргументації стосуються не вирішення справи по суті, а обґрунтування допуску скаржника. Апеляційний суд, розглядаючи скаргу територіального центру комплектування та соціальної підтримки, відмовив у встановленні факту самостійного виховання дитини батьком на підставі оцінки доказів: надані докази свідчили лише про проживання дитини з батьком, доказів ухилення матері від виховання не надано, а укладений батьками нотаріальний договір зберігав за матір'ю право на особисте спілкування з дитиною, що підтверджує вирішення питання виховання батьками спільно [33]. Наведене підтверджує, що ризик недобросовісного встановлення факту усувається належною оцінкою доказів, а не презумпцією щодо мети заявника.

Натомість обґрунтування допуску скаржника побудовано інакше: суд навів вимогу очевидного й безумовного, а не ймовірного зв'язку, проте не застосував її до обставин, обмежившись констатацією, що рішенням порушено інтереси держави, а право органу на оскарження є беззаперечним. При цьому сам скаржник описував свій інтерес як такий, що виникає лише після звернення військовозобов'язаного з відповідною заявою. Показово, що застереження про

недопустимість використання приватно-правового інструментарію використано як аргумент на користь процесуальної легітимації.

Заслуговує на увагу й те, що апеляційний суд констатував розгляд справи судом першої інстанції без участі органу опіки та піклування всупереч ст. 19 СК України та залучив цей орган лише на стадії перегляду. Отже, передбачений законом механізм забезпечення інтересів дитини існував, але не був застосований тоді, коли мав діяти.

Логіко-методологічні вади аргументації. Аналіз наведених судових рішень дозволяє узагальнити низку вад правової аргументації, спільних для справ про усиновлення та для суміжних справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, тощо. Навіть рішення, правильне по суті, не відповідатиме вимогам обґрунтованості, якщо мотивування ґрунтується на припущенні, а не на оцінці доказів та належному застосуванні презумпції добросовісності. Європейський суд з прав людини послідовно визнає неналежне мотивування самостійним порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції.

Загалом вади правової аргументації доцільно кваліфікувати як логічні помилки. У вітчизняній логіко-юридичній доктрині правову аргументацію досліджують саме під цим кутом: її об'єктом визнають правосудність чи неправосудність судових рішень, що вимірюється за логічними нормативами істинності, а серед предметних питань окремо виокремлюють логічні характеристики аргументації в судовому спорі та види логічних помилок і способи їх уникнення [20, с. 150–162, 280–286]. Цей підхід узгоджується з визначенням помилки як порушення правил раціональної дискусії в теорії аргументації [48, с. 22] і дозволяє оцінювати мотивувальну частину рішення за об’єктивними критеріями, адже правосудність рішення визначається його відповідністю вимогам законності, обґрунтованості та мотивованості [49, с. 402].

По-перше, у правовій аргументації судів непоодиноким є порушення закону достатньої підстави, що має також наслідком помилку «ствердження консеквента», тобто: із того, що схильні до ухилення особи вдаються до усиновлення під час війни, робиться висновок про такий самий намір у конкретного заявника, який усиновлює під час війни. Цей висновок не випливає з засновків із логічною необхідністю, а збіг у часі є сумісним із таким висновком, але його не зумовлює, оскільки та сама обставина пояснюється й правомірними мотивами. Оцінка таких умовиводів у юридичному контексті достатньо опрацьована [50]. Споріднені вади у вітчизняній логіко-юридичній доктрині кваліфікують як помилку стосовно наслідку, за якої ігнорується множинність причин і акцентується лише одна [20, с. 313].

По-друге, відбувається підміна наміру або причини результатом, коли про недобросовісність висновується з потенційного наслідку дії, тобто можливого отримання відстрочки чи звільнення, оминаючи найкращі інтереси дитини як правило процедури та доведення самого наміру. До цього долучається й читання думок як приписування заявникові прихованого мотиву без належних доказів. У логічному сенсі це є порушенням закону тотожності, оскільки поняття доведеного наміру ухилитися підмінюється ширшим поняттям можливого наслідку рішення у вигляді відстрочки. На необхідність перевірки позицій Верховного Суду на відповідність законам формальної логіки слушно звертали увагу й раніше практики за підтримки науковців [51].

По-третє, застосовується аргумент до незнання або до неуцтва [20, с. 156] (argumentum ad ignorantiam): недоведеність заперечення (того, що заявник не ухиляється) видається за доведеність ствердження (що він ухиляється). Як показав Д. Уолтон, аргумент до незнання стає хибним саме тоді, коли неправомірно перекладає тягар доказування: з недоведеності заперечення виводиться доведеність ствердження. Водночас аргумент до незнання не завжди хибний: він правомірний за наявності повного знання або презумпції, що діє у протилежному напрямі [52, с. 369–370]. Оскільки у справах, що розглядаються, презумпція добросовісності діє на користь заявника, застосування цього аргументу проти заявника є хибним.

По-четверте, порушується порядок аргументації. Суд відштовхується від підозри чи презумпції недобросовісності як вихід-

ної тези й тлумачить факти крізь її призму, що становить хибне коло і прямо суперечить ст. 89 ЦПК України, за якою внутрішнє переконання суду має ґрунтуватися на всебічному, повному та об'єктивному дослідженні доказів, а не на презумпції недобросовісності. Фактично суд вибудовує навколо недоведеного засновку-підозри багатоаргументну структуру, у якій, за характеристикою Т. Дудаш, окремі аргументи сполучаються в ланцюжки на підтримку заздалегідь обраної позиції [53, с. 9].

По-п'яте, порушується логічність переходу від загального до одиничного: навіть якщо недобросовісні звернення існують, це не доводить недобросовісності конкретного заявника, чия справа має оцінюватися індивідуально. У свою чергу, змішування ймовірності ознаки за умови недобросовісності з ймовірністю недобросовісності за умови наявності ознаки відоме як «помилка прокурора» [54]. Поширеність явища може обґрунтовувати посилену увагу суду до перевірки обставин, але не може замінювати доведення в окремій справі.

Нарешті, у частині справ підставою рішення стає емоційне доведення (звернення до почуттів), коли суб'єктивне враження заступає доведену обставину. Відповідна помилка проявляється й у протилежному напрямку: в одній зі справ апеляційний суд мотивував задоволення заяви тим, що «відчув щирість» пояснень заявника. Й у разі підозри, й у разі співчуття рішення спирається на враження, а не на належну оцінку доказів за встановленими законом критеріями.

Спостерігається й ефект уявної доведеності: звороти на кшталт «суд переконався», «отже» надають висновку про недобросовісність форму логічно виведеного результату, хоча він приєднується до недоведеного припущення. Так, у справі № 524/3742/25 висновок про мету ухилення приєднано до констатації, що заявник «не надав доказів» протилежного, а у справі № 759/6720/24 одним із мотивів рішення стало те, що суд «переконався» у щирості пояснень. Відповідний прийом описаний у вітчизняній логіко-юридичній доктрині як створення видимості доведеності за рахунок використання не за призначенням логічних індикаторів, індикаторів достовірності [20, с. 313].

Наслідки цих вад аргументації унаочнює непослідовність практики за подібних фактичних обставин. Так, в одному випадку суди відмовляли в усиновленні, розцінюючи момент звернення як «штучне створення умов» для відстрочки (зокрема у справах № 524/3742/25 та № 189/2525/24), а в інших – суд скасовував відповідні рішення як необґрунтовані, врахувавши, наприклад, що висновок військово-лікарської комісії про непридатність заявника до служби спростовує версію про ухилення [55], або наявність у заявника інших підстав для звільнення незалежно від усиновлення.

Яскравим прикладом вад аргументації, за якої відмова спирається на підозру всупереч сукупності встановлених судом обставин, є справа № 524/3742/25, в якій суди встановили обставини на користь усиновлення: відсутність у заявника судимості та протипоказань за станом здоров'я, нотаріальну згоду матері, згоду дітей, задовільні житлово-побутові умови з окремими кімнатами для дітей, добрі взаємини заявника з дітьми та позитивний висновок органу опіки про доцільність усиновлення; діти під час бесіди підтвердили, що заявник турбується про них і вони не заперечують проти усиновлення. Попри це у задоволенні заяви було відмовлено, оскільки, як зазначалось вище, заявник, на переконання суду, мав надати докази того, що звернувся не з метою уникнення мобілізації. Відповідний приклад унаочнює, що пропорційність обмеження права на сімейне життя у мотивуванні не продемонстрована.

Відповідна підстава відмови не передбачена ст. 224 СК України, яка зобов'язує враховувати мотиви усиновлення, але не покладає на заявника обов'язку спростовувати намір ухилитися від мобілізації. Мотивування відмови з підстави, не встановленої законом, не відповідає вимогам законності, а також вимогам юридичної визначеності як складнику верховенства права, оскільки заявник не міг передбачити умову, якої закон не містить. Водночас вона не відповідає й вимогам обґрунтованості, бо ґрунтується на припущенні суду, а не на доведених обставинах чи законній презумпції. При цьому суд послався і на оцінку доказів за критерієм вірогідності,

і на обов'язок мотивувати рішення у практиці Європейського суду з прав людини, проте фактично переклав на заявника тягар доведення негативного факту, відступивши від власних же посилань.

Принцип пропорційності та найкращі інтереси дитини у судовій аргументації. Подолання виявленої непослідовності у правовій аргументації напряму пов’язано з належним застосуванням принципу пропорційності. Найкращі інтереси дитини та принцип пропорційності перебувають у взаємозв’язку, за якого перші визначають, що підлягає врахуванню та захисту, а пропорційністю визначається порядок і спосіб такого врахування в умовах конкуренції прав та інтересів. Відмова в усиновленні або у встановленні факту, що має юридичне значення, є втручанням у право на повагу до сімейного життя (ст. 8 Конвенції), причому насамперед у права дитини, оскільки саме від такого рішення залежить обсяг її прав та подальше правове становище, а також у права особи, яка звернулася до суду. Водночас найкращі інтереси дитини мають забезпечуватися першочергово (ст. 3 Конвенції ООН про права дитини) [56]. Будь-яке з таких правообмежень підлягає перевірці за алгоритмом тесту на пропорційність на предмет закріплення законом, наявності легітимної мети, придатності, необхідності та пропорційності у вузькому сенсі (балансування). У загальнотеоретичній доктрині зважування та балансування визнається самостійним способом правового аргументування, до якого вдаються, коли справа не може бути вирішена шляхом субсумції[2], і який потребує застосування спеціальних тестів [23, с. 21–22]. Зважаючи на судову практику, іноді суди вважають достатньою наявність легітимної мети, яка зумовлена публічним інтересом у сфері оборони. Водночас крім прав та інтересів батьків мають враховуватись інтереси дитини.

На етапі визначення придатності найкращі інтереси дитини задають критерій оцінки того, чи здатний обраний захід забезпечити інтереси саме цієї дитини. На етапі необхідності тест зумовлює обрання найменш обтяжливого засобу: презумпція недобросовісності за критерієм моменту звернення цієї вимоги не витримує, оскільки в розпорядженні суду є менш обтяжливі та більш точні інструменти індивідуальної перевірки, зокрема тривалість і характер відносин із дитиною, сприйняття дитиною заявника, висновок органу опіки та піклування, стан здоров’я заявника за висновком військово-лікарської комісії, наявність самостійних підстав для відстрочки. На етапі балансування найкращі інтереси дитини мають першочергове значення. Натомість при підході, заснованому на підозрі, негативні наслідки відмови покладаються й на дитину, яка не є суб’єктом можливого зловживання, а підозра стосується дорослого заявника, тоді як позбавленою усиновлення чи визнання відповідного факту та закономірних правових можливостей, або навіть правового зв’язку з матір’ю стає саме дитина. Тим самим публічна мета досягається за рахунок інтересів дитини, що спотворює проголошену Верховним Судом ієрархію, за якою найкращі інтереси дитини мають першочергове значення навіть в умовах воєнного стану. Показово, що цей пріоритет визнають і самі суди: у низці справ апеляційні суди, скасовуючи відмови в задоволенні заяв, прямо наголошували, що вирішальне значення має не припущення щодо мотиву заявника, а найкращі інтереси дитини [47].

Саме на цих засадах розкривається інструментальний потенціал пропорційності, що функціонує не риторично, а як засіб урівноваження приватних й публічних інтересів, що дозволяє відмежувати правомірне правообмеження від надмірного. Натомість, як засвідчує аналіз практики, суди, посилаючись на пропорційність і найкращі інтереси дитини, здебільшого не забезпечують послідовного проходження наведених етапів і послідовно не демонструють зв’язку між ними, унаслідок чого відповідне обмеження прав не отримує належного обґрунтування.

Наведене унаочнює й новітня практика за участю органів військового управління. Так, у справі № 725/9013/25 Верховний Суд, підтримуючи відмову у визначенні місця проживання дитини з батьком, сам

[2] Під субсумцією розуміється підведення обставин справи під гіпотезу правової норми або юридичну кваліфікацію фактів.

відзначив, що суд першої інстанції не дослідив спроможність кожного з батьків піклуватися про дитину, рівень емоційних зв'язків із нею та її думку, а орган опіки та піклування участі у справі не брав [34]. Проте ця обставина не привела до висновку про необхідність повного дослідження найкращих інтересів дитини як передумови вирішення справи. Оскільки найкращі інтереси дитини мають значення не лише матеріального критерію, а й правила процедури, за яким жодне рішення, що стосується дитини, не може ухвалюватися без демонстрації того, що ці інтереси були оцінені та зважені, їх належне дослідження є необхідним незалежно від того, задоволенням чи відмовою завершується розгляд. Відмова у позові з мотивів штучності його пред'явлення, ухвалена без такого зважування, замінює аналіз найкращих інтересів дитини оцінкою мотивів заявника, тоді як саме структуроване зважування конкуруючих інтересів за тестом на пропорційність мало б становити зміст належної аргументації.

З урахуванням викладеного розгляд і вирішення справ, що стосуються дітей, результат яких впливає на мобілізацію, має ґрунтуватися на тому, що: найкращі інтереси дитини мають першочергове значення й не можуть бути автоматично підпорядковані іншим інтересам без належного обґрунтування; діє загальна презумпція добросовісності учасників цивільних відносин (ч. 5 ст. 12 ЦК України), і зловживання правом, як і будь-яка інша обставина, підлягає доведенню тим, хто на нього посилається; публічний інтерес у сфері оборони доцільно забезпечувати не через оскарження, наприклад, органом військового управління рішення суду, а через участь органу у цивільній справі для подання висновку, який може бути залучений судом до участі у справі або брати участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень відповідно до ч. 6 ст. 56 ЦПК України; момент звернення до суду сам по собі не свідчить про недобросовісність; перевірка мотивів має здійснюватися як індивідуалізована оцінка дійсного характеру відносин, а не через застосування загального припущення; відмова в задоволенні заяви є допустимою лише за доведених ознак зловживання і лише якщо вона є найменш обтяжливим засобом, за якого інтереси дитини не приносяться в жертву публічній меті. Наведені правила процедури є здебільшого очевидними, водночас ідеться радше про необхідність інституціалізації методологічного підходу Європейського суду з прав людини, послідовного тесту на пропорційність та оцінки найкращих інтересів дитини як зразка аргументації, а не про декларативне посилання на його практику.

Висновки. Наявність проблеми ухилення військовозобов'язаних від військової служби та штучного створення умов для звільнення не звільняє державу від її позитивних зобов'язань: забезпечити право на справедливий суд, найкращі інтереси дитини та єдність судової практики. Проведене дослідження дозволяє виснувати, що в умовах воєнного стану окремі категорії цивільних справ, у яких вирішуються питання, що стосуються дитини, і які у практиці Європейського суду з прав людини розглядаються крізь призму права на повагу до сімейного життя, набули публічно-правового виміру, що знаходить свій прояв у визнанні за органами військового управління та військовими частинами права оскаржувати відповідні рішення, а отже, у трансформації приватної за своєю природою сімейної справи у справу, ускладнену публічним інтересом у сфері оборони. При цьому практика лишається неузгодженою: висновок, за яким публічно-правовий спір з органом військового управління не виникає до відмови у наданні відстрочки, співіснує з визнанням за тим самим органом права оскаржити рішення у цивільній справі як таке, що вирішило питання про його права. Реагуючи на випадки недобросовісного використання інститутів сімейного права, суди в окремих справах застосовують не передбачені законом умови задоволення заяв, унаслідок чого центром дослідження стають мотиви дорослих, а становище дитини залишається невстановленим. Такий підхід не забезпечує ані виявлення зловживань, ані захисту прав дитини, тоді як обидві ці цілі досягаються повним встановленням обставин та послідовним зважуванням інтересів за тестом на пропорційність.

В частині проаналізованих рішень правова аргументація містить логіко-методологічні вади, за яких мотивування ґрунтується не на оцінці доказів у їх сукупності, а на й припущеннях. Водночас у справах, де відмова спиралася на встановлені обставини, ризик недобросовісного використання інститутів сімейного права усувався саме належною оцінкою доказів, що підтверджує можливість вирішення цієї проблеми в межах чинних процесуальних правил. При цьому принцип пропорційності, на який суди посилаються, здебільшого не забезпечує обґрунтування обмеження прав, оскільки не простежується послідовне проходження етапів тесту й не демонструється зв'язок між ними. Виявлені вади супроводжуються зміщенням предмета аналізу з дитини на дорослого заявника чи публічний інтерес. Тим часом найкращі інтереси дитини становлять не принцип у вузькому розумінні, а триєдину концепцію, яка охоплює матеріальне право дитини, тлумачний правовий принцип і правило процедури. Саме правило процедури вимагає, щоб процес ухвалення рішення включав оцінку його впливу на дитину, а мотивувальна частина демонструвала, що інтереси дитини враховано першочергово та яким чином їх зважено стосовно інших міркувань. Принцип пропорційності при цьому задає метод зважування: найкращі інтереси дитини вказують, що належить врахувати, а пропорційність – у який спосіб ці інтереси співвідносити з іншими. Унаслідок недотримання цих вимог дитина виявляється «втраченою» на рівні правила процедури, адже рішення не містить належної оцінки впливу на неї. З огляду на наведене визначальним є дотримання підходу до правової аргументації у таких справах, що ґрунтується не лише на презумпції добросовісності учасників цивільних відносин, обов'язку доведення зловживання тим, хто на нього посилається, а й індивідуалізованій оцінці дійсного характеру сімейних відносин та визнанні найкращих інтересів дитини визначальним критерієм балансування. Цей підхід дозволяє узгодити захист приватного інтересу дитини з публічним інтересом у сфері оборони на основі доведених обставин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : *Верховна Рада України*; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Законодавство України : база даних* / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. Countries Ranked by Overall Score. Ukraine. 2025. *World Justice Project.* URL: https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global/2025/Ukraine

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. *Законодавство України : база даних* / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

4. Ігнатова І. Темний бік усиновлення під час війни: кому соцслужби не дозволять взяти дитину. 10.08.2024. *ТСН :* веб-сайт. URL: https://tsn.ua/ukrayina/temniy-bik-usinovlennya-pid-chas-viyni-komu-socsluzhbi-ne-dozvolyat-vzyati-ditinu-2638014.html

5. Усиновлення під час війни: мотиви і ризики дослідили фахівці. 16.06.26. *Національна Асоціація Адвокатів України*: вебсайт. URL: https://unba.org.ua/news/11876-usinovlennya-pid-chas-vijni-motivi-i-riziki-doslidili-fahivci.html

6. Рішення Другої Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 18.12.2024 № 3670/2дп/15-24. *Вища рада правосуддя* : веб-сайт. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/3670_18.12.2024.docx

7.Ухвала Другої Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя 06.11.2024 № 3234/2дп/15-24. *Вища рада правосуддя* : веб-сайт. URL: https://hcj.gov.ua/doc/doc/48303

8. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Законодавство України : база даних* / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 18.06.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

9. Постанова Полтавського апеляційного суду від 29.10.2025 у справі № 524/3742/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131710827

10. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.

11. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 39 с.

12. Масло Т. М. Пропорційність у цивільному судочинстві : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / ХНУВС. Харків, 2020. 154 с.

13. Бортнік О. Г., Степаненко Т. В. Інструментальні аспекти пропорційності в цивільному судочинстві. *Право і безпека.* 2022. № 2 (85). С. 169–178. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.16

14. Синєгубов О. В. Співвідношення «найкращих інтересів дитини» та принципу пропорційності у практиці ЄСПЛ та Верховного Суду. *Нове українське право.* 2026. Вип. 2. С. 127–142. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.15

15. Бортнік О. Г. Публічний інтерес та право апеляційного оскарження у сімейних справах. *Європейські перспективи*. 2026. № 2, ч. 2. С. 475–483. DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2026.2-2.62

16. Богданець А. В. Усиновлення в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 8. С. 96–99. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/20

17. Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України : дис. … д-ра філософії : спец. 081 – Право. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України. Київ, 2025. 271 с.

18. Томляк Т.С. Принцип правового забезпечення найкращих інтересів дитини в сучасному праві: теоретико-правові засади: дис. … д-ра філос. : спец. 081 – Право / ХНУВС. Харків, 2023. 242 с.

19. Гаро Г.О. Найкращі інтереси дитини у цивільному провадженні. Харків : Фактор, 2020. 106 с.

20. Юркевич О. М., Титов В. Д., Куцепал С. В. та ін. Юридична аргументація. Логічні дослідження : монографія / за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2015. 336 с.

21. Щербина О. Ю. Логіка та юридична аргументація : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2013. 303 с.

22. Рабінович П. М., Дудаш Т. І. Аргументи у правовій аргументації: деякі загальнотеоретичні аспекти. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. №3. С. 47–68. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2022-29-3-47

23. Дудаш Т. І. Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика : реф дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. /Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів. 48 с.

24. Тягло О. В. Чи існує особлива юридична логіка? *Форум права*: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 1. С. 188–194. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_1_33.pdf

25. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII. *Законодавство України : база даних* / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 11.02.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text

26. Постанова Верховного Суду від 06.05.2026, судова справа № 686/26736/25. *iPlex* : веб-сайт. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=136318723

27. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 28.01.2026, судова справа № 686/26736/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133654052

28. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2024 у справі № 201/5972/22. *iPlex* : веб-сайт. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=121753944

29. Постанова Верховного Суду від 13.03.2024, судова справа № 495/2284/23. *iPlex* : веб-сайт. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=117718210

30. Постанова Верховного Суду від 22.01.2025 у справі № 495/432/23. *ЗаконОнлайн* : веб-сайт. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/124808752

31. Постанова Верховного Суду від 19.11.2025, судова справа № 725/158/25. *iPlex* : веб-сайт. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=132164170

32. Постанова Верховного Суду від 24.12.2025, судова справа № 725/2192/25. *Протокол* : юридичний інтернет-ресурс. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_vssu_vid_24_12_2025_roku_u_spravi_725_2192_25/

33. Постанова Чернівецького апеляційного суду від 09.02.2026, судова справа № 725/9424/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/134070846

34. Постанова Верховного Суду від 06.05.2026, судова справа № 725/9013/25. *iPlex* : веб-сайт. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=136318730

35. Постанова Верховного Суду від 10.06.2026, судова справа № 725/8242/25. *iPlex* : веб-сайт. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=137300819

36. Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 24.12.2025, судова справа № 509/805/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132873523.

37. Ухвала Хустського районного суду Закарпатської області від 09.12.2025, судова справа № 309/2805/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132579249

38. Ухвала Миргородського міськрайонного суду Полтавської області від 13.11.2025, судова справа № 541/3318/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131783610

39. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.06.2019, судова справа № 910/17792/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82998244

40. Загальний коментар № 14 (2013) Комітету ООН з прав дитини про право дитини на приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню її інтересів (пункт 1 статті 3). CRC/C/GC/14. 29 травня 2013 р. URL: https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf

41. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 10.02.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

42. Рішення Яготинського районного суду Київської області від 19.12.2025, судова справа № 382/2664/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132964240

43. Рішення Покровського районного суду Дніпропетровської області від 01.04.2025, судова справа № 189/2525/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126564340

44. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 04.06.2025, судова справа № 202/9356/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128086811

45. Постанова Київського апеляційного суду від 09.10.2024, судова справа № 759/6720/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122306762

46. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 04.11.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

47. Бєлікова А. Усиновлення в умовах воєнного стану та мобілізації: тенденції судової практики. *Національна асоціація адвокатів України*. 24.02.2026. URL: https://unba.org.ua/publications/11379-usinovlennya-v-umovah-voennogo-stanu-ta-mobilizacii-tendencii-sudovoi-praktiki.html

48. van Eemeren F. H., Grootendorst R. A Systematic Theory of Argumentation: The Pragma-Dialectical Approach. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 216 p. URL: https://anekawarnapendidikan.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/04/a-systematic-theory-of-argumentation-by-frans-h-van-eemeren1.pdf

49. Орел В. А. Юридична аргументація в судовому процесі: вітчизняний досвід та зарубіжна практика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Т. 2, вип. 78. С. 401–406. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/286649

50. Walton D. Legal Argumentation and Evidence. University Park : The Pennsylvania State University Press, 2002. 374 p.

51. Коломієць В., Ореховський М. Порушення законів логіки у позиції Верховного Суду. 20.03.2019. *Протокол :* юридичний інтернет-ресурс. URL: https://protocol.ua/ua/porushennya_zakoniv_logiki_u_pozitsii_verhovnogo_sudu_shchodo_pokarannya_za_zbroyu/

52. Walton D. The Appeal to Ignorance, or Argumentum Ad Ignorantiam. *Argumentation*. 1999. Vol. 13, № 4. P. 367–377. DOI: https://doi.org/10.1023/A:1007780012323.

53. Дудаш Т. І. Інструменти правового аргументування й правової аргументації: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія юридична*. 2021. Вип. 73. С. 3–13. DOI: https://doi.org/10.30970/vla.2021.73.003.

54. Thompson W. C., Schumann E. L. Interpretation of Statistical Evidence in Criminal Trials: The Prosecutor's Fallacy and the Defense Attorney's Fallacy. *Law and Human Behavior.* 1987. Vol. 11. № 3. P. 167–187. URL: https://www.joelvelasco.net/teaching/122/thompson&schumann87-statisticslaw.pdf

55. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 12.03.2025, судова справа № 179/1672/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125789196

56. Конвенція про права дитини: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20 листопада 1989 року. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

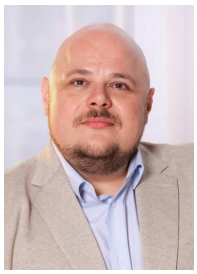
Дата першого надходження статті до видання: 05.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.1:341.171
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.13

ВЗАЄМОДІЇ ПРИВАТНОГО І ПУБЛІЧНОГО ПРАВА В ПРОЦЕСАХ РЕКОДИФІКАЦІЇ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Стефанчук Микола Олексійович,
orcid.org/0000-0002-2983-2770
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
народний депутат України, голова підкомітету з питань адаптації законодавства України до положень права Європейського Союзу (acquis ЄС), виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції Комітету Верховної Ради України з питань правової політики

Музика-Стефанчук Оксана Анатоліївна,
orcid.org/0000-0001-7986-7149
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Музика Леся Анатоліївна,
orcid.org/0000-0001-8357-703X
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

У статті зазначається, що конвергенція приватного і публічного у цивільному праві є об'єктивним процесом, що відбувається у межах системи права і правової системи загалом. Тільки в єдності інтересів приватних і публічних (у розумінні інтересів державних і місцевого самоврядування), гармонійному збалансуванні їх меж впливу цивільно-правове регулювання здатне забезпечити досягнення основної своєї мети. Остання полягає у сталому розвитку і належному захисті особистих немайнових і майнових відносин та формуванні правової моделі унеможливлення зловживань, зокрема, з боку держави чи місцевої влади у випадках їх участі в приватних правовідносинах.

Акцентовано увагу на тому, що 17 травня 2024 р. Комітетом міністрів Ради Європи була ухвалена Рамкова конвенція про штучний інтелект і права людини, демократію та верховенство права (Framework Convention on Artificial Intelligence and human rights, democracy and the rule of law). Це перший свого роду глобальний юридично обов'язковий міжнародний договір, що має слугувати безпечному використанню штучного інтелекту – дотримання спільних стандартів у сфері функціонування зазначених цінностей в цифровому середовищі. 15 травня 2025 р. Україна підписала цей міжнародний документ. Наголошено та тому, що вже сьогодні, ще до моменту ратифікації конвенції (з урахуванням очевидних загроз і ризиків подальшого неконтрольованого розвитку ШІ), перед юристами постала необхідність розробки низки законопроектів щодо врегулювання відповідних суспільних відносин. У межах національної правової системи – засобами приватного і публічного права важливо у законодавстві заповнити прогалини, наявні та потенційні, що пов'язані зі швидким технологічним прогресом. З-поміж іншого, йдеться про цивільно-правову охорону приватності та безпеку інновацій.

Зроблено висновок про те, що ЖК України базувався на моделі адміністративного розподілу житла, за якою держава виступала головним власником і розпорядником житлового фонду, а реалізація права на житло громадянином залежала від його місця в черзі та формальних критеріїв обліку. В той час, як Закон № 4751-IX базується на моделі доступності, за якою держава створює фінансові, договірні та інституційні механізми, що дозволяють особі самостійно реалізувати право на житло шляхом оренди або набуття у власність.

Ключові слова: *рекодифікація, приватне право, публічне право, євроінтеграція, штучний інтелект, житло, відповідальність, конвергенція, фінансові інструменти, кредитування, фінансова установа.*

Stefanchuk Mykola, Muzyka-Stefanchuk Oksana, Muzyka Lesia. The interaction between private and public law in the processes of recodification and European integration

The article notes that the convergence of private and public interests in civil law is an objective process that takes place within the legal system and the broader legal framework. Only through the unity of private and public interests (in the sense of the interests of the state and local self-government) and a harmonious balance of their spheres of influence can civil law regulation ensure the achievement of its primary goal. This objective consists of the sustainable development and proper protection of personal non-property and property relations, as well as the formation of a legal model to prevent abuses, particularly by the state or local authorities when they participate in private legal relationships.

It was emphasized that on May 17, 2024, the Committee of Ministers of the Council of Europe adopted the Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy, and the Rule of Law. This is the first global, legally binding international treaty of its kind, designed to ensure the safe use of artificial intelligence by promoting adherence to common standards regarding the functioning of these values in the digital environment. On May 15, 2025, Ukraine signed this international document. It is also emphasized that even today, prior to the convention's ratification (given the obvious threats and risks of further uncontrolled AI development), lawyers face the need to draft a series of bills to regulate the relevant social relations. Within the national legal system—through the means of private and public law–it is important to address existing and potential gaps in legislation related to rapid technological progress. Among other things, this involves the civil-law protection of privacy and the security of innovations.

It was concluded that Ukraine's Housing Code was based on a model of administrative housing allocation, under which the state acted as the primary owner and administrator of the housing stock, and a citizen's ability to exercise the right to housing depended on their place in line and formal registration criteria. In contrast, Law № 4751-IX is based on an accessibility model, under which the state creates financial, contractual, and institutional mechanisms that enable individuals to independently exercise their right to housing through renting or purchasing a home.

Key words: *recodification, private law, public law, European integration, artificial intelligence, housing, liability, convergence, financial instruments, credit, financial institution.*

Постановка проблеми. Політика останніх кількох десятиліть зумовила політичну схильність до поєднання державних і приватних механізмів права і управління. Як ілюструє національна і закордонна практика, конвергенція доктрин публічного та приватного права у відповідь на сучасні моделі змішаного публічно-приватного управління цілком можлива і має місце бути. Такий підхід має певні переваги. Він дозволяє уникнути складних і часто замкнутих у собі апріорних оцінок того, чи є та чи інша операція або орган достатньо «публічними» чи «приватним», а також іноді створює простір, у якому можна зважити протилежні загрози. Наприклад, корупцію в державному секторі та примус у приватному. Держава не може і не має бути байдужою та знаходитись осторонь того, як здійснюється правове регулювання суспільних відносин, наскільки ефективним є механізм його втілення в життя. Саме належна правова політика держави дозволяє та забезпечує реалізацію нормативних регуляторів найбільш оптимальним, раціональним способом – в інтересах людини та всього Українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та зарубіжній літературі різноманітним аспектам зближення та

взаємопроникнення публічних і приватних елементів присвячена значна кількість наукових праць вчених дореволюційного та радянського періоду, а також наших сучасників. До них належать праці В. Борисової, І. Венедиктової, О. Дзери, Ю. Дзери, Н. Кузнєцової, І. Кучеренко, Р. Майданика, Ж. Маклейн, Д. Мейера, О. Первомайського, Л. Петражицького, І. Покровського, О. Пушкіна, Р. Сабодаша, І. Спасибо-Фатєєвої, Р. Стефанчука, Я. Шевченко, Г. Шершеневича та інших. Необхідність віднайдення рівноваги публічних і приватних інтересів в умовах сучасного стрімкого розвитку суспільних відносин, що значною мірою зумовлено появою нових правових інститутів, рекодифікаційних та євроінтеграційних процесів, спонукають дослідників до подальших наукових пошуків вирішення аналізованої проблеми.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз сучасних проблем конвергенції приватного і публічного у праві в умовах рекодифікації цивільного законодавства та євроінтеграційних процесів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Правова доктрина акумулювала чимало проблем, належне розв'язання яких турбує не одне покоління вчених-юристів. І їх актуальність із плином часу не втрачається. Серед них – проблема необхідності законодавчого забезпечення співвідношення публічного та приватного у межах відповідних галузей права. Необхідність віднайдення рівноваги публічних і приватних інтересів в умовах сучасного стрімкого розвитку суспільних відносин, що значною мірою зумовлено факторами національного і глобального характеру (зокрема інтенсивним розвитком штучного інтелекту, агресією росії проти України) та появою нових правових інститутів, спонукають дослідників до наукових пошуків розв'язання аналізованої проблеми [1].

Н.С. Кузнєцова слушно зазначає, що для визначення найкращого співвідношення приватного і публічного права, яке, зрештою, й окреслює формат взаємодії держави і громадянського суспільства в економічній сфері, важливо враховувати три аспекти. По-перше, йдеться про встановлення оптимального співвідношення і взаємодії публічно-правового та приватноправового регулювання економічних відносин загалом. Для цього необхідно забезпечити пропорційне використання як цивільного, так і адміністративного, фінансового та податкового законодавства. По-друге, за сучасних умов важливо враховувати взаємний вплив і взаємопроникнення публічного і приватного права. По-третє, слід зважати на чітке розмежування предмета і сфери регулювання публічного та приватного права [2, с. 15].

В контексті зазначеного безумовно позитивним є факт декодифікації Господарського кодексу України. Адже, серед інших проблем існування дуалістичного врегулювання економічних відносин в Україні, першочерговим була відсутність чіткого галузевого розмежування ГК України та ЦК України. Варто погодитись з О.О. Котом про те, що самого лише факту скасування ГК України не є достатньою умовою для підвищення ефективності регулювання приватноправових відносин [3, с. 71]. У процесі рекодифікації цивільного законодавства встановлена нагальна необхідність безпосереднього закріплення у ЦК України розширеного предмета регулювання приватноправових відносин – за рахунок господарських, корпоративних та організаційних відносин.

Аналізуючи позиції опонентів рекодифікації цивільного законодавства Н.С. Кузнєцова зазначила, що вони слушно наголошують про те, що у Європейському Союзі уніфікуються перш за все приписи, що регулюють публічно правові відносини (митні, податкові, міграційні тощо), щодо приватноправових, то вони зазвичай знаходяться поза увагою європейських директив, регламентів та інших обов'язкових актів ЄС. Дійсно, способи формування загаль них підходів до регламентації приватних відносин відрізняються від тих, які засто совуються у публічно-правовій сфері. Водночас, останні десятиліття ознаменовані появою таких рекомендаційних актів у царині приватного права як Принципи європейського контрактного права, розроблені комісією, яку очолю вав Оле Ландо, Принципи міжнародних комерційних договорів (УНІДРУА). Також наголошено, що ідея гармонізації європейського

при ватного права реалізована в багатьох т. зв. модельних актах: Принципи європей ського деліктного права (PETL), окремі документи з гармонізації сімейного права, з рештою – опублікований в 2009 р. рекомендаційний набір основних принци пів, визначень та типових правил, який розглядається як загальна система коор динат приватного права (Draft Common Frame of Reference – DCFR) [4, с. 44–45].

Правові проблеми, пов'язані зі штучним інтелектом.

З огляду на предмет цивільно-правового регулювання варто також акцентувати на тому, що сучасний етап розвитку вчення про правосуб'єктність характеризується динамічністю та виникненням, без перебільшення, новаторських підходів до розуміння правосуб'єктності, що, зокрема, викликано значним стрибком у розвитку передових інноваційних технологій та робототехніки. Поява штучного інтелекту і розгалуженої системи роботів, наділених високим рівнем автономії, здатних самостійно вступати у соціальні зв'язки та виконувати різноманітні завдання, у деяких випадках повністю замінюючи людину, зумовлює об'єктивну необхідність перегляду традиційних та усталених доктринальних підходів до визначення особливостей правосуб'єктності та її носіїв. Адже цілком імовірно, що в найближчому майбутньому інноваційні технології докорінно змінять структуру економіки, ринку праці та побудову суспільства в цілому.

Штучний інтелект дедалі частіше розглядається як загроза існуванню людства. Піонер у галузі штучного інтелекту Джеффрі Хінтон, нобелівський лауреат, зробив тривожну заяву про майбутнє ШІ. За його словами, люди недооцінюють ризики, які несе швидкий розвиток цієї технології. Вчений не відкидає користі від ШІ – він вважає, що технологія здатна змінити медицину, освіту й навіть допомогти в боротьбі зі змінами клімату. Але водночас він відверто стурбований неконтрольованим розвитком цього явища. На його думку, ймовірність того, що ШІ візьме контроль над людством, становить 10–20%. І це – не сценарій голлівудського бойовика, а реальний ризик. Хінтон наголошує: великі компанії лобіюють зменшення й так слабкого законодавчого регулювання у цій сфері, не витрачають необхідні ресурси на безпеку, а дбають лише про доходи [5].

Фахівці Google DeepMind (британська компанія, що займається розробкою штучного інтелекту) представили детальну технічну доповідь про безпечну розробку штучного загального інтелекту (AGI – Artificial General Intelligence), тобто системи, що володіє інтелектом і здібностями, порівнянними з людськими. Автори документа припускають, що така система може з'явитися вже до 2030 р. [6].

Спеціалісти застерігають: «Пом'якшення ризику вимирання від штучного інтелекту має бути глобальним пріоритетом поряд з іншими ризиками суспільного масштабу, такими як пандемії та ядерна війна» [7].

Окрім того, серед дослідників уже ведуться дискусії з приводу доцільності надання роботам зі штучним інтелектом статусу суб'єкта цивільного права та наділення їх правосуб'єктністю, еквівалентною правосуб'єктності фізичних осіб. Це, своєю чергою, вимагає від наукової спільноти та законодавця акумулювання зусиль з метою своєчасного реагування на виникнення нових явищ і забезпечення адекватного правового регулювання відносин щодо використання передових досягнень робототехніки. Також сьогодні можна впевнено стверджувати, що категорія правосуб'єктності фізичних осіб у правовій доктрині послідовно набуває рис, властивих міжгалузевому правовому інституту; останній постає за межами предмета цивільного права [8, с. 37].

У цьому контексті цікавим є Аналіз секторального напряму та первинному баченні розвитку сфери ШІ, підготованому Міністерством цифрової трансформації у межах Стратегії розвитку інновацій України [9]. В ньому зазначається, що протягом 2020–2024 років в Україні засновано 34 нові ШІ-компанії. За їх загальною кількістю Україна посідає друге місце серед країн Східної Європи. Розмір ШІ-ринку в Україні виріс з $157,7 млн у 2020 році до $419,4 млн у 2025-му. До 2030 року ця цифру за прогнозами зросте до майже $1,42 млрд. Основним джерелом інвестицій у ШІ-індустрію були й залишаються венчурні фонди. Однак Україна посідає останнє місце серед країн Центральної та Східної

Європи за кількістю залучених інвестицій протягом останніх трьох років, причинами чого є повномасштабне вторгнення рф та реєстрація українських компаній у США та країнах Європи.

Проблеми житлового права і кредитування житла.

Досить успішне поєднання публічного і приватного регулювання можна спостерігати у житловій сфері. Право на житло належить до фундаментальних соціально-економічних прав людини, реалізація якого, як неодноразово підкреслював Конституційний Суд України, має ключове значення не лише для реалізації інших економічних та соціальних прав людини, а й для ефективного здійснення кожним прав і свобод особистого й політичного характеру [10].

В Україні це право гарантоване статтею 47 Конституції, проте впродовж понад чотирьох десятиліть його регулювання спиралося на акт, ухвалений ще до здобуття незалежності та ухвалення Основного Закону – Житловий кодекс України від 30 червня 1983 року (далі – ЖК України), побудований на радянській моделі, що дедалі менше відповідала ринковій економіці та конституційним приписам [11; 12; 13].

Спробою подолати цю невідповідність став Закон України «Про основні засади житлової політики» від 13 січня 2026 року (далі – Закон № 4751-IX), яким ЖК України визнано таким, що втратив чинність (за винятком окремих статей, чинних перехідно до запуску Єдиної інформаційно-аналітичної житлової системи – далі ЄІАЖС), і закладено засади нової житлової політики, узгодженої зі ст. 47 Конституції та стандартами Європейського Союзу в межах міжнародних зобов'язань України [14].

Шляхами вдосконалення розподілу житла є затвердження Кабінетом Міністрів України чітких та об'єктивних критеріїв доступу до соціального та доступного житла замість дискреційного розподілу, що породжував численні судові спори. Водночас необхідно нормативно зберегти існуючі права осіб, які вже перебувають на квартирному обліку, із перенесенням стажу їх очікування до ЄІАЖС. Облік виконує функцію доступу до публічного житла, поєднуючи облік самого фонду та облік осіб, які потребують підтримки, і породжує проблеми приватності та цифрового виключення. У ЖК України діяв державний облік житлового фонду (ст. 28) та квартирний облік громадян, що потребують поліпшення житлових умов (статті 39, 40) – тобто паперовий, ведений місцевими радами і прив'язаний до реєстрації місця проживання.

Закон № 4751-IX замінює цю конструкцію ЄІАЖС – інформаційно-комунікаційною системою, яка має забезпечити збирання, накопичення, облік, оброблення, зберігання та захист відомостей про житловий фонд України, а також про осіб, які можуть скористатися державною підтримкою для реалізації права на житло. Система має акумулювати інформацію не лише про осіб, які претендують на державну підтримку, і стан реалізації їхнього права на житло, а й про самі механізми підтримки – місцеві, регіональні та державні програми, фінансово-кредитні інструменти будівництва, придбання чи оренди житла [15].

Шляхами вирішення цієї проблеми є якнайшвидше затвердження технічних і правових параметрів системи, без яких перехідні норми ЖК України діятимуть невизначено довго. Також необхідним є законодавче забезпечення захисту персональних даних, а також гарантії для окремих категорій без доступних цифрових мереж через збереження офлайн-доступу.

Цікавою видається практика фінансування соціального житла у Франції здійснюється через Депозитно-ощадну касу (Caisse des Dépôts et Consignations, CDC), що є публічною установою (створена ще у 1816 році). Вона централізує державно гарантовані ощадні рахунки і спрямовує частину цих коштів на позики для соціального житла [16]. CDC забезпечує понад 70 відсотків фінансування нових житлових проєктів і підтримує в середньому 100 тисяч проєктів щороку [17].

Фінансова модель є тим чинником, що визначає життєздатність житлової політики. Підхід ЖК України ґрунтувався на прямому бюджетному фінансуванні будівництва, тоді як реформований підхід спирається на самовідновлюване (револьверне) та кредитне фінансування.

У ЖК України фінансування мало бюджетну природу, а серед гарантій права на житло ст. 1 закріплювала «невисоку

плату за квартиру і комунальні послуги». Між там, Закон № 4751-IX запроваджує фінансово-кредитні механізми (пільгові кредити, компенсації, фінансовий лізинг, оренду з правом викупу) та револьверний фонд, визначений у ст. 1 як фонд, що наповнюється за рахунок надходжень від використання публічного житла й виконання зобов'язань за фінансово-кредитними механізмами, видатки з якого спрямовуються виключно на цілі, визначені законом.

До прикладу, револьверний фонд міста Києва – це унікальний для України механізм залучення коштів для реалізації модернізації багатоквартирних будинків відповідальними співвласниками як на короткий, так і на довгостроковий період. Реалізовує механізм комунальне підприємство «Фонд модернізації та розвитку житлового фонду міста Києва» [18].

У практиці виділяють поєднання двох видів допомоги ОСББ з місцевого бюджету:

• Поворотна фінансова допомога. За допомогою фінансового інструменту «револьверний фонд».

• Безповоротна фінансова. Допомога співфінансування заходів з відновлення за рахунок місцевого бюджету [19].

Серед удосконалень у цій сфері, які варто запровадити в Україні, є невідкладне затвердження порядку револьверного фонду та законодавчий захист револьверного фонду від поглинання загальним бюджетом.

Висновки

1. Конвергенція приватного і публічного у цивільному праві є об’єктивним процесом, що відбувається у межах системи права і правової системи загалом. Тільки в єдності інтересів приватних і публічних (у розумінні інтересів державних і місцевого самоврядування), гармонійному збалансуванні їх меж впливу цивільно-правове регулювання здатне забезпечити досягнення основної своєї мети. Остання полягає у сталому розвитку і належному захисті особистих немайнових і майнових відносин та формуванні правової моделі унеможливлення зловживань, зокрема, з боку держави чи місцевої влади у випадках їх участі в приватних правовідносинах. Власне створити належне підґрунтя для реалізації такої мети – і покликана цивільно-правова політика. Дотримання необхідного балансу інтересів (приватних, суспільних і державних) є обов’язком передусім держави. Водночас у забезпеченні такого стану мають брати активну участь усі інші учасники правовідносин, і не лише через реалізацію своїх прав.

У тих випадках, коли публічне та приватне право мають спільні цінності, вони можуть ефективно зближуватися для регулювання змішаних публічно-приватних систем управління. Це не є рецептом для необхідного поширення публічного права на приватну сферу, а скоріше щось на кшталт взаємного обміну. Ані публічне, ані приватне право не залишаються обов’язково незмінними в результаті такого зближення; навпаки, у відповідь на сучасні методи управління виникає новий набір стандартів ухвалення рішень. Такі стандарти мають застосовуватися з урахуванням конкретного контексту, що враховує ширший законодавчий, демократичний, конкурентний та конституційний фон. Їхня перевага полягає в тому, що вони дозволяють нам уникнути категоричних відповідей на питання, чи є щось «приватним» чи «публічним», у час, коли це розмежування свідомо розмито.

2. ЖК України базувався на моделі адміністративного розподілу житла, за якою держава виступала головним власником і розпорядником житлового фонду, а реалізація права на житло громадянином залежала від його місця в черзі та формальних критеріїв обліку. Закон № 4751-IX базується на моделі доступності, за якою держава створює фінансові, договірні та інституційні механізми, що дозволяють особі самостійно реалізувати право на житло шляхом оренди або набуття у власність. Головна відмінність між двома актами полягає у зміні ролі держави: від власника і розподільника житлового фонду **–** до регулятора та гаранта доступності житла. Це підтверджується прямим зіставленням конкретних інститутів: перехід від ордера до договору оренди; перехід від формального обліку черги до адресних критеріїв доходу й майнового стану; перехід від змішаного адміністративно-судового порядку виселення до виключно судового порядку з урахуванням принципу пропорційності; перехід від безоплатного соціального найму до платної, але доступної соціальної оренди з гаранті-

єю від подальшої приватизації фонду; введення револьверного фонду.

3. Насамкінець акцентуємо на такому. 17 травня 2024 р. Комітетом міністрів Ради Європи була ухвалена Рамкова конвенція про штучний інтелект і права людини, демократію та верховенство права (Framework Convention on Artificial Intelligence and human rights, democracy and the rule of law). Це перший свого роду глобальний юридично обов'язковий міжнародний договір, що має слугувати безпечному використанню штучного інтелекту – дотримання спільних стандартів у сфері функціонування зазначених цінностей в цифровому середовищі. 15 травня 2025 р. Україна підписала цей міжнародний документ. Тому вже сьогодні, ще до моменту ратифікації конвенції (з урахуванням очевидних загроз і ризиків подальшого неконтрольованого розвитку ШІ), перед юристами постала необхідність розробки низки законопроектів щодо врегулювання відповідних суспільних відносин. У межах національної правової системи – засобами приватного і публічного права важливо у законодавстві заповнити прогалини, наявні та потенційні, що пов'язані зі швидким технологічним прогресом. З-поміж іншого, йдеться про цивільно-правову охорону приватності та безпеку інновацій.

Інформація про використання штучного інтелекту. Відповідно до Закону України «Про академічну доброчесність» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2026, № 13, ст. 35) автори зазначають, що було використано DeepL translator для перевірки коректності перекладу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стефанчук М.О., Музика-Стефанчук О.А., Музика Л.А. Розділ 2.4. Забезпечення пропорційного розвитку галузей публічного та приватного законодавства. Наукова концепція розвитку законодавства України: обґрунтування та прогнозування напрямів правотворчої діяльності. Цивільне законодавство. Юрінком-Інтер. Київ. 2025. С. 144–162.

2. Кузнєцова Н.С. Сучасні тенденції розвитку приватного права як регулятора суспільних відносин. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 9–26.

3. Кот О.О. Загальні положення ЦК України: сталі принципи і новітні тенденції. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 66–90.

4. Кузнєцова Н. С. Оновлений Цивільний кодекс України: візія для суспільства і правової системи. *Нове українське право.* 2026. № 2. С. 43–51. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.5

5. Хрещений батько ШІ дав тривожний прогноз про майбутнє людства: це гірше за «ядерку». URL: https://www.rbc.ua/rus/styler/hreshcheniy-batko-shi-dav-trivozhniy-prognoz-1746296586.html

6. Google DeepMind передбачило майбутнє ШІ: 4 ризики, які можуть загрожувати людству. URL: https://www.rbc.ua/rus/styler/google-deepmind-peredbachilo-maybutne-shi-1743772920.html

7. Що більш ймовірно призведе до кінця людства: війна, кліматична катастрофа чи штучний інтелект? URL: https://www.rbc.ua/rus/styler/shcho-bilsh-ymovirno-prizvede-kintsya-lyudstva-1740923477.html

8. Стефанчук М.О. Теоретичні засади цивільної правосуб'єктності фізичних осіб та особливості її здійснення. Дис. … д.ю.н. К., 2020. 473 с.

9. Аналіз секторального напряму та первинному баченні розвитку сфери ШІ. Стратегія цифрового розвитку інновацій України до 2030, підготований Міністерством цифрової трансформації у межах Стратегії розвитку інновацій України. URL: https://winwin.gov.ua/assets/files/УКР%20WINWIN_AI_1.pdf

10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло) від 22 черв. 2022 р. № 5-р(II)/2022. Конституційний Суд України. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5-r_2_2022.pdf

11. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

12. Житловий кодекс України: Закон України від 30.06.1983. № 5464-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text

13. Про дерадянізацію законодавства України: Закон України від 21.04.2022 № 2215-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#Text

14. Про основні засади житлової політики: Закон України від 13.01.2026 № 4751-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4751-20#Text

15. Житлова політика по-новому: які можливості відкриває Закон №4751-IX. Громадський холдинг «ГРУПА ВПЛИВУ». 2 берез. (2026). URL: https://www.vplyv.org.ua/archives/10433

16. Caisse des Dépôts et Consignations – Turning household savings into social housing. Housing2030. 2021. URL: https://www.housing2030.org/project/demo-20/

17. Our public interest missions. Groupe Caisse des Dépôts. URL: https://www.caissedesdepots.fr/en/know-us/our-model/our-public-interest-missions

18. Револьверний фонд міста Києва. URL: https://dzki.kyivcity.gov.ua/revolvernyi-fond-mista-kyieva

19. Сергій Кошарук. Револьверний фонд інструмент фінансової підтримки в громадах. URL: https://enefcities.org.ua/upload/images/Serv_RFM.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 11.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.67(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.14

ПОСМЕРТНЕ РОЗПОРЯДЖЕННЯ РЕПРОДУКТИВНИМ БІОМАТЕРІАЛОМ У ПРОЄКТІ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: СИСТЕМНІСТЬ РЕГУЛЮВАННЯ ТА АВТОНОМІЯ ОСОБИ

Стрельбіцька Леся Ярославівна,
orcid.org/0000-0003-3657-2783
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права імені І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»

Блащук Тетяна Володимирівна,
orcid.org/000-0002-0605-1920
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права імені І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»

У статті здійснено системний і формально-юридичний аналіз редакції проєкту Цивільного кодексу України № 15150, зареєстрованого 9 квітня 2026 року, у частині реалізації репродуктивного вибору та посмертного розпорядження репродуктивним біоматеріалом. Метою дослідження є оцінка цієї цивільно-правової конструкції за критеріями системності регулювання та забезпечення автономії особи, а також визначення напрямів її доопрацювання. Системність охоплює узгодженість норм і послідовність фіксації, зміни та реалізації волі, тоді як автономія забезпечує можливість особи визначати долю біоматеріалу в установлених законом межах і розраховувати на виконання останнього належно оформленого волевиявлення.

Авторами встановлено, що стаття 305 проєкту закріплює загальну цивільно-правову основу репродуктивного вибору, однак вимога застосовувати допоміжні репродуктивні технології лише за медичними показаннями зумовлює реалізацію цього права за умови попереднього підтвердження медичної підстави. Обґрунтовано необхідність розмежовувати волевиявлення щодо кріоконсервації та зберігання біоматеріалу, згоду на його використання і розпорядження щодо його долі після смерті особи.

У статті проаналізовано взаємозв'язок статей 1735, 1739 і 1769 проєкту, які визначають коло можливих набувачів права на використання біоматеріалу, зміст і форму окремого заповіту та нотаріальне підтвердження відповідного права. Виявлено, що право на використання біоматеріалу не входить до складу спадщини, проте пов'язується з моментом її відкриття і підтверджується за допомогою спадково-правових процедур без чіткого визначення меж їх застосування. Установлено також, що реєстрація заповіту у Спадковому реєстрі поєднана з покладенням на заповідача обов'язку самостійно повідомити заклад охорони здоров'я; це не забезпечує надходження актуальних відомостей, а наслідки неповідомлення не визначені. Виявлено неузгодженість предмета статей 1735 і 1739 щодо кріоконсервованих ембріонів.

Авторами з'ясовано, що закрите коло можливих набувачів права і обмежений перелік допустимих розпоряджень звужують автономію заповідача та не дають підстав розглядати спеціальний заповіт як нейтральний інструмент реалізації волі. Запропоновано зберегти спеціальний заповіт як особисте розпорядження на випадок смерті, визначити правову природу такого розпорядження, закріпити пріоритет останнього чинного волевиявлення, можливість його вільного скасування та надійний обмін актуальними відомостями із закладом охорони здоров'я. Межами реалізації волі мають бути згода особи, на користь якої зроблено розпорядження, права інших учасників і медична допустимість відповідної процедури.

Ключові слова: *репродуктивні права, репродуктивне здоров'я, посмертне розпорядження репродуктивним біоматеріалом, право на використання біоматеріалу, посмертне волевиявлення, спеціальний заповіт, автономія особи, проєкт Цивільного кодексу України.*

Strelbitska Lesia, Blashchuk Tetiana. Posthumous disposition of reproductive biomaterial in the Draft Civil Code of Ukraine: systemic coherence of regulation and personal autonomy

The article provides a systematic and formal legal analysis of Draft Civil Code of Ukraine No. 15150, registered on 9 April 2026, with respect to the exercise of reproductive choice and the posthumous disposition of reproductive biomaterial. The purpose of the study is to assess this civil law construction according to the criteria of systemic consistency of legal regulation and protection of personal autonomy, as well as to identify directions for its further improvement. Systemic consistency encompasses the coherence of legal provisions and the continuity of recording, modifying, and implementing a person's wishes, whereas autonomy ensures that a person may determine the fate of their biomaterial within the limits established by law and rely on the implementation of their latest duly formalised expression of will. The authors establish that Article 305 of the Draft provides a general civil law basis for reproductive choice. However, the requirement that assisted reproductive technologies may be used solely on medical grounds makes the exercise of this right conditional upon prior confirmation of a medical indication. The article substantiates the need to distinguish between an expression of will concerning the cryopreservation and storage of biomaterial, consent to its use, and instructions regarding its fate after the person's death. The article analyses the interrelationship among Articles 1735, 1739, and 1769 of the Draft, which determine the range of persons who may acquire the right to use biomaterial, the content and form of a separate will, and the notarised confirmation of the relevant right. It is found that the right to use biomaterial does not form part of the estate; nevertheless, it is linked to the opening of the succession and is confirmed through succession-law procedures without clearly defining the limits of their application. It is also established that registration of the will in the Inheritance Register is combined with an obligation imposed on the testator to notify the healthcare institution independently. This does not ensure that the institution receives up-to-date information, while the consequences of failure to provide such notification remain undefined. An inconsistency between the subject matter of Articles 1735 and 1739 concerning cryopreserved embryos is also identified. The authors find that the closed list of persons who may acquire the right and the limited range of permissible instructions restrict the testator's autonomy and do not allow the special will to be regarded as a neutral instrument for implementing the person's wishes. It is proposed that the special will be retained as a personal disposition upon death, that the legal nature of such a disposition be defined, and that priority be accorded to the latest valid expression of will, together with the possibility of its free revocation and the establishment of a reliable exchange of up-to-date information with the healthcare institution. The limits governing the implementation of the person's wishes should include the consent of the person in whose favour the disposition is made, the rights of other participants, and the medical admissibility of the relevant procedure.

Key words: *reproductive rights, reproductive health, posthumous disposition of reproductive biomaterial, right to use biomaterial, posthumous expression of will, special will, personal autonomy, Draft Civil Code of Ukraine.*

Постановка проблеми. Кріоконсервація репродуктивного біоматеріалу створює можливість прийняття особою рішень, правові наслідки яких можуть настати після її смерті. Водночас згода на кріоконсервацію та подальше зберігання біоматеріалу сама по собі не визначає, чи допускається його посмертне використання, хто матиме відповідне право та яке волевиявлення повинен виконати заклад охорони здоров'я. Чинний Цивільний кодекс (ЦК) України [1] не формує спеціального цивільно-правового механізму фіксації, зміни та реалізації такої волі.

Проєкт Цивільного кодексу України № 15150 від 09.04.2026 (проєкт ЦК) [2] уперше поєднує право на репродуктивний вибір зі спеціальним заповітом щодо використання або знищення репродуктивного біоматеріалу. Водночас право на репродуктивний вибір обмежується медичними показаннями, а право використати біоматеріал може бути надане лише особі, яка відповідає встановленим проєктом критеріям.

Відтак, є необхідність визначити, чи повинен ЦК створювати нейтральний інструмент реалізації правомірно вираженої волі особи, установлюючи лише конкретні та обґрунтовані межі, чи самостійно формувати закрите коло допустимих осіб і варіантів розпорядження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Н. В. Ходєєва у статті «Право людини на репродуктивне відтворення: постмортальне використання, зберігання кріоконсервованих матеріалів» (2025) [3] дослідила чинне регулювання використання та зберігання кріоконсервованих матеріалів, звернувши увагу на заяву та договір із закладом охорони здоров'я як можливі форми фіксації волі особи. С. В. Сєда у статті «Розпорядження репродуктивним матеріалом для постмортальної репродукції: аналіз етико-правових проблем» (2026) [4] розглянула значення автономії, дійсного волевиявлення померлої особи та актуальної судової практики для визначення допустимості використання біоматеріалу. О. Данченко та Ю. Левчук у професійній публікації «Розпорядження біологічним репродуктивним матеріалом за проєктом нового Цивільного кодексу України: справжній заповіт чи хибна юридична конструкція» (2026) [5], підготовленій на матеріалі попередньої редакції проєкту нового ЦК, поставили під сумнів спадковоправову природу спеціального заповіту та обґрунтованість додаткових процедур його реалізації.

Отже, у наявних публікаціях уже досліджено форми посмертного волевиявлення, значення автономії та окремі недоліки спеціального заповіту [3; 4; 5]. Водночас чинна редакція проєкту № 15150 [2] не отримала цілісної оцінки як взаємопов'язана цивільно-правова конструкція від закріплення репродуктивного вибору у статті 305 до фіксації та реалізації посмертної волі за статтями 1735, 1739 і 1769 одночасно за критеріями системності та забезпечення автономії особи.

Метою статті є оцінити передбачену проєктом ЦК цивільно-правову конструкцію реалізації репродуктивного вибору та посмертного розпорядження репродуктивним біоматеріалом за критеріями системності й забезпечення автономії особи, визначити, чи створює вона нейтральний інструмент реалізації волі, та сформулювати напрями її доопрацювання. Системність передбачає узгодженість норм і послідовність фіксації, зміни та реалізації волі, тоді як автономія забезпечує можливість особи самостійно визначати долю біоматеріалу в установлених законом межах і розраховувати на виконання останнього за часом належно оформленого волевиявлення.

Виклад основного матеріалу. Стаття 305 проєкту ЦК [2] закріплює право фізичної особи на репродуктивний вибір і передбачає застосування допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ), кріоконсервацію та зберігання репродуктивного біоматеріалу. Кріоконсервація у цьому контексті має не лише медичне, а й цивільно-правове значення, оскільки пов'язана з волевиявленням особи, її особистими немайновими правами, конфіденційністю інформації та визначенням подальшої долі біоматеріалу. Відсилання щодо умов і порядку відповідних процедур до спеціального закону відповідає рамковій функції ЦК і саме по собі не є прогалиною регулювання.

Водночас проголошене право на репродуктивний вибір поєднується з вимогою застосовувати програми ДРТ лише за медичними показаннями [2]. Така конструкція зберігає дозвільну модель, відповідно до якої особа може реалізувати репродуктивний вибір лише за умови підтвердження медичної підстави. З погляду автономії медичні критерії мають визначати конкретні межі безпечного застосування ДРТ, а не бути загальною передумовою реалізації репродуктивного вибору.

Окремо слід розмежувати згоду на кріоконсервацію і зберігання репродуктивного біоматеріалу, згоду на його використання та волевиявлення щодо його долі після смерті особи. Чинне медичне регулювання передбачає волевиявлення особи щодо проведення кріоконсервації та зберігання біоматеріалу, однак таке волевиявлення саме по собі не охоплює його майбутнього або посмертного використання (див.: Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України № 787 від 09.09.2013 [6];

постанова Кабінету Міністрів України № 78 від 24.01.2025 [7]). На рівні ЦК має бути закріплена самостійність цих волевиявлень, тоді як їх форма та порядок оформлення мають визначатися спеціальним законодавством.

Отже, стаття 305 проєкту ЦК [2] створює загальну цивільно-правову основу репродуктивного вибору. Подальший аналіз має встановити, чи забезпечує передбачений проєктом спеціальний заповіт системну реалізацію посмертної волі та достатній рівень автономії особи.

Стаття 1739 проєкту ЦК [2] передбачає окремий заповіт про розпорядження репродуктивним біологічним матеріалом і має застосовуватися у зв'язку зі статтею 1735, яка визначає коло осіб, на користь яких може бути надане право на його використання. У такому заповіті особа може визначити того, хто відповідає вимогам статті 1735, установити умови та випадки припинення права на використання біоматеріалу або заборонити його використання і визначити випадки знищення. Отже, проєкт ЦК не лише визнає можливість посмертного розпорядження, а й уперше створює для нього спеціальний цивільно-правовий інструмент.

Стаття 1739 [2] також установлює спеціальні вимоги до оформлення такого волевиявлення. Заповіт не може бути секретним, посвідчується виключно нотаріусом і реєструється у Спадковому реєстрі з відміткою про його вид. Скасування допускається лише шляхом складення нового заповіту цього виду, а заповідач повинен протягом десяти днів після нотаріального посвідчення повідомити заклад охорони здоров'я, який зберігає біоматеріал. Ці положення формують основні елементи фіксації, оновлення та подальшої реалізації волі особи, однак їх узгодженість залежить від зв'язку з іншими нормами проєкту.

Передусім недостатньо визначено правову природу права на використання біоматеріалу. Стаття 1735 проєкту ЦК [2] передбачає, що репродуктивний біологічний матеріал і право на його використання не входять до складу спадщини. Водночас за статтею 1769 проєкту ЦК [2] це право належить визначеній у заповіті особі з моменту відкриття спадщини та підтверджується окремим свідоцтвом, яке видає нотаріус за місцем відкриття спадщини, хоча й без заведення спадкової справи. Таке підтвердження може бути виправдане потребою перевірити чинність заповіту та особу набувача права. Проте проєкт не пояснює, чому право, яке не входить до складу спадщини, має виникати й підтверджуватися через процедури, пов'язані з її відкриттям, а також як до такого заповіту застосовуються загальні норми спадкового права. Тому проблема полягає не в самому використанні форми заповіту, а в невизначеності правового режиму спеціального посмертного розпорядження.

Розрізненим є і порядок доведення волі до відома закладу охорони здоров'я. Хоча заповіт реєструється у Спадковому реєстрі, обов'язок повідомити про нього заклад покладається на заповідача [2]. Унаслідок цього реалізація волі залежить від додаткової дії самої особи, а наслідки неповідомлення або пропуску десятиденного строку не визначені. Загальне правило про перевагу останнього заповіту може визначити співвідношення кількох волевиявлень, але саме по собі не забезпечує отримання актуальної інформації закладом. На рівні ЦК доцільно закріпити пріоритет останнього належно оформленого волевиявлення, обов'язок передання закладу актуальних відомостей про складення або скасування такого заповіту та наслідки порушення цього обов'язку, залишивши технічний порядок захищеної інформаційної взаємодії спеціальному законодавству.

Основне обмеження автономії особи випливає зі статті 1735 проєкту ЦК [2]. Право використати біоматеріал може бути надане лише другому з подружжя або особі іншої статі, яка проживала із заповідачем однією сім'єю і не перебувала в іншому шлюбі. Тому навіть чітко виражене волевиявлення не матиме юридичного значення, якщо визначена особа не відповідає критеріям шлюбу, різної статі або спільного проживання. Спеціальний заповіт функціонує не як нейтральний інструмент розпорядження, а як дозвіл на вибір усередині визначеного законодавцем кола. Оскільки достовірність волі вже забезпечують нотаріальна форма та реєстрація заповіту, додаткове звуження кола осіб за критеріями шлюбу, різної статі та спільного проживан-

ня потребує самостійного обґрунтування з погляду захисту прав інших осіб і правової визначеності.

Свобода розпорядження обмежується також змістом самого заповіту. Стаття 1739 [2] обмежує зміст волевиявлення наданням права визначеній особі або забороною використання та знищенням біоматеріалу, не формулюючи загального права заповідача визначати його долю в межах закону. Крім того, можливість скасування заповіту лише шляхом складення нового документа цього виду покладає на особу однаковий формальний тягар як для надання права, так і для простого відкликання попередньої волі. Формальні гарантії волевиявлення не повинні без достатніх підстав звужувати його зміст або ускладнювати відмову від раніше прийнятого рішення.

Окрему системну неузгодженість створює різний предмет статей 1735 і 1739 проєкту ЦК [2]. Стаття 1735 проєкту ЦК згадує кріоконсервовані ембріони поряд із репродуктивним біологічним матеріалом, тоді як стаття 1739 проєкту ЦК визначає предмет спеціального заповіту лише через категорію репродуктивного біологічного матеріалу. За відсутності прямого правила про поширення такого заповіту на кріоконсервовані ембріони обсяг посмертного волевиявлення залишається неоднозначним. Цю невизначеність слід усунути шляхом узгодження предмета статей 1735 і 1739 проєкту ЦК або чіткого визначення співвідношення відповідних понять.

Отже, за критерієм системності проєкт ЦК створює базову конструкцію посмертного волевиявлення, але зв'язок між заповітом, нотаріальним свідоцтвом, Спадковим реєстром і закладом охорони здоров'я залишається фрагментарним, а співвідношення статей 1735, 1739 і 1769 проєкту ЦК недостатньо узгодженим. За критерієм автономії проєкт визнає право особи визначити долю біоматеріалу, але обмежує як коло можливих набувачів права, так і допустимий зміст розпорядження. Тому, на нашу думку, необхідно зберегти спеціальний заповіт, розширивши проте допустимий зміст волі особи та забезпечивши системну реалізацію останнього чинного волевиявлення.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що проєкт ЦК переходить від фактичної відсутності спеціального регулювання до визнання посмертньої волі особи самостійною підставою визначення долі репродуктивного біоматеріалу. Проте запропонований механізм ще не забезпечує гарантованого виконання цієї волі: особисте немайнове розпорядження оформлюється і підтверджується за допомогою спадково-правових процедур без чіткого визначення меж їх застосування, а реєстрація заповіту не утворює безперервного зв'язку із закладом, який зберігає біоматеріал. Отже, системність регулювання залежить не від подальшого збільшення кількості процедур, а від установлення єдиного правила щодо правової природи такого розпорядження, пріоритету останнього належно оформленого волевиявлення та суб'єктів, відповідальних за його доведення до виконання.

Належна цивільно-правова модель має виходити не із закритого переліку законодавчих дозволів, а із презумпції свободи особи визначати долю свого біоматеріалу в конкретно встановлених законом межах. ЦК доцільно закріпити спеціальне особисте розпорядження на випадок смерті, можливість його вільного скасування, гарантії достовірності та обов'язковість урахування останньої чинної волі. Водночас згода особи, на користь якої зроблено розпорядження, права інших учасників і допустимість відповідної медичної процедури повинні діяти як об'єктивні межі реалізації цієї волі, а не як підстава для попереднього звуження кола можливих набувачів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15 (дата звернення: 31.07.2026).

2. Проєкт Цивільного кодексу України № 15150 від 09.04.2026. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення: 31.07.2026).

3. Ходєєва Н. В. Право людини на репродуктивне відтворення: постмортальне використання, зберігання кріоконсервованих матеріалів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2025. № 1 (108), ч. 1. С. 123–135. DOI: 10.32631/v.2025.1.10.

4. Сєда С. В. Розпорядження репродуктивним матеріалом для постмортальної репродукції: аналіз етико-правових проблем. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. № 1, ч. 1. С. 317–323. DOI: 10.24144/2788-6018.2026.01.1.50.

5. Данченко О., Левчук Ю. Розпорядження біологічним репродуктивним матеріалом за проєктом нового Цивільного кодексу України: справжній заповіт чи хибна юридична конструкція. *Юридична Газета online*. 2026. 9 берез. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/medichne-pravo-farmacevtika/rozporyadzhennya-biologichnim-reproduktivnim-materialom-za-proektom-novogo-civilnogo-kodeksu-ukrayin.html (дата звернення: 31.07.2026).

6. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z1697-13 (дата звернення: 31.07.2026).

7. Про затвердження Порядку здійснення забору, кріоконсервації та зберігання репродуктивних клітин військовослужбовців та інших осіб на випадок втрати репродуктивної функції під час виконання обов'язків із оборони держави, захисту Вітчизни та інших покладених на них обов'язків відповідно до законодавства : постанова Кабінету Міністрів України від 24.01.2025 № 78. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/78-2025-п (дата звернення: 31.07.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 02.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.15

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ПРАЦІВНИКАМИ ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМ В УКРАЇНІ

Трунова Галина Анатоліївна,
orcid.org/0000-0002-1829-2561
кандидатка юридичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця відділу цивільно-правових наук
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

Стаття присвячена аналізу проблем реалізації права на соціальний захист працівників цифрових платформ, що актуалізується в умовах поширення нестандартних форм зайнятості. Наголошується, що проблематика платформної зайнятості виходить за межі національного контексту та є предметом активного правового регулювання як в країнах ЄС, так і в інших державах світу.

Проаналізовано положення нещодавно прийнятої Конвенції МОП № 193 про гідну працю в платформній економіці у частині ключових дефініцій та соціального захисту працівників цифрових платформ, зокрема їхнього доступу до соціального забезпечення на умовах не менш сприятливих, ніж ті, що застосовуються до інших працівників з аналогічним статусом у сфері зайнятості.

Досліджено законодавство ЄС у сфері унормування праці працівників цифрових платформ та їх доступу до ефективного соціального захисту. Окрема увага приділена положенням Директиви (ЄС) 2024/2831 про покращення умов праці в платформній зайнятості, проаналізовано перспективи соціального захисту у світлі положень відповідної Директиви.

Наведено судову практику держав-членів ЄС у сфері перекваліфікації самозайнятих працівників платформ, зокрема кур'єрів та водіїв, у найманих працівників. Акцентовано увагу на відсутності усталеної загальноєвропейської тенденції до перекваліфікації самозайнятих працівників у найманих працівників, оскільки відповідна судова практика переважно стосується окремих категорій платформних працівників та певних видів платформної діяльності.

Окреслено вітчизняну практику у сфері соціального захисту працівників платформ, яка відображає загальносвітові тенденції, що характеризуються обмеженим доступом до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування та відсутністю формалізованого статусу осіб, зайнятих на цифрових платформах.

Проаналізовано програмні документи Уряду України щодо повоєнного відновлення, відбудови і модернізації країни у контексті обов'язкового унормування праці платформних працівників та їх доступу до ефективного соціального захисту.

Зроблено висновки та надано окремі рекомендації щодо вирішення проблем реалізації права на соціальний захист працівників цифрових платформ в Україні.

Ключові слова: *соціальний захист, платформна зайнятість, працівник, ЄС, європейські стандарти, реалізація права, суд, страхування, законодавство, повоєнне відновлення.*

Trunova Halyna. Problems in the realization of the right to social protection by digital platform workers in Ukraine

The article is devoted to an analysis of the problems surrounding the exercise of the right to social protection by digital platform workers, which have become increasingly relevant amid the spread of non-standard forms of employment. It is emphasized that the issue of platform work extends beyond the national context and is subject to active legal regulation both in EU Member States and in other countries worldwide.

The provisions of the recently adopted ILO Convention No. 193 concerning decent work in the platform economy are analysed with regard to key definitions and the social protection of digital platform workers, in particular their access to social security on terms no less favourable than those applicable to other workers with a similar employment status.

EU legislation governing the employment of digital platform workers and their access to effective social protection is examined. Particular attention is paid to the provisions of Directive (EU) 2024/2831 on improving working conditions in platform work, and the prospects for social protection are analysed in light of the provisions of the respective Directive.

The judicial practice of EU Member States concerning the reclassification of self-employed platform workers, including couriers and drivers, as employees is presented. Attention is drawn to the absence of an established Europe-wide trend towards the reclassification of self-employed workers as employees, as the relevant judicial practice predominantly concerns particular categories of platform workers and specific types of platform work.

The national practice in the field of social protection of platform workers is outlined, reflecting global trends characterised by limited access to the system of compulsory state social insurance and the absence of a formalised status for persons engaged in work through digital platforms.

The policy documents of the Government of Ukraine concerning the post-war recovery, reconstruction and modernisation of the country are analysed in the context of the mandatory regulation of platform work and platform workers' access to effective social protection.

Conclusions are drawn and specific recommendations are provided regarding the resolution of problems related to the exercise of the right to social protection by digital platform workers in Ukraine.

Key words: *social protection, platform work, worker, EU, European standards, exercise of the right, court, social insurance, legislation, post-war recovery.*

Цифрова трансформація зумовлює суттєві зміни на ринку праці України, зокрема через поширення цифрових трудових платформ та нових форм організації трудової діяльності. Платформна зайнятість створює додаткові можливості для доступу до ринку праці, отримання доходу та гнучкої організації роботи, водночас породжуючи нові правові й соціальні виклики, особливо у сфері забезпечення соціального захисту платформних працівників. Для України ця проблематика є особливо актуальною, оскільки платформна зайнятість уже набула значного поширення, тоді як належна нормативно-правова база її регулювання відсутня. За даними Міжнародної організації праці, Україна ще у 2013–2017 роках посідала одне з провідних місць у Європі за масштабами зайнятості на цифрових платформах, а щонайменше 3 % української робочої сили були залучені до онлайн-роботи [1]. Сучасні дослідження також свідчать про значну кількість осіб, які надають послуги через цифрові трудові платформи в Україні [2], що актуалізує питання їхнього правового статусу та доступу до належного соціального захисту. Водночас проблематика платформної зайнятості виходить за межі національного контексту та є предметом активного правового й інституційного розвитку в країнах Європейського Союзу та інших державах світу.

12 червня 2026 року відбулася історична подія, адже була прийнята Конвенція МОП № 193 про гідну працю в платформній економіці. У відповідності до Конвенції термін «цифрова трудова платформа» означає юридичну особу або, якщо це передбачено національним законодавством, фізичну особу, яка за допомогою цифрових технологій та з використанням автоматизованих систем ухвалення рішень: організовує виконання роботи та/або сприяє виконанню роботи окремими особами за винагороду чи оплату з метою надання послуг на запит отримувача послуг або сторони, яка замовляє такі послуги; незалежно від того, чи виконується така робота онлайн, чи в певному географічному місці. Термін «працівник цифрової платформи» означає особу, яка працює за наймом або залучається до виконання роботи: з метою надання послуг, організованих цифровою трудовою платформою та/або наданих за її сприяння; за винагороду чи іншу оплату; незалежно від класифікації її статусу щодо наявності трудових правовідносин. Особливо важливо наголосити, що у відповідності до статті 12 цієї Конвенції кожна держава-член вживає заходів для забезпечення того, щоб працівники цифрових платформ мали доступ до соціального захисту на умовах, не менш сприятливих, ніж ті, що застосовуються до інших працівників з аналогічною класифікацією статусу щодо наявності трудових правовідносин [3].

На рівні ЄС уже тривалий час посилюється вектор розвитку соціальної політики у напрямі забезпечення належного та

ефективного соціального захисту. Відповідно до принципу 12 Європейського стовпа соціальних прав, незалежно від виду та тривалості трудових відносин працівники та, за порівнянних умов, самозайняті особи мають право на належний соціальний захист [4]. Для реалізації цієї політичної мети у 2019 році Рада ухвалила Рекомендацію 2019/C 387/01 від 8 листопада 2019 р. про доступ до соціального захисту для працівників і самозайнятих осіб [5].

Одним із ключових викликів нині є невизначеність правового статусу працівників цифрових платформ у сфері зайнятості та проблема фіктивної самозайнятості. На рівні законодавства ЄС спостерігається тенденція до подолання зловживання статусом самозайнятих осіб. Значним кроком у цьому напряму стало ухвалення Директиви 2019/1152 від 20.06.2019 про прозорі та передбачувані умови праці в ЄС [6]. У 2024 році в ЄС була ухвалена Директива 2024/2831 про покращення умов праці на платформах як відповідь на сучасні виклики, пов'язані із розвитком платформної зайнятості [7].

Директива про платформну працю містить спростовну презумпцію наявності трудових відносин залежно від ступеня контролю та керівництва з боку платформи щодо виконання роботи. Це визначається з урахуванням фактичних обставин відповідно до національного законодавства, колективних договорів або практики, чинних у державах-членах, а також з урахуванням практики Суду Європейського Союзу. Правильне визначення статусу зайнятості може опосередковано покращити рівень соціального забезпечення платформних працівників. Хоча Директива про платформну працю підкреслює, що вона лише встановлює обов'язок застосовувати правову презумпцію в усіх відповідних адміністративних або судових провадженнях, не покладаючи на держави-члени обов'язку застосовувати цю презумпцію у провадженнях щодо соціального забезпечення (з огляду на обмежені повноваження ЄС щодо втручання у сферу соціального забезпечення, ст. 153 ДФЄС), застосування такої презумпції у сфері соціального забезпечення водночас заохочується [8, с. 81–82].

Протягом останніх чотирьох років судова практика в багатьох країнах ЄС, особливо практика судів вищих інстанцій (апеляційних судів та верховних судів), продемонструвала тенденцію до перекваліфікації самозайнятих працівників платформ, таких як кур'єри та водії доставки, у найманих працівників. Водночас результати судових проваджень щодо прибиральників та працівників, які виконують мікрозавдання, є більш неоднозначними, і чіткої тенденції до перекваліфікації самозайнятих працівників у найманих працівників не спостерігається. Паралельно частка судових спорів щодо статусу зайнятості інших категорій платформних працівників залишається дуже незначною. Інакше кажучи, судова практика переважно охоплює дуже вузьке коло платформних працівників [9, с. 136–138].

Деякі держави-члени вже поширили соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві на всіх або окремі категорії працівників платформ (наприклад, кур'єрів), незалежно від їхнього статусу зайнятості (зокрема, Франція та Італія). У Бельгії Законом від 13 червня 2024 року було додатково розширено законодавство щодо страхування від нещасних випадків та компенсацій для самозайнятих працівників платформ. Таке регулювання підтверджує доцільність розширення соціального захисту на основі належності до однієї професійної групи [9, с. 152].

Стосовно вітчизняної ситуації у сфері соціальних прав працівників цифрових платформ науковці висловлюють переважно скептичні міркування. Водночас, відзначаючи певні прояви соціальної відповідальності бізнесу, акцентуючи увагу на діяльності окремих кур'єрських служб, зокрема, Glovo, яка із 1 вересня 2019 р. почала страхувати своїх кур'єрів, яких інколи називають гловерами [10, с. 447]. На онлайн-сторінці GlovoRiders вказано, що у вартість користування застосунком включено страхування, страхове покриття якого діє з моменту початку сесії в застосунку Glovo Rider і припиняється через одну годину після її завершення. Передбачене страхування охоплює медичні витрати, пов'язані з дорожньо-транспортною пригодою, щоденне відшкодування у разі тимчасової втрати працездатності внаслі-

док ДТП, компенсацію у разі повної або часткової втрати працездатності, а також відшкодування збитків, заподіяних третім особам [11]. Водночас важливо наголосити, що зазначені гарантії мають характер приватного страхування і не є складовою державної системи соціального страхування, а тому не можуть ототожнюватися із соціальними правами, що виникають у межах офіційних трудових або соціально-страхових відносин.

У цьому контексті платформна зайнятість є показовим прикладом розриву між традиційними механізмами соціального захисту та сучасними формами організації праці. Особи, які виконують роботу через цифрові платформи, можуть формально не визнаватися працівниками, хоча фактично зазнають економічної залежності, нестабільності доходів та інших соціальних ризиків, притаманних трудовій діяльності. Саме тому забезпечення належного соціального захисту осіб, зайнятих через цифрові платформи, слід розглядати як складову забезпечення рівності соціальних прав та адаптації системи соціального захисту до трансформацій сучасного ринку праці.

Відповідно до Плану України, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 р. № 244, в рамках проекту «Ukraine Facility» [12] реформи у сфері покращення соціального забезпечення допоможуть збільшити пропозицію робочої сили на ринку праці та забезпечити доступ до соціального захисту для всіх типів працівників, що сприятиме створенню рівних умов для підприємств і підвищенню адекватності та сталості соціального захисту та допоможе зміцнити державні фінанси та зменшити рівень бідності [13].

Стратегією відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року операційною ціллю визначено підтримку розвитку електронної комерції та колаборативної економіки шляхом приведення через законодавче регулювання понять колаборативної економіки, платформної економіки та платформної зайнятості у відповідність із стандартами ЄС, а також вжиття стимулювальних заходів для розвитку цієї сфери [14].

Водночас у Стратегії зайнятості населення України на період до 2030 року окремо акцентовано на проблемі невідповідності чинного законодавчого регулювання динаміці розвитку ринку праці. Зокрема, наявне законодавче регулювання відстає від динаміки ринку праці і не забезпечує належного регулювання гнучких форматів зайнятості (платформної, дистанційної, надомної роботи, гнучких графіків, роботи на умовах неповного робочого часу, тимчасової (агентської) зайнятості, строкових трудових договорів). Разом із тим у межах стратегічної цілі щодо стимулювання формальної зайнятості та забезпечення гідної оплати праці передбачено необхідність розроблення нормативної бази для сучасних форм праці, зокрема платформної, шляхом запровадження прозорих правил, визначення статусу працівників і роботодавців, вимог до обліку та сплати внесків, а також захисту прав у сфері охорони праці. Реалізація зазначених цілей сприятиме зростанню частки формальної зайнятості (особливо в секторах підвищеного ризику, таких як домашня праця, сільське господарство, сезонні роботи, тимчасове розміщення та організація харчування, охоронна діяльність, ремонт автотранспортних засобів, будівництво, торгівля), скороченню масштабів використання праці без оформлення трудових відносин, підвищенню якості трудового життя, збільшенню доходів бюджетів і пенсійної системи. Стратегія чітко визначає необхідність правового регулювання платформної зайнятості, виокремлюючи відповідний напрям – «Правове регулювання платформної зайнятості». Його реалізація передбачає нормативне врегулювання зайнятості через цифрові платформи, зокрема визначення правового статусу платформних працівників, встановлення гарантій їх соціального захисту та врегулювання особливостей застосування автоматизованих систем управління працею [15].

Зазначені стратегічні напрями розвитку законодавства у сфері соціальних прав відповідають конституційним положенням щодо права на соціальних захист гарантованого статтею 46 Основного Закону України. До того ж Конституційний Суд України акцентував увагу, що закріплюючи на конституційному рівні право на соціальний за-

хист кожного громадянина, без будь-яких винятків, держава реалізує положення статті 24 Конституції України, відповідно до яких громадяни мають рівні конституційні права і не може бути обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [16].

Таким чином, зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок, що платформна зайнятість є невід'ємною складовою сучасного ринку праці в Україні та світі, однак її поширення супроводжується низкою проблем у сфері трудових прав та соціального захисту працівників. Гнучкий і нестандартний характер платформної праці, недостатня визначеність правового статусу осіб, які здійснюють трудову діяльність через цифрові платформи, а також обмежені можливості їхньої участі у системах соціального забезпечення зумовлюють проблеми з доступом до ефективного соціального захисту відповідної категорії осіб. Вирішення зазначених проблем має здійснюватися з урахуванням конституційних гарантій права на соціальний захист, європейських стандартів у сфері праці та соціального захисту, а також стратегічних ініціатив Уряду України, спрямованих на повоєнне відновлення та модернізацію ринку праці України. Сукупність зазначених орієнтирів зумовлює необхідність належного правового врегулювання та ефективної реалізації прав у сфері соціального захисту осіб, зайнятих через цифрові платформи.

Розв'язання окреслених проблем потребує комплексного міжгалузевого та міжінституційного підходу, який передбачає вдосконалення трудового, податкового законодавства та законодавства у сфері соціального захисту, а також налагодження ефективної взаємодії між державними органами та цифровими платформами. Одним із ключових напрямів забезпечення соціального захисту платформних працівників є формалізація платформної праці та належне визначення правового статусу осіб, які її здійснюють у трудовому законодавстві. Однак необхідним є також пристосування механізмів соціального захисту та критеріїв набуття права на соціальне забезпечення до особливостей платформної праці, яка може мати гнучкий, нерегулярний та змінний характер.

Перспективними напрямами подальших наукових досліджень є не лише питання доступу платформних працівників до соціального захисту, а й визначення належного рівня такого захисту у випадку настання соціальних ризиків, передбачених статтею 46 Конституції України. Окремої уваги потребує соціальний захист самозайнятих осіб, які отримують дохід через цифрові платформи, від короткострокових та довгострокових соціальних ризиків. Також важливою складовою розвитку системи соціального захисту платформних працівників є соціальний діалог, як європейський стандарт та механізм реалізації соціальних прав у контексті євроінтеграції України. Розвиток колективних переговорів, представництва інтересів платформних працівників та укладення відповідних актів соціального партнерства можуть стати додатковими механізмами захисту від соціальних ризиків для осіб, зайнятих через цифрові платформи.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексинська М., Бастракова А., Харченко Н. Зайнятість через цифрові платформи в Україні: проблеми та стратегічні перспективи. Міжнародна організація праці. 2018. URL: https://www.ilo.org/travail/WCMS_635371/lang--en/index.htm (дата звернення: 18.08.2026).

2. Цифрові трудові платформи в Україні: економічні можливості та регулювання. Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України. Київ. 2025. URL: https://me.gov.ua/view/948619a1-a542-4994-b168-fcf07f920449 (дата звернення: 18.08.2026).

3. Convention concerning decent work in the platform economy, 2026 (No. 193). International Labour Conference, 114th Session, Geneva, 12 June 2026. ILC.114/Convention No. 193.

URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/2026-06/ILC114-Instrument%20C.193-EN.pdf (дата звернення: 18.08.2026).

4. European Commission (2017). European Pillar of Social Rights. Brussels: European Commission. URL: https://commission.europa.eu/document/download/e03c60e7-4139-430b-9216-3340f7c73c20_en?filename=social-summit-european-pillar-social-rights-booklet_en.pdf (дата звернення: 18.08.2026).

5. Council Recommendation of 8 November 2019 on access to social protection for workers and the self-employed (2019/C 387/01). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2019_387_R_0001 (дата звернення: 18.08.2026).

6. Directive (EU) 2019/1152 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on transparent and predictable working conditions in the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1152/oj/eng (дата звернення: 18.08.2026).

7. Directive (EU) 2024/2831 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on improving working conditions in platform work. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/2831/oj/eng (дата звернення: 18.08.2026).

8. Schoukens P., Bruynseraede C. Recent EU Developments Addressing Challenges of Platform Workers. In U. Becker, O. Chesalina (eds.), Social Law 4.0: Update: Innovative Approaches to Ensuring and Financing Social Protection for Platform Workers in Europe, Nomos, 2025. P. 77–90. Baden-Baden: Nomos, 2025. DOI: 10.5771/9783748960584-77.

9. Becker U., Chesalina O. Social Protection of Platform Workers in a Comparative and European Perspective. In U. Becker, O. Chesalina (eds.), Social Law 4.0: Update: Innovative Approaches to Ensuring and Financing Social Protection for Platform Workers in Europe, Nomos, 2025 P. 117–182. DOI:10.5771/9783748960584-117.

10. Шумило М. М. Презумпція зайнятості в нестандартних трудових відносинах на цифрових платформах. *Правова держава.* Випуск 34 (2023). С. 445–456. DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-445-456.

11. Доступні привілеї. GlovoRiders 14.02.2025. URL: https://riderhub.glovoapp.com/ua/blog/available-perks/ (дата звернення: 18.08.2026).

12. Інструмент «Ukraine Facility». Європейська Комісія. URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/ukraine-facility_uk (дата звернення: 18.08.2026).

13. План України схвалений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 р. № 244. URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf (дата звернення: 18.08.2026).

14. Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024–2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 821-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2024-%D1%80 (дата звернення: 18.08.2026).

15. Про схвалення Стратегії зайнятості населення України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2026–2028 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 січня 2026 р. № 92-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92-2026-%D1%80#Text (дата звернення: 18.08.2026).

16. Рішення Коснтитуційного Суду України від 7 жовтня 2009 року № 25-рп/2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v025p710-09#Text (дата звернення: 18.08.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 20.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.44:340.5
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.16

ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ ДРУГІЙ СТОРОНІ, ЗАВДАНИХ ЗМІНОЮ АБО РОЗІРВАННЯМ ДОГОВОРУ У ЗВ'ЯЗКУ З ІСТОТНИМ ПОРУШЕННЯМ ДОГОВОРУ ОДНІЄЮ ІЗ СТОРІН: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Чорна Жанна Леонтіївна,
orcid.org/0000-0001-9422-1469
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

Стаття присвячена комплексному дослідженню відшкодування збитків другій стороні, завданих зміною або розірванням договору у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, в порівняльно-правовому аспекті. З'ясовано, що складовими поняття «порушення» договірного зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання). Проаналізовано поняття «невиконання» договірного зобов'язання, яке міститься в Принципах європейського договірного права та Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА. Досліджено, що не будь-яке, а лише істотне порушення умов договору однією із сторін, може бути підставою для вимоги про його розірвання або зміну у судовому порядку другою стороною. Виокремлено ряд проблем, пов'язаних із розумінням «істотного порушення» договору однією із сторін, як оціночною категорією.

З'ясовано, що у випадку зміни або розірвання договору у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору. За загальним правилом, за порушення договірного зобов'язання відповідальність настає за наявності чотирьох умов: протиправності поведінки, наявності шкоди, причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою, вини правопорушника. На підставі аналізу судової практики з'ясовано, що вина (як суб'єктивний чинник) сторони, що припустилася порушення договору, не має будь-якого значення для оцінки порушення як істотного.

На основі дослідження національного і зарубіжного досвіду правового регулювання складу збитків, завданих зміною або розірванням договору, запропоновано внести доповнення до ч. 5 ст. 653 Цивільного кодексу України і викласти в такій редакції: «Якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків у повному обсязі, завданих зміною або розірванням договору».

Ключові слова**:** *договір, зміна договору, розірвання договору, сторони, істотне порушення договору, зобов'язання, принцип свободи договору, Принципи європейського договірного права, Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, збитки, цивільно-правова відповідальність.*

Chorna Zhanna. Compensation for damages caused to the other party by a modification or termination of the contract due to a material breach of the contract by one of the parties: a comparative legal analysis

This article is devoted to a comprehensive study of compensation for damages caused to the other party by the amendment or termination of a contract due to a material breach of the contract by one of the parties, from a comparative law perspective. It has been established that the concept of a "breach" of a contractual obligation comprises either non-performance or performance in violation of the terms specified in the obligation (improper performance). This paper analyzes the concept of "breach" of a contractual obligation as set forth in the Principles of European Contract Law and the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts. The study finds that not

just any breach, but only a material breach of the terms of the contract by one of the parties, may serve as grounds for the other party to seek termination or modification of the contract through the courts. A number of issues have been identified regarding the interpretation of a "material breach" of a contract by one of the parties as a discretionary category. It has been established that in the event of a modification or termination of a contract due to a material breach by one of the parties, the other party may claim compensation for damages caused by the modification or termination of the contract. As a general rule, liability for breach of a contractual obligation arises when four conditions are met: unlawful conduct, the existence of damage, a causal link between the unlawful conduct and the damage, and the fault of the party at fault. Based on an analysis of case law, it has been established that the fault (as a subjective factor) of the party that committed the breach of contract is irrelevant to the assessment of whether the breach is material. Based on a study of domestic and foreign experience in the legal regulation of the scope of damages caused by the amendment or termination of a contract, it is proposed to amend Part 5 of Article 653 of the Civil Code of Ukraine and to revise it as follows: "If a contract is amended or terminated due to a material breach of the contract by one of the parties, the other party may claim full compensation for the damages caused by the amendment or termination of the contract."

Key words: *contract, amendment of a contract, termination of a contract, parties, material breach of contract, obligations, principle of freedom of contract, Principles of European Contract Law, UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts, United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods, damages, civil liability.*

Постановка проблеми. Можливість змінити або розірвати договір повністю відповідає принципу свободи договору, передбаченому ст. 627 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1]. За загальним правилом, сторони, за своєю згодою, можуть змінити або розірвати договір. Проте, на вимогу однієї із сторін, договір може бути змінений або розірваний у судовому порядку. Підставою для цього слугує «істотне порушення» договору другою стороною. Оціночність даного поняття викликає необхідність аналізу національного законодавства та судової практики, а також урахування зарубіжного досвіду, щодо його застосування. Важливим залишається питання складу збитків, які може вимагати сторона, якій вони завдані, внаслідок зміни або розірвання договору у зв'язку з істотним порушенням договору другою стороною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика визначення підстав для зміни або розірвання договору була предметом наукових досліджень Л.М. Баранової, І.С. Канзафарової. Детальні аспекти збитків як категорії цивільного права та їх відшкодування у договірному праві України, стали предметом наукових розвідок Т.Є. Крисань та І.В. Подколзіна.

Метою статті є означення окремих аспектів відшкодування збитків другій стороні, завданих зміною або розірванням договору у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, у порівняльно-правовому аспекті.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до абзацу 1 ч. 2 ст. 651 ЦК України договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом.

Ст. 610 ЦК України визначає, що порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема, відшкодування збитків (ч. 1 ст. 611 ЦК України).

Про невиконання зобов`язання можна говорити, якщо його сторони взагалі не виконують дій, що складають зміст зобов`язання, тобто не передають річ, не виконують роботи, не надають послуги, не сплачують гроші тощо, або продовжують виконувати дії, від яких вони, відповідно до зобов`язання, мають утримуватися [2].

Щодо зарубіжного досвіду, то термін «невиконання» є одним з найважливіших для цілей Глав 8 та 9 Принципів європейського договірного права (Principles of European Contract Law – PECL). Його визначення наводиться у ст. 1:301 (4) і означає будь-яке невиконання зобов'язання за договором, виправдане чи ні, включно з відстрочкою виконання, неналежним виконанням та відмовою від співробітництва для досягнення повного виконання договору [3, с. 153].

Практичне значення Принципів полягає у тому, що в силу ст. 627 Цивільного кодексу України, а також ст. 1:101 (Застосування принципів), 1:102 (Свобода договору) Принципів, українські суб'єкти господарювання можуть використовувати у своїх договорах положення ПЄДП, як щодо міжнародних трансакцій, так і у внутрішньому торговельному обороті [3, с. 5–6].

Так, у ч. 1 ст. 627 ЦК України передбачено зміст принципу свободи договору, який полягає у можливості для сторін вільно: укладати договір; вибирати контрагента за договором; визначати умови договору, з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Принципи європейського договірного права є одним з трьох основних документів, на базі яких укладається більшість договорів купівлі-продажу товарів у Європейському Співтоваристві. Іншими є: Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА [3, с. 14].

Так, відповідно до ст. 7.1.1 Розділу 1 Глави 7 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА [4] невиконанням вважається неспроможність сторони виконати будь-яке з її зобов'язань відповідно до договору, включаючи неналежне виконання чи виконання з запізненням.

Неналежне виконання – це виконання зобов'язання з певними дефектами. При неналежному виконанні зобов'язання може мати місце недодержання умов щодо кількості, якості, асортименту товару, якості виконаної роботи чи наданої послуги, розміру оплати, строку, способу або місця виконання тощо. Залежно від умов договору чи приписів закону, які були порушені при виконанні зобов'язання, неналежне виконання може визначатися як прострочення, заборгованість тощо [5, с. 89].

У разі зміни або розірвання договору на підставі ст. 651 ЦК України необхідно виходити з того, що при зміні договору сам договір і відповідне договірне зобов'язання залишаються в силі, змінюються на майбутнє лише окремі умови договору і зміст зобов'язання, розірвання ж договору тягне припинення договірних правовідносин [6, с. 160].

У ст. 7.3.1 Розділу 3 Глави 7 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА зазначено, що сторона може розірвати договір, якщо невиконання іншою стороною зобов'язання за договором є достатнім для того, щоб вважатись істотним невиконанням. При визначенні того, чи невиконання зобов'язання є достатнім, щоб вважатись істотним невиконанням, необхідно, зокрема, встановити, чи: a) невиконання суттєво позбавляє постраждалу сторону того, на що вона мала право сподіватись відповідно до договору, якщо вона при цьому не передбачала і не могла розумно передбачити такого результату; b) суворе дотримання невиконаного зобов'язання є істотним для даного договору; c) невиконання є умисним або вчиненим через самовпевненість; d) невиконання дає постраждалій стороні підстави вважати, що вона не може сподіватись на майбутнє виконання іншою стороною своїх зобов'язань; e) у випадку розірвання договору стороні, яка не виконала зобов'язання, буде завдано непропорційних збитків, пов'язаних із виконанням нею зобов'язань чи підготовкою їхнього виконання.

Відповідно до ст. 8:103 Принципів європейського договірного права (Principles of European Contract Law – PECL) [7] невиконання зобов'язання є істотним для договору, якщо: (a) суворе дотримання зобов'язання є суттєвою умовою договору; або (b) невиконання істотно позбавляє постраждалу сторону того, на що вона мала право розраховувати за договором, за винятком випадків, коли інша сторона не передбачала і не могла розумно передбачити такий результат; або (c) невиконання є умисним і дає постраждалій стороні підстави вважати, що вона не може покладатися на майбутнє на виконання зобов'язання іншою стороною.

У ст. 3:502 «Принципів, дефініцій і модельних правил Європейського приватного права» (Draft Common Frame of Reference – DCFR) зазначено, що кредитор має право розірвати договір, якщо невиконання боржником договірного зобов'язання є істотним. Невиконання договірного зобов'язання є істотним, якщо: (a) воно суттєво позбавляє кредитора того, на що він мав право розраховувати за договором,

стосовно всього виконання або його відповідної частини, за винятком випадків, коли на момент укладення договору боржник не передбачав і не міг обґрунтовано передбачити такий результат; або (б) воно є умисним або недбалим і дає кредитору підстави вважати, що на майбутнє на виконання зобов'язань боржником покладатися не можна [8, с. 389].

Відповідно до ст. 25 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [9] порушення договору, допущене однією із сторін, є істотним, якщо воно тягне за собою таку шкоду для іншої сторони, що остання значною мірою позбавляється того, на що вона мала право розраховувати на підставі договору, крім випадків, коли сторона, що порушила договір, не передбачала такого результату, і розумна особа, що діє в тій самій якості за аналогічних обставин, не передбачала б його.

В абзаці 2 ч. 2 ст. 651 ЦК України визначається, що істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору.

Головна ідея, на якій ґрунтується правило ч. 2 ст. 651 ЦК України, полягає у тому, що не будь-яке, а лише істотне порушення умов договору, може бути підставою для вимоги про його розірвання або зміну. Ця ідея спирається на принцип, який називається принципом збереження договору (preservation of contract). Договірні відносини мають підтримуватися, допоки це можливо й економічно доцільно для сторін. Розірвання договору має бути крайнім заходом задля мінімізації витрат, пов`язаних з укладенням та виконанням договору. Ураховувати істотність порушення важливо, оскільки протилежне тлумачення норм права може призвести до того, що управнена сторона договору, яка має відповідно до закону або договору право на відмову від нього або розірвання, може ним скористатися за найменший відступ від умов договору. Таке становище є неприпустимим, оскільки може порушити стабільність цивільного обороту і є надзвичайно несправедливим нехтуванням правовим принципом пропорційності між тяжкістю порушення договірних умов і відповідальністю, яка застосовується за таке порушення. Незастосування критерію істотності порушення позбавляє зобов'язану сторону договору можливості заперечувати проти розірвання договору і провокує управнену сторону відмовлятися від договору (розривати його) за найменшого порушення. Отже, законодавство в питанні розірвання договору дбає не лише про інтереси управненої сторони, а й про інтереси зобов`язаної сторони, оскільки розірвання договору може завдати значних збитків стороні, яка допустила незначне порушення, тобто законодавець прагне досягти справедливого балансу між інтересами сторін договору [10; 11].

Істотним є порушення, що тягне за собою для іншої сторони неможливість досягнення мети договору, тобто, вирішуючи питання про оцінку істотності порушення стороною договору, слід встановити: наявність істотного порушення договору та шкоди, завданої цим порушенням другою стороною, яка може полягати в реальних збитках і (або) упущеній вигоді; її розмір, а також чи є істотною різниця між тим, на що має право розраховувати сторона, укладаючи договір, і тим, що вона змогла отримати. Оцінка порушення договору, як істотного, здійснюється судом відповідно до критеріїв, що встановлені вказаною нормою. Оціночне поняття істотності порушення договору законодавець розкриває за допомогою іншого оціночного поняття – «значної міри» позбавлення сторони того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Це (друге) оціночне поняття значно звужує сферу повноважень суду [12].

На нашу думку, сторони можуть встановити критерії для визначення «істотності порушення» в договорі.

Крім цього, мова йде не лише про грошовий вираз зазначеної шкоди, але й про випадки, коли потерпіла сторона не зможе використати результати договору. Співвідношення завданої порушенням договору шкоди із тим, що могла очікувати від його виконання ця сторона, має вирішальне значення для оцінки істотності такого порушення [13].

У ч. 1 ст. 7.4.2 Розділу 4 Глави 7 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА передбачено, що постраждала сторона має право на повну компенсацію

шкоди, якої вона зазнала в результаті невиконання договору. Така шкода містить будь-які понесені нею втрати чи упущену вигоду, враховуючи будь-яку користь, яку постраждала сторона могла отримати в результаті того, що вона уникла розтрат або шкоди.

Відповідно до ч. 5 ст. 653 ЦК України якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору.

За загальним правилом, у разі порушення договірного зобов'язання боржник несе відповідальність за наявності комплексу чотирьох умов: неналежна поведінка боржника, яка проявляється у невиконанні чи неналежному виконанні боржником свого обов'язку, наявність збитків внаслідок дій боржника, наявність причинного зв'язку між діями боржника та їх негативним результатом, вина боржника, крім випадків, передбачених договором або законом [14, с. 201].

Вітчизняна судова практика базується на тому, що істотність порушення визначається виключно за об'єктивними обставинами, що склалися у сторони, яка вимагає розірвання договору. В такому випадку вина (як суб'єктивний чинник) сторони, що припустилася порушення договору, не має будь-якого значення і для оцінки порушення як істотного, і для виникнення права вимагати розірвання договору на підставі ч. 2 ст. 651 ЦК України [12].

Відшкодування збитків вважають універсальною мірою цивільно-правової відповідальності та найпоширенішим правовим наслідком порушення зобов'язання, який застосовується незалежно від спеціального застереження про це в договорі чи законі [15, с. 127].

Збитки – це статика їх економічного стану, натомість відшкодування збитків – це динаміка юридичного стану, в процесі якої забезпечується реалізація юридичного призначення та функції збитків шляхом звернення потерпілої особи до порушника з вимогою їх грошової чи іншої компенсації [16, с. 194].

У ст. 74 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів зазначається, що збитки за порушення договору однією із сторін становлять суму, що дорівнює тій шкоді, включаючи упущену вигоду, якої зазнала інша сторона внаслідок порушення договору. Такі збитки не можуть перевищувати шкоди, яку сторона, що порушила договір, передбачала чи повинна була передбачати в момент укладення договору як можливий наслідок його порушення, враховуючи обставини, про які вона в той час знала чи повинна була знати.

Відповідно до ч. 2 ст. 22 ЦК України збитки складаються з реальних збитків та упущеної вигоди.

Під час визначення розміру упущеної вигоди повинні враховуватися лише точні дані, які підтверджують реальну можливість отримання грошових сум або іншого майна, якби зобов'язання було виконано боржником належним чином; нічим не підтверджені розрахунки кредитора про передбачувані доходи не повинні братися до уваги [17, с. 141].

Відповідно до абзацу 1 ч. 3 ст. 22 ЦК України збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

Висновки. Отже, враховуючи національний і зарубіжний досвід правового регулювання складу збитків, завданих зміною або розірванням договору, пропонуємо внести доповнення до ч. 5 ст. 653 Цивільного кодексу України і викласти в такій редакції: «Якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків у повному обсязі, завданих зміною або розірванням договору».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. №435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 20.07. 2026).

2. Рішення Господарського суду Львівської області від 06.09.2024 р. по справі № 914/1314/24 (про розірвання договору купівлі продажу). URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/121543405/ (дата звернення: 10.07. 2026).

3. «Принципи європейського договірного права. Коментарі та рекомендації» / пер. з англ. ТОВ «Асоціація експортерів і імпортерів «ЗЕД». Київ: Асоціація «ЗЕД», 2013. 304 с.

4. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2016-1. URL: https://www.unidroit.org › uploads › 2024/01 › bl. (дата звернення: 20.07. 2026).

5. Баранова Л. М. Невиконання та неналежне виконання як види порушення зобов'язання. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці зі дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова, 28 лют. 2014 р. Харків, 2014. С. 87–90.

6. Канзафарова І.С. Підстави для зміни або розірвання договору за чинним Цивільним кодексом України: матеріали 69-ї наук. конф. проф.-викл. складу економіко-правового факультету ОНУ імені І. І. Мечникова, 26–28 листоп. 2014 р. Одеса / відп. ред.: І. С. Канзафарова, О. О. Нігреєва ; ОНУ ім. І. І. Мечникова, ЕПФ. Одеса : Астропринт, 2014. С. 159–168.

7. Principles of European Contract Law. URL: https://www.trans-lex.org/400200#head_118 (дата звернення: 11.07. 2026).

8. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Draft Common Frame of Reference (DCFR). Articles and Comments [Interim Edition, to be completed]. Prepared by the Study Group on a European Civil Code and the Research Group on the Existing EC Private Law (Acquis Group). Based in part on a revised version of the Principles of European Contract Law / edited by Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke and Hugh Beale, Johnny Herre, Jérôme Huet, Peter Schlechtriem, Matthias Storme, Stephen Swann, Paul Varul, Anna Veneziano and Fryderyk Zoll. 1604 p. URL: https://www.ccbe.eu › public › documents › EN_... (дата звернення: 10.07. 2026).

9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квіт. 1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003 (дата звернення: 20.07. 2026).

10. Постанова Верховного Суду України від 5.11. 2025 р. по справі № 902/416/23 (про розірвання договору оренди та стягнення заборгованості). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131762482 (дата звернення: 12.07. 2026).

11. Філіпова Т. Верховний Суд: лише істотне порушення є підставою для розірвання договору. URL: https://nwag.court.gov.ua/sud4874/pres-centr/pres-reliz_2019/1920013 (дата звернення: 11.07. 2026).

12. Бурлаков С. Критерії істотності або неістотності порушення умов договору як підстава для його розірвання. *Судова юридична газета*. 2021. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1159520/ (дата звернення: 11.07. 2026).

13. Заочне рішення Овідіопольського районного суду Одеської області від 26.05. 2025 р. по справі № 509/2009/25 (про розірвання персонального меморандуму асоційованого члена кооперативу та стягнення цільового та вступного внесків). URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/127620177/ (дата звернення: 11.07. 2026).

14. Бервено С.М. Проблеми договірного права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.

15. Цивільне право: підручник: у 2 т. / за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 2. 815 с.

16. Подколзін І.В. Збитки та їх відшкодування в договірному праві України : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2009. 194 с.

17. Крисань Т.Є. Збитки як категорія цивільного права України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. / Одеська нац. юрид. академія. Одеса, 2008. 216 с.

Дата першого надходження статті до видання: 29.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

УДК 336.221.24
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.17

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Атаманчук Наталія Іванівна,
orcid.org/0000-0002-3893-084X
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено сучасний стан правового та фінансового забезпечення наукової і науково-технічної діяльності в Україні. Обґрунтовано, що належне фінансування науки є не лише передумовою функціонування наукових установ, а й важливою державною гарантією реалізації конституційного права на наукову творчість. Автором проаналізовано положення Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» щодо джерел фінансового забезпечення науки, принципів бюджетного фінансування та функціонування Національного фонду досліджень України. На підставі статистичних даних визначено стійку тенденцію до недостатнього рівня витрат на наукові дослідження і розробки в Україні порівняно із законодавчо визначеним орієнтиром та показниками держав – членів Європейського Союзу. Особливу увагу приділено новій моделі фінансування, запровадженій з 2026 року, яка передбачає врахування результатів державної атестації наукових установ і закладів вищої освіти під час розподілу базового фінансування. Встановлено, що нова модель поєднує базове та конкурсне фінансування, створюючи передумови для переходу від переважно кошторисного підходу до системи, орієнтованої на результат, якість і довгострокову спроможність наукових установ. Автором наголошено, що результативність реформування залежатиме від стабільності бюджетного фінансування, прозорості розподілу коштів, недопущення надмірної адміністративної залежності наукових установ та забезпечення реальної автономії наукової діяльності. На основі аналізу наукових поглядів сформульовано пропозиції щодо подальшого вдосконалення механізмів фінансового забезпечення науки, зокрема збільшення частки видатків на наукові дослідження у ВВП, розвитку грантового фінансування, запровадження механізмів співфінансування державою і бізнесом наукомістких проєктів, модернізації дослідницької інфраструктури та посилення зв'язку між результатами наукових досліджень і потребами економіки.

Ключові слова: *наука, фінансування науки, наукова і науково-технічна діяльність, бюджетне фінансування, державна атестація, грантове фінансування, наукові установи, молоді вчені, дослідницька інфраструктура, незалежність науки.*

Atamanchuk Nataliia. Legal regulation of financial support for science in Ukraine: current challenges and directions of modernization

The article examines the current state of legal and financial support for scientific and scientific-technical activities in Ukraine. It is substantiated that proper funding of science is not only a prerequisite for the functioning of scientific institutions, but also an important state guarantee for the implementation of the constitutional right to scientific creativity. The author analyzes

the provisions of the Law of Ukraine "On Scientific and Scientific-Technical Activities" regarding sources of financial support for science, principles of budget financing and the functioning of the National Research Fund of Ukraine. Based on statistical data, a persistent trend towards an insufficient level of spending on scientific research and development in Ukraine compared to the legislatively defined benchmark and indicators of the European Union member states is identified. Special attention is paid to the new financing model, introduced since 2026, which provides for taking into account the results of state certification of scientific institutions and higher education institutions when distributing basic funding. It is established that the new model combines basic and competitive funding, creating the prerequisites for the transition from a predominantly budget-based approach to a system focused on the results, quality and long-term capacity of scientific institutions. The author emphasizes that the effectiveness of the reform will depend on the stability of budget funding, transparency of the distribution of funds, prevention of excessive administrative dependence of scientific institutions and ensuring real autonomy of scientific activity. Based on the analysis of scientific views, proposals are formulated for further improvement of the mechanisms of financial support for science, in particular, increasing the share of scientific research expenditures in GDP, developing grant funding, introducing mechanisms for co-financing of science-intensive projects by the state and business, modernizing research infrastructure and strengthening the connection between the results of scientific research and the needs of the economy.

Key words: *science, science financing, scientific and scientific and technical activities, budget financing, state certification, grant financing, scientific institutions, young scientists, research infrastructure, independence of science.*

Постановка проблеми. Статтею 54 Конституції України [1] громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а держава сприяє розвитку науки та встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Водночас, практична реалізація цих конституційних гарантій потребує належного фінансового забезпечення науки та створення ефективних механізмів захисту незалежності наукової діяльності.

В умовах запровадженого воєнного стану, економічної нестабільності та євроінтеграційних процесів, що відбуваються в нашій державі питання фінансування науки та забезпечення її незалежності набувають особливої актуальності. Доводиться констатувати, що система фінансування науки в Україні характеризується хронічною недостатністю бюджетних коштів, нерівномірністю розподілу фінансових ресурсів, залежністю наукових установ від державного управління та обмеженими можливостями залучення позабюджетного фінансування. Саме тому актуальності набуває дослідження не лише обсягів фінансування, а й правових механізмів його розподілу, критеріїв результативності та гарантій незалежності наукової діяльності в нашій державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, що досліджували проблемні аспекти фінансування науки та здійснювали пошук шляхів забезпечення гарантій незалежності науки в Україні є: Н. Атаманчук; В. Коба, І Тарновська, В. Власова; Т. Лебеда; О. Ляшенко; І. Подрез-Ряполова; Т. Писаренко, Т. Куранда, О. Кочеткова; О. Решетняк; К. Сіренко; О. Скрипнюк; Г. Терещенко; Г. Харламова, М. Наумова; Г. Пурій; Т. Ящук та ін. Попри значну кількість наукових праць, присвячених питанню фінансування науки, сучасні виклики зумовлюють потребу перегляду підходів до фінансування та гарантій незалежності наукової діяльності в Україні, глибокого аналізу проблемних аспектів, пошуку шляхів їх врегулювання.

Тому, **метою дослідження** є аналіз правового забезпечення фінансування науки та гарантій її незалежності в Україні, визначення особливостей нової моделі фінансування, запровадженої з 2026 року, а також формулювання пропозицій щодо подальшого вдосконалення фінансового забезпечення наукової і науково-технічної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [2] визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку у сфері наукової і науково-технічної діяльності, створює умови для провадження наукової і науково-технічної діяльності, задоволення потреб суспільства і держави у технологічному розвитку шляхом взаємодії освіти, науки, бізнесу та влади. Згідно ст. 48 цього

Закону фінансове забезпечення наукової і науково-технічної діяльності в Україні здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, коштів установ, організацій та підприємств, вітчизняних та іноземних замовників робіт, грантів, інших джерел, не заборонених законом. Закон визначає механізми державної політики у науковій сфері, встановлює принципи фінансування наукової та науково-технічної діяльності з Держбюджету, закріплює створення Національного фонду досліджень України для грантового фінансування, передбачає державне замовлення на виконання пріоритетних досліджень. Одним із основних інструментів реалізації державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності є бюджетне фінансування, яке здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, обсяг яких щорічно визначається у законі України про Державний бюджет України окремим рядком у розмірі не менше 1,7 відсотка валового внутрішнього продукту України (далі – ВВП). Водночас, законодавчо встановлений орієнтир щодо обсягу державних видатків на наукову і науково-технічну діяльність має розглядатися не як декларативна норма, а як елемент державної фінансової гарантії розвитку науки.

На жаль, доводиться констатувати, що фактичні показники фінансування свідчать про істотний розрив між законодавчо визначеними орієнтирами та реальними обсягами ресурсного забезпечення науки. Здійснюючи аналіз статистичних даних Державної служби статистики України щодо витрат на наукові дослідження і розробки у ВВП протягом 2010–2024 років, можна дійти висновку про низьку частку фінансування науки у ВВП країни, що не відповідає встановленому законом розміру і значно поступається середнім європейським показникам. Так, у 2010 р. – 0,75 %, 2011 р. – 0,65 %, 2012 р. – 0,67 %, 2013 р. – 0,7 %, 2014 р. – 0,6 %, 2015 р. – 0,55 %, 2016 р. – 0,48 %, 2017 р. – 0,45 %, 2018 р. – 0,47 %, 2019 р. – 0,43 %, 2020 р. – 0,41 %, 2021 р. – 0,38 %, 2022 р. – 0,33 %, 2023 р. – 0,32 %, 2024 р. – 0,37 % ВВП [3].

Як слушно, зазначає Т. Ящук, на сьогодні однією з найважливіших проблем у сфері розвитку науки є недофінансування наукових та науково-технічних розробок і неефективний розподіл наявних фінансових ресурсів [4, с. 111]. К. Сіренко також зауважує, що сучасна наука переживає не найкращі часи, оскільки відчуває недостатність фінансування [5, с. 97]. Про низький рівень фінансування наукових досліджень зазначає О. Скрипнюк [6, с. 60] та багато інших науковців.

Водночас, в країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) фінансування науки є однією з пріоритетних сфер державної політики, а статистика фінансування науки за 2023 рік становить: Швеція 3,57 %, Бельгія 3,32 %, Австрія 3,29 %, Німеччина 3,11 %, Фінляндія 3,09 %, Данія 2,99 %, Франція 2,19 %, Словенія 2,13 %, Нідерланди 2,08 %, Естонія 1,84 %, Чехія 1,83 %, Португалія 1,69 %, Польща 1,56 %, Греція 1,49 %, Іспанія 1,49 %, Хорватія 1,39 %, Угорщина 1,39 %, Італія 1,31 %, Литва 1,05 %, Словаччина 1,04 %, Люксембург 1,03 %, Латвія 0,83 %, Болгарія 0,79 %, Кіпр 0,68 %, Мальта 0,61 %, Румунія 0,52 % [7].

Таким чином, порівняльний аналіз свідчить про необхідність не лише збільшення частки фінансування науки у ВВП країни, а й структурного вдосконалення моделі фінансового забезпечення наукової діяльності в Україні.

Поділяємо думку Г. Терещенко про те, що для розбудови в Україні оптимальної моделі фінансування наукових досліджень необхідно відштовхуватися від загальної стратегії розвитку науки в державі, а також від того, які наукові результати ми хочемо отримати у підсумку [8, с. 93].

Принципово новим етапом у розвитку системи фінансового забезпечення наукової і науково-технічної діяльності в Україні стало запровадження з 2026 року моделі фінансування, безпосередньо пов’язаної з результатами державної атестації наукових установ та закладів вищої освіти. Відповідні зміни закріплено постановою Кабінету Міністрів України «Про визначення механізму фінансового забезпечення діяльності державних наукових установ, наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок державних закладів вищої освіти з урахуванням результатів їх державної атестації» від 28 січня 2026 р. № 116 [9]. Відповідно до нового механізму державні наукові установи та

державні заклади вищої освіти за результатами державної атестації розподіляються за групами А, Б, В і Г. Саме результати такої атестації стали одним із ключових критеріїв визначення обсягу базового фінансування. Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання фінансування основної діяльності державних наукових установ, наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок закладів вищої освіти» від 4 березня 2026 р. № 339 [10] додатково встановлено порядок формування відповідних переліків із визначенням обсягу фінансування.

Важливою новацією є застосування формульного підходу до розподілу базового фінансування. За інформацією Міністерства освіти і науки України, у 2026 році вперше здійснюється розподіл додаткового фінансування залежно від атестаційної групи, масштабів установи та результативності її діяльності, загальний обсяг якого, за результатами державної атестації, становить 3,28 млрд грн [11].

Нова модель передбачає також диференціацію державної підтримки залежно від результативності наукової діяльності установ, що в свою чергу є стимулом до підвищення якості наукових досліджень, розвитку дослідницької інфраструктури, залучення наукових кадрів та впровадження результатів досліджень у реальний сектор економіки.

Відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки пріоритетних напрямів наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок, наукової і науково-технічної діяльності закладів вищої освіти та наукових установ, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2025 року № 28 [12] в редакції постанови № 116, бюджетні кошти можуть спрямовуватися, зокрема, на виконання наукових досліджень і науково-технічних розробок, встановлення надбавок науковим і науково-педагогічним працівникам за результатами державної атестації, підтримку молодих учених, розвиток матеріально-технічної бази та створення дослідницької інфраструктури.

Особливої уваги заслуговує запровадження надбавки за результатами державної атестації. Така надбавка встановлюється науковим і науково-педагогічним працівникам державних наукових установ та державних закладів вищої освіти, які за результатами атестації віднесені до груп А та Б, у межах відповідних бюджетних асигнувань. Відповідний механізм застосовується з 1 січня 2026 року.

Важливим елементом нової системи фінансування науки вважаємо підтримку молодих учених через безпосереднє спрямування частини фінансового ресурсу на стимулювання їх професійної діяльності. Такий підхід має стратегічне значення, оскільки проблема кадрового забезпечення науки безпосередньо пов’язана з можливістю збереження та відтворення наукового потенціалу нашої держави.

Ще однією важливою складовою нової моделі є підтримка дослідницької інфраструктури. Адже, сучасна лабораторна інфраструктура, наукове обладнання, доступ до баз даних, обчислювальних потужностей та міжнародних дослідницьких мереж є необхідною умовою конкурентоспроможності українських дослідників. Саме тому спрямування частини базового фінансування на розвиток інфраструктури дозволяє перейти від моделі фінансування переважно поточних витрат до моделі інвестування у довгострокову спроможність науки.

Водночас, нова система зберігає конкурсний компонент фінансування. Це свідчить, що бюджетні кошти можуть спрямовуватися на конкурсній основі закладам вищої освіти та державним науковим установам для проведення досліджень і науково-технічних розробок відповідно до пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, у тому числі для реалізації проектів молодих учених.

Таким чином, у 2026 році формується багаторівнева модель фінансового забезпечення, яка поєднує базове фінансування за результатами державної атестації, конкурсне фінансування конкретних проектів, фінансові стимули для науковців, підтримку молодих учених та розвиток дослідницької інфраструктури. Така модель є принципово складнішою порівняно з традиційним кошторисним підходом і передбачає диференційоване використання бюджетного ресурсу залежно від цілей та результатів наукової діяльності. Водночас,

запровадження нових механізмів фінансування науки потребує їх оцінки не лише з позицій ефективності використання бюджетних коштів, а й з точки зору забезпечення гарантій незалежності науки.

У цьому контексті важливого значення набувають наукові пропозиції щодо подальшого удосконалення фінансового забезпечення науки, гарантії її незалежності та визначення напрямів вдосконалення з урахуванням довгострокових потреб держави.

Аналізуючи напрями розвитку науки в Україні в повоєнний період Л. Корновенко та С. Корновенко наголошують на тому, що наука є важливий чинник відбудови повоєнної України, її європейськості, сталості, успішності; сучасний стан науки в Україні є кризовим, водночас криза це майданчик для комплексної модернізації наукової сфери; пріоритетом наукового розвитку повоєнної України є відкрита наука, її вихід на європейський та світовий рівні [13, с. 96].

Перш за все у післявоєнний період, на думку В. Коби, І. Тарновської, В. Власова необхідно суттєво збільшити фінансування національного фонду досліджень, грантів, наукових досліджень і науково-технічних досліджень у 2–3 рази з 0,17 % частки витрат на науку у ВВП до 1,7–2,0 % ВВП. В перспективі, коли економіка країни стабільно зростатиме, довести цей показник до рівня 2–3 % ВВП, який встановлено в країнах ЄС. Для України покращення фінансування забезпечення наукових досліджень є основним і єдиним дієвим шляхом забезпечення розвитку країни у сфері відродження, оновлення і реформування науки [14, с. 38].

А. Тимків запропоновано розробити та реалізувати стратегію розвитку науки в Україні в основі якої лежить встановлення нових пріоритетів у наукових дослідженнях, формування наукової інфраструктури, кадровий потенціалі та нормативне забезпечення процесу реформування наукової діяльності [15, с. 36].

Вважаємо, що подальше реформування фінансового забезпечення наукової діяльності в Україні сприятиме: підвищенню ефективності використання коштів державного бюджету для провадження наукової і науково-технічної діяльності; залученню інвестицій у реалізацію наукових проектів державними науковими установами; оновленню основних засобів, закупівлі нового обладнання; збільшенню кількості проведених наукових досліджень і науково-технічних розробок, у тому числі тих, що проводяться за рахунок грантів, а також державних лабораторій, що проводять наукові дослідження і науково-технічні розробки за пріоритетними напрямами розвитку науки і техніки; посилення співпраці науки і бізнесу задля підвищення конкурентоспроможності економіки; запровадження нових інструментів фінансування, зокрема програми співфінансування наукомістких проектів із бізнесом на умовах відповідних грантів, а також спільне фінансування державою і бізнесом досліджень, що відповідають потребам підприємств; стимулювання практичного впровадження наукових результатів.

Запровадження з 2026 року нової моделі фінансування науки в Україні, що враховує результати державної атестації наукових установ і закладів вищої освіти вважаємо важливим етапом реформування відповідної сфери. Поєднання базового фінансування, формульного підходу, конкурсного розподілу коштів, стимулювання науковців, підтримки молодих учених та розвитку дослідницької інфраструктури створюватиме передумови для більш ефективного використання бюджетних ресурсів та орієнтації фінансування на результативність. Саме така модель сприятиме забезпеченню ефективного використання публічних фінансових ресурсів, зміцненню наукового потенціалу України, інтеграції до європейського дослідницького простору та формуванню науки як одного з ключових чинників повоєнного відновлення і довгострокового розвитку держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4343 (дата звернення: 20.08.2026).

2. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text (дата звернення: 20.08.2026).

3. Державна служба статистики України: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 20.08.2026).

4. Ящук Т. А. Стан фінансового забезпечення наукових та науково-технічних робіт в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Випуск 28-1. С. 108–112.

5. Сіренко К.Ю. Фінансування наукової та науково-технічної діяльності як ефективний важіль підвищення конкурентоспроможності країни: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Приазовський економічний вісник*. 2018. Випуск 5(10). С. 97–102.

6. Скрипнюк О. В. Наукова сфера України: успішний стан, успіх та прогрес реформ. *Правова держава*. 2024. Вип. 35. С. 57–72. DOI: 10.33663/0869-2491-2024-35-57-72.

7. What EU country spent the highest amount on research and development in 2023? URL: https://europe-data.com/what-eu-country-spent-the-highest-amount-on-research-and-development-in-2023/ (дата звернення: 20.08.2026).

8. Терещенко Г.М. Теоретичні підходи до побудови системи фінансового забезпечення науки. *Освітня аналітика України*. 2019. № 3 (7). С. 85–96. DOI: https://doi.org/10.32987/2617-8532-2019-3-85-96.

9. Про визначення механізму фінансового забезпечення діяльності державних наукових установ, наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок державних закладів вищої освіти з урахуванням результатів їх державної атестації: постанова Кабінет Міністрів України від 28 січня 2026 р. № 116. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116-2026-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.08.2026).

10. Деякі питання фінансування основної діяльності державних наукових установ, наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок закладів вищої освіти: постанова Кабінет Міністрів України від 04 березня 2026 р. № 339. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/339-2026-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.08.2026).

11. Уряд запроваджує нову модель фінансування наукової сфери: понад 3 млрд додаткового фінансування за результатами державної атестації. Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України. URL: https://mon.gov.ua/news/uriad-zaprovadzhuie-novu-model-finansuvannia-naukovoi-sfery-ponad-3-mlrd-dodatkovoho-finansuvannia-za-rezultatamy-derzhavnoi-atestatsii?v=697a5c768cec4 (дата звернення: 20.08.2026).

12. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки пріоритетних напрямів наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок, наукової і науково-технічної діяльності закладів вищої освіти та наукових установ: постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2025 р. № 28. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28-2025-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.08.2026).

13. Корновенко Л., Корновенко С. Розвиток науки у повоєнній Україні: рефлексії в умовах воєнного стану. *Axis Europae*. 2024. № 4. С. 86–98. http://doi.org/10.69550/3041-1467.4.310369.

14. Коба В.Г., Тарновська І.В., Власова В.П. Фінансове забезпечення наукових досліджень в Україні: сучасний стан та шляхи покращення. *Збірник наукових праць ДУІТ. Серія «Економіка і управління».* 2022. Вип. 52. С. 33–40. DOI: 10.32703/2664-2964-2022-52-33-40.

15. Тимків А.О. Стратегія розвитку української науки в умовах відновлення економіки країни. *Молодий вчений. Економічні науки*. 2022. № 5 (105) травень. С. 36–45. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-5-105-7.

16. Атаманчук Н.І. Фінансове забезпечення наукової та науково-технічної діяльності в Україні як один з пріоритетів державної політики. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2025. № 90. Ч. 3. С. 113–118. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.3.15.

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.565.2
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.18

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПРОЦЕДУРИ РОЗГЛЯДУ ТА ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ ЗА КОНСТИТУЦІЙНОЮ СКАРГОЮ

Дробуш Ірина Вікторівна,
orcid.org/0000-0002-0006-8676
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Національного університету «Острозька академія»,
експерт
Національного агентства з якості вищої освіти

Хмарук Тарас Віталійович,
orcid.org/0000-0001-8155-8724
аспірант
Навчально-наукового Інституту права імені І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»,
заступник Острозького міського голови

У статті здійснено аналіз проблемних аспектів нормативно-правової регламентації процедури розгляду та прийняття рішень Конституційним Судом України за конституційною скаргою. Чітко визначені ключові етапи розгляду та прийняття рішень вітчизняним органом конституційної юстиції при подачі індивідуальної конституційної скарги. Встановлено нагальну потребу у внесенні змін до чинного законодавства в контексті передбачення додаткових фільтрів при подачі конституційних скарг до Конституційного Суду України, визначенні більшого строку для подачі конституційної скарги, а також удосконалення інституту-новели – забезпечувального наказ як акта вітчизняного органу конституційної юстиції, який має правову природу виконавчого документу. Запропоновані конкретні пропозиції до удосконалення Закону України «Про Конституційний Суд України» в частині нормативно-правового регулювання процедури розгляду та прийняття рішень за конституційною скаргою, зокрема, передбачення додаткових фільтрів при розгляді індивідуальної конституційної скарги. Запропоновано запровадити інститут колегії суддів КСУ у складі трьох суддів, повноваження яких обмежуватиметься виключно визначенням відповідності та прийнятності конституційної скарги для передачі її Колегії, Сенату чи до Великої палати. Обґрунтовано доцільність винесення забезпечувального наказу в момент вирішення питання про відкриття конституційного провадження за конституційною скаргою. Встановлена інтерпретаційність як властивість забезпечувального наказу, яка означає його допоміжний характер, а тому сам наказ може застосовуватися лише у зв'язку із застосуванням відповідної норми, конституційність/неконституційність розглядається КСУ. Така доволі складна природа забезпечувального наказу, однак, жодним чином не відображена в законодавстві, яким регулюється діяльність КСУ та правозастосування його актів, тому ми пропонуємо внесення таких змін у Закон України «Про Конституційний Суд України».

Ключові слова: *конституційна скарга, Конституційний Суд України, рішення Конституційного Суду України, забезпечувальний наказ, Секретаріат Конституційного Суду України, Велика палата, конституційне провадження, Сенат Конституційного Суду України, етапи розгляду та прийняття рішень Конституційним Судом України за індивідуальною конституційною скаргою, конституційна юстиція, орган конституційної юстиції.*

Drobush Iryna, Khmaruk Taras. Problematic aspects of the legal regulation of the procedure for reviewing and adopting decisions by the Constitutional Court of Ukraine based on a constitutional complaint

The article analyzes problematic aspects of the legal regulation governing the procedure for the review and adjudication of constitutional complaints by the Constitutional Court of Ukraine. It clearly outlines the key stages of the review and decision-making process undertaken by the national constitutional justice body regarding individual constitutional complaints. The study establishes an urgent need to amend current legislation by introducing additional screening mechanisms for constitutional complaints submitted to the Constitutional Court of Ukraine, extending the filing deadline, and refining this relatively new legal instrument — an interim order as an act of a domestic constitutional justice body that possesses the legal nature of an enforceable document. Specific proposals are put forward to improve the Law of Ukraine "On the Constitutional Court of Ukraine" regarding the legal regulation of the procedure for reviewing and deciding on constitutional complaints–specifically, by introducing additional screening mechanisms for individual constitutional complaints. It is proposed to establish a panel of three Constitutional Court judges whose authority would be limited exclusively to determining the compliance and admissibility of a constitutional complaint for the purpose of referring it to a Panel, the Senate, or the Grand Chamber. The advisability of issuing an interim order at the stage of deciding whether to initiate constitutional proceedings based on a constitutional complaint has been substantiated. The interpretative nature of an interim order–signifying its ancillary character–has been established; consequently, such an order can only be applied in conjunction with the application of the relevant legal provision whose constitutionality (or unconstitutionality) is being reviewed by the Constitutional Court of Ukraine. However, this rather complex nature of the interim order is not reflected in the legislation governing the Court's activities and the enforcement of its acts; therefore, we propose amending the Law of Ukraine "On the Constitutional Court of Ukraine" accordingly.

Key words: *constitutional complaint, Constitutional Court of Ukraine, decision of the Constitutional Court of Ukraine, interim order, Secretariat of the Constitutional Court of Ukraine, Grand Chamber, constitutional proceedings, Senate of the Constitutional Court of Ukraine, stages of review and decision-making by the Constitutional Court of Ukraine regarding an individual constitutional complaint, constitutional justice, body of constitutional justice.*

Інститут конституційної скарги, який досі вважається новелою вітчизняного організаційно-правового забезпечення діяльності КСУ, виконує надзвичайно важливу функцію – розширеного забезпечення демократичних прав і свобод людини. У контексті удосконалення процедури розгляду та прийняття рішень за конституційною скаргою в Україні важливим документом, який регулює цей процес, є Регламент Конституційного Суду України [1]. Регламент КСУ детально описує процедурні аспекти розгляду конституційних скарг, основні етапи якого включають: 1. Подання конституційної скарги. Скарга має відповідати встановленим Регламентом вимогам до форми та змісту; 2. Попередня перевірка. Після подання, скарга проходить попередню перевірку для визначення її прийнятності. На цьому етапі перевіряється відповідність скарги встановленим критеріям та вимогам; 3. Розгляд скарги на пленарному засіданні. Якщо скарга визнана прийнятною, вона направляється на розгляд пленарного засідання КСУ, де судді вирішують питання про відповідність чи невідповідність закону, акту або дії Конституції України; 4. Прийняття рішення. Рішення КСУ є остаточним і не підлягає оскарженню.

Як зазначає А. Л. Деркач, «конституційна скарга втілює в собі право громадянина звернутись в органи конституційного контролю з проханням про перевірку конституційності владних актів, які порушують, на його думку, ті чи інші конституційні права або зменшують їх обсяг у порівнянні із нормами Конституції України. Захист прав особи засобами конституційної скарги повинен передбачати можливість такого захисту щодо всього обсягу прав і свобод, не вибірково, а в повному обсязі» [2, с. 63–64]. Як наголошував ще П. Ткачук, «запровадження конституційної скарги є важливим інституційним нововведенням, яке покликане надати громадянам України ще один, додатковий, спосіб захисту основоположних конституційних

прав та свобод. Це дасть змогу не лише поліпшити стан конституційності правового поля, але й поліпшити загальну ситуацію щодо правосуддя, навіть не дивлячись на те, що запровадження конституційної скарги суттєво збільшить навантаження на КСУ» [3, с. 76–77].

З цього приводу М. М. Гультай вважає, що інститут конституційної скарги пов'язується саме з юснатуралістичним розумінням права і конституційного правосуддя, який, навпаки, є опозиційним прагматичному підходу. Але запровадження конституційної скарги є вкрай важливим кроком, а його практична реалізація повинна супроводжуватися вирішенням низки нагальних проблем: розставлення фільтрів для зменшення кількості або оптимізації проваджень з розгляду конституційних скарг; підвищення рівня правової культури суб'єктів подання конституційних скарг; раціоналізації навантаження на суддів КСУ в частині розгляду конституційних скарг [4, с. 88–89]. Ми погоджуємося із цими точками зору, тим більше, що вони були проголошені задовго до прийняття відповідних змін у національне законодавство в частині реалізації громадянами свого права на звернення із конституційною скаргою. Разом з тим ми погоджуємося і з тезою про необхідність запровадження більш дієвих фільтрів у національне законодавство стосовно прийняття таких скарг, оскільки неприпустимо перетворити КСУ на суд загальної юрисдикції, завантажуючи його кількістю конституційних скарг, більшість із яких подано із недотриманням встановлених законодавством вимог.

У цьому контексті слушною є точка зору І. Беззуб, яка одним із ризиків запровадження інституту конституційної скарги бачить перетворення КСУ «на «четверту» інстанцію для справ, що підлягають розгляду судами загальної юрисдикції» [5]. Об'єктивність цього твердження виходить із того, що під час розгляду конституційної скарги КСУ фактично досліджує матеріали справи, аналізуючи факти та докази, які обґрунтовують доводи скаржника стосовно порушення його конституційного права.

Враховуючи викладене вище, доцільно звернутися до положень ст. 57 Закону України «Про Конституційний Суд України», відповідно до яких визначається процедура попередньої перевірки конституційних скарг. Так, відповідно до ч. 2 цієї статті попередню перевірку звернень до КСУ здійснює Секретаріат, а відповідно до ч. 3 – «якщо конституційна скарга за формою не відповідає вимогам цього Закону, керівник Секретаріату повертає її суб'єкту права на конституційну скаргу» [6]. Відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» однією з вимог до форми конституційної скарги є наявність «обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону». На нашу думку, така вимога не може бути суто формальною ознакою конституційної скарги, хоча об'єктивно є її елементом, а відтак потребує перевірки на предмет дотримання на стадії до відкриття конституційного провадження. Відтак ми вбачаємо за необхідне запровадити два фільтри під час прийняття конституційних скарг до розгляду КСУ: 1) фільтр форми конституційної скарги, який реалізовуватиметься Секретаріатом КСУ відповідно до положень ст. 57 Закону України «Про Конституційний Суд України» за вимогами п.п. 1–4, 7–8 ч. 2 ст. 55 цього закону; 2) фільтр змісту конституційної скарги, що реалізовуватиметься черговою колегією КСУ у складі трьох суддів, які є черговими (тобто склад такої колегії постійно змінюватиметься відповідно до фактичної наявності суддів КСУ та розподілу навантаження між ними) та здійснюють визначення відповідності конституційної скарги вимогам п.п. 5–6 ч. 2 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України».

Отже, ми пропонуємо запровадити інститут колегії суддів КСУ у складі трьох суддів, повноваження яких обмежуватиметься виключно визначенням відповідності та прийнятності конституційної скарги для передачі її Колегії, Сенату чи до Великої палати. Наголошуємо на тому, що така чергова колегія є лише засобом розвантаження суддів під час розгляду конституційних скарг, і жодні інші положення вказаного вище закону в частині регулю-

вання діяльності Колегії їх не стосуються. Тобто ми за аналогією до судів загальної юрисдикції пропонуємо запровадити інститут чергових суддів. Враховуючи викладене, існує потреба внесення змін до ст. 57 та ст. 77 Закону України «Про Конституційний Суд України», а саме, викласти частину третю статті 57 в такій редакції:

«2. Попередню перевірку конституційних скарг здійснює Секретаріат та чергова колегія Суду у складі трьох суддів. Перевірка конституційної скарги на дотримання вимог, встановлених пунктами з першого до четвертого та пунктами сьомим, восьмим частини другої статті 55 цього Закону, здійснюється Секретаріатом. У випадку якщо конституційна скарга не відповідає вказаним вимогам, вона повертається суб'єкту права на конституційну скаргу. У випадку якщо конституційна скарга відповідає вказаним вимогам, вона передається до чергової колегії Суду. Перевірка конституційної скарги на дотримання вимог, встановлених пунктами п'ять та шість частини другої статті 55 цього Закону, здійснюється черговою колегією Суду у складі трьох суддів».

2. Частину третю статті 57 цього Закону вважати частиною четвертою статті 57 цього Закону».

3. Викласти частину четверту статті 77 в такій редакції:

«4. Чергова колегія Суду у складі трьох суддів під час перевірки конституційної скарги вимогам статті 55 цього Закону відмовляє у відкритті конституційного провадження у випадку відсутності обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) або відсутності зазначення про те, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування такого закону».

4. Частину четверту статті 77 цього Закону вважати частиною п'ятою статті 77 цього Закону».

Таким чином, ми запроваджуємо нові додаткові фільтри під час вирішення питання про відповідність конституційної скарги вимогам законодавства без зменшення обсягу прав суб'єкта конституційного оскарження, які, на його думку, порушуються прийнятим судами загальної юрисдикції рішенням. У цьому випадку мова йде не про вирішення питання щодо конституційності самої норми, про яку зазначається у скарзі, а лише про відповідність скарги формальним ознакам, що суттєво розвантажить КСУ та зменшить формалізм відносин суддів КСУ під час розгляду конституційних справ по суті.

На нашу думку, потребує більш чіткого та виваженого регулювання також питання строків подання конституційної скарги та строків її розгляду. Так, Закон України «Про Конституційний Суд України» передбачає, що подання конституційної скарги можливе лише після того, як були вичерпані всі інші засоби захисту своїх прав особою на національному рівні та винесено рішення суду, який є найвищою інстанцією розгляду відповідної категорії справ, і подальше його оскарження в межах судів загальної юрисдикції неможливо. Викликає питання обмеженості можливостей у поданні конституційної скарги у тримісячний термін з дня винесення остаточного судового рішення у справі.

Логіка конституційної юрисдикції, на нашу думку, пов'язана із тим, щоб, здійснюючи конституційний нагляд у частині відповідності національного законодавства положенням Конституції України, вживати заходи з метою оперативного виправлення ситуацій, коли воно їм суперечить або не відповідає повною мірою. Тоді питання строку подання конституційної скарги втрачає свою логіку, оскільки, встановлюючи його, законодавець фактично позбавляє особу можливості реалізувати її права на дотримання повноти та всього обсягу гарантованих Конституцією України інтересів і прав.

Ми погоджуємося із положенням частини 3 Розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про Конституційний Суд України» в частині, що «конституційну скаргу може бути подано, якщо остаточне судове рішення у справі особи набрало законної сили не раніше 30 вересня 2016 року». Разом з тим ми категорично наполягаємо на тому, що обмежувати строками право на подання конституційної скарги не доречно, та це, навпаки, несе в собі ознаки неконституційності, оскільки встановлює чіткі часові межі захисту права особи з урахуванням того, що не-

конституційність положень законодавства залишається й після того, як такий термін спливає.

На нашу думку, строки подачі конституційної скарги слід встановити, але не менше ніж три роки. Такий строк є загальноприйнятним з погляду інституту загальної позовної давності у вітчизняній правовій доктрині, а тому забезпечуватиме повноту дотримання конституційних прав особи.

Наступною новелою вітчизняної процедури конституційного оскарження є інститут забезпечувального наказу, який виступає (як зрозуміло із назви) засобом забезпечення результату конституційного розгляду скарги. Аналізуючи положення ст. 87 Закону України «Про Конституційний Суд України» та їхнє місце в самому законі, слушним є висновок про те, що забезпечувальний наказ є окремим видом актів КСУ, а відтак до нього застосовуються всі вимоги, як і до інших актів суду. Так, відповідно до ст. 87 він видається в конституційних провадженнях щодо вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їхніх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. В інших випадках забезпечувальний наказ не видається, а тому викликає питання його конституційно-правовий статус. Так, вважаємо, що забезпечувальний наказ може містити не лише заборону вчиняти певні дії, але й мотивацію такої заборони, що робить його актом КСУ дуалістичної природи – імперативним та інтерпретаційним. Інтерпретаційність як властивість забезпечувального наказу означає його допоміжний характер, а тому сам наказ може застосовуватися лише у зв'язку із застосуванням відповідної норми, конституційність/неконституційність розглядається КСУ. Ми пропонуємо внесення таких змін у Закон України «Про Конституційний Суд України»:

1. Доцільно доповнити статтю 87 вказаного закону частиною другою такого змісту:

«2. Забезпечувальний наказ має силу виконавчого документа й може бути поданий до органу та/або особи, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів. За примусове виконання забезпечувального наказу виконавчий збір не стягується. Забезпечувальний наказ направляється Судом до органу та/або особи, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів наступного дня після його винесення із одночасною видачею копії наказу суб'єкту конституційного оскарження».

У такий спосіб, зокрема за відсутності судового збору за примусове виконання забезпечувального наказу, ми передбачаємо розширення системи державних гарантій прав особи, яка звернулася із конституційною скаргою, оскільки в деяких випадках, враховуючи співрозмірність виконавчого збору вимогам, які містяться у виконавчому документі, особа може бути позбавлена можливості його практичної реалізації.

2. На нашу думку, необхідно викласти статтю 78 Закону України «Про Конституційний Суд України» в такій редакції:

«Стаття 78. Забезпечення конституційної скарги

1. При розгляді конституційної скарги Сенат, Велика палата з метою забезпечення конституційної скарги у випадку, якщо існує необхідність запобігти незворотним наслідкам, що можуть настати у зв'язку з виконанням остаточного судового рішення, з власної ініціативи або за заявою суб'єкта конституційного оскарження можуть вжити заходи щодо забезпечення конституційної скарги, видавши забезпечувальний наказ, який є виконавчим документом.

2. Забезпечувальний наказ за наявності вмотивованої вимоги суб'єкта конституційного оскарження, яка міститься в конституційній скарзі, може бути виданий Колегією Суду одночасно із вирішенням питання про відкриття виконавчого провадження. В окремих випадках, коли існують ризики настання невідворотних негативних наслідків у зв'язку з виконанням остаточного судового рішення або якщо буде відсутня можливість відновлення в подальшому правового становища суб'єкта конституційного оскарження, забезпечувальний наказ може бути виданий за вмотивованим зверненням особи не більше ніж за два тижні до подання самої конституційної скарги.

3. Способом забезпечення конституційної скарги є встановлення тимчасової заборони вчиняти певну дію та/або зупинення чинності остаточного судового рішення.

4. Забезпечувальний наказ втрачає чинність з дня ухвалення рішення, або постановлення ухвали про закриття конституційного провадження у справі, або з дня, коли суб'єктом конституційного оскарження будуть вжиті заходи з метою відновлення свого права».

За результатами проведеного дослідження потенційно ефективних напрямів удосконалення процедури розгляду та прийняття рішень за конституційною скаргою доцільно зробити такі висновки. По-перше, варто запровадити два фільтри прийняття конституційної скарги: фільтр форми конституційної скарги, який реалізовуватиметься Секретаріатом КСУ; фільтр змісту конституційної скарги, який реалізовуватиметься черговою колегією КСУ у складі трьох суддів, які є черговими та здійснюють визначення відповідності конституційної скарги вимогам п.п. 5–6 ч. 2 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України». Для цього запропоновано внести зміни в положення ст. 57 та ст. 77 Закону України «Про Конституційний Суд України». По-друге, доведено необхідність збільшення строків на конституційне оскарження до трьох років, але при цьому доведено можливість ліквідації інституту продовження строку на конституційне оскарження. По-третє, аналіз правової природи та механізмів видання забезпечувального наказу продемонстрував необхідність внесення змін та доповнень у ст. 87 та ст. 78 Закону України «Про Конституційний Суд України», зокрема щодо наділення повноваженнями виносити забезпечувальні накази не лише Великою палатою, але й Сенатом, і Колегією Суду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Постанова Конституційного Суду України про Регламент Конституційного Суду України: Постанова від 22.02.2018 № 1-пс/2018 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18#Text (дата звернення: 09.08.2026)

2. Деркач А. Л. Виникнення конституційних процедур захисту прав людини в зарубіжних країнах. Актуальні проблеми політики. 2018. Вип. 62. С. 61–67.

3. Ткачук П. Питання доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні. *Вісник Конституційного* Суду *України*. 2011. № 4–5. С. 74–81.

4. Гультай М. М. Ідея конституційної скарги у сучасній конституційно-правовій доктрині України. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 85–91.

5. Беззуб І. Запровадження інституту конституційної скарги в Україні URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2129:zaprovadzhennya-institutu-konstitutsijnoji-skargi-v-ukrajini-2&catid=71&Itemid=382 (дата звернення: 09.08.2026).

6. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#n596 (дата звернення: 09.08.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 09.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.44:338.246.8(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.19

ПУБЛІЧНИЙ ІНТЕРЕС У ДОГОВІРНИХ МЕХАНІЗМАХ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Копитова Олена Сергіївна,
orcid.org/0009-0009-4843-0249
доктор юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
та правового забезпечення економічної діяльності
Національної академії внутрішніх справ;
старший дослідник, суддя у відставці

Статтю присвячено теоретико-правовому дослідженню ролі публічного інтересу у договірних механізмах відбудови України. Встановлено, що відбудова реалізується переважно через приватно-правові договірні форми – концесійні угоди, публічно-приватне партнерство, будівельні контракти, договори про надання міжнародної допомоги, – однак ці форми функціонують під визначальним впливом публічного інтересу, що змінює їхню правову природу. Наукова проблема полягає в тому, що ані цивілістична, ані адміністративно-правова доктрина не виробила задовільного теоретичного пояснення механізму включення публічного інтересу у зміст, виконання та захист договорів відбудови. Обґрунтовано, що публічний інтерес у договорах відбудови є не зовнішнім обмежувачем приватної автономії, а системоутворюючим елементом цих договорів, що визначає їхній предмет, допустимий зміст і стандарт належного виконання.

Методологічну основу дослідження становлять системно-структурний, порівняльно-правовий і функціональний методи. Системно-структурний метод використано для визначення типів договорів у сфері відбудови та встановлення взаємозв'язків між їх приватноправовими і публічно-правовими складовими. Порівняльно-правовий метод дав можливість зіставити національні підходи до регулювання таких договорів із вимогами Європейського Союзу та міжнародних фінансових організацій. Функціональний метод застосовано для з'ясування ролі публічного інтересу у визначенні мети, змісту, порядку виконання та очікуваного результату договорів відбудови.

Теоретичне значення полягає у розвитку вчення про публічний інтерес щодо окремих договірних відносин і формуванні теоретичної основи для регулювання договорів відбудови як самостійного типу правових конструкцій.

Практичне значення полягає у наданні орієнтирів для правозастосовної практики при укладенні та виконанні договорів відбудови.

Ключові слова: *публічний інтерес, договір, відбудова України, договори відбудови, публічно-приватне партнерство, концесія, міжнародна допомога, Ukraine Facility, публічні закупівлі.*

Kopytova Olena. Public Interest in the Contractual Mechanisms for the Reconstruction of Ukraine

The article provides a theoretical and legal analysis of the role of public interest in the contractual mechanisms for Ukraine's reconstruction. It is established that reconstruction is implemented primarily through private-law contractual arrangements, including concession agreements, public-private partnerships, construction contracts, and agreements on the provision of international assistance. At the same time, these arrangements operate under the determining influence of public interest, which affects their legal nature. The academic problem lies in the fact that neither civil-law nor administrative-law doctrine has developed a comprehensive theoretical explanation of how public interest is incorporated into the content, performance, and legal protection of reconstruction contracts. It is substantiated that public interest in reconstruction contracts is not merely an external limitation on private autonomy but a system-forming element that determines their subject matter, permissible content, and standard of proper performance.

The methodological framework of the study comprises the systemic-structural, comparative legal, and functional methods. The systemic-structural method was used to identify the types of contracts employed in reconstruction and to establish the relationship between their private-law and public-law components. The comparative legal method made it possible to compare national approaches to the regulation of such contracts with the requirements of the European Union and international financial institutions. The functional method was applied to determine the role of public interest in defining the purpose, content, performance procedures, and expected outcomes of reconstruction contracts.

The theoretical significance of the study lies in further developing the doctrine of public interest in relation to specific contractual relations and establishing a theoretical basis for regulating reconstruction contracts as a distinct type of legal arrangement.

The practical significance of the study lies in providing guidance for legal practice in the conclusion and performance of reconstruction contracts.

Key words: *public interest, contract, reconstruction of Ukraine, reconstruction contracts, public-private partnership, concession, international assistance, Ukraine Facility, public procurement.*

Постановка проблеми. Відбудова України після збройної агресії є завданням, яке право зобов'язане вирішувати у реальному часі – без необхідності чекати завершення конфлікту і сформувати правовий інструментарій у законодавчому режимі. Масштаб руйнувань, за даними Світового банку та Уряду України на початок 2024 року, оцінюється у понад 486 мільярдів доларів США [1]. Фінансування такого обсягу відбудови є неможливим виключно за рахунок державного бюджету, а тому вся практична система відновлення будується на договірних відносинах: між Україною і міжнародними фінансовими інституціями, між органами місцевого самоврядування і приватними забудовниками, між державою і іноземними інвесторами, між публічними замовниками і підрядниками.

Правова проблема, яку ці відносини формують для цивілістичної доктрини, полягає у складному поєднанні приватноправових і публічно-правових засад. У традиційному цивілістичному розумінні договір є формою узгодження приватних інтересів сторін, які на власний розсуд визначають його умови, тоді як держава забезпечує правові гарантії належного виконання взятих ними зобов'язань. Договори, що укладаються у процесі відбудови, зберігають приватноправову форму, однак їхній зміст і порядок виконання значною мірою зумовлюються публічним інтересом. Вони спрямовані на відновлення житла, інфраструктури та об'єктів соціального призначення; їх замовниками переважно виступають держава або органи місцевого самоврядування, а фінансування здійснюється за рахунок публічних коштів чи міжнародної допомоги, використання яких підпорядковується спеціальним вимогам. За таких умов принцип свободи договору не втрачає свого значення, проте його реалізація обмежується метою відбудови, вимогами ефективного й прозорого використання коштів та необхідністю забезпечення суспільно значущого результату. Тому природа таких договорів, межі формування їхнього змісту та критерії належного виконання не можуть бути повною мірою пояснені лише через традиційну модель свободи волевиявлення сторін.

Теоретична прогалина у цій сфері зумовлена не стільки відсутністю правового регулювання, скільки браком його цілісного доктринального осмислення. Відповідні норми закріплені в різних актах національного законодавства та міжнародних документах, однак вони не утворюють єдиної концептуальної моделі регулювання договірних відносин у сфері відбудови. Наявні цивілістичні й адміністративно-правові підходи поки що не дають вичерпної відповіді на питання, яким чином публічний інтерес впливає на формування змісту та виконання таких договорів, водночас не змінюючи їхньої приватноправової природи.

Метою статті є визначення ролі публічного інтересу в договірних механізмах відбудови України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доктрина публічного інтересу достатньо розвинена в теорії права та цивілістиці, однак його роль у договірних відносинах залишається дискусій-

ною. В українській науці співвідношення приватного і публічного інтересів досліджували Л.І. Галупова, Р.О. Стефанчук, О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов, проте публічний інтерес розглядався переважно як межа приватної автономії, а не як чинник формування змісту договору. Водночас договори пов'язані із відбудовою як самостійний об'єкт цивілістичного дослідження досі не отримали цілісного теоретичного осмислення.

Виклад основного матеріалу. Договірні механізми відбудови України утворюють неоднорідну систему правових конструкцій, які різняться за суб'єктним складом, джерелами фінансування, предметом і правовим режимом. Їх класифікація має важливе теоретичне значення, оскільки дає змогу встановити особливості впливу публічного інтересу на зміст і виконання кожного виду договорів.

Перший тип становлять міжнародні фінансові угоди, що укладаються Україною як суверенною державою з міжнародними фінансовими інституціями, зокрема Міжнародним банком реконструкції та розвитку, Міжнародним валютним фондом, Європейським інвестиційним банком і Європейським банком реконструкції та розвитку. На підставі таких угод залучаються державні позики та гранти, кошти від яких зараховуються до загального або спеціального фонду Державного бюджету України й використовуються відповідно до визначених програмних цілей [2, с. 480]. Поєднуючи міжнародно-правові та фінансово-договірні елементи, ці угоди підпорядковуються спеціальному правовому режиму, який охоплює умови надання фінансування, цільове використання коштів, реалізацію погоджених реформ, дотримання встановлених стандартів закупівель і прозорості, а також застосування механізмів моніторингу та контролю. Отже, публічний інтерес у таких відносинах набуває безпосереднього нормативного вираження та визначає не лише мету фінансування, а й умови його надання і використання.

Другий тип охоплює договори, що укладаються в межах механізму Ukraine Facility, запровадженого Регламентом (ЄС) 2024/792 [3]. Цей механізм передбачає надання Україні фінансової підтримки обсягом до 50 млрд євро протягом 2024–2027 років за трьома основними напрямами: бюджетна підтримка, інвестиційне забезпечення відновлення та технічна допомога. Особливість відповідних договірних відносин полягає в тому, що отримання фінансування пов'язується з виконанням Україною погоджених умов, зокрема щодо проведення реформ, забезпечення верховенства права та належного контролю за використанням коштів, що закріплено в Угоді про позику між Україною та ЄС [4]. Публічний інтерес у межах цього механізму має двосторонній характер: з боку України він полягає у забезпеченні відновлення та розвитку держави, а з боку ЄС – у гарантуванні цільового, прозорого й добросовісного використання наданих коштів.

Третій тип охоплює договори публічно-приватного партнерства та концесійні договори, що укладаються органами державної влади або місцевого самоврядування з приватними партнерами для відновлення й розвитку інфраструктури. Загальні засади такої співпраці визначені Законом України «Про публічно-приватне партнерство» [5]. Водночас її практичне застосування у процесі відбудови залишається обмеженим, насамперед через високі безпекові та фінансові ризики для приватних інвесторів в умовах тривалого збройного конфлікту. Закон України «Про концесію» [6] передбачає можливість залучення приватного партнера до створення, відновлення, управління та експлуатації об'єктів державної або комунальної власності. У таких договорах публічний інтерес виконує декілька взаємопов'язаних функцій: визначає мету співпраці, встановлює межі договірної свободи сторін і слугує критерієм оцінювання належності досягнутого результату.

Четвертий тип становлять договори будівельного підряду, закупівлі товарів і надання послуг, необхідних для відбудови, які укладаються в межах системи публічних закупівель. Їх правове регулювання ґрунтується на Законі України «Про публічні закупівлі» [7] з урахуванням спеціальних правил, встановлених на період воєнного стану постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2022 р. № 1178. Ці правила передбачають осо-

бливий порядок проведення закупівель, а у визначених випадках – можливість укладення договорів без застосування відкритих торгів. Такий режим спрямований на забезпечення оперативності відновлювальних робіт, однак потребує збереження належного рівня прозорості, обґрунтованості рішень і контролю за використанням публічних коштів [8]. Отже, публічний інтерес у цій сфері вимагає не відмови від конкурентності, а пошуку обґрунтованого співвідношення між швидкістю відбудови та гарантіями добросовісного здійснення закупівель.

У традиційній цивілістичній моделі публічний інтерес переважно розглядається як зовнішня межа договірної свободи. Його вплив виявляється через категорію публічного порядку (ordre public), недійсність правочинів, що порушують публічний порядок, зокрема спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини або незаконне заволодіння майном (ст. 228 Цивільного кодексу України), а також через імперативні вимоги до змісту договору. Такий підхід загалом відповідає природі приватноправових відносин і відображає спрямованість цивільного права на забезпечення автономії особи та захист приватної сфери від необґрунтованого державного втручання. Водночас специфіка договорів відбудови не може бути повною мірою пояснена в межах цієї моделі. Це не означає автоматичного віднесення їх до публічно-правових договорів. Значна частина таких договорів зберігає приватноправову природу: сторони вступають у юридично рівні відносини, набувають взаємних прав та обов’язків і несуть цивільно-правову відповідальність за їх порушення. Проте мета, зміст і порядок виконання цих договорів значною мірою визначаються публічним інтересом. Вони спрямовані на відновлення суспільно значущих об’єктів, фінансуються за рахунок публічних коштів або міжнародної допомоги, а результат їх виконання має значення не лише для сторін, а й для суспільства загалом.

Ця невідповідність між формою і функцією потребує теоретичного пояснення, яке виходить за межі обох традиційних схем – ані «публічний інтерес як обмеження», ані «публічний інтерес як предмет регулювання адміністративного права» не є задовільними. У зв’язку із цим пропонується розглядати публічний інтерес як системоутворювальний елемент договорів відбудови, що визначає їхню мету і предмет, впливає на допустимий зміст, встановлює стандарт належного виконання та критерії оцінювання його результатів. За такого підходу публічний інтерес не лише впливає на договір ззовні через законодавчі вимоги або умови фінансування, а закладається в саму договірну конструкцію, визначаючи її призначення та особливості правового режиму.

Публічний інтерес є складною і внутрішньо неоднорідною категорією, оскільки охоплює сукупність суспільних потреб, які не завжди узгоджуються між собою. У процесі відбудови це виявляється особливо виразно. Потреба у швидкому відновленні зруйнованого житла має узгоджуватися з вимогами прозорості та конкурентності закупівель, залучення приватних інвестицій – із необхідністю збереження державного контролю над стратегічними об’єктами, а використання міжнародної допомоги – із правом України самостійно визначати пріоритети відбудови. Отже, правове забезпечення публічного інтересу в цій сфері передбачає не реалізацію однієї суспільної потреби, а пошук обґрунтованого співвідношення між декількома суспільно значущими цілями.

Цей внутрішній конфлікт публічного інтересу відбудови є не теоретичним парадоксом, а практичним фактом, що відображається в системі конкретних договорів. Договір концесії на відновлення аеропорту одночасно реалізує публічний інтерес у відновленні транспортної інфраструктури і публічний інтерес у збереженні стратегічного об’єкта в державному контролі – і обидва ці виміри публічного інтересу визначають конкретні умови договору, зокрема обмеження на розпорядження активами, вимоги до стандартів обслуговування і умови дострокового розірвання в разі загрози безпеці.

Публічно-приватне партнерство і концесія є тими правовими конструкціями, де конфлікт між публічним і приватним інтересом є найбільш концентрованою. Залучення приватного партнера до відбудови стратегічних об’єктів – аеропортів, портів,

енергетичної інфраструктури, водопостачання – відповідає публічному інтересу у ефективному залученні приватного капіталу і управлінського досвіду. Водночас передача таких об'єктів у довгострокове управління приватного суб'єкта породжує публічний інтерес у збереженні контролю над критичною інфраструктурою, що набуває особливого виміру в умовах тривалого збройного конфлікту.

Закон України «Про публічно-приватне партнерство» встановлює загальні правила співпраці держави та приватного суб'єкта, зокрема щодо розподілу між ними ризиків. Однак для договорів відбудови цього недостатньо, оскільки публічний інтерес не можна зводити лише до визначення ризиків, які бере на себе держава. Він має виражатися у конкретному результаті виконання договору: відновлений об'єкт повинен належно функціонувати, відповідати встановленим вимогам якості та бути доступним для населення. Тому умови договору мають визначати не лише порядок фінансування і розподіл ризиків, а й суспільно значущий результат, якого сторони зобов'язані досягти.

У теорії публічно-приватного партнерства для оцінювання його доцільності застосовують підхід value for money, який дає змогу визначити, чи забезпечить залучення приватного партнера кращий суспільно корисний результат порівняно з прямим бюджетним фінансуванням або звичайною публічною закупівлею. Така оцінка враховує вартість і якість робіт, строки їх виконання, розподіл ризиків, доступність послуг та довгострокову користь проєкту [9]. Закріплення цих показників в умовах договорів, що укладаються для відбудови, надає публічному інтересу конкретного та вимірюваного змісту.

Концесійні договори у сфері відбудови стикаються з додатковим складнощами: концесія передбачає передачу права користування державним об'єктом і, як правило, надання концесіонером послуг споживачам на комерційних умовах. У концесійних правовідносинах публічний інтерес охоплює дві взаємопов'язані складові. Держава прагне залучити приватні кошти для відновлення об'єкта й водночас має забезпечити належну якість і доступність послуг для населення. Між цими цілями може виникати конфлікт, оскільки прагнення концесіонера збільшити прибуток, зокрема шляхом підвищення тарифів, здатне обмежити доступність послуг. Тому умови концесійного договору разом із механізмами тарифного регулювання мають забезпечувати обґрунтоване співвідношення економічних інтересів приватного партнера та суспільної потреби в доступних і якісних послугах.

Крім того, важливим теоретичним питанням є те, яким чином публічний інтерес виступає критерієм оцінки належного виконання договорів відбудови. У класичному цивільному праві належне виконання визначається відповідністю умовам договору і вимогам закону. У договорах пов'язаних із відбудовою, цей стандарт є недостатнім: можна формально дотриматися умов договору (побудувати об'єкт у строк і відповідно до технічних специфікацій), але не досягти суспільного результату, заради якого договір укладався (якщо об'єкт виявився нефункціональним, недоступним або непридатним для цільового використання).

Ця невідповідність між формальним і функціональним критеріями виконання не є унікальною для відбудови: вона виникає у будь-якому договорі, де приватне виконання спрямоване на досягнення публічного результату. Але з питань відбудови вона є особливо гострою, оскільки наслідки невідповідності несе не лише кредитор за договором, а й суспільство, яке залишається без відновленого об'єкта. Тому стандарт належного виконання у договорах відбудови повинен включати не лише технічний критерій відповідності специфікаціям, а й функціональний критерій придатності до цільового використання і досягнення публічного результату.

Введення функціонального критерію у стандарт виконання має конкретні правові наслідки. Перший: гарантійні зобов'язання підрядника щодо якості об'єкта повинні виражатися не лише у строках і умовах усунення дефектів, а й у підтвердженні придатності об'єкта до цільового використання в умовах, для яких він відновлюється – з урахуванням специфіки воєнного чи пост-воєнного періоду. Другий: підстави для розірвання договору внаслідок обставин, що унеможлив-

люють досягнення публічного результату (подальше руйнування об'єкта внаслідок бойових дій, зміна пріоритетів відбудови, відмова міжнародного кредитора від фінансування), повинні регулюватися спеціальними нормами, що виходять за межі загальних положень ЦК про форс-мажор і неможливість виконання. Третій: наслідки неналежного виконання для виконавця повинні враховувати суспільний вимір заподіяної шкоди, а не лише пряму майнову шкоду замовника.

Висновки. Договірні механізми відбудови України охоплюють різні види договорів, які поєднують приватноправову форму з реалізацією суспільно значущих цілей. Це поєднання є не аномалією, а закономірністю, що відображає об'єктивну природу відбудови як суспільного завдання, яке реалізується переважно приватно-правовими засобами. Проблема, яку ця комбінація ставить перед доктриною, полягає у необхідності пояснення механізму включення публічного інтересу у зміст договорів, не змінюючи їхньої приватно-правової природи.

Запропонований у статті підхід полягає у розумінні публічного інтересу як системоутворювального елемента договорів відбудови. Він не лише встановлює зовнішні межі договірної свободи, а й визначає мету, зміст та очікуваний результат виконання таких договорів. Тому оцінювання їх виконання має охоплювати не лише дотримання погоджених умов, а й досягнення суспільно значущого результату, заради якого договір було укладено. Відповідні критерії мають бути конкретизовані в умовах договору через вимоги до якості, доступності, строків та функціонального призначення відновленого об'єкта.

Правове регулювання договорів відбудови формується під впливом конституційних положень, спеціального законодавства, міжнародних угод та стандартів публічних закупівель. У встановлених ними межах сторони зберігають свободу договору, однак її реалізація має узгоджуватися із суспільно значущою метою відбудови. При цьому окремі складові публічного інтересу можуть суперечити одна одній. Зокрема, швидкість відновлення має поєднуватися з прозорістю закупівель, залучення приватних інвестицій – зі збереженням належного державного контролю, а використання міжнародної допомоги – із правом України визначати власні пріоритети відбудови. Узгодження цих цілей та потреб потребує диференційованого підходу залежно від виду договору, джерела фінансування та суспільного значення об'єкта.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment Released. URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/02/15/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released

2. Сударенко О.В. Правове регулювання фінансового відновлення України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2024. С. 478–481. URL: https://www.lsej.org.ua/4_2024/116.pdf

3. Regulation (EU) 2024/792 of the European Parliament and of the Council of 29 February 2024 establishing the Ukraine Facility. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj/eng

4. Framework Agreement between Ukraine and the European Union on specific arrangements for implementation of Union funding under the Ukraine Facility. URL: https://dasu.gov.ua/en/plugins/userPages/4100

5. Про публічно-приватне партнерство: Закон України від 19 червня 2025 року № 4510-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2025, №№ 43–45 , ст. 192. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4510-20#Text

6. Про концесію: Закон України від 3 жовтня 2019 року № 155-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 48, ст.325. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-20#Text

7. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 року № 922-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 9, ст.89. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text

8. Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України "Про публічні закупівлі", на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення

або скасування: *Постанова Кабінету міністрів України* від 12 жовтня 2022 р. № 1178. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-п

9. Про затвердження Методики аналізу ефективності здійснення державно-приватного партнерства: *Наказ Міністерства економіки України* від 14.12.2021 № 1067. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0109-22#Text

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії
відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.20

ЗАБОРОНА ОБТЯЖЛИВОЇ АНАЛОГІЇ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ: КОНВЕНЦІЙНИЙ ВИМІР І ПАРАДОКС ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ АНАЛОГІЇ

Краглевич В'ячеслав Вікторович,
orcid.org/0009-0005-5946-5405
доктор філософії в галузі право,
адвокат

Статтю присвячено дослідженню заборони обтяжливої аналогії в адміністративному судочинстві та критеріїв допустимості аналогії процесуального закону. Обґрунтовано, що аналогія на користь публічної адміністрації є забороненою, оскільки фактично конструює повноваження, не передбачене законом, і порушує частину другу статті 19 Конституції України.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз. Показано, що в німецькій доктрині відповідна конструкція відома як заборона обтяжливої аналогії (belastende Analogie) і виводиться з принципу застереження закону (Vorbehalt des Gesetzes), а в польській – як заборона аналогії на шкоду стороні. Установлено, що українська модель є нормативно закріпленим варіантом того самого підходу, однак сформульованим через категорію повноважень, а не обтяження, що звужує її дію: буквальне прочитання забороняє конструювати повноваження, але прямо не забороняє покладати на особу обов'язок за аналогією. Запропоновано телеологічно розширене тлумачення, за якого заборона охоплює будь-яке застосування аналогії, наслідком якого є погіршення правового становища приватної особи – покладення додаткового обов'язку, обмеження права, застосування санкції чи звуження процесуальних гарантій.

Розкрито конвенційний вимір проблеми. З урахуванням автономного поняття «кримінального обвинувачення» (критерії Engel, поширені на адміністративні правопорушення у справі Öztürk) доведено, що заборона аналогії на користь притягнення особи до відповідальності має конвенційне походження і діє незалежно від формулювання національної норми.

Охарактеризовано аналогію процесуального закону як найпоширенішу форму аналогії, визначено її типові сегменти. Сформульовано функціональний критерій розв'язання парадоксу судової аналогії: допустимою є аналогія, що розширює процесуальні гарантії учасника справи, недопустимою – та, що створює новий процесуальний бар'єр і звужує доступ до суду.

Ключові слова: *обтяжлива аналогія, заборона аналогії на шкоду стороні, застереження закону, процесуальна аналогія, критерії Engel, право на доступ до суду, адміністративне судочинство.*

Krahlevych Viacheslav. Prohibition of onerous analogy in administrative proceedings: the conventional dimension and the paradox of procedural analogy

The article is devoted to the prohibition of burdensome analogy in administrative court proceedings and to the criteria governing the admissibility of analogy of procedural law. It is substantiated that analogy operating in favour of the public administration is impermissible, since it effectively constructs a power not provided for by law and thereby infringes part two of Article 19 of the Constitution of Ukraine.

A comparative legal analysis is carried out. It is shown that in German doctrine the corresponding construction is known as the prohibition of burdensome analogy (belastende Analogie) and is derived from the principle of the statutory reservation (Vorbehalt des Gesetzes), whereas in Polish doctrine it is formulated as the prohibition of analogy to the detriment of a party. It is established that the Ukrainian model constitutes a statutorily enshrined variant of the same approach, yet framed through the category of powers rather than that of burden, which narrows its scope: a literal reading prohibits the construction of powers but does not expressly prohibit the imposition

of an obligation upon a person by analogy. A teleologically extended interpretation is proposed, under which the prohibition covers any application of analogy resulting in a deterioration of the legal position of a private person – the imposition of an additional obligation, the restriction of a right, the application of a sanction, or the narrowing of procedural guarantees.

The Convention dimension of the problem is examined. Taking into account the autonomous notion of a "criminal charge" (the Engel criteria, extended to administrative offences in Öztürk), it is demonstrated that the prohibition of analogy operating in favour of holding a person liable is of Convention origin and applies irrespective of the wording of the national provision.

Analogy of procedural law is characterised as the most widespread form of analogy, and its typical areas are identified. A functional criterion is formulated for resolving the paradox of judicial analogy: analogy that extends the procedural guarantees of a party to the case is admissible, whereas analogy that creates a new procedural barrier and narrows access to court is not.

Key words: *burdensome analogy, prohibition of analogy to the detriment of a party, statutory reservation, procedural analogy, Engel criteria, right of access to court, administrative court proceedings.*

Постановка проблеми. Частина шоста статті 7 КАС України забороняє застосування аналогії для визначення підстав, меж повноважень і способу дій суб'єктів владних повноважень. Ця конструкція є нормативно закріпленим варіантом підходу, відомого німецькій доктрині як заборона обтяжливої аналогії (belastende Analogie), що виводиться з принципу застереження закону (Vorbehalt des Gesetzes), а польській – як заборона аналогії на шкоду стороні (zakaz analogii na niekorzyść strony).

Проблема, однак, полягає у способі формулювання української норми. Вітчизняний законодавець побудував заборону через категорію повноважень, а не через категорію обтяження, чим об'єктивно звузив її дію: буквальне прочитання забороняє конструювати повноваження органу влади, але прямо не забороняє покладати на приватну особу додатковий обов'язок за аналогією. Утворюється нормативна лакуна, яка потребує телеологічного вирішення.

Стан наукової розробки проблеми. Загальнотеоретичні засади вчення про прогалини та аналогію розроблялися у працях П. М. Рабіновича, М. І. Козюбри, О. В. Петришина, Н. М. Пархоменко, С. П. Погребняка, В. І. Риндюк; спеціальні монографічні дослідження правової аналогії здійснили С. В. Завальнюк і Ю. І. Матат. Принцип законності діяльності публічної адміністрації та вимоги частини другої статті 19 Конституції України висвітлено у роботах В. Б. Авер'янова, Ю. П. Битяка, Р. С. Мельника, Т. О. Коломоєць, І. В. Бойко, В. П. Тимощука; проблематику застосування практики ЄСПЛ національними судами – у працях С. В. Шевчука, М. В. Савчина, Т. І. Фулей, П. М. Рабіновича, О. О. Уварової.

Проте у вітчизняній науці бракує досліджень, які б, по-перше, порівнювали українську конструкцію заборони аналогії з німецькою та польською моделями і виявляли наслідки її формулювання через категорію повноважень; по-друге, розкривали конвенційне походження заборони аналогії у справах «кримінальної сфери» за критеріями Engel; по-третє, пропонували критерії допустимості процесуальної аналогії з урахуванням того, що сам суд є суб'єктом владних повноважень. Ці питання й становлять предмет цього дослідження.

Метою статті є обґрунтування телеологічно розширеного розуміння заборони обтяжливої аналогії в адміністративному судочинстві, з'ясування її конвенційних підстав та вироблення критеріїв допустимості аналогії процесуального закону.

Виклад основного матеріалу. Аналогія на користь публічної адміністрації (аналогія обтяження) є забороненою – оскільки вона фактично конструює повноваження, якого закон не передбачив, і тим самим порушує частину 2 статті 19 Конституції України.

У німецькій адміністративно-правовій доктрині ця конструкція відома як заборона обтяжливої аналогії (belastende Analogie), що виводиться з принципу застереження закону (Vorbehalt des Gesetzes) [1; 2; 3; 4; 5]. У польській доктрині вона формулюється як заборона аналогії на шкоду стороні (zakaz analogii na niekorzyść strony). Українська конструкція частини 6 статті 7 КАС України є, по суті, нормативно закріпленим варіантом того самого підходу, однак сформульованим через категорію повноважень, а не через категорію обтяження, що звужує її дію: буквальне прочитання забороняє конструювати повноваження,

але прямо не забороняє покладати на особу обов'язок за аналогією.

Тому пропонується тлумачити цю норму телеологічно розширено: заборона має охоплювати не лише визначення повноважень суб'єкта владних повноважень, а й будь-яке застосування аналогії, наслідком якого є погіршення правового становища приватної особи у публічно-правових відносинах – покладення додаткового обов'язку, обмеження права, застосування санкції або звуження процесуальних гарантій.

Окремої уваги потребує співвідношення аналогії з вимогами статті 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6]. Європейський суд з прав людини послідовно виходить з того, що кримінальний закон не може тлумачитися розширено на шкоду обвинуваченому, зокрема за аналогією (Kokkinakis v. Greece, 1993 [3]; Vasiliauskas v. Lithuania [ВП], 2015) [5].

Практичне значення цієї позиції для адміністративного судочинства зумовлене автономним конвенційним поняттям «кримінального обвинувачення», яке визначається за критеріями, сформульованими у справі Engel and Others v. the Netherlands (1976) [1] і поширеними на адміністративні правопорушення у справі Öztürk v. Germany (1984) [2]. Значна частина справ, які розглядають адміністративні суди України – справи про адміністративні правопорушення, фінансові санкції, штрафи контролюючих органів, заходи реагування у сфері державного нагляду, – за конвенційними критеріями належить до «кримінальної сфери».

Таким чином, у справах, що охоплюються кримінальним аспектом статті 6 та статтею 7 Конвенції, заборона аналогії на користь притягнення особи до відповідальності має не національно-процесуальне, а конвенційне походження, і діє незалежно від формулювання частини 6 статті 7 КАС України. Зазначене положення, на нашу думку, потребує окремого нормативного відображення, оскільки в чинній редакції Кодексу воно виводиться лише шляхом системного тлумачення статей 6 і 7 КАС України у поєднанні зі статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [7].

Найбільш поширеною формою застосування аналогії в адміністративному судочинстві є аналогія процесуального закону, що є закономірним: матеріальне публічно-правове регулювання захищене від аналогії забороною частини 6 статті 7 КАС України, тоді як процесуальні прогалини є численними й потребують оперативного подолання безпосередньо в межах провадження.

Практика ілюструє цю тенденцію. Так, у постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 09 березня 2023 року у справі № 161/21623/20 [8] предметом оцінки стало питання про початок перебігу строку на апеляційне оскарження у термінових справах, який нормами КАС України прямо не визначений, у зв'язку з чим суд апеляційної інстанції обґрунтовував свою позицію саме приписами частини 6 статті 7 КАС України про аналогію закону та аналогію права. Показовим є також те, що проблема процесуальної аналогії була зафіксована в узагальненнях судової практики ще на ранньому етапі функціонування адміністративної юстиції: у постанові Президії Верховного Суду України та Президії Ради суддів від 03 квітня 2009 року № 7 [9; 10] зазначалося про виявлення ухвал апеляційного адміністративного суду, в яких застосовувалася аналогія процесуального закону – зокрема норми Цивільного процесуального кодексу України.

Типовими складовими процесуальної аналогії в адміністративному судочинстві є: обчислення та поновлення процесуальних строків; питання розподілу й відшкодування судових витрат; окремі аспекти забезпечення позову; процесуальне правонаступництво; наслідки залишення позовної заяви без розгляду; питання повороту виконання судового рішення.

Водночас процесуальна аналогія породжує самостійну доктринальну проблему, яку в літературі позначають як парадокс судової аналогії. Суд є органом державної влади, а тому формально підпадає під дію заборони частини 6 статті 7 КАС України: визначення повноважень суду за аналогією так само неприпустиме, як і визначення повноважень будь-якого іншого владного суб'єкта. Розв'язання цього парадоксу вбачається у функціональному критерії:

- допустимою є процесуальна аналогія, яка розширює або конкретизує процесуальні гарантії учасника справи (право на оскарження, право бути почутим, право

на відшкодування витрат, право на поновлення строку);

• недопустимою є процесуальна аналогія, яка створює новий процесуальний бар'єр, підставу для повернення позову, залишення його без розгляду, закриття провадження або іншим чином звужує доступ до суду.

Такий підхід узгоджується з практикою ЄСПЛ щодо надмірного формалізму та з позицією Конституційного Суду України про неприпустимість звуження сутнісного змісту права на судовий захист.

Висновки. Українська конструкція заборони аналогії відповідає європейській традиції belastende Analogie, однак її формулювання через категорію повноважень є звуженим порівняно з німецькою та польською моделями. Тому норма частини шостої статті 7 КАС України потребує телеологічно розширеного тлумачення: заборона має охоплювати будь-яке застосування аналогії, що погіршує правове становище приватної особи – покладає додатковий обов'язок, обмежує право, застосовує санкцію або звужує процесуальні гарантії.

У справах, які за критеріями Engel належать до «кримінальної сфери» (адміністративні правопорушення, фінансові санкції, штрафи контролюючих органів), заборона аналогії має конвенційне походження і діє незалежно від національного формулювання. Це положення доцільно відобразити безпосередньо у тексті КАС України.

Парадокс судової аналогії розв'язується через функціональний критерій: допустимою є процесуальна аналогія, що розширює або конкретизує процесуальні гарантії учасника справи, недопустимою – та, що створює новий процесуальний бар'єр чи іншим чином звужує доступ до суду. Такий підхід узгоджується з практикою ЄСПЛ щодо надмірного формалізму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Engel and Others v. the Netherlands, judgment of 8 June 1976. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-57479"]}.

2. Öztürk v. Germany, judgment of 21 February 1984 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-57552"]}

3. Kokkinakis v. Greece, judgment of 25 May 1993 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-57827"]}

4. Brumărescu v. Romania [GC], judgment of 28 October 1999. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["002-6634"]}

5. Vasiliauskas v. Lithuania [GC], judgment of 20 October 2015 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["002-10728"]}

6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text

8. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 09 березня 2023 року у справі № 161/21623/20 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109451221

9. Про стан здійснення судочинства адміністративними судами: Постанова Президії Верховного Суду України та Президії Ради суддів України від 03.04.2009 року № 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-09#Text

10. Тильчик В. В. Особливості вирішення адміністративними судами України спорів у сфері діяльності суб'єктів формування та реалізації соціальної політики в умовах євроінтеграції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2019. № 42. Том 2. С. 25–28.

Дата першого надходження статті до видання: 12.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

UDC 341.171:620.9
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.22

ENERGY DEMOCRACY, HUMAN RIGHTS, AND NATIONAL SECURITY: THE ROLE OF ENERGY COMMUNITIES IN UKRAINE'S DECENTRALISED ENERGY TRANSITION

Soloviova Alina Mykolaivna,
orcid.org/0000-0001-8742-5041
Doctor of Juridical Sciences, Associate Professor,
Research Officer
Robert Schuman Centre for Advanced Studies
European University Institute

This article examines the concept of energy democracy through several interrelated analytical perspectives, including its relationship to human rights, national security, and energy communities. It draws on the work of Ukrainian and international scholars and pays particular attention to the role of energy communities based on an analysis of the relevant academic literature and the legal frameworks of Ukraine and the European Union. The study demonstrates the lack of a unified terminological and legal approach to energy democracy and related concepts. Based on this analysis, this article claims that the transition from a centralized to a decentralized energy system is timely and necessary. Decentralization democratizes energy by increasing competition and consumer participation. Energy communities allow local communities to become active participants in the energy market and protect a wide range of rights, including the right to access energy, the right to an adequate standard of living, and ultimately the right to life. In Ukraine, in times of crisis, the energy supply has become a fundamental component of national security. According to Ukraine's policy vector, in the current context, ensuring a secure and sustainable energy system is essential to strengthening the country's strategic resilience.

Because of the fundamental role of energy in our economy, energy democracy is closely linked to the struggle for social, racial, and economic justice. The practical realization of these justice demands therefore depends on empowering citizens to produce energy, influence decision-making, and access appropriate financial support. Energy communities should therefore be understood not merely as instruments of renewable-energy production, but as potential institutions of democratic governance and human-rights protection. Therefore, energy communities should be understood as renewable energy production entities and as potential elements of a system of democratic governance and human rights protection. Their broader significance lies in their ability to combine autonomy and local interests with collective responsibility and to involve citizens in active participation in the process of making some desitions that directly affects the living conditions of a given community.In the current realities of using attacks on energy as a means of pressure, as is happening in Ukraine, energy communities can contribute to creating a more sustainable, decentralized, and socially just energy system, in which the energy transition serves both environmental goals and the effective realization of human rights.

Key words: *energy democracy, energy communities, European Union law, energy law, human rights.*

Соловйова Аліна. Енергетична демократія, права людини та національна безпека: роль енергетичних спільнот у децентралізованому енергетичному переході України

У цій статті розглядається концепція енергетичної демократії через кілька взаємопов'язаних аналітичних точок зору, включаючи її зв'язок з правами людини, національною безпекою та енергетичними спільнотами. Вона спирається на праці українських та міжнародних науковців і приділяє особливу увагу ролі енергетичних спільнот на основі аналізу відповідної академічної літератури та правових баз України та Європейського Союзу. Дослідження демонструє відсутність єдиного термінологічного та правового підходу до енергетичної демократії

та пов'язаних з нею концепцій. На основі аналізу стверджується, що перехід від централізованої до децентралізованої енергетичної системи є своєчасним та необхідним. Децентралізація демократизує енергетику завдяки посиленню конкуренції та більшій участі споживачів. Енергетичні спільноти дозволяють місцевим громадам стати активними учасниками енергетичного ринку та захищати широкий спектр прав, включаючи право на доступ до енергії, право на достатній рівень життя та, зрештою, право на життя. Специфіка обставин України полягає в тому, що енергопостачання стало не просто економічним чи інфраструктурним питанням, а фундаментальним компонентом національної безпеки. У сучасних умовах забезпечення безпечної та сталої енергетичної системи є важливим для протидії енергетичному примусу, захисту критичної інфраструктури та зміцнення стратегічної стійкості країни. Через фундаментальну роль енергетики в нашій економіці, енергетична демократія тісно пов'язана з боротьбою за соціальну, расову та економічну справедливість. Практична реалізація цих вимог справедливості, отже, залежить від надання громадянам можливості виробляти енергію, впливати на прийняття рішень та отримувати доступ до відповідної фінансової підтримки. Тому енергетичні спільноти слід розуміти не лише як інструменти виробництва відновлюваної енергії, а й як потенційні інституції демократичного управління та захисту прав людини. Їхнє ширше значення полягає в їхній здатності поєднувати місцеву автономію з колективною відповідальністю та залучати громадян до активних дій у прийнятті рішень, які безпосередньо впливають на їхні умови життя. За підтримки інклюзивної правової бази та доступних фінансових механізмів, енергетичні спільноти можуть сприяти створенню більш стійкої, децентралізованої та соціально справедливої енергетичної системи, в якій енергетичний перехід служить як екологічним цілям, так і ефективній реалізації прав людини.

Ключові слова: *енергетична демократія, енергетичні спільноти, право Європейського Союзу, енергетичне право, права людини.*

Introduction. The growing scholarly and policy significance of energy democracy from a human rights perspective reflects the increasing urgency and far-reaching consequences of climate change. Whereas the right of peoples to self-determination was previously discussed mainly in the context of decolonization, the possible loss of territory as a result of climate change has now come to the fore. Some territories and even states may cease to exist because of rising sea levels, as illustrated by projections concerning the Maldives." Joseph P. Tomain reflects on natural disasters such as Hurricane Katrina and the typhoon that devastated Fukushima, focusing on the imperfections of the centralized energy system. And said that "one response to these risks is to restructure the electric system through greater diversity and decentralization. Decentralization, in turn, will democratize energy through increased competition and greater consumer participation" [1, p. 193]. Renewable energy communities could be one possible answer to these challenges. As a form of democratic participation, they allow local communities to become active participants in the energy market and defend a wide range of rights, including the right to access energy, the right to an adequate standard of living and, ultimately, the right to life.

The distinctive nature of Ukraine's circumstances lies in the fact that energy supply has become an economic or infrastructural issue and a fundamental component of national security. Icurrent context, ensuring a secure and resilient energy system is essential for resisting energy coercion, protecting critical infrastructure, and strengthening the country's strategic resilience. Because of the fundamental role of energy in our economy, energy democracy relates deeply to the struggle for social, racial, and economic justice. The practical realization of these justice claims therefore depends on expanding citizens' capacity to produce energy, influence decision-making, and access appropriate financial support.

A study conducted by the independent research and consultancy organisation CE Delft found that, by 2050, half of the EU population will be able to generate their own electricity and, as a result, contribute significantly to overall demand in the EU. This is only possible if citizens are empowered to lead the energy transition and have access to predictable and adequate financial instruments [2]. Therefore, the practical and academic importance of renewable energy communities is growing.

The methodological framework of this research combines general scientific and specialized legal methods to study the re-

lationship between energy democracy, human rights and energy communities. The system-structural method is used to analyze energy democracy as a multidimensional legal and political phenomenon located at the intersection of human rights law, energy law, environmental law, social policy, consumer protection and local self-government. It also allows us to assess energy communities as institutional mechanisms through which citizens can participate in energy production, management, ownership and distribution of benefits. The formal-legal method is applied to the analysis of Ukrainian and European Union legislation regulating energy communities, renewable energy, electricity markets, consumer rights, local self-government and access to basic energy services.

The comparative legal method is used to compare Ukrainian regulation with EU legislation and individual national approaches to energy communities and citizen participation in the energy transition. Together, these methods provide a comprehensive basis for assessing energy communities not only as market actors, but also as instruments of energy democracy and potential mechanisms for the protection of human rights.

What approaches could be beneficial in researching of energy democracy? The term of energy democracy has gained considerable popularity in international science over the past decade. The idea that 'energy' and 'democracy' belong together became noticeably more widespread in the 2010s, according K. Szulecki and I. Overland (2020) [3]. The concept of energy democracy has emerged relatively recently in Europe and in the United States. Early usages of the concept date back to the 2010s, when it was mostly used by NGOs and in various policy and non-scientific papers. In academic discourse, the first concrete references to the concept appeared in 2010 and 2011, particularly in German and Danish sources, but the origins of the concept reach back some 40 years [4, p. 3]. At the same time, in moden Ukrainian scientific literature, energy democracy is more often analyzed in connection with human rights, for instance, by E. Tarasova, Yu. Vashchenko, S. Zavgorodnya and others. [5, 6, 7].

Energy democracy and human rights. Energy democracy constitutes a fundamental component of the effective realization of human rights. Recent scholarly work on energy and human rights has focused on approaches to recognizing energy poverty as a human rights issue. Various approaches have been proposed, ranging from introducing a new fundamental human right to access energy to rethinking existing human rights to ensure environmental and energy justice.

Human right to access to the energy sources should be put to the centre at the policy of energy democracy. In this context, E. Tarasova [5] analyzed an energy democracy with greater focus on social inclusion. The study first argues that it is crucial to explicitly discuss what ideas of inclusion are embedded in conceptualizations of energy democracy. It then suggests that social inclusion can be operationalized as formal and internal inclusion in energy democracy research, following the theory of deliberative democracy developed by Iris Marion Young. "Democracy is hard to love...Citizens must often put in a great deal of time to gain a small reform. Because in a democracy nearly everything is revisable, and because unpredictable public opinion often counts for something, uncertainty shadows democracy" [8]. At the same time, Tarasova acknowledges that inclusion within energy democracy may also be conceptualized in other ways. The empowerment of users in smart grids is discussed as an example illustrating the usefulness of examining these two levels of inclusion in empirical research on energy democracy [5].

While Tarasova's analysis emphasizes participation and social inclusion, the human-rights dimension of energy democracy also concerns access to essential energy services. From this perspective, Yu. Vashchenko analysed the main stages of the formation of scientific thought on the understanding of the right to access to energy services as a human right. The author concludes that ensuring access to energy services is important in the context of ensuring sustainable development and poverty alleviation [6].

Building on this rights-based understanding of energy access, S. Zavgorodnya investigates the challenge of ensuring energy accessibility for the population. S. Zavgorodnya investigated the problems of ensuring

energy accessibility for the population as one of the relevant aspects of ensuring access to affordable, reliable, sustainable and modern energy sources for all as one of the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period up to 2030. In this regard, the implementation of the accumulated international experience in solving this complex problem is an urgent task in combating energy poverty in Ukraine [7].

Traditionally, the field of human rights law has been concerned with the duties that states owe to individuals within their territory. While groups have some capacity to claim rights, international human rights treaties are typically structured around the obligations of the duty-bearer state to protect the rights of individuals within the state's territory. As a global issue with global actors, climate change poses unique challenges to the traditional human rights regime. It may be impossible to determine whether a state has breached its duty to respect, protect and fulfil the rights of individuals within its territory, and it is also impossible to use existing accountability mechanisms under international human rights treaties to hold third states accountable for violations. In addition, climate change litigation often faces challenges related to issues of admissibility and the right to participate, given the global nature of climate change. Despite this, Olivier de Schutter, the United Nations Special Rapporteur on the Right to Food, has stressed that there is: a huge opportunity for human rights courts and non-judicial human rights bodies to consider climate change as the immediate threat to human rights that it is. Such bodies could therefore criticize public policies when they are too short-sighted, too unambitious or too narrowly focused on their own constituents at the expense of others. Fossil fuel extraction, deforestation, the disruption of carbon sinks and ocean degradation are all events that can be blocked on human rights grounds. Human rights bodies can and should increasingly play this reactive role at the local level to prevent the many events that both violate human rights and exacerbate climate change [9].

Löfquist , exploring the relationship between access to electricity and human rights, comes to the well-founded conclusion that access to electricity is best understood as a derived human right, which is a necessary basis for the effective exercise of other fundamental human rights. Together, these approaches suggest that energy democracy goes beyond technological decentralization and encompasses democratic participation, human rights and community empowerment. In this context, energy communities emerge as practical mechanisms through which citizens collectively participate in the production, management and ownership of renewable energy, strengthening both energy sustainability and the protection of fundamental rights through local cooperation and shared responsibility [10].

Energy democracy and national security. The energy sector is one of the main elements of the national security of the state. The importance of this sector of the economy has been repeatedly emphasized by scientists. B. Ostudimov focuses on specifying the relationship between the energy independence of the state and energy security, energy sovereignty, energy sustainability, etc. In his opinion, the regulatory and legal framework for ensuring the energy independence of Ukraine appears to be quite contradictory and fragmentary, including a significant number of by-laws, requires adaptation to EU legislation, and the establishment of effective guarantees for ensuring the energy independence of the Ukrainian state, energy security, and energy sovereignty [11]. Yu. Vashchenko formulates the definition of the category "human energy security", which is understood as the state of protection of a person as a bearer of energy interests from the threats of shortages in meeting his energy needs by providing access to energy services of appropriate quality that are safe for life, health and the environment at economically justified and affordable prices under conditions of continuity, reliability, diversification of energy supply sources, efficiency and rationality, the maximum possible in view of technical, economic and other conditions of availability of energy resources from renewable energy sources, equal access for all categories of citizens [12, p. 7–8].

Energy democracy and energy communities. The issue of energy independence of local communities: international experience and development prospects in Ukraine is studied by N. Skorobahatova [13]. It is

especially valuable that the author conducts research comparing the issues of energy independence of local communities based on international experience and development prospects in Ukraine. This approach emphasizes the importance of Ukraine's experience in developing sustainable and decentralized energy systems for Europe and the world. This is noted by O. Sukhodolia, analyzing energy democracy in times of crisis. He argues that the development of a decentralized energy system by increasing the number of generating capacities while simultaneously reducing spatial disparities in their localization will contribute to increasing the overall reliability of energy systems and reducing their vulnerability to kinetic and cyber-attacks and creates a huge new market for investors, as it will require a deep reconstruction of significantly damaged energy systems throughout Ukraine [14]. Chomsky's analysis demonstrates that energy democracy relates deeply to the struggle for social, racial, and economic justice [15].

The Concept of Energy Democracy. Having identified three main approaches to the analysis of energy democracy, let us move on to the definition of energy democracy. To do this, firstly, it is necessary to distinguish the concept of energy democracy (sustainable energy democracy) from the concept of environmental democracy. Secondly, to establish a connection between energy democracy, energy sovereignty or energy justice.

The term "energy democracy" has gained considerable popularity in an european science over the past decade [3]. Energy democracy has been described as 'an emergent social movement advancing renewable energy transitions by resisting the fossil-fuel-dominant energy agenda while reclaiming and democratically restructuring energy regimes' [4, p. 4]. The term "sustainable energy democracy" has no clearly defined, let alone legally binding, definition, and is used in different contexts with different meanings. However, the idea encompasses two fundamental aspects: a clean, decentralized energy system (the "sustainability" aspect) and a fair distribution of the burdens and benefits of the energy sector (the "democracy" aspect). Energy democracy is a legal goal [4]. Energy democracy brings the issue of energy control to the forefront as it seeks to transfer power from large corporations and centralized institutions to citizens, energy communities, and local communities. Energy democracy views energy not simply as a commodity, but as a public good or shared resource.

The transition to renewable energy is not automatically democratic. The system can become low-carbon while remaining highly centralized, privately controlled, and socially unequal.

Ordinary citizens must participate as political actors, not just as consumers. Therefore, the transition must expand democratic citizenship, not simply create new market opportunities [16].

The energy democracy, energy sovereignty, or energy justice movement seeks to create alternatives while directly challenging the institutions that control our energy system and the regulatory apparatus that sustains it. Most energy democracy projects focus on the distribution of energy in the form of electricity rather than on extraction and production and its uses in other sectors. But the principles of popular democracy and transparency also shape movements in communities affected by extraction; they could be expanded to different economic sectors that use energy [15].

Environmental democracy has multiple origins, rationales, and theoretical foundations that should serve as the starting point for research. It may be understood as the practical expression of procedural environmental rights and as one of the most effective means of making substantive environmental rights meaningful and enforceable [17]. From a traditional logic perspective, the relationship between environmental democracy and energy democracy is best understood as a relationship of subordination between genus and species, rather than a literal whole-part relationship. Environmental democracy is a broader concept, as it encompasses democratic rights and procedures applicable to environmental governance in general, including access to information, public participation in decision-making, and access to justice. Energy democracy applies these principles to the more specific area of energy production, distribution, ownership, and consumption.

Energy democracy and global energy governance. Climate change has been identified as a human rights challenge of the twenty-first century. Loss and damage caused by climate change, in particular, pose a serious threat to the human rights of affected communities. However, the international response to climate change under the United Nations Framework Convention on Climate Change has so far not sufficiently taken human rights into account, contributing to inadequate policy outcomes for the protection of communities affected by loss and damage. Toussaint, P., & Martínez Blanco, A. (2020). propose adopting a human rights-based approach as a strategic tool for policymakers to strengthen the international response to loss and damage. This approach builds on Parties' existing obligations under international and regional human rights treaties and provides a method for systematically integrating human rights that goes beyond simply considering human rights [18].

T. Lahoida argue that the Paris climate agreement did not provide for a clear and specific mechanism for encouraging countries to make commitments and take measures to reduce emissions. All obligations of the parties were reduced to voluntarily assumed contributions and their independent determination and subsequent implementation in specific national legal instruments. In general, the analysis of the legal foundations of the international environmental policy on the prevention of climate change and the practice of their application shows that the achievements the desired results are possible only with the help of consolidation of world efforts and specific actions of states at the national level and clear reporting on them, combined with international control and influence measures. It is necessary to move away from declarativeness and imprecision and instead introduce directivity and clear reporting. And currently, one gets the impression that noble goals and a good strategy are very often devalued by the opportunism of their implementation. Therefore, the task of developing and taking radical measures for a global anti-carbon policy remains very urgent. The need for such measures is inevitable, because the threat of climate change remains the main challenge of civilization [19].

With Sustainable Development Goal 7, the United Nations has declared its ambition to ensure access to modern energy for all by 2030. Aside from broad appeals to differentiated responsibilities and 'greener' technologies, however, the goal leaves significant procedural questions unaddressed. This paper argues that the basic orientation of this approach is problematic, undermining possibilities for progress toward energy justice and equitable development [20]. However, at the international level, efforts to advance energy justice operate in a legal context in which it is difficult to attribute responsibility for climate damage to individual States.

The Court recalls that climate change is a highly complex and multifaceted phenomenon involving possible responsibilities for multiple States over long periods of time [21]. The International Court of Justice thus concluded that the failure of States to take appropriate measures to protect the climate system may constitute an internationally wrongful act.

N. Maciej acknowledges that state liability for damage caused by climate change remains one of the areas of international law that has not yet been comprehensively regulated. The application of customary international legal mechanisms of state responsibility to climate-related damage may present significant challenges. Both the nature of the damage itself and issues such as causation and the attribution of responsibility to a state pose considerable difficulties in the field of climate protection [22].

In theory, these obligations to protect, respect, and ensure human rights can and should be considered as instruments obliging States to pursue policies to mitigate and adapt to greenhouse gas emissions. However, certain obstacles to the implementation of State responsibility with respect to first – and second-generation fundamental rights arise due to subjective and objective issues, including the discretion in decision-making, the territorial scope of human rights obligations, and difficulties in establishing causation and compensating for damage. Despite the seriousness of these problems, some solutions can be proposed. In particular, the relatively small number of States that make up the international community, with a few countries responsible for most greenhouse

gas emissions, may make it possible to compensate for damage based on per capita emissions within the framework of proportional or joint liability. Furthermore, recognition of the human right to a sustainable environment would facilitate the establishment of causation by establishing a direct link between greenhouse gas emissions and fundamental rights and, at the very least, would reduce States' discretion with respect to greenhouse gas mitigation and adaptation policies [23, p. 38]. These difficulties in establishing state responsibility under human rights law also raise the question of whether other areas of law, in particular criminal law, can provide more effective mechanisms for liability for climate change-related harm.

Ḥassān Ibrāhīm examines one of the most pressing contemporary legal issues: the criminal liability of actors for damage related to climate change in the context of the global energy transition [24]. Against this background, energy communities offer a distinct but related perspective by shifting attention from punishment and responsibility to participation, ownership, and local control.

Energy Communities. Energy democracy has emerged in the context of the clean energy transition and decentralization as an element of that transition. The roots of the concept of sustainable energy democracy lie in activism and social movements that focus on the moral dimensions of the energy transition, bringing together ideals of social justice and economic equity with the clean energy transition [4, p. 3]. Among the various available options, local energy systems can support increasing penetration of renewable sources, as well as the promotion of their smart integration and coordination in the power system [25]. Different names are used to refer to one same phenomena of energy communities, according to different legislation act and scientific researches they are: renewable energy cooperatives, local energy communities, citizen energy communities etc. According to the 10th State of the Energy Union report, published in November 2025, more than 8 000 energy communities exist across the EU [26]. On the other hand, changes do happen, not only in the material structure and the economy, but also in competences of citizens, development of entrepreneurial spirit, and in the development of the ideas of pluralism and openness [27, p. 115].

Self-consumers are considered to act collectively when they establish a group of at least two self-consumers located in the same building or apartment building. At an operational level, self-consumers are also permitted, both individually and through aggregators, to produce renewable energy for their own consumption and to store or sell surplus renewable electricity through electricity suppliers, renewable electricity trading agreements, and peer-to-peer exchange agreements [28, p. 514].

In the Ukrainian context, the transformation of the concept of the "electricity consumer" through regulatory changes and technological development has significantly altered the meaning, role, and capabilities of this category within the energy system. Household consumers and small non-household consumers account for approximately 50% of total electricity consumption in Ukraine, which demonstrates their substantial influence on the operation of the energy system. Therefore, together with other non-household consumers, they should be involved in forecasting electricity demand and developing energy-efficient modes of system operation [29, p. 56].

According to Article 1 of the Law of Ukraine "On Alternative Energy Sources" energy produced from alternative sources is electrical, thermal and mechanical energy, which is produced at alternative energy facilities and can be a commodity intended for purchase and sale. Moreover, self-production mechanism is a scheme for supporting active consumers, intended for their own consumption of electricity, according to which the cost of the volume of electricity supplied to the electricity grid by the generating installations of such consumers and the cost of the volume of electricity taken by them from the electricity grid, taking into account the cost of services for the transmission and/or distribution of electricity, is mutually calculated.

The right of Ukrainian residents and associations of co-owners of apartment buildings to sell surplus self-generated electricity derives primarily from the Law of Ukraine "On the Electricity Market," [30] as amended by Law No. 3220-IX of 30 June 2023. Associations of co-owners of apartment buildings

(OSBBs) may acquire the status of active consumers and sell surplus electricity generated but not consumed under the self-generation mechanism. This right may be exercised by connecting generating installations or energy-storage facilities to the electrical networks of an apartment building, individual apartments, or non-residential premises and by concluding an electricity purchase agreement under the self-generation mechanism. Under paragraph 11.4 of the Rules of the Retail Electricity Market [31], such an agreement forms an annex to the consumer's electricity supply contract or to a universal-service electricity supply contract.

Where the generating or storage installations belong to owners of apartments or non-residential premises, those owners are treated as third parties in relation to the OSBB. The OSBB, acting as an active consumer, must purchase all electricity supplied by those installations to its internal network under a separate agreement with their owners. The aggregate capacity of third-party generating and storage installations may not exceed the OSBB's permitted contractual capacity.

The establishment of a binding Union renewable energy target for 2030 would continue to encourage the development of technologies which produce renewable energy and provide certainty for investors. A target defined at Union level would leave greater flexibility for Member States to meet their greenhouse gas reduction targets in the most cost-effective manner in accordance with their specific circumstances, energy mix and capacity to produce renewable energy [32].

N. Skorobagatova cites the feasibility of switching to renewable energy sources while simultaneously decentralizing the country's energy system. This approach reduces the risk of disruption to the community's energy supply in the event of damage to the network or centralized generation facilities, which is especially relevant in times of war in the country. At the same time, a gradual transition from fossil fuels to renewable sources will reduce the negative impact on the environment, which is consistent with the principles of the concept of sustainable development [17, p. 446].

According to O. Sukhodolia (2024), the development of a more decentralized, flexible, and technologically advanced energy system will reduce its vulnerability to kinetic and cyber attacks. The development of energy supply systems in accordance with these priorities will also create a significant new market for investors, as it will require large-scale reconstruction of severely damaged energy systems throughout Ukraine [19].

In the future, smart utility companies will use new technologies and changes in the energy market to manage modern electricity distribution networks. These networks can help make the most of investments in smart grids by combining the utility's own infrastructure with equipment owned by consumers, such as rooftop solar panels, home batteries, and electric vehicles [33]. The concept of bringing together multiple energy producers and consumers is simply an extension of the type of network actors now delivering a wide variety of shopping and telecommunication services. Actors such as Google, Amazon, and eBay, or even social sites such as Facebook, become the central nodes in a network that aggregates information about products and services and makes that information available to billions of customers. The future electric industry can adopt this type of platform. Most importantly, as the number of providers and services increases and as access to those providers and services is facilitated, competition and consumer choice expand [1, p. 207]. Thus, according to Joseph P. Tomain the future electricity supply system could function as an online marketplace.

M. Wewerinke-Singh explains how climate change threatens not only the physical survival of small island states but also their citizens' right to self-determination, legal status, and cultural identity [34, p. 98]. This is important in the light of the prominence of carbon trading and sequestration in the international climate change regime, which gives rise to an increasing number of agreements between States and foreign actors that affect the rights of indigenous peoples over their land. Equally important is the apparent duty of States to cooperate to guarantee the political dimension of the right of self-determination, which could involve a duty to make arrangements for safeguarding the political autonomy of peoples at risk of losing their territories [34, p. 104].

A. Cocco argues that energy communities benefit both individuals and local communities, while also helping to protect the environment. Renewable energy communities play a particularly important role in the energy transition, and their expansion in Europe could contribute to the gradual decommodification of energy. At the same time, she believes that such communities depend on digital technologies to function effectively. Self-consumption, energy sharing and the sale of surplus energy require smart grids, digital platforms, mobile applications and data exchange mechanisms. Blockchain and smart contracts can facilitate peer-to-peer energy trading, while digital platforms can help to monitor consumption, plan storage and reduce energy losses. However, the digitalisation of the energy sector poses risks to privacy and data protection. Consumption information can be used to profile users and reveal details of their private and family lives. Particular attention needs to be paid to the protection of household and minor data, as well as to clearly define the responsibilities of operators and third parties. In addition, mandatory use of smart devices can deepen the digital divide and energy poverty, and the participation of energy communities in electricity sales can affect competition. Therefore, the development of energy communities must combine technological innovation with proper protection of human rights. Only with such a balance can the energy transition be truly sustainable [28, p. 523–525]. One of its priority areas in the context of sustainable development of the state is ensuring energy efficiency and energy saving, in particular at the regional level. The relevance of this issue has increased significantly in the last three years, which is due to the consequences of the Russian Federation's military operations on the territory of our country, associated with the destruction of critical infrastructure, which includes the energy supply infrastructure (including the supply of thermal energy) [35]. Howerever, the long-term sustain-ability and scalability of community energy initiatives remain limited by structural prob-lems embedded in Ukraine's broader energy system [36].

Conclusions. Energy democracy creates a normative and institutional environment to transition from centralized energy systems to arrangements based on participation, decentralization, equity and public control. Moreover, access to affordable, reliable, sustainable and secure energy is closely linked to the effective provision of adequate housing, health, education, social inclusion and a decent standard of living. Energy policy should not be seen exclusively as a matter of market regulation or technological modernization. It is also about how power, resources, and risks are distributed in society. Energy communities play a central role in putting these principles into practice. By empowering citizens, local authorities and small and medium-sized enterprises to collectively produce, manage, distribute and consume renewable energy, energy communities can increase participation in the energy transition and reduce dependence on centralized energy providers.

No artificial intelligence tools were used in the writing of this article.

BIBLIOGRAPHY:

1. Tomain, Joseph P. Clean Power Politics: The Democratization of Energy. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 279 pp.

2. Kampman, Bettina. The Potential of Energy Citizens in the European Union. Delft: CE Delft, 2016. Commissioned by Greenpeace, Friends of the Earth Europe, the European Renewable Energy Federation, and REScoop. URL: https://cedelft.eu/publications/the-potential-of-energy-citizens-in-the-european-union/ (дата звернення: 28.07.2026).

3. Szulecki, Kacper, and Indra Overland. "Energy Democracy as a Process, an Outcome and a Goal: A Conceptual Review." Energy Research & Social Science 69 (November 2020). URL: https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.101768 (дата звернення: 28.07.2026).

4. Fleming, Ruven, Kaisa Huhta, and Leonie Reins. "What Is Sustainable Energy Democracy in Law?" In Sustainable Energy Democracy and the Law, edited by Ruven Fleming, Kaisa Huhta, and Leonie Reins, 3–27. Leiden: Brill Nijhoff, 2021. URL: https://doi.org/10.1163/9789004465442_002 (дата звернення: 28.07.2026).

5. Tarasova, Ekaterina. Rethinking Energy Democracy with Greater Focus on Social Inclusion. Energy Research & Social Science 125 (2025). URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214629625001690 (дата звернення: 28.07.2026).

6. Ващенко Ю. В. Розвиток наукової думки про право на доступ до енергетичних послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2013. № 22. Ч. I. С. 119–122. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/bitstreams/005ddab4-498d-4181-8aae-99945df35c6a/download. (дата звернення: 28.07.2026).

7. Завгородня, С. Доступність енергії для населення: проблеми та перспективи. URL: https://www.researchgate.net/publication/351625530_Dostupnist_energii_dla_naselenna_problemi_ta_perspektivi (дата звернення: 28.07.2026).

8. Young, Iris Marion. Inclusion and Democracy. Oxford: Oxford University Press, 2000. URL: https://books.google.it/books?id=ZIY3AwAAQBAJ (дата звернення: 28.07.2026).

9. De Schutter, Olivier. "Climate Change Is a Human Rights Issue—and That's How We Can Solve It." The Guardian, April 24, 2012. URL: https://www.theguardian.com/environment/2012/apr/24/climate-change-human-rights-issue. (дата звернення: 28.07.2026).

10. Löfquist, Lars. "Is There a Universal Human Right to Electricity?" The International Journal of Human Rights 24, no. 6 (2020): 711–723. URL: https://doi.org/10.1080/13642987.2019.1671355. (дата звернення: 28.07.2026).

11. Остудімов, Б. А. Забезпечення енергетичної незалежності держави та конституційних прав. *Філософські та методологічні проблеми права.* Том 24 № 2, 2022. URL: https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1516 (дата звернення: 28.07.2026).

12. Ващенко, Ю. В. Державне регулювання у сфері енергетики України: адміністративно-правовий аспект. https://scc.knu.ua/upload/iblock/560/aref_Vashchenko%20Y..pdf. (дата звернення: 28.07.2026).

13. Скоробогатова, Н. Енергонезалежність місцевих громад: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні. Журнал європейської економіки, no. 3 (94) (July–September 2025). С. 427–450. URL: https://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1884. (дата звернення: 28.07.2026).

14. Sukhodolia, Oleksandr. "Energy Democracy in Time of Crises." Centrum Balticum. URL: https://centrumbalticum.org/oleksandr-sukhodolia-ukrainian-contribution-to-meet-western-democracies-energy-security-challenges. (дата звернення: 28.07.2026).

15. Chomsky, A. Energy is a human right. YES! Magazine, April 14, 2022. URL: https://www.yesmagazine.org/environment/2022/04/14/energy-is-a-human-right. (дата звернення: 28.07.2026).

16. Burke, Matthew J., and Jennie C. Stephens. "Energy Democracy: Goals and Policy Instruments for Sociotechnical Transitions." Energy Research & Social Science 33 (2017): 35–48. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214629617303031. (дата звернення: 28.07.2026).

17. Bándi, Gyula, ed. Environmental Democracy and Law. Groningen: Europa Law Publishing, 2014. 398 p.

18. Toussaint, Patrick, and Adriana Martínez Blanco. A Human Rights-Based Approach to Loss and Damage under the Climate Change Regime. Climate Policy 20, №. 6, 2020. P. 743–757. URL: https://doi.org/10.1080/14693062.2019.1630354. (дата звернення: 28.07.2026).

19. Лагойда, Т. В. Міжнародно-правове регулювання протидії зміні клімату. *Юридичний науковий електронний журнал*, №. 10 (2024): 222–224.

20. Energy Justice for All? Rethinking Sustainable Development Goal 7 through Struggles over Traditional Energy Practices in Sierra Leone. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0301421517300472. (дата звернення: 28.07.2026).

21. International Court of Justice. Obligations of States in Respect of Climate Change. Advisory Opinion, July 23, 2025. Accessed July 13, 2026. URL: https://www.icj-cij.org/case/187. (дата звернення: 28.07.2026).

22. Nyka, Maciej. State Responsibility for Climate Change Damages. Review of European and Comparative Law 45, №. 2, 2021. P. 131–152. URL: https://doi.org/10.31743/recl.12246. (дата звернення: 28.07.2026).

23. Quirico, Ottavio, Jürgen Bröhmer, and Marcel Szabó. States, Climate Change and Tripartite Human Rights: The Missing Link. In Climate Change and Human Rights: An International and Comparative Law Perspective, edited by Ottavio Quirico and Mouloud Boumghar, 7–38. 2016.

24. Ibrāhīm, Ḥassān M. Gh. Criminal Liability in the Age of Energy Transition to a Sustainable Climate Justice. Mağallat al-Buḥūṯ al-Fiqhiyyat wa-al-Qānūniyyat 50, no. 50 (2025): 2731–2797.

25. Barabino, Edoardo, Davide Fioriti, Emanuele Guerrazzi, Ivan Mariuzzo, Davide Poli, Marco Raugi, Ehsan Razaei, Eva Schito, and Dimitri Thomopulos. "Energy Communities: A Review on Trends, Energy System Modelling, Business Models, and Optimisation Objectives." Sustainable Energy, Grids and Networks 36 (December 2023). URL: https://doi.org/10.1016/j.segan.2023.101187. (дата звернення: 28.07.2026).

26. European Commission. Energy Communities. Directorate-General for Energy. Accessed July 24, 2026. URL: https://energy.ec.europa.eu/topics/markets-and-consumers/energy-consumers-and-prosumers/energy-communities_en. (дата звернення: 28.07.2026).

27. Mach, Zdzisław, ed. Local Community, Power and European Integration. Peter Lang, 2017. 116 pp.

28. Cocco, Annalisa. The Role of Energy Communities in the Energy Transition. The Italian Law Journal, V. 8, № 2, 2022. P. 509–525. URL: https://doi.org/10.23815/2421-2156.ITALJ. (дата звернення: 28.07.2026).

29. Лазуренко, О. П., Нечаєва Т. П., Черкашин М. С., Черкашина Г. І. Аналіз еволюції поняття «споживачі електричної енергії» в сучасній енергетиці. Енергозбереження. Енергетика. Енергоаудит, no. 3 (206) (2025). С. 49–68. URL: https://doi.org/10.20998/2313-8890.2025.03.04. (дата звернення: 28.07.2026).

30. Про ринок електричної енергії Закон України від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII. *Відомості Верховної Ради України*, 2017, nos. 27–28, ст. 312.

31. Правила роздрібного ринку електричної енергії. Затверджені постановою Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг. від 14 березня 2018 року № 312, розд. XI, гл. 11.4. *Урядовий кур'єр*, April 18, 2018, № 75.

32. Directive (EU) 2018/2001 of 11 December 2018 on the Promotion of the Use of Energy from Renewable Sources. Official Journal of the European Union L 328 (2018): 82–209.

33. North American Electric Reliability Corporation. Potential Reliability Impacts of EPA's Proposed Clean Power Plan. Initial Reliability Review. November 2014. URL: https://www.ourenergypolicy.org/resources/potential-reliability-impacts-of-epas-proposed-clean-power-plan/. (дата звернення: 28.07.2026).

34. Wewerinke-Singh, Margaretha. State Responsibility, Climate Change and Human Rights under International Law. Oxford: Hart Publishing, 2019. 190 pp.

35. Бобронніков, Д. О., Чикаренко І. А. Сучасна енергетична політика України: проєкція на регіональний рівень. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права, Випуск 4, 2024. С. 18–23. URL: https://www.researchgate.net/publication/388373408_SUCASNA_ENERGETICNA_POLITIKA_UKRAINI_PROEKCIA_NA_REGIONALNIJ_RIVEN (дата звернення: 28.07.2026).

36. Соловйова А., Мамонов Д. Громадські енергетичні рішення у воєнний час в Україні: місцева стійкість, децентралізація та правові виклики. Нове українське право. 2026. № 1. С. 182–192. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.24

Дата першого надходження статті до видання: 31.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.12:352.07(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.23

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ПРОЦЕСУ САМООРГАНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

Стечишин Алла Василівна,
orcid.org/0009-0002-0550-4390
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького
Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»

У статті здійснено теоретико-правове осмислення самоорганізації територіальної громади як безперервного процесу перетворення спільних потреб жителів на узгоджену колективну дію. Обґрунтовано, що цей процес не можна ототожнювати з діяльністю органів самоорганізації населення, громадською участю, волонтерством або функціонуванням громадських об'єднань. Названі явища є окремими формами та результатами ширшої здатності громади самостійно виявляти проблеми, об'єднувати ресурси, виробляти правила й вступати у правову взаємодію з публічною владою. Запропоновано авторське визначення самоорганізації територіальної громади та розкрито її соціальний і юридичний виміри. Визначено послідовні стадії цього процесу, до яких належать усвідомлення спільної потреби, комунікація, добровільне об'єднання, внутрішнє нормативне впорядкування, колективна дія, правова інституціоналізація та суспільний контроль результатів. Розмежовано автономний, партнерський і делегований режими взаємодії громадської ініціативи з органами місцевого самоврядування. Доведено, що правове регулювання має гарантувати можливість самоорганізації, але не повинно підпорядковувати її адміністративній вертикалі або вимагати передчасної формалізації. Особливу увагу приділено волонтерським, сусідським і мережевим ініціативам, які в умовах війни забезпечують взаємодопомогу, підтримку внутрішньо переміщених осіб, реагування на безпекові загрози та збереження базових послуг. Водночас наголошено, що суспільна ініціатива не може підміняти відповідальність держави й органів місцевого самоврядування. Сформульовано критерії належної самоорганізації, які охоплюють добровільність, інклюзивність, автономність, легітимність представництва, правову визначеність, прозорість ресурсів, підзвітність і здатність до адаптації. Зроблено висновок, що самоорганізація є не допоміжною активністю населення, а необхідною властивістю дієздатної територіальної громади та важливою умовою демократичної стійкості України.

Ключові слова: *територіальна громада, самоорганізація, місцеве самоврядування, громадська участь, органи самоорганізації населення, волонтерство, суспільна стійкість, воєнний стан.*

Stechyshyn Alla. Theoretical and Legal Dimension of the Territorial Community Self-Organisation Process

The article develops a theoretical and legal understanding of territorial community self-organisation as a continuous process through which residents transform shared needs into coordinated collective action. It argues that this process cannot be reduced to the activity of neighbourhood self-organisation bodies, public participation, volunteering or civil society organisations. These phenomena represent particular forms and outcomes of the broader capacity of a community to identify problems, pool resources, create internal rules and enter into legal interaction with public authorities. An original definition of territorial community self-organisation is proposed and its social and legal dimensions are distinguished. The process is described through the stages of recognising a common need, communication, voluntary association, internal normative ordering, collective action, legal institutionalisation and public oversight of results. Autonomous, partnership-based and delegated modes of interaction between civic initiatives and local self-government bodies are identified. The article argues that legal regulation should

guarantee the possibility of self-organisation without subordinating it to an administrative hierarchy or demanding premature formalisation. Particular attention is paid to volunteer, neighbourhood and network initiatives that provide mutual aid, support internally displaced persons, respond to security threats and maintain basic services during the war. At the same time, civic initiative must not replace the continuing responsibility of the state and local self-government. Criteria for proper self-organisation include voluntariness, inclusiveness, autonomy, legitimate representation, legal certainty, transparency of resources, accountability and adaptability. It is concluded that self-organisation is not an auxiliary activity of the population but an essential quality of a capable territorial community and an important condition for Ukraine's democratic resilience during the war and post-war recovery.

Key words: *territorial community, self-organisation, local self-government, public participation, neighbourhood self-organisation bodies, volunteering, community resilience, martial law.*

Постановка проблеми. Територіальна громада у конституційному правопорядку України є не лише сукупністю жителів певної території, а й визнається первинним суб'єктом місцевого самоврядування, здатним самостійно вирішувати питання місцевого значення [4]. Реальність цієї здатності залежить не тільки від наявності місцевої ради, виконавчих органів, бюджету чи комунальної власності. Її основою є спроможність жителів виявляти спільні потреби, узгоджувати відмінні інтереси, добровільно об'єднувати зусилля та відповідально діяти заради загального результату. Саме така спроможність утворює зміст самоорганізації територіальної громади.

У правничій науці самоорганізацію часто розглядають через окремі інституційні прояви. До них належать органи самоорганізації населення, громадські слухання, місцеві ініціативи, громадські об'єднання та волонтерська діяльність. Такий підхід дає змогу дослідити правовий статус конкретних суб'єктів і процедур, але залишає поза увагою сам процес виникнення колективної дії. Громада може самоорганізовуватися ще до створення формального органу або реєстрації об'єднання. Водночас наявність юридично оформленої структури не гарантує реальної самоорганізації, якщо жителі не впливають на її діяльність, не довіряють представникам або не отримують інформації про використані ресурси.

В умовах повномасштабної війни територіальні громади стали простором швидкої мобілізації допомоги, підтримки військових і внутрішньо переміщених осіб, облаштування укриттів, відновлення пошкодженої інфраструктури та збереження повсякденного життя. Значна частина таких дій виникла раніше, ніж були вироблені формальні процедури їх координації. Це засвідчило суспільну силу горизонтальних зв'язків, але водночас виявило ризики непрозорого використання ресурсів, нерівного представництва, виснаження активістів і поступового перекладання публічних обов'язків на волонтерські мережі. Тому самоорганізація громади потребує теоретико-правового пояснення, яке поєднає свободу суспільної ініціативи з вимогами законності, відповідальності та захисту прав людини.

Стан дослідження. У сучасному науковому доробку можна виокремити інституційно-правовий, комунікативний, соціально-нормативний і безпековий підходи до розуміння самоорганізації територіальної громади. Для прикладу О. Євтушенко і Л. Стадніченко розглядають органи самоорганізації населення як інституційну форму участі жителів у вирішенні місцевих питань [3], тоді як В. Петрушевська акцентує на посередницькій ролі старости у налагодженні взаємодії між жителями та органами місцевого самоврядування [5]. І. Дробуш і С. Іщук розкривають правові засади волонтерської діяльності в громадах [1], а О. Шульга пов'язує активність місцевих спільнот із формуванням суспільної стійкості та здатністю громад діяти в кризових умовах [9]. Натомість соціально-нормативний підхід представлений концепцією Е. Остром, відповідно до якої сталість колективної дії залежить від довіри, взаємності та здатності учасників самостійно виробляти й підтримувати спільні правила [11]. Д. Олдріч і М. Меєр обґрунтовують значення соціального капіталу для стійкості громад [10], а К. Заремба та Е. Мартін пов'язують активізацію українського громадянського суспільства з розвитком відчуття спільноти й відповідальності за колективний результат [13].

В. Степаненко і С. Стюарт розвивають безпековий підхід, у межах якого громадянська активність під час війни постає формою суспільної мобілізації та захисту держави [12].

Водночас недостатньо дослідженими залишаються цілісний процес самоорганізації територіальної громади, його стадії та режими, співвідношення неформальної ініціативи з юридично визначеними інститутами, критерії легітимності представництва, а також правові межі діяльності самоорганізованих груп під час війни й повоєнного відновлення.

Мета статті. Метою статті є теоретико-правове обґрунтування самоорганізації територіальної громади як самостійного процесу, визначення його ознак, стадій, форм, правових режимів і критеріїв належності, а також розкриття його значення для стійкості місцевого самоврядування в умовах війни та майбутнього відновлення України.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід констатувати, що самоорганізація має процесуальний, а не статичний характер. Вона не виникає внаслідок одного рішення місцевої ради й не завершується після створення певного органу. Її початком є усвідомлення жителями того, що окрема потреба має спільне значення і не може бути належно задоволена лише індивідуальними діями. Подальший розвиток залежить від комунікації, довіри, готовності розподіляти обов'язки та визнання спільних правил. Юридична форма з'являється на тому етапі, коли вже сформована здатність до колективної дії потребує правового визнання, захисту або взаємодії з публічною владою.

На нашу думку, самоорганізацію територіальної громади слід визначати як безперервний, добровільний і нормативно впорядковуваний процес, у межах якого жителі на основі територіальної належності та усвідомленого спільного інтересу встановлюють горизонтальні зв'язки, виробляють правила взаємодії, об'єднують доступні ресурси й здійснюють колективні дії для вирішення питань місцевого значення. Правове значення цього процесу виявляється у переході від соціальної потреби до визнаної форми участі, публічної вимоги, партнерської діяльності або рішення органу місцевого самоврядування. У такий спосіб самоорганізація поєднує соціальну активність жителів із муніципальним правопорядком.

Для послідовного розкриття змісту цього процесу доцільно виокремити п'ять взаємопов'язаних складових. По-перше, це мотиваційно-комунікативна складова яка охоплює усвідомлення спільної проблеми, виникнення довіри та готовності діяти разом. По-друге, нормативно-організаційна складова відображає вироблення внутрішніх правил, розподіл функцій і формування представництва. Третя, інституційно-правова складова пов'язана з вибором форми діяльності та взаємодією з органами місцевого самоврядування. Четверта, правосоціалізаційна виявляється у набутті учасниками досвіду відповідальної колективної дії. Власне п'ята, функціонально-безпекова розкриває значення самоорганізації для стійкості громади під час війни та повоєнного відновлення. Ці складові не існують ізольовано, а послідовно доповнюють одна одну в межах єдиного процесу.

Першою передумовою самоорганізації є формування мотиваційно-комунікативного зв'язку між жителями. Його основою виступає не просто проживання в одному населеному пункті, а усвідомлення взаємозалежності. Стан дороги, укриття, школи, водопостачання або громадської безпеки впливає на різні групи населення і створює потребу в узгодженій дії. Саме спільний простір дає змогу окремим особам побачити в індивідуальній проблемі місцевий інтерес. Водночас територіальність не слід зводити лише до реєстрації місця проживання. В умовах масштабного переміщення населення до громади долучаються люди, які фактично проживають на її території, працюють, навчаються, користуються послугами та беруть участь у взаємодопомозі. Їх виключення з процесів самоорганізації послаблює громаду й поглиблює розрив між юридичним статусом і реальною соціальною належністю.

З'ясування мотиваційної основи дає змогу розмежувати самоорганізацію та близькі до неї явища. Громадська участь відображає залучення жителів до підготовки, прийняття, виконання або контролю публічних рішень. Вона становить процедурний про-

яв самоорганізації, але може відбуватися і в межах механізмів, повністю створених органом влади. Орган самоорганізації населення є передбаченим законом представницьким інститутом, який утворюють жителі частини території села, селища або міста [8]. Він може стати результатом самоорганізації, проте не охоплює всіх її проявів. Громадське об'єднання ґрунтується передусім на спільності інтересу, тоді як самоорганізація територіальної громади завжди зберігає зв'язок із певним місцевим простором і потребами людей, які в ньому живуть.

Після усвідомлення спільної потреби самоорганізація переходить у нормативно-організаційну площину. Спочатку жителі обмінюються інформацією, визначають межі спільного інтересу та з'ясовують готовність діяти разом. Далі формується коло учасників, розподіляються функції й узгоджуються способи прийняття рішень. Наступним кроком стає визначення правил використання ресурсів, представництва та звітування. Колективна дія може залишатися неформальною або набути правової форми. Завершальним елементом кожного циклу є оцінювання результату, підзвітність і коригування правил. Після цього процес не припиняється, а продовжується на новому рівні з урахуванням набутого досвіду.

Центральним елементом цієї складової є внутрішнє нормотворення. Учасники виробляють правила, які визнають справедливими й обов'язковими для спільної діяльності. Вони можуть визначати повноваження координаторів, порядок ухвалення рішень, способи звітування, умови користування спільним майном і процедури вирішення конфліктів. Теорія колективної дії пояснює, що сталість співпраці залежить не лише від зовнішніх санкцій, а й від здатності учасників самостійно створювати зрозумілі правила, спостерігати за їх виконанням і підтримувати взаємність [11, p. 142]. Отже, самоорганізація формує первинний досвід правового саморегулювання ще до набуття ініціативою формалізованого статусу.

Власне, вироблення правил не усуває відмінностей між учасниками, а створює порядок їх узгодження. Територіальна громада складається з людей і груп, які відрізняються за віком, майновим становищем, професією, місцем проживання, досвідом переміщення та баченням місцевого розвитку. Колективна дія стає легітимною не тоді, коли ці відмінності зникають, а тоді, коли процедура дає змогу їх відкрито висловити й аргументовано узгодити. Тому рішення активної меншості не може автоматично подаватися як воля всієї громади. Представник або координатор повинен мати зрозумілий мандат, бути підзвітним учасникам і допускати можливість зміни або припинення такого мандата.

Сформована внутрішня організація закономірно порушує питання про правову форму колективної діяльності. Саме на цьому етапі виявляється інституційно-правова складова самоорганізації. Її зміст доцільно розкривати через автономний, партнерський і делегований режими. В автономному режимі жителі діють власними силами в межах закону та не потребують управлінського рішення органу влади. Так відбувається сусідська взаємодопомога, добровільне впорядкування спільного простору або інформаційна підтримка вразливих осіб. Партнерський режим виникає тоді, коли громадська ініціатива й орган місцевого самоврядування погоджують мету, ресурси та відповідальність. Делегований режим передбачає виконання формалізованим інститутом окремих повноважень із використанням публічних ресурсів. Перехід між цими режимами має бути добровільним, прозорим і юридично визначеним.

Необхідність такої взаємодії випливає із самої природи місцевого самоврядування. Європейський стандарт поєднує право місцевої влади з реальною спроможністю управляти суттєвою часткою публічних справ під власну відповідальність та в інтересах населення [2]. Українське законодавство визнає безпосередню участь територіальної громади поряд із діяльністю утворених нею органів [7]. Тому місцева влада повинна не лише приймати рішення від імені жителів, а й підтримувати умови для їхньої самостійної ініціативи. Така підтримка може охоплювати доступ до інформації, приміщень, навчання, консультацій, малих грантів і процедур участі. Водночас вона не повинна перетворюватися на адміністративний дозвіл для кожної колектив-

ної дії або на засіб політичного контролю над активними групами.

Звідси випливає потреба у пропорційному правовому регулюванні. Надмірна формалізація у вигляді складної реєстрації, значної кількості підписів, тривалих погоджень або детальної звітності ще до початку діяльності підвищує вартість участі й відсіює невеликі ініціативи. Протилежна крайність також створює ризики. Неформальна група, яка збирає значні кошти, розпоряджається майном або представляє громаду перед владою, повинна дотримуватися мінімальних вимог прозорості та підзвітності. Як наслідок, інтенсивність правового регулювання має залежати від масштабу ресурсів, тривалості діяльності, впливу на права інших осіб і характеру взаємодії з публічною владою. Право повинно не підміняти ініціативу, а забезпечувати її передбачуваність і захист.

Найвиразніше поєднання громадської ініціативи та юридичної форми виявляється в діяльності органів самоорганізації населення. Вони створюються жителями за територіальним принципом, отримують визначені законом власні повноваження та можуть наділятися місцевою радою додатковими повноваженнями й ресурсами [8]. Їхня цінність полягає у наближеності до повсякденних потреб будинку, вулиці, кварталу або мікрорайону. Водночас залежність від рішення ради, недостатність фінансування та складність процедур можуть перетворювати такі органи на формальні або контрольовані структури [3, с. 295]. Тому їх правовий статус має забезпечувати не лише включення до муніципальної системи, а й реальну організаційну самостійність.

Посередницьку роль у старостинських округах виконує також староста. На відміну від органу самоорганізації населення він є посадовою особою місцевого самоврядування і тому не може вважатися формою громадської самоорганізації. Проте староста здатний створювати комунікаційний простір, у якому місцеві потреби стають видимими для органів громади, а жителі отримують інформацію про можливості участі. Результативність цієї функції залежить від постійного контакту, довіри та здатності залучати людей до вирішення спільних питань, а не лише передавати їхні звернення до адміністративного центру [5, с. 13]. Отже, староста не замінює самоорганізацію, а може підтримувати її зв'язок із муніципальними інституціями.

Інституційна взаємодія потребує належних каналів комунікації, що зумовлює перехід до правосоціалізаційної складової. Цифрові засоби змінили швидкість і просторові межі самоорганізації. Місцеві групи в соціальних мережах, електронні петиції, краудфандингові платформи та цифрові карти потреб дають змогу швидко обмінюватися інформацією і залучати ресурси. Проте цифровий канал сам по собі не гарантує демократичності. Алгоритми можуть підсилювати найбільш емоційні позиції, а відсутність ідентифікації ускладнює визначення представницької ваги висловленої думки. Частина жителів не має належних цифрових навичок або доступу до технологій. Тому цифрова самоорганізація повинна доповнюватися особистою взаємодією, зрозумілими правилами перевірки інформації та захистом персональних даних.

Правосоціалізаційний зміст самоорганізації не обмежується використанням комунікаційних інструментів. Участь у спільній справі навчає людину співвідносити власний інтерес із правами інших, аргументувати позицію, виконувати взяті зобов'язання, контролювати представників і мирно вирішувати конфлікти. Ці навички не виникають лише внаслідок ознайомлення із законодавством. Вони формуються через досвід колективного вироблення правил і відповідальності за їх наслідки. Місцева влада може підтримувати цей процес через громадянську освіту, консультаційну допомогу та відкриті процедури. Водночас вона не повинна наперед визначати допустимий зміст громадської ініціативи, оскільки це перетворює освіту на засіб адміністративної лояльності.

Наслідком такого досвіду стає зростання довіри, яка водночас є початковою умовою самоорганізації. Для початку спільної дії потрібне мінімальне очікування, що інші учасники виконають домовленості. Успішна взаємодія посилює це очікування і створює соціальний капітал для вирішення нових проблем. Д. Олдріч і М. Меєр показують значення зв'язків усередині спільноти, між різними групами та з публічними інституціями для здатності відновлюватися піс-

ля криз [10, p. 260]. Проте тісні внутрішні зв'язки можуть закривати групу від інших жителів. Отже, стійка самоорганізація потребує поєднання внутрішньої згуртованості з відкритістю до ширшої громади.

Функціонально-безпекова складова особливо виразно виявляється в умовах війни. У цей період самоорганізація дає змогу використовувати локальні знання, швидко виявляти потреби, створювати резервні канали допомоги та підтримувати людей, яких не одразу охоплюють формальні системи. Правове забезпечення стійкості громад потребує поєднання публічної координації, партнерства й активної участі жителів [9, с. 248]. Дослідження українського громадянського суспільства пов'язують його активність із відчуттям спільноти, відповідальністю та готовністю діяти за відсутності повних інструкцій [13, p. 211]. Отже, війна не створила самоорганізацію, але різко посилила її значення та виявила здатність громад діяти в умовах невизначеності.

У цьому контексті слід визначити місце волонтерства. Законодавство пов'язує його з добровільною, соціально спрямованою та неприбутковою допомогою [6]. Тому волонтерська дія не є тотожною самоорганізації і може здійснюватися окремою особою без утворення стійкої місцевої спільноти. Проте під час війни волонтерські групи часто стали осередками громадської самоорганізації, оскільки виробили внутрішні правила, розподілили функції, налагодили координацію ресурсів і постійний зв'язок із жителями та місцевою владою. Воєнне волонтерство підтвердило, що горизонтальні мережі можуть виконувати критично важливі функції у взаємодії з державними й муніципальними інституціями [12, p. 156]. Органи місцевого самоврядування повинні створювати умови для такої діяльності, але утримуватися від політичного підпорядкування або вибіркової підтримки лояльних ініціатив [1, с. 331].

Розширення функцій самоорганізованих груп під час війни водночас загострює питання правових меж їхньої діяльності. Громадська ініціатива не може самостійно встановлювати примусові правила для всіх жителів, обмежувати конституційні права або привласнювати владні повноваження. Особливої обережності потребують збирання персональних даних, поширення інформації про переміщення людей, використання зброї, контроль доступу до допомоги та формування неофіційних списків благонадійності. Навіть суспільно корисна мета не виправдовує невизначений примус. Органи публічної влади повинні забезпечити законні канали координації, захист учасників і можливість оскарження рішень, які впливають на права людини.

Визначення цих меж дає змогу не допустити іншої крайності, якою є підміна самоорганізацією публічного обов'язку. Волонтери можуть швидше доставити допомогу, відремонтувати приміщення або зібрати кошти на обладнання. Проте держава й органи місцевого самоврядування зберігають відповідальність за безпеку, базові послуги, соціальний захист, рівний доступ і законне використання бюджетних ресурсів. Якщо тривала суспільна мобілізація компенсує системну бездіяльність влади, добровільна участь поступово перетворюється на вимушене заміщення. Отже, партнерство є належним тоді, коли воно доповнює публічну спроможність, а не приховує її відсутність.

Поряд із зовнішніми правовими обмеженнями самоорганізація має внутрішні ризики. Активна група може монополізувати право говорити від імені громади, перешкоджати участі незгодних осіб або використовувати суспільні ресурси для приватної вигоди. Неформальне лідерство іноді стає стійким і непідзвітним. У воєнний час ці ризики посилюються дефіцитом часу, закритістю частини інформації та моральним тиском на тих, хто ставить критичні запитання. Запобігти цьому можна через відкриті правила членства, колегіальність рішень, регулярне звітування, розмежування особистих і спільних коштів та можливість мирної зміни координаторів.

Виявлені ризики дають підстави сформулювати критерії належної самоорганізації, які охоплюють усі п'ять розглянутих складових. Добровільність виключає примус до участі або внесків. Інклюзивність забезпечує можливість бути почутими різним групам жителів. Автономність захищає ініціативу від адміністративного чи партійного підпорядкування. Легітимність представництва вимагає зрозумілого мандата та його періодичного підтвердження. Правова

визначеність установлює межі діяльності й доступні способи захисту. Прозорість ресурсів дає змогу перевірити їх походження та використання. Підзвітність поєднує звітування з відповідальністю за рішення. Адаптивність забезпечує здатність змінювати форми діяльності без втрати основних принципів і довіри.

Застосування цих критеріїв дає змогу відрізнити живу самоорганізацію від її формальної імітації. Велика кількість зареєстрованих інститутів не свідчить про активність громади, якщо вони не мають самостійної ініціативи, ресурсів і зв'язку з жителями. Так само численна неформальна мережа не є достатньо демократичною, якщо рішення приймає незмінне вузьке коло осіб. Тому оцінювати слід не організаційну форму саму по собі, а спосіб виникнення колективної волі, доступність участі, справедливість внутрішніх правил, зв'язок із публічним рішенням і здатність звітувати про результат. У такий спосіб критерії завершують теоретичну модель і водночас перетворюють її на інструмент аналізу конкретних практик.

Особливого значення ця модель набуде під час повоєнного відновлення. Жителі братимуть участь у визначенні пріоритетів відбудови, просторовому плануванні, поверненні переміщених осіб, інтеграції ветеранів, меморіалізації, контролі міжнародної допомоги та відновленні довкілля. Конфлікти інтересів у цих сферах є неминучими, оскільки рішення визначатимуть доступ до землі, житла, інфраструктури та значних фінансових ресурсів. Самоорганізація повинна забезпечувати не лише мобілізацію підтримки вже підготовлених проєктів, а й раннє залучення громади до визначення проблем, порівняння альтернатив і контролю виконання. Водночас публічна влада має гарантувати рівність процедур, захист прав людини та врахування загальнонаціональних інтересів.

Висновки. Отже, процес самоорганізації не протистоїть місцевому самоврядуванню, а надає йому суспільного змісту. Його внутрішня логіка розгортається від усвідомлення спільної потреби й формування комунікаційного зв'язку до вироблення правил, вибору інституційної форми, набуття досвіду відповідальної участі та реалізації функцій суспільної стійкості. Органи місцевого самоврядування перетворюють узгоджені потреби на юридично значущі рішення, тоді як самоорганізація підтримує постійний рух інформації, відповідальності та ініціативи від жителів до публічних інституцій і назад. Без цієї основи громада залишається переважно адміністративною одиницею. За умови належних правових гарантій вона стає дієздатною політико-правовою спільнотою, спроможною не лише вимагати рішень, а й брати участь у їх виробленні, виконанні та контролі.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дробуш І., Іщук С. Волонтерська діяльність в громадах: актуальні питання правової регламентації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 87, ч. 4. С. 329–335. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.51.

2. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985. Ратифікована Законом України від 15.07.1997 № 452/97-ВР. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.

3. Євтушенко О. Н., Стадніченко Л. М. Органи самоорганізації населення в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2019. № 4. С. 291–315. DOI: https://doi.org/10.34132/pard2019.04.04.

4. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

5. Петрушевська В. К. Роль інституту старости у формуванні громадянського суспільства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 1 (48). С. 12–16. DOI: https://doi.org/10.32782/pyuv.v1.2023.3.

6. Про волонтерську діяльність. Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text.

7. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text.

8. Про органи самоорганізації населення. Закон України від 11.07.2001 № 2625-III. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text.

9. Шульга О. В. Правові та організаційні засади резильєнтності міст України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 90, ч. 2. С. 245–252. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.35.

10. Aldrich D. P., Meyer M. A. Social Capital and Community Resilience. *American Behavioral Scientist*. 2015. Vol. 59, Iss. 2. P. 254–269. DOI: https://doi.org/10.1177/0002764214550299.

11. Ostrom E. Collective Action and the Evolution of Social Norms. *Journal of Economic Perspectives*. 2000. Vol. 14, No. 3. P. 137–158. DOI: https://doi.org/10.1257/jep.14.3.137.

12. Stepanenko V., Stewart S. "Who, If Not Us?": Civic Activism and Defence in Wartime Ukraine. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2025. Vol. 38, Iss. 1. P. 152–168. DOI: https://doi.org/10.1080/13511610.2025.2467214.

13. Zarembo K., Martin E. C. Civil Society and Sense of Community in Ukraine: From Dormancy to Action. *European Societies*. 2024. Vol. 26, Iss. 2. P. 203–229. DOI: https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2185652.

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.1:314.1
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.24

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Токарчук Ольга Володимирівна,
orcid.org/0009-0009-7377-8132
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Стаття присвячена проблемам правового забезпечення соціально-демографічної безпеки України в умовах повномасштабної війни. Наголошено, що соціально-демографічна безпека охоплює демографічну, міграційну, соціальну складові, а також збереження національної ідентичності, мови, культури, міжконфесійну та міжетнічну злагоду.

Проаналізовано конституційно-правові засади соціально-демографічної безпеки та положення стратегічних документів у сферах національної безпеки, людського і демографічного розвитку, соціальної політики, внутрішнього переміщення та культури. Особливу увагу приділено Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року, положення якої визначають потребу реагування на скорочення населення, міграційні процеси, низьку народжуваність та втрати людського потенціалу.

Встановлено, що чинне правове регулювання характеризується значним масивом нормативно-правових актів, однак залишається фрагментарним і галузево розмежованим. Недостатня узгодженість правових механізмів у сферах сімейної, житлової, трудової, міграційної, соціальної політики, охорони здоров'я знижує ефективність державного реагування на демографічні й соціальні виклики.

Запропоновано напрями вдосконалення правового забезпечення соціально-демографічної безпеки України: удосконалення правового регулювання підтримки сім'ї та забезпечення демографічного відтворення; оновлення правових засад міграційної політики та забезпечення правових умов для повернення і реінтеграції громадян України; удосконалення правових засад соціального захисту та житлового забезпечення населення; створення правових умов для розвитку людського капіталу та забезпечення інклюзивності суспільства; формування узгодженого міжгалузевого механізму правового забезпечення соціально-демографічної безпеки.

Обґрунтовано доцільність оцінювання потенційного демографічного впливу нормативно-правових актів. Зроблено висновок про необхідність переходу до людиноцентричної правової політики, спрямованої на збереження, повернення та розвиток людського потенціалу України.

Ключові слова: *соціально-демографічна безпека, війна, національна безпека, людський потенціал, людський капітал, правове забезпечення, демографічна безпека, міграційна політика, соціальна політика, внутрішньо переміщені особи, правова політика.*

Tokarchuk Olha. Legal provision of Ukraine's socio-demographic security under conditions of war: challenges and avenues for improvement

The article examines the problems of legal provision of Ukraine's socio-demographic security under conditions of full-scale war. The interdisciplinary nature of socio-demographic security is substantiated, encompassing demographic, migration and social components, as well as the preservation of national identity, language and culture, and interfaith and interethnic harmony.

The constitutional and legal foundations of socio-demographic security and the provisions of strategic documents in the areas of national security, human and demographic development, social policy, internal displacement and culture are analyzed. Particular attention is paid to

the Demographic Development Strategy of Ukraine until 2040, which emphasizes the need for a systemic response to population decline, migration processes, low birth rates and losses of human potential.

It is established that the current legal framework is characterized by a significant body of regulatory acts, but remains fragmented and sectorally divided. Insufficient coordination of legal mechanisms in the areas of family, housing, labor, migration, social policy and healthcare reduces the effectiveness of the state's response to demographic and social challenges.

The article proposes the following directions for improving the legal provision of Ukraine's socio-demographic security: creating a favorable legal environment for families and demographic reproduction; modernizing migration legislation and establishing an effective mechanism for the return and reintegration of Ukrainian citizens; updating social and housing legislation; strengthening legal support for human capital development and an inclusive society; and establishing an integrated intersectoral mechanism of socio-demographic security.

The expediency of assessing the potential demographic impact of regulatory acts is substantiated. The article concludes that there is a need to transition toward a systematic human-centered legal policy aimed at preserving, returning and developing Ukraine's human potential.

Key words: *socio-demographic security, war, national security, human potential, human capital, legal provision, demographic security, migration policy, social policy, internally displaced persons, legal policy.*

Постановка проблеми. Соціально-демографічна безпека України в умовах війни трансформувалася з соціально-економічної проблеми в один із головних чинників національної безпеки. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України загострила демографічні труднощі, які формувалися в державі впродовж тривалого часу, а також спричинила нові проблеми, які передусім стосуються відтворення і розвитку людського потенціалу. Це безпосередні втрати через війну, це й зниження рівня народжуваності, внутрішнє переміщення населення, еміграція, погіршення стану здоров'я суспільства, руйнування соціальної та цивільної інфраструктури, втрата трудового й інтелектуального потенціалу, посилення соціальної вразливості окремих категорій громадян. За цих обставин соціально-демографічна проблематика не може досліджуватися виключно через показники чисельності народу. Вона прямо пов'язана з економічною спроможністю держави, функціонуванням ринку праці, належною системою соціального забезпечення, обороноздатністю держави, повернення тимчасово окупованих територій України та перспективами подальшого її державного розвитку. Це питання має коріння не тільки у несприятливих демографічних тенденціях, а й у здатності правової системи вчасно й системно реагувати на їх взаємопов'язаний характер. Особливого значення за цих обставин набуває Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р, яка засвідчує потребу у дієвому державному підході до проблем скорочення чисельності населення та створення умов для сталого довгострокового відтворення людського капіталу. Пріоритетами для забезпечення демографічного розвитку є підтримка сімей, збереження репродуктивного здоров'я, покращення умов праці та підвищення доступності медичних і соціальних послуг. Важливого значення приділяється мінімізації відтоку українців за кордон, підтримці внутрішньо переміщених осіб та стимулюванню повернення мігрантів. Ключовою складовою є формування середовища, сприятливого для народження та виховання дітей, із забезпеченням економічної самодостатності сімей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика демографічної та соціальної безпеки досліджується науковцями юридичної, економічної, демографічної, соціологічної та політологічної сфер. У науковій літературі демографічна безпека переважно розглядається як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від демографічних небезпек. Свій внесок у дослідження відповідної проблематики зробили Н. Верчин, К. Демченко, С. Пирожков, Н. Хамітов, О. Хомин та інші науковці. Питання європейського вектору розвитку науки й за-

конодавства України в умовах воєнного стану розглядали В. Журавель, Н. Кузнєцова, О. М. Бандурка та ін. Разом із тим сучасні умови зумовлюють потребу в більш детальному дослідженні зв'язку демографічної, соціальної та національної безпеки з розвитком людського капіталу. Особливої уваги потребують окремі проблеми правового забезпечення соціально-демографічної безпеки, адже наявність значного масиву нормативно-правових актів у відповідних сферах ще не означає існування цілісного, узгодженого та ефективного механізму її забезпечення.

Метою статті є визначення особливостей правового забезпечення соціально-демографічної безпеки України в умовах війни, виявлення окремих проблем чинного законодавства та обґрунтування основних напрямів його вдосконалення з урахуванням необхідності збереження, повернення та розвитку людського потенціалу України.

Виклад основного матеріалу. Соціально-демографічна безпека характеризується тим, що демографічні процеси не існують відокремлено від соціальних, економічних, міграційних, культурних та правових чинників, а тому її правове забезпечення не може бути зведене до сукупності норм окремих галузей законодавства.

Формування доктрини національної безпеки України здійснюється в умовах удосконалення сучасної правової парадигми на фоні війни та порушень прав людини. Розвиток цієї концепції повинен враховувати теоретичні й практичні напрацювання учених-правників, а в її основі має лежати ціннісний підхід, де найвищим пріоритетом є людина та її потреби [1, с. 3].

Категорія «безпека» в сучасній правовій доктрині охоплює не лише захист від безпосередніх загроз, а й створення умов для збереження та розвитку життєво важливих цінностей і потенціалу суспільства. У цьому контексті соціально-демографічна безпека має розглядатися не виключно як протидія негативним демографічним тенденціям, а як здатність держави забезпечувати відтворення, збереження та розвиток людського потенціалу [2, с. 5].

Соціально-демографічна безпека – це більш широке поняття; її доцільно визначати як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави у сфері відтворення, збереження та розвитку людського потенціалу, що забезпечується системою правових, соціальних, економічних, демографічних, міграційних і культурних механізмів. Демографічну ж безпеку пропонують розглядати як окремий вид безпеки, де варто виокремити проблеми, пов'язані з демографічними процесами. З поміж них – навантаження населення на природні ресурси, депопуляція, обмеження розміру сім'ї, асиміляція іммігрантів, проблеми сільського і міського населення, трудові ресурси, нерівність розподілу доходів [3, с. 15]. Таке розуміння дозволяє відійти від спрощеного трактування демографічної безпеки як протидії скороченню чисельності населення. Для держави принципове значення мають не лише кількісні показники, а й стан здоров'я громадян, рівень освіти, професійна структура, трудова активність, тривалість життя, соціальна інтегрованість, здатність до інноваційної діяльності та суспільна згуртованість. Дефініція «демографічна безпека» включає в собі в тому числі й загальнонаціональну ідею. Остання, в свою чергу, має соціальний підтекст [4, с. 15].

Власне людський капітал є тим ключовим елементом, що поєднує демографічну та соціальну безпеку. Показовим є підхід до оцінювання людського розвитку через такі характеристики, як рівень добробуту, освіти та тривалість життя. Відповідно, завданням держави є створення правових умов для повноцінної реалізації людського потенціалу.

У структурі соціально-демографічної безпеки доцільно виокремити чотири взаємопов'язані складові: демографічну, що охоплює процеси відтворення населення та збереження людського потенціалу; міграційну, пов'язану з регулюванням міграційних рухів, адаптацією мігрантів, захистом прав громадян України за кордоном та створенням умов для повернення осіб, які перебувають під тимчасовим захистом інших держав; соціальну, що передбачає створення гідних умов життя, доступ до соціальних послуг і подолання бідності; збереження національної ідентичності, мови та культури, міжконфесійної та міжетнічної злагоди [5, с. 328].

Демографічний потенціал характеризується з точки зору чотирьох аспектів, а саме: глобальний, національний, регіональний, персональний. Чим демократичнішою є держава, тим більше зосереджується увага на персональному вимірі. Розвиток суб'єктності людини, її самореалізація стають органічною умовою розвитку суб'єктності будь яких соціальних структур, зокрема й державних [6, с. 74, 75].

Конституція України визначає фундаментальні засади правового забезпечення соціально-демографічної безпеки. Відповідно до статті 3 людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Частина 3 статті 51 Конституції України встановлює державну охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства. Ці положення формують конституційно-правову основу державної політики у сфері відтворення та розвитку людського потенціалу [7].

Важливим міжнародно – та стратегічно орієнтованим підґрунтям державної політики у відповідних сферах є Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, визначені Указом Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019 [8], а також Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020 (внесені зміни Указом Президента від 06.01.2025 № 16/2025) [9]. Стратегія національної безпеки України безпосередньо пов'язує безпеку держави із суспільним розвитком, насамперед розвитком людського капіталу, модернізацією освіти і науки, охорони здоров'я, культури та соціального захисту. Таким чином, людський капітал має не лише соціально-економічне, а й безпекове значення. Важливими складовими правового забезпечення соціально-демографічної безпеки в умовах війни є також Стратегія людського розвитку, затверджена Указом Президента України від 2 червня 2021 р. № 225/2021 [10], Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021, та Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р.

Вказані документи у своїй єдності формують людиноцентричну модель державної політики, в основі якої повинна бути людська гідність, рівність, недискримінація, доступність соціальних благ і можливість повноцінної реалізації особистості.

Особливе значення має Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р. [11]. Її положення окреслюють потребу в модернізації нормативно-правової бази за основними напрямами демографічного розвитку та фактично виокремлюють перспективні завдання правотворчої діяльності.

Так, подальше правове регулювання цієї проблеми повинно бути спрямоване не лише на стимулювання народжуваності, а передусім на формування сприятливого правового середовища для створення та функціонування сім'ї – це доступність житла, охорона репродуктивного здоров'я, розвиток дошкільної освіти та догляду за дітьми, можливість поєднання батьківства з професійною діяльністю, відповідні трудові гарантії та соціальні послуги для українських сімей. Демографічна політика держави повинна трансформуватися від компенсаційного підходу до повного правового забезпечення умов задля відтворення людського потенціалу.

Оскільки Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р, визначала ключові вектори лише до 2025 р., в умовах повномасштабної війни постає необхідність оновлення правових засад міграційної політики з урахуванням сучасних демографічних викликів. Особливого значення набуває проблема формування правового механізму добровільного повернення та реінтеграції громадян України, які перебувають за кордоном, який би охоплював як житлове забезпечення, працевлаштування, соціальний захист, освіту дітей, визнання професійних кваліфікацій, так і доступ до соціальних послуг. Важливим елементом цього підходу є Стратегія зайнятості населення України на період до 2030 року,

схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 січня 2026 р. № 92-р. Розроблення документу передбачено Планом України, схваленим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 р. № 244, з метою реалізації ініціативи Європейського Союзу «Ukraine Facility», запровадженої Регламентом (ЄС) Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 29 лютого 2024 р. № 2024/792. Її положення спрямовані, зокрема, на залучення до ринку праці економічно неактивного населення, повернення громадян України з-за кордону, розвиток людського капіталу та забезпечення міжсекторальної координації у реалізації політики зайнятості.

Поряд із цим з огляду на існуючий дефіцит робочої сили окремим напрямом є правове регулювання залучення іноземних працівників, науковців, студентів та інших категорій мігрантів.

Важливої ролі набуває внутрішнє переміщення осіб. Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 червня 2026 р. № 598-р, та затверджений цим розпорядженням операційний план заходів визначили основні напрями відповідної державної політики. Так, збройна агресія проти України та її подальша ескалація, тимчасова окупація територій, руйнування інфраструктури населених пунктів внаслідок бойових дій призводять до зростання масштабів внутрішнього переміщення. Незважаючи на значні зусилля держави та партнерів, система підтримки внутрішньо переміщених осіб залишається не завжди здатною забезпечити послідовний перехід від кризового реагування до стійких рішень [12]. Відповідно до частини 1 статті 47 Конституції України кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. У цьому контексті нагальним є формування нових засад житлової політики України, зокрема з урахуванням потреб ВПО, молодих сімей, ветеранів та громадян, які повертаються з-за кордону.

Видається, що житлова політика повинна розглядатися не просто як напрям соціального захисту, а і як інструмент повернення людського потенціалу.

Особливої уваги вимагає правове забезпечення інтеграції до суспільного та економічного життя ВПО, ветеранів, осіб з інвалідністю та інших категорій населення, які зазнали негативного впливу війни. Безбар'єрність у цьому контексті повинна розглядатися не лише як соціальна гарантія, а як правовий інструмент залучення людського потенціалу до суспільного розвитку.

Стратегія розвитку культури в Україні на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 березня 2025 р. № 293-р [13], аналізує поточний стан справ у сфері культури, структурує та узагальнює основні проблеми, виклики і тенденції, на основі яких визначає цілі, пріоритети та завдання державної політики у сфері культури на період до 2030 року. Так, збереження культурної спадщини, національної ідентичності та соціальної згуртованості в умовах війни набуває безпосереднього значення для соціально-демографічної стійкості держави.

Окремою проблемою правового забезпечення соціально-демографічної безпеки України в умовах війни є недостатній рівень міжгалузевої взаємодії. Доцільним є формування цілісного міжгалузевого правового механізму соціально-демографічної безпеки, який має передбачати визначення принципів і пріоритетів відповідної державної політики, розмежування повноважень органів державної влади та механізмів міжвідомчої взаємодії.

Видається, що запровадження оцінювання потенційного демографічного впливу нормативно-правових актів у сферах праці, оподаткування, житлової політики, освіти, охорони здоров'я, міграції та соціального забезпечення може позитивно вплинути на демографічну ситуацію. Такий підхід дозволив би ще на стадії правотворчості виявляти потенційні негативні демографічні наслідки державних рішень.

Висновки. Соціально-демографічна безпека України в умовах війни є складовою національної безпеки, головним об'єктом захисту та забезпечення якої є людина, її права, добробут і людський потенціал. Аналіз законодавства засвідчує, що Україна має значний масив нор-

мативно-правового регулювання у сфері соціально-демографічної безпеки. Однак його основними недоліками залишаються фрагментарність, галузева відокремленість та недостатня міжгалузева взаємодія. Наявність окремих стратегій, законів та підзаконних актів не забезпечує автоматичного формування цілісного правового механізму.

Удосконалення законодавства повинно здійснюватися за взаємопов'язаними напрямами: удосконалення правового регулювання підтримки сім'ї та забезпечення демографічного відтворення; оновлення правових засад міграційної політики та забезпечення правових умов для повернення і реінтеграції громадян України; удосконалення правових засад соціального захисту та житлового забезпечення населення; розвиток правових механізмів реалізації людського потенціалу та забезпечення інклюзивності суспільства; забезпечення міжгалузевої узгодженості правового регулювання у сфері соціально-демографічної безпеки.

Отже, головним завданням правового забезпечення соціально-демографічної безпеки України має бути не розширення масиву нормативно-правових актів, а формування їх узгодженої системи, у межах якої демографічні наслідки державних рішень враховуються ще на стадії правотворчості. Це зумовлює необхідність переходу до людиноцентричної моделі правової політики, орієнтованої на збереження, повернення та розвиток людського потенціалу як одного з базових ресурсів національної стійкості та державного розвитку.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : монографія / редкол.: В. А. Журавель (співголова), Н. С. Кузнєцова (співголова), О. М. Бандурка та ін. Харків: Право, 2023. 902 с.

2. Верчин Н. Р. Демографічна безпека Львівської області: суспільно-географічні проблеми : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. Львів, 2016. 20 с.

3. Хомин О. Й. Детермінанти демографічної безпеки в системі національної безпеки України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2. С. 13–19. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1464/1/%d0%952-2010hojnbu.pdf (дата звернення: 25.08.2026 р.).

4. Демченко К. Демографічна та соціальна безпека України як взаємопов'язані елементи національної безпеки. *Економіка та суспільство*. 2022. № 46. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-12 (дата звернення: 23.08.2026 р.).

5. Аналітичні матеріали за результатами моніторингу законодавства про національну безпеку і оборону / Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України. Київ : Алерта, 2025. 392 с.

6. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ : НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2020. 255 с. URL: https://cgo.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/Monogr_Pyrozhkov.pdf (дата звернення: 23.08.2026 р.).

7. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.08.2026 р.).

8. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30 вер. 2019 р. № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text (дата звернення: 26.08.2026 р.).

9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14 вер. 2020 р. № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text (дата звернення: 26.08.2026 р.).

10. Про Стратегію людського розвитку : Указ Президента України від 2 черв. 2021 р. № 225/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2252021-39073 (дата звернення: 26.08.2026 р.).

11. Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 вер. 2024 р. № 922-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 26.08.2026 р.).

12. Про схвалення Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2026–2028 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 черв. 2026 р. № 598-р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/KR260598 (дата звернення: 26.08.2026 р.).

13. Про схвалення Стратегії розвитку культури в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 берез. 2025 р. № 293-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/293-2025-%D1%80#Text (дата звернення: 26.08.2026 р.).

Дата першого надходження статті до видання: 15.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.98:343.148:342.9:341.171(4-6ЄС)(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.25

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПЕРЕГОВОРНОГО КЛАСТЕРА «ОСНОВИ»

Чечіль Юрій Олексійович,
orcid.org/0000-0002-4117-6737
доктор філософії у галузі права,
директор
Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки
та судових експертиз Служби безпеки України

У статті досліджено особливості розвитку судово-експертної діяльності України в контексті переговорного кластера «Основи» процесу вступу до Європейського Союзу. Обґрунтовано, що судово-експертна діяльність, попри відсутність її виокремлення як самостійного предмета переговорів, має безпосереднє значення для виконання Україною зобов'язань у межах розділу 23 «Судова влада та основоположні права» і розділу 24 «Юстиція, свобода та безпека». Доведено, що її євроінтеграційний вимір полягає в забезпеченні якості доказової бази, незалежності та неупередженості експертного дослідження, доступності судових експертиз для органів досудового розслідування, цифровізації кримінального провадження, захисту персональних, геномних і біометричних даних, а також сумісності національної експертної практики з європейськими механізмами поліцейського і судового співробітництва.

Особливу увагу приділено аналізу положень Звіту Європейської Комісії щодо України 2025 року, у якому проблематика вдосконалення судово-експертної діяльності отримує офіційне відображення в межах моніторингу прогресу України у сфері європейської інтеграції. Зокрема, у межах розділу 24 Європейська Комісія вказує на необхідність розроблення та впровадження політики реформування судової експертизи відповідно до найкращих міжнародних практик, а в межах розділу 23 акцентує на потребі вирішення проблем доступу Національного антикорупційного бюро України до своєчасних і неупереджених судових експертиз. Зроблено висновок, що ці положення фактично переводять судово-експертну діяльність із площини допоміжного процесуального інструменту у площину інституційного елементу європейської інтеграції України.

У статті запропоновано розглядати судово-експертну діяльність як складову адміністративно-правового механізму забезпечення верховенства права. Визначено основні стратегічні орієнтири адаптації законодавства у цій сфері: концептуальне оновлення базового законодавства про судову експертизу; поступове формування системи якості та подальший розвиток, підтримання та розширення систем управління якістю у судово-експертній діяльності; цифровізація експертного провадження; розвиток підходів до роботи з персональними, біометричними, геномними та іншими даними, які можуть використовуватися під час проведення експертних досліджень; формування правових засад використання інструментів штучного інтелекту в судово-експертній діяльності; особливості судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану. Аргументовано, що адаптація судово-експертної діяльності до європейських підходів у цій сфері (acquis ЄС у дотичних галузях, рекомендацій ENFSI) має здійснюватися поетапно, міжвідомчо узгоджено та з урахуванням балансу між потребами правосуддя, безпеки, захисту прав людини й інституційної спроможності експертних установ.

Ключові слова: *судово-експертна діяльність, судова експертиза, адміністративно-правове забезпечення, європейська інтеграція, цифрова криміналістика, захист персональних даних, штучний інтелект, ENFSI.*

Chechil Yurii. Administrative and Legal Support of Forensic Expert Activity within the "Fundamentals" Negotiation Cluster

The article examines the development of forensic expert activity in Ukraine within the context of the "Fundamentals" negotiation cluster of the European Union accession process. It is

argued that forensic expert activity, although not singled out as an independent subject of negotiations, is directly relevant to Ukraine's fulfilment of its obligations under Chapter 23, "Judiciary and Fundamental Rights", and Chapter 24, "Justice, Freedom and Security". The article demonstrates that the relevance of forensic expert activity to European integration lies in ensuring the quality of the evidentiary basis, the independence and impartiality of expert examinations, the accessibility of forensic examinations for pre-trial investigation bodies, the digitalisation of criminal proceedings, the protection of personal, genomic and biometric data, and the compatibility of national forensic practice with European mechanisms of police and judicial cooperation.

Particular attention is paid to the provisions of the European Commission's 2025 Ukraine Report, in which the improvement of forensic expert activity is officially reflected within the framework of monitoring Ukraine's progress in the field of European integration. In particular, under Chapter 24, the European Commission points to the need to develop and implement a policy for reforming forensic science in line with international best practices, while under Chapter 23 it emphasises the need to address the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine's access to timely and impartial forensic examinations. The article concludes that these provisions effectively shift forensic expert activity from the sphere of an auxiliary procedural instrument to that of an institutional element of Ukraine's European integration.

The article proposes that forensic expert activity should be considered as a component of the administrative and legal mechanism for ensuring the rule of law. The main strategic guidelines for adapting legislation in this field are identified as follows: conceptual modernisation of the basic legislation on forensic examination; further development, maintenance and expansion of quality management systems in forensic expert activity; digitalisation of expert proceedings; development of approaches to working with personal, biometric, genomic and other data that may be used in the course of expert examinations; establishment of legal foundations for the use of artificial intelligence tools in forensic expert activity; and consideration of the specific features of forensic expert activity under martial law. It is argued that the adaptation of the legal regulation of forensic expert activity to relevant European approaches, including the EU acquis in related fields and ENFSI recommendations, should be carried out gradually, in an inter-agency coordinated manner, and with due regard to the balance between the needs of justice, security, human rights protection and the institutional capacity of forensic expert institutions.

Key words: *forensic expert activity, forensic examination, administrative and legal support, European integration, digital forensics, personal data protection, artificial intelligence, ENFSI.*

Актуальність теми дослідження. З відкриттям першого переговорного кластеру «Основи» процес євроінтеграції перейшов у практичну площину, пов'язану з оцінюванням відповідності національної правової системи вимогам acquis ЄС. Цей кластер є базовим для усього переговорного процесу. Він відкривається першим і закривається останнім, залишаючись відкритим до завершення переговорів. Для теми нашого дослідження пріоритет мають розділ 23 «Судова влада та основоположні права» і розділ 24 «Юстиція, свобода та безпека». У цих розділах судово-експертна система прямо або опосередковано пов'язана з якістю доказів, допустимістю результатів слідчих (розшукових) дій, цифровізацією кримінального провадження, захистом персональних, геномних і біометричних даних, а також з міжвідомчою координацією.

Саме у площині цих двох розділів судово-експертна діяльність набуває євроінтеграційного виміру. Водночас практичний процес переговорів за кластером «Основи» вже розпочався й активно триває, що робить особливо на часі наукове осмислення місця судово-експертної діяльності в його архітектурі та визначення стратегічних орієнтирів адаптації законодавства та конкретних аспектів, у яких ця діяльність пов'язана з переговорними зобов'язаннями України.

Мета і завдання дослідження. *Метою статті* є визначення адміністративно-правових аспектів розвитку судово-експертної діяльності України в контексті переговорного кластера «Основи» процесу вступу до ЄС, а також обґрунтування стратегічних орієнтирів адаптації національного законодавства у цій сфері. Для досягнення мети передбачається вирішити такі наукові *завдання*: з'ясувати місце судово-експертної діяльності у логіці переговорного кластера «Основи»; визначити, у яких аспектах судово-експертна діяльність прямо або опосередковано пов'язана

з виконанням Україною євроінтеграційних зобов'язань; визначити стратегічні орієнтири подальшої адаптації законодавства України у сфері судово-експертної діяльності до acquis ЄС.

Стан наукової розробки. Нормативну та аналітичну основу статті становлять документи ЄС [1–4]. Правову основу аналізу становлять положення Кримінального процесуального кодексу України [5], Закон України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» [6] та Закон України «Про судову експертизу» [10]. Окремий блок джерел становлять акти та документи ЄС, що визначають сучасні орієнтири розвитку судово-експертної сфери. Зокрема, Регламент ЄС 2024/982 щодо автоматизованого пошуку та обміну даними для поліцейського співробітництва [7], Регламент ЄС 2023/1543 щодо європейських наказів про надання та збереження електронних доказів у кримінальному провадженні [11], Директива ЄС 2016/680 про захист персональних даних у правоохоронній сфері [12], Рамкове рішення Ради ЄС 2009/905/ JHA щодо акредитації постачальників судово-експертних послуг [13], а також документи ENFSI [8; 9; 14].

Виклад основного матеріалу. 15 червня 2026 року, у Люксембурзі під час другої Міжурядової конференції між Україною та Європейським Союзом офіційно відкрили переговорний Кластер 1 «Основи процесу вступу до ЄС». Україна також офіційно прийняла бенчмарки (умови), визначені Європейським Союзом для подальшого просування переговорів [1].

Двосторонній скринінг законодавства України за розділами 23 і 24 завершено у вересні 2025 року; 14 травня 2025 року Україна ухвалила відповідні дорожні карти та переговорну позицію, підтвердивши прийняття acquis ЄС у чинній редакції без запиту перехідних періодів у межах цього кластера [2].

Для національної судово-експертної діяльності релевантність цих розділів простежується у трьох взаємопов'язаних аспектах:

1) розділ 24 Юстиція, свобода та безпека охоплює правоохоронне та судове співробітництво у кримінальних справах, частиною якого є автоматизований обмін криміналістичними даними;

2) розділ 23 Судова влада та основоположні права пов'язаний із гарантіями основоположних прав, зокрема права на справедливий суд, що висуває вимоги до забезпечення об'єктивності результатів експертного дослідження;

3) обидва розділи передбачають інституційну спроможність держави забезпечувати належну якість доказової бази, яка визнаватиметься в інших державах-членах.

Таким чином, кластер «Основи» формує комплексний адміністративно-правовий контекст, у якому судово-експертна діяльність стає предметом оцінки відповідності.

Відмітимо, що у Спільній позиції Європейського Союзу за кластером 1 (від 12 червня 2026 року) [3] судово-експертна діяльність прямо не виокремлена як самостійний предмет переговорів. Її євроінтеграційний вимір є похідним та випливає із вимог зафіксованих у розділах 23 і 24. У розділі 24 ЄС наголошує на необхідності розвитку поліцейської діяльності, керованої аналітикою (Intelligence-led policing (ILP), вдосконаленні управління інформацією та аналітичної діяльності, міжвідомчої координації, чіткого розмежування підслідності та поетапного впровадженні електронної системи управління справами в межах кримінального судочинства (SMEREKA). Водночас документ акцентує на активній співпраці України з Europol, Eurojust, CEPOL, EPPO та в межах платформи EMPACT [3]. У розділі 23 ЄС вимагає повного узгодження національного законодавства з Загальним регламентом про захист даних (GDPR) та Директивою ЄС про захист персональних даних у правоохоронній сфері. Серед проміжних індикаторів прогресу ЄС визначає ухвалення та початок імплементації законодавства про захист даних, а також посилення інституційної спроможності відповідного національного органу [3].

Водночас на рівні щорічного моніторингу Європейська Комісія вже прямо звертається до сфери судово-експертної діяльності. У Звіті щодо України 2025 року [4], у частині, присвяченій боротьбі з організованою злочинністю (розділ 24), Європейська Комісія констатує, що політику реформування судової експертизи відповідно до найкращих міжнародних практик в Україні ще належить розробити та впровади-

ти. Відповідно можемо стверджувати, що це формулювання прямо вводить судово-експертну діяльність до переговорної рамки розділу 24. У свою чергу це робить її частиною зобов'язань України у сфері правосуддя.

Отже, попри відсутність судово-експертної діяльності як окремого предмета переговорів у Спільній позиції ЄС, вона фактично інтегрована в моніторинг кластера «Основи» крізь призму ефективності діяльності правоохоронних органів. Виходячи із логіки кластера «Основи» та звіту Єврокомісії за 2025 рік судова експертиза є складовою розділів 23 і 24 Кластеру 1 у таких аспектах:

КПК України визнає доказами лише фактичні дані, отримані у передбаченому Кодексом порядку, а висновок експерта є самостійним процесуальним джерелом доказів, який не може ґрунтуватися на недопустимих доказах (п. 2, ст. 84 КПК) [5];

від ефективності організації судово-експертної діяльності залежать швидкість і доступність експертизи для сторін провадження.

Ще одним аспектом, що заслуговує на увагу, є Регламент Prüm II, який прямо встановлює умови й процедури автоматизованого пошуку та обміну ДНК-профілями, дактилоскопічними даними, даними про реєстрацію транспортних засобів, зображеннями обличь та поліцейськими записами. При цьому нормативний акт імперативно вимагає дотримання єдиних стандартів якості даних, надійного шифрування та обов'язкової верифікації потенційного збігу кваліфікованим експертом [6–7].

Аналогічний підхід демонструє Європейська мережа судово-експертних установ (ENFSI), яка у своєму стратегічному документі «Візії-2030» [8; 9] безпосередньо пов'язує свою діяльність із розбудовою Європейського простору судової експертизи. Цей процес реалізується через розвиток спільних професійних підходів, удосконалення систем управління якістю, проведення міжлабораторних випробувань, наукові дослідження, обмін досвідом між експертними установами та формування методичних орієнтирів, спрямованих на підвищення надійності й перевірності результатів експертних досліджень [11–13]. Аналогічні орієнтири закладено й у Висновках Ради ЄС щодо Європейського простору судової експертизи 2.0 [14].

Наступним аспектом, який заслуговує уваги є застосування штучного інтелекту (ШІ). Закон ЄС про ШІ та офіційні роз'яснення Європейської Комісії [15] свідчать, що застосування ШІ-технологій у правоохоронному контексті є сферою підвищеного правового ризику. Зокрема, використання алгоритмів у сферах експрес-біометрії, розпізнавання обличь, прогностичної діяльності обмежується суворими правовими запобіжниками або підпадає під пряму законодавчу заборону. Для судово-експертної діяльності цей тренд означає, що впровадження будь-яких алгоритмічних систем для аналізу зображень, звукових чи відеопотоків, біометричних параметрів або класифікації цифрових патернів має обов'язково супроводжуватися:

- надійними протоколами попередньої технічної валідації програмного забезпечення;
- забезпеченням постійного людського нагляду;
- наскрізним документуванням архітектури, специфікацій та умов навчання застосованої моделі;
- гарантуванням повної можливості перевірки відтворюваності отриманих результатів;
- чітким нормативно-методологічним розмежуванням між допустимим допоміжним та недопустимим «квазіавтономним» (децизійним) використанням ШІ під час формулювання висновків.

Проведений аналіз засвідчує, що судово-експертна діяльність, не будучи самостійним предметом переговорів за кластером «Основи», фактично охоплюється його змістом у кількох взаємопов'язаних вимірах. Таким чином основними орієнтирами на найближчу перспективу стають забезпечення допустимості та якості доказової бази, організаційної доступності експертизи для органів правопорядку, перспективної сумісності з європейськими механізмами автоматизованого обміну криміналістичними даними, послідовного управління якістю лабораторної діяльності та контрольованого впровадження новітніх технологій.

Висновки. З урахуванням викладеного, подальше вдосконалення законодавства України у сфері судово-експертної діяльності доцільно розглядати як поступовий і комплексний процес адаптації правового регулювання до сучасних викликів безпеки, цифровізації та європейської інтеграції. У цьому контексті можна виокремити кілька стратегічних орієнтирів.

Першим орієнтиром є подальше концептуальне оновлення базового законодавства про судову експертизу. Закон України «Про судову експертизу» заклав основи функціонування національної судово-експертної системи, однак нинішні умови потребують поступового розширення нормативного врегулювання цієї сфери, зокрема в частині розуміння судово-експертної діяльності як комплексу організаційних, лабораторних, інформаційних, цифрових, методичних, стандартизаційних, кадрових і дисциплінарних відносин.

Другим орієнтиром є поступове формування цілісної системи забезпечення якості судово-експертної діяльності. У першу чергу йдеться про послідовне розширення сфери акредитації на нові види досліджень та подальше узгодження національних процедур оцінювання якості з європейськими підходами.

Третім орієнтиром є цифровізація судово-експертної діяльності. Сучасна експертна практика дедалі більше залежить від цифрових доказів, електронного документообігу, інформаційних систем, баз даних, автоматизованих інструментів аналізу та міжвідомчого обміну інформацією. У цьому контексті додаткової актуальності набуває Регламент (ЄС) 2023/1543 про європейські накази щодо надання та збереження електронних доказів у кримінальному провадженні, положення якого підкреслюють значення забезпечення цілісності та збереження електронної інформації, що може ставати об'єктом експертного дослідження [11].

Четвертим орієнтиром є удосконалення правових і організаційних підходів до роботи з об'єктами, матеріалами та відомостями, що містять персональні, біометричні чи геномні дані та можуть використовуватися під час проведення експертних досліджень. Тому правовий режим має враховувати загальні стандарти захисту персональних даних, особливості їх обробки у правоохоронній та кримінально-процесуальній сферах, підходи Директиви ЄС про захист персональних даних у правоохоронній сфері [12], а також потребу в майбутній сумісності України з європейськими механізмами обміну даними.

П'ятим орієнтиром є формування правових підходів до використання ШІ. Йдеться про поступове вироблення функціональних гарантій безпечного, контрольованого й доказово придатного застосування таких інструментів. У публічно-правовому вимірі це може передбачати поступове створення процедур допуску, обліку, перевірки та періодичного перегляду таких інструментів, особливо у випадках оновлення програмного забезпечення або зміни алгоритмічної моделі.

Шостим орієнтиром є подальше нормативне удосконалення судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану. Воєнний контекст істотно змінив обсяг, характер і складність експертних завдань, пов'язаних із документуванням воєнних злочинів, злочинів проти основ національної безпеки, пошкодженням критичної інфраструктури, дослідженням вибухотехнічних, балістичних, цифрових, біологічних та інших слідів. У перспективі доцільно розвивати спеціальні правові, організаційні й методичні підходи до техніко-криміналістичного та судово-експертного забезпечення таких категорій проваджень, включаючи питання режимності, міжвідомчої координації, збереження доказів, можливості використання результатів судових експертиз у міжнародних і зарубіжних юрисдикціях.

Отже, адаптація законодавства у сфері судово-експертної діяльності має розглядатися як стратегічний, поетапний і міжвідомчо узгоджений процес. Його метою є наближення до права ЄС, а також посилення спроможностей національних судово-експертних установ, забезпечення якості та об'єктивності результатів експертних досліджень, розвиток цифрової інфраструктури.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Україна та ЄС офіційно відкрили переговори за Кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС». Комунікаційна команда Офісу Віцепрем'єра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. 15.06.2026 URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/ukrayina-ta-yes-ofitsijno-vidkryly-peregovory-za-klasterom-1-osnovy-protsesu-vstupu-do-yes/

2. Україна успішно завершила процес скринінгу. Делегація Європейського Союзу в Україні. 02.10.2025 URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine

3. European Union Common Position – Cluster 1: Fundamentals : Accession Document AD 18/26, CONF-UA 2. Conference on Accession to the European Union – Ukraine. Brussels, 12.06.2026 URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/AD-18-2026-INIT/en/pdf

4. Ukraine 2025 Report. Brussels, 4.11.2025. SWD(2025) 759 final URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/EU-enlargement-.pdf

5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651 (у редакції від 24.06.2026) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

6. Про державну реєстрацію геномної інформації людини: Закон України від 09.07.2022 № 2391 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-20#Text

7. Regulation (EU) 2024/982 of the European Parliament and of the Council of 13 March 2024 on the automated search and exchange of data for police cooperation URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/982/oj/eng

8. Vision of the European Forensic Science Area 2030. "Improving the Reliability and Validity of Forensic Science and Fostering the Implementation of Emerging Technologies" URL: https://enfsi.eu/wp-content/uploads/2021/11/Vision-of-the-European-Forensic-Science-Area-2030.pdf?utm_source=copilot.com

9. ENFSI's Vision for a new European Forensic Science Area (EFSA), namely EFSA2030. IFSA URL: https://www.ifsa-forensics.org/enfsis-vision-for-a-new-european-forensic-science-area-efsa-namely-efsa2030/

10. Про Судову експертизу: Закон України № 4038 від 25.02.1994 (у редакції від 01.01.2026) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text

11. Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence in criminal proceedings and for the execution of custodial sentences following criminal proceedings URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1543/oj/eng

12. Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties, and on the free movement of such data, and repealing Council Framework Decision URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/680/oj/eng

13. Council framework Decision 2009/905/JHA of 30 November 2009 on Accreditation of forensic service providers carrying out laboratory activities URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32009F0905&qid=1577724051421

14. Council conclusions on the European Forensic Science Area 2.0. 9 March 2023 URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7152-2023-INIT/en/pdf

15. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj

Дата першого надходження статті до видання: 07.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.73:336.7:368
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.26

ПРУДЕНЦІЙНИЙ НАГЛЯД НА НЕБАНКІВСЬКОМУ ФІНАНСОВОМУ РИНКУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ACQUIS ЄС: ПЛАТІЖНІ ПОСЛУГИ ТА СТРАХУВАННЯ

Ямненко Тетяна Михайлівна,
orcid.org/0000-0002-9040-2358
доктор юридичних наук, професор кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Савенкова Владислава Геннадіївна,
orcid.org/0000-0003-1472-5443
кандидат юридичних наук, асистент кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Федоренко Олег Павлович,
orcid.org/0009-0005-4793-4243
керуючий партнер
Адвокатського об'єднання «Аперіо»

У статті досліджено правові проблеми запровадження ризик-орієнтованого пруденційного нагляду на небанківському фінансовому ринку України у двох сегментах – платіжних послуг і страхування – крізь призму імплементації acquis ЄС. Обґрунтовано, що проблема полягає не у відсутності ризик-орієнтованості наглядової діяльності як такої і не в цілковитій відсутності законодавчого закріплення її засад, а в асиметрії та неповноті такого закріплення: принцип співмірності (пропорційності) із застосуванням ризик-орієнтованого підходу закріплено статтею 21 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії», тоді як спеціальний Закон України «Про платіжні послуги» власної норми про засади наглядової діяльності не містить, а вимога пропорційності сформульована як принцип діяльності регулятора, а не як межа обсягу та інтенсивності конкретного наглядового заходу – на відміну від статті 23(1) Директиви (ЄС) 2015/2366 (PSD2). Виявлено два додаткові елементи, яких бракує для практичного втілення принципу пропорційності: формалізовану методологію оцінки регуляторного навантаження, що співвідносила б обсяг наглядових вимог із рівнем ризику конкретного надавача, та процесуальний інструмент оскарження непропорційності окремого наглядового заходу окремо від оскарження рішення регулятора по суті. Досліджено, що орієнтиром для національного законодавця має бути не лише чинна редакція PSD2, а й архітектура пакета PSD3/PSR, ухвалення якого очікується у 2026 році. У страховому секторі проаналізовано австрійську (Versicherungsaufsichtsgesetz 2016, FMA) та польську (Закон про страхову та перестрахову діяльність від 11 вересня 2015 року, KNF) наглядові моделі у їх зв'язку зі статтями 29, 34(4), 36 і 45 Директиви 2009/138/ЄС та з урахуванням її перегляду Директивою (ЄС) 2025/2 і запровадження Директиви (ЄС) 2025/1 (IRRD). Автори вносять

пропозицію законодавчо розмежувати власне (bottom-up) стрес-тестування страховика, яке вже є обов'язковим елементом системи управління ризиками, та наглядове (top-down) стрес-тестування за єдиним для ринку сценарієм за моделлю загальноєвропейських вправ EIOPA, якого в законодавстві України наразі немає. Окремо досліджено напрями цифрової операційної стійкості та сталого фінансування й показано необхідність прямого співвіднесення національних документів з Регламентом (ЄС) 2022/2554 (DORA), Регламентами (ЄС) 2020/852 і (ЄС) 2019/2088 та Директивою (ЄС) 2022/2464, а також стан гармонізації сегмента недержавного пенсійного забезпечення з Директивою (ЄС) 2016/2341 (IORP II). Зроблено висновок, що імплементація відповідних актів acquis ЄС є передумовою забезпечення фінансової стабільності та фінансової безпеки держави.

Ключові слова: *пруденційний нагляд, небанківський фінансовий сектор, ризик-орієнтований підхід, пропорційність нагляду, платіжні послуги, PSD2, Solvency II, стрес-тестування страховиків, фінансова безпека, фінансова стабільність, імплементація acquis ЄС.*

Yamnenko Tetiana, Savenkova Vladyslava, Fedorenko Oleh. Prudential supervision of the non-bank financial market of Ukraine in the context of implementing the EU acquis: payment services and insurance

The article examines the legal problems of introducing risk-based prudential supervision of the non-bank financial market of Ukraine in two segments – payment services and insurance – through the prism of implementing the EU acquis. It is substantiated that the problem lies neither in the absence of a risk-based approach to supervision as such, nor in a complete lack of statutory grounding of its principles, but in the asymmetry and incompleteness of such grounding: the principle of proportionality combined with a risk-based approach is enshrined in Article 21 of the Law of Ukraine 'On Financial Services and Financial Companies', whereas the special Law of Ukraine 'On Payment Services' contains no dedicated provision on the principles of supervisory activity, and the proportionality requirement is framed as a principle of the regulator's conduct rather than as a limit on the scope and intensity of a specific supervisory measure – unlike Article 23(1) of Directive (EU) 2015/2366 (PSD2). Two further elements are identified as currently missing for the practical realisation of the principle of proportionality: a formalised methodology for assessing the regulatory burden, which would make it possible to correlate the scope of supervisory requirements with the risk level of a particular provider, and a procedural instrument enabling a supervised entity to challenge the disproportionality of a specific supervisory measure separately from challenging the regulator's decision on the merits. It is emphasised that the benchmark for the national legislator should be not only the current wording of PSD2, but also the architecture of the PSD3/PSR package, the adoption of which is expected in 2026. In the insurance sector, the Austrian (Versicherungsaufsichtsgesetz 2016, FMA) and Polish (Act on insurance and reinsurance activity of 11 September 2015, KNF) supervisory models are analysed in their connection with Articles 29, 34(4), 36 and 45 of Directive 2009/138/EC, taking into account its revision by Directive (EU) 2025/2 and the introduction of Directive (EU) 2025/1 (IRRD). The authors put forward a proposal to distinguish in legislation between the insurer's own (bottom-up) stress testing, which is already a mandatory element of the risk management system, and supervisory (top-down) stress testing based on a single market-wide scenario, modelled on the EU-wide EIOPA exercises, which is currently absent from Ukrainian legislation. The directions of digital operational resilience and sustainable finance are examined separately, and the need for direct correlation of national documents with Regulation (EU) 2022/2554 (DORA), Regulations (EU) 2020/852 and (EU) 2019/2088 and Directive (EU) 2022/2464 is demonstrated, as well as the state of harmonisation of the non-state pension provision segment with Directive (EU) 2016/2341 (IORP II). It is concluded that the implementation of the relevant EU acquis acts is a prerequisite for ensuring the financial stability and financial security of the state.

Key words: *prudential supervision, non-bank financial institutions, risk-based approach, proportionality of supervision, payment services, PSD2, Solvency II, stress testing of insurers, financial stability, financial security, EU acquis.*

Постановка проблеми. Перехід від формального контролю до ризик-орієнтованого пруденційного нагляду є однією з визначальних характеристик європейської моделі регулювання фінансових ринків. Для України це питання набуло практичного виміру після того, як з 1 січня 2024 року було введено в дію оновле-

ний законодавчий каркас небанківського фінансового ринку, а Національний банк України розпочав активну розбудову вторинного регулювання. Водночас практика останніх років демонструє характерну диспропорцію: нові наглядові інструменти впроваджуються переважно на підзаконному рівні, тоді як базові принципи наглядової діяльності – пропорційність, адекватність та відповідність ризикам – не мають чіткого закріплення на рівні закону. Це створює ризик надмірного регуляторного навантаження на піднаглядних суб'єктів і водночас ускладнює оцінку відповідності національного регулювання вимогам acquis ЄС.

Додатковий виклик полягає в тому, що самі європейські стандарти перебувають у стані оновлення: наглядовий режим Директиви (ЄС) 2015/2366 (PSD2) замінюється пакетом PSD3/PSR, а Директива 2009/138/ЄС (Solvency II) діє в редакції Директиви (ЄС) 2025/2 і доповнена рамкою відновлення платоспроможності та врегулювання страховиків. Орієнтація національного законодавця на редакції, чинні до 2025 року, призвела б до імплементації стандартів, які на момент вступу України до ЄС уже не будуть чинними та/або актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адаптації Директиви Solvency II до законодавства України досліджувала Н. С. Тимошик [1]. Процес трансформації системи державного регулювання та нагляду на страховому ринку України в контексті європейської інтеграції, а також співвідношення інструментів позитивної та негативної інтеграції були предметом наукових пошуків Л. В. Федорюк [2; 3]. Особливості нагляду за діяльністю небанківських фінансових установ досліджував Г. С. Буга. Європейський досвід державного регулювання страхової системи та можливості його впровадження в Україні досліджено в працях Л. М. Войтович [4].

Водночас поза увагою дослідників залишилися принаймні три аспекти. По-перше, нормативний рівень закріплення принципів наглядової діяльності – питання про те, чи є достатнім їх фрагментарне відображення в підзаконних актах регулятора. По-друге, співвідношення власного (bottom-up) та наглядового (top-down) стрес-тестування, які в праві ЄС є різними інструментами з різними правовими наслідками. По-третє, вплив на національне регулювання актів, ухвалених у 2024–2026 роках, – Директив (ЄС) 2025/1 і (ЄС) 2025/2, пакета PSD3/PSR, Регламенту (ЄС) 2022/2554 (DORA), – які досі не отримали системного правового аналізу у вітчизняній літературі.

Метою дослідження є з'ясування правових проблем запровадження ризик-орієнтованого пруденційного нагляду на небанківському фінансовому ринку України в сегментах платіжних послуг і страхування та формулювання пропозицій щодо приведення національного регулювання у відповідність до чинної редакції acquis ЄС та забезпечення фінансової стабільності небанківського фінансового ринку.

Виклад основного матеріалу. ***Нагляд на платіжному ринку: пропорційність, адекватність і межі регуляторного навантаження.*** Одним із напрямів розвитку нагляду на платіжному ринку є стандартизація процесів моніторингу та реконсиляції операцій як складових управління операційними ризиками. Проєкт постанови Правління Національного банку України «Про деякі питання здійснення надавачами платіжних послуг контролю за платіжними операціями» [5] спрямований на оновлення відповідного регуляторного механізму та передбачає, зокрема, деталізацію контрольних заходів, можливість залучення третіх осіб до моніторингу, адаптацію внутрішніх правил контролю та запровадження інструментів протидії міскодингу.

Водночас слід визнати, що сам проєкт побудований на ризик-орієнтованих засадах: він передбачає систему ризикових маркерів із трьома рівнями ризику платіжної операції, щомісячне бек-тестування правил моніторингу, можливість застосування технологій штучного інтелекту та машинного навчання, а також елемент пропорційності – його дія не поширюється на малі платіжні установи. Ризик-орієнтований підхід і принцип пропорційності застосовуються Національним банком України і в межах визначення профілю ризику надавачів фінансових послуг та їх суспільної важливості, на підставі яких визначаються наглядові дії регулятора [6].

Тому, на нашу думку, проблема полягає не у відсутності ризик-орієнтованості наглядової діяльності як такої, а в її нормативному оформленні. Стаття 23(1) Директиви (ЄС) 2015/2366 (PSD2) [7] вимагає, щоб заходи контролю, які здійснюються компетентними органами для перевірки дотримання вимог законодавства, були пропорційними, адекватними та відповідали ризикам, на які наражаються платіжні установи. У законодавстві України ці вимоги мають три вади. По-перше, принципи пропорційності та адекватності наглядової діяльності не закріплені на рівні Закону України «Про платіжні послуги» [8], а впроваджуються фрагментарно – через окремі підзаконні акти регулятора [9]. По-друге, відсутня формалізована методологія оцінки регуляторного навантаження, яка дозволяла б співвіднести обсяг наглядових вимог із рівнем ризику конкретного надавача. По-третє, піднаглядний суб'єкт позбавлений процесуального інструменту, який дозволяв би оскаржити непропорційність конкретного наглядового заходу окремо від оскарження рішення регулятора по суті.

Слід також ураховувати, що PSD2 як директива адресована державам – членам ЄС; для України обов'язок наближення випливає не з неї безпосередньо, а з Угоди про асоціацію (стаття 133 і Додаток XVII-2) [10] та з переговорного процесу. Крім того, наглядовий режим PSD2 перебуває на завершальній стадії заміни: 27 листопада 2025 року досягнуто політичної згоди щодо пакета PSD3/PSR, 23 квітня 2026 року оприлюднено фінальні компромісні тексти, і саме Директива PSD3 [11] регулюватиме авторизацію, пруденційні вимоги та нагляд за платіжними установами, тоді як Регламент PSR як акт прямої дії встановлюватиме правила поведінки на ринку. Орієнтиром для національного законодавця має бути не лише чинна редакція PSD2, а й архітектура майбутнього пакета, а також Регламент (ЄС) 2024/886 щодо миттєвих платежів [12].

Практичному впровадженню нових інструментів моніторингу має передувати чітке нормативне закріплення базових принципів наглядової діяльності на рівні закону. Запровадження превентивного ризик-орієнтованого пруденційного нагляду дозволить своєчасно ідентифікувати ризики діяльності надавачів платіжних послуг та змістити акцент із формального реагування на вже вчинені порушення на їх попередження.

Пруденційний нагляд на страховому ринку: від Solvency II до IRRD. Наближення українського законодавства до acquis ЄС у сфері страхування має здійснюватися поетапно із поєднанням інструментів позитивної та негативної інтеграції. Одночасно позитивна інтеграція передбачає впровадження європейських стандартів пруденційного регулювання, зокрема вимог Solvency II. Принципові засади наглядової діяльності закріплені безпосередньо в Директиві 2009/138/ЄС [13]: стаття 29 встановлює, що нагляд ґрунтується на перспективному та ризик-орієнтованому підході і здійснюється з дотриманням принципу пропорційності; стаття 36 визначає зміст процесу наглядового огляду, включно з правом органу нагляду вимагати проведення стрес-тестів і сценарного аналізу; стаття 45 закріплює обов'язок страховика проводити власну оцінку ризиків та платоспроможності (ORSA). Саме ці норми, а не узагальнені описи національних практик, мають слугувати методологічною основою для українського законодавця.

Принципово важливо, що станом на 2026 рік Solvency II діє вже в оновленій редакції. Директивою (ЄС) 2025/2 від 27 листопада 2024 року [14] до Директиви 2009/138/ЄС внесено зміни щодо пропорційності, якості нагляду, звітності, довгострокових гарантійних заходів, макропруденційних інструментів, ризиків сталого розвитку, а також групового і транскордонного нагляду. Одночасно Директивою (ЄС) 2025/1 [15] запроваджено рамку відновлення платоспроможності та врегулювання страховиків і перестраховиків (IRRD), яка передбачає превентивне планування відновлення, створення національних органів врегулювання та інструменти раннього втручання. Обидві директиви опубліковані в Офіційному віснику ЄС 8 січня 2025 року, набрали чинності 28 січня 2025 року, а строк їх транспозиції державами-членами спливає 29 січня 2027 року. Орієнтація національного законодавця виключно на редакцію

2009 року призвела б до імплементації стандарту, який на момент вступу України до ЄС уже не буде чинним.

Австрійська та польська наглядові моделі становлять для України практичний інтерес як приклади збалансованої транспозиції Solvency II державами з порівнянним за структурою страховим ринком. В Австрії відповідні вимоги реалізовані Законом про нагляд за страховою діяльністю 2016 року (Versicherungsaufsichtsgesetz 2016), а наглядові повноваження здійснює Управління з нагляду за фінансовими ринками (Finanzmarktaufsicht, FMA). У Польщі транспозицію здійснено Законом про страхову та перестрахову діяльність від 11 вересня 2015 року, а нагляд покладено на Комісію фінансового нагляду (Komisja Nadzoru Finansowego, KNF). В обох державах стрес-тестування виступає не самостійним інструментом, а елементом двох взаємопов'язаних процесів – власної оцінки ризиків та платоспроможності страховика (стаття 45 Директиви 2009/138/ЄС) і процесу наглядового огляду (стаття 36). Додатковий рівень утворюють загальноєвропейські вправи зі стрес-тестування, які періодично проводить Європейське управління зі страхування і професійних пенсій (EIOPA) за єдиним сценарієм для визначеної вибірки страховиків із подальшим оприлюдненням агрегованих результатів [4, с. 75–77].

В Україні власне (bottom-up) стрес-тестування вже є обов'язковим елементом системи управління ризиками страховика: Положення про вимоги до системи управління страховика [16] визначає стрес-тестування як метод вимірювання (оцінки) потенційного впливу ризику та відносить затвердження програми його проведення до компетенції страховика. Відтак пропозиція «запровадити стрес-тестування» була б повторенням чинного регулювання.

Прогалина має інший характер. В Україні відсутнє наглядове (top-down) стрес-тестування – тобто проведене регулятором за єдиним для ринку сценарієм, з уніфікованими припущеннями, порівнянними результатами по вибірці страховиків та визначеними наглядовими наслідками. Саме такий інструмент застосовується в межах вправ EIOPA і саме він дозволяє оцінювати стійкість ринку загалом, а не окремої установи. Тому доцільним є закріплення в Законі України «Про страхування» [17] обов'язку Національного банку України періодично проводити наглядове стрес-тестування страховиків із визначенням: періодичності його проведення; порядку формування вибірки; вимог до сценаріїв; обсягу оприлюднення агрегованих результатів; переліку наглядових заходів, які можуть застосовуватися за його підсумками. Одночасно слід розмежувати правові наслідки власного та наглядового стрес-тестування, щоб уникнути дублювання навантаження на страховиків.

Цифрова операційна стійкість, стале фінансування та недержавне пенсійне забезпечення. Актуальними напрямами розвитку регулювання стали також інтеграція ESG-принципів і стандартів сталого фінансування, що відображено у відповідних документах Національного банку України та Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку [18; 19], а також посилення цифрової операційної стійкості та кібербезпеки фінансового сектору [20]. Ці напрями мають чітку прив'язку до acquis ЄС, яка потребує відображення в національних документах. Питання цифрової операційної стійкості на рівні ЄС урегульовані Регламентом (ЄС) 2022/2554 (DORA) [21], що встановлює вимоги до управління ІКТ-ризиками, тестування стійкості та нагляду за критично важливими сторонніми постачальниками послуг. У сфері сталого фінансування базовими актами є Регламент (ЄС) 2020/852 щодо таксономії [22], Регламент (ЄС) 2019/2088 щодо розкриття інформації [23] та Директива (ЄС) 2022/2464 щодо звітності зі сталого розвитку [24]. Формування національного регулювання без прямого співвіднесення з цими актами створює ризик розбіжностей у визначеннях і показниках, які доведеться усувати вже на стадії переговорів за Розділом 9. Окремої уваги потребує сегмент недержавного пенсійного забезпечення, який після реформи «спліт» перебуває у сфері компетенції Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку. Відповідним актом acquis ЄС є Директива (ЄС)

2016/2341 (IORP II) [25], вимоги якої щодо системи управління, власної оцінки ризиків та інформування учасників наразі не мають повного відображення в законодавстві України. Цей сегмент є найменш просунутим у частині гармонізації і потребує окремого дослідження.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проблема ризик-орієнтованого нагляду на платіжному ринку України полягає не у відсутності ризик-орієнтованості як такої, а в нормативному рівні її закріплення: принципи пропорційності та адекватності, передбачені статтею 23(1) Директиви (ЄС) 2015/2366, мають бути закріплені безпосередньо в Законі України «Про платіжні послуги», а не фрагментарно через підзаконні акти. Це потребує методології оцінки регуляторного навантаження та процесуального інструменту для оскарження непропорційності окремого наглядового заходу. У страховому секторі гармонізація вимагає поєднання позитивної інтеграції (стандарти Solvency II у редакції Директиви (ЄС) 2025/2 та рамка IRRD) з негативною – усуненням протекціоністських бар'єрів і обмежень транскордонного надання послуг; ключовою прогалиною є відсутність наглядового стрес-тестування страховиків, обов'язок проведення якого доцільно закріпити в Законі України «Про страхування». Напрями цифрової операційної стійкості та сталого фінансування потребують прямого співвіднесення національних документів з актами acquis ЄС – DORA, Регламентами (ЄС) 2020/852 і (ЄС) 2019/2088 та Директивою (ЄС) 2022/2464.

Усі ці напрями підпорядковані спільній меті – забезпеченню фінансової стабільності та фінансової безпеки держави. Ризик-орієнтований нагляд, пруденційні вимоги до платоспроможності та наглядове стрес-тестування працюють на фінансову стабільність, тобто на здатність небанківської фінансової системи безперебійно виконувати свої функції та поглинати потрясіння, тоді як усунення протекціоністських бар'єрів і вимоги цифрової операційної стійкості слугують фінансовій безпеці як захищеності системи від внутрішніх і зовнішніх загроз. Відтак імплементація відповідних актів acquis ЄС є передумовою формування стійкої та захищеної фінансової системи, спроможної функціонувати в умовах воєнних ризиків і подальшої інтеграції до фінансового простору ЄС.

Інформація про використання штучного інтелекту. Відповідно до Закону України «Про академічну доброчесність», під час написання цієї статті було використано інструмент штучного інтелекту (ChatGPT від OpenAI) з метою покращення мовно-стилістичного оформлення тексту, граматичної перевірки тексту та аналізу структури даних. Автори підтверджують, що самостійно здійснили науковий аналіз, формулювання висновків та несуть повну відповідальність за остаточний текст роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тимошик Н. С. Впровадження європейських стандартів у страховий менеджмент України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Економічні науки*. 2024. Вип. 6. С. 191–200. URL: https://humanitarian.com.ua/index.php/economics/article/view/894

2. Федорюк Л. В. Гармонізація правового регулювання страхового ринку України з європейськими стандартами. *Ерліхівський журнал*. 2025. Вип. 15. С. 62–66. URL: https://journals.chnu.chernivtsi.ua/index.php/Ehrlich/article/view/323.

3. Федорюк Л. В. Модернізація та ризик-орієнтоване державне регулювання страхового ринку України в умовах євроінтеграції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2026. Вип. 2. С. 239–243. URL: https://lsej.org.ua/2_2026/55.pdf.

4. Войтович Л. М. Європейський досвід державного регулювання страхової системи та можливості його впровадження в Україні. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2021. Вип. 3 (63). С. 73–79. URL: https://snku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/430.

5. Розпочинається обговорення порядку здійснення надавачами платіжних послуг контролю за платіжними операціями : повідомлення Національного банку України від 17.07.2026. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/rozpochinayetsya-obgovorennya-poryadku-zdiysnennya-nadavachami-platijnih-poslug-kontrolyu-za-platijnimi-operatsiyami.

6. Про затвердження Положення про встановлення критеріїв, за якими визначається профіль ризику надавачів фінансових послуг, їх суспільна важливість, на підставі яких визначаються наглядові дії Національного банку України : постанова Правління Національного банку України від 08.11.2023 № 143 (у редакції постанови Правління Національного банку України від 29.11.2024 № 141). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0143500-23#n10.

7. Directive (EU) 2015/2366 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2015 on payment services in the internal market (PSD2). *Official Journal of the European Union*. L 337, 23.12.2015. P. 35–127. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2015/2366/oj/eng.

8. Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text.

9. Про затвердження Положення про здійснення Національним банком України безвиїзного нагляду на платіжному ринку за небанківськими надавачами платіжних послуг, надавачами обмежених платіжних послуг : постанова Правління Національного банку України від 05.05.2023 № 60. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0060500-23#Text.

10. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27.06.2014. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Т. 1. С. 83. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

11. Пакет законодавчих пропозицій Європейської Комісії від 28.06.2023 щодо третьої Директиви про платіжні послуги (PSD3) та Регламенту про платіжні послуги (PSR); політична згода Європейського Парламенту і Ради від 27.11.2025; фінальні компромісні тексти від 23.04.2026. URL: https://finance.ec.europa.eu/publications/financial-data-access-and-payments-package_en.

12. Regulation (EU) 2024/886 of the European Parliament and of the Council of 13 March 2024 as regards instant credit transfers in euro. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/886/oj.

13. Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 on the taking-up and pursuit of the business of Insurance and Reinsurance (Solvency II). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:32009L0138.

14. Directive (EU) 2025/2 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2024 amending Directive 2009/138/EC as regards proportionality, quality of supervision, reporting, long-term guarantee measures, macro-prudential tools, sustainability risks and group and cross-border supervision. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2025/2/oj/eng.

15. Directive (EU) 2025/1 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2024 establishing a framework for the recovery and resolution of insurance and reinsurance undertakings (IRRD). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2025/1/oj/eng.

16. Про затвердження Положення про вимоги до системи управління страховика : постанова Правління Національного банку України від 27.12.2023 № 194. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0194500-23#Text.

17. Про страхування : Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text.

18. Національний банк України. Біла книга з управління екологічними, соціальними та управлінськими (ESG) ризиками у фінансовому секторі. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Bila_knyga_2025_fin.pdf.

19. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Дорожня карта сталого фінансування 2025–2030. URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2025/03/dorozhnia-karta-staloho-finansuvannia.pdf.

20. Про затвердження Положення про організацію заходів із забезпечення інформаційної безпеки та кіберзахисту надавачами фінансових послуг : постанова Правління Національного банку України від 09.12.2025 № 143. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0143500-25#Text.

21. Regulation (EU) 2022/2554 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on digital operational resilience for the financial sector (DORA). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2554/oj.

22. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj.

23. Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 on sustainability-related disclosures in the financial services sector. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/2088/oj.

24. Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 as regards corporate sustainability reporting. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2464/oj.

25. Directive (EU) 2016/2341 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2016 on the activities and supervision of institutions for occupational retirement provision (IORP II). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/2341/oj&

Дата першого надходження статті до видання: 06.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії
відкритого доступу (CC BY 4.0)

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

УДК 342.9:347.965.42
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.27

ІНСТИТУТ МЕДІАЦІЇ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Кожушко Олена Олегівна,
orcid.org/0000-0001-6939-1466
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правових та інформаційних технологій
Хмельницького інституту соціальних технологій
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

В статті здійснено аналіз проблемних питань в процесі застосування медіації в адміністративному судочинстві. Проаналізовано статистичні дані за 2025 рік щодо завершення розгляду справ шляхом застосування медіації в адміністративному, цивільному та кримінальному судочинстві. Встановлено, що основним способом вирішення правових спорів в Україні й надалі залишається їх судовий розгляд. Окреслено основні відмінності між процедурами врегулювання спору за участі судді та медіації, які мають суттєві процесуальні відмінності. Водночас альтернативні механізми врегулювання конфліктів поки що не набули широкого практичного застосування. Серед основних причин низького рівня або взагалі відсутності застосування медіації в адміністративних справах в судах є нерівність процесуального становища сторін, оскільки одним з учасників завжди виступає суб'єкт владних повноважень, наділений публічно-владними управлінськими функціями. В Україні досі відсутні єдині стандарти професійної підготовки медіаторів, чітко визначені підходи до оцінювання якості їхньої діяльності та дієві механізми юридичної відповідальності. Додатковою проблемою є відсутність єдиного державного реєстру медіаторів, унаслідок чого інформація про фахівців залишається розпорошеною між окремими професійними об'єднаннями, кожне з яких веде власний перелік. Така ситуація ускладнює пошук компетентних медіаторів, знижує рівень відкритості процедури та суспільної довіри до неї, а також ускладнює належну взаємодію між учасниками медіації й органами державної влади. Особливе значення ці питання мають у сфері публічно-правових спорів, де від медіатора вимагаються не лише розвинені навички ведення переговорів, а й високий рівень професійної обізнаності у сфері адміністративного права, адміністративних процедур і засад функціонування публічної служби. Ще одним чинником, який стримує поширення медіації у сфері публічно-правових відносин, є недостатній рівень довіри громадян до органів державної влади. За таких умов учасники спорів значно частіше надають перевагу судовому захисту своїх прав, розглядаючи суд як більш незалежний і надійний механізм вирішення конфліктів із суб'єктами владних повноважень.

Ключові слова: *медіація, адміністративні справи, адміністративне судочинство, медіація в адміністративному судочинстві, медіація в цивільному судочинстві, медіація в кримінальному судочинстві, примирення сторін, альтернативне вирішення публічно-правових спорів, адміністративна процедура.*

Kozhusko Olena. The Institution of Mediation in Administrative Proceedings in Ukraine: Current Realities and Prospects

The article analyzes problematic issues arising in the process of applying mediation in administrative proceedings. Statistical data for 2025 regarding the resolution of cases through mediation in administrative, civil, and criminal proceedings have been analyzed. It has been established that judicial resolution remains the primary method for settling legal disputes

in Ukraine. The main differences between judge-led dispute resolution and mediation are outlined, highlighting significant procedural distinctions. At the same time, alternative conflict resolution mechanisms have not yet gained widespread practical application. One of the primary reasons for the low level–or complete absence–of mediation in administrative court cases is the inequality of the parties' procedural standing, given that one of the participants is always an authority vested with public administrative powers. Ukraine still lacks unified standards for the professional training of mediators, clearly defined approaches to assessing the quality of their work, and effective mechanisms for legal liability. An additional issue is the absence of a unified state register of mediators, resulting in information about professionals being scattered across various professional associations, each of which maintains its own list. This situation complicates the search for competent mediators, reduces the transparency of the procedure and public trust in it, and hinders effective interaction between mediation participants and public authorities. These issues are of particular importance in the realm of public law disputes, where a mediator is required to possess not only advanced negotiation skills but also a high level of professional expertise in administrative law, administrative procedures, and the principles governing the public service. Another factor hindering the spread of mediation in the sphere of public-law relations is the insufficient level of public trust in state authorities. Under these circumstances, disputing parties far more frequently opt for judicial protection of their rights, viewing the courts as a more independent and reliable mechanism for resolving conflicts with public authorities.

Key words: *mediation, administrative cases, administrative proceedings, mediation in administrative proceedings, mediation in civil proceedings, mediation in criminal proceedings, reconciliation of parties, alternative resolution of public law disputes, administrative procedure.*

Перебудова судової системи України в контексті європейської інтеграції передбачає активне впровадження альтернативних механізмів урегулювання спорів як однієї з ключових умов забезпечення права кожної особи на ефективний доступ до правосуддя. Згідно зі ст. 124 Конституції України законодавством може бути встановлено обов'язковий досудовий порядок вирішення спору [1]. Крім того, у п. 64 Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів наголошується, що у справах, де це є доцільним, судді повинні сприяти сторонам у досягненні мирного врегулювання спору [2]. Водночас Рада Європи послідовно формує рекомендації, спрямовані на впровадження альтернативних способів вирішення спорів у сімейних, кримінальних, адміністративних та цивільних правовідносинах [3].

Судова статистика за 2025 рік щодо кількості справ і матеріалів, у яких застосовувалися процедури врегулювання спору за участю судді та медіації, свідчить про недостатній рівень поширення механізмів альтернативного вирішення спорів [3].

Основним способом вирішення правових спорів в Україні й надалі залишається їх судовий розгляд. Водночас альтернативні механізми врегулювання конфліктів поки що не набули широкого практичного застосування. Така ситуація зберігається незважаючи на те, що інститут врегулювання спору за участю судді було законодавчо запроваджено ще у 2017 році, а медіацію – у 2021 році після набрання чинності Законом України «Про медіацію» [4].

Правові засади медіації в Україні визначаються Законом України «Про медіацію», який має рамковий характер і закріплює ключові поняття, принципи та загальні основи організації й проведення медіаційної процедури [5].

У пояснювальній записці до проєкту Закону України «Про медіацію» [6] законодавець обґрунтовував необхідність законодавчого закріплення процедури медіації насамперед євроінтеграційними та міжнародно-правовими зобов'язаннями України. Такий підхід дає підстави вважати, що під час розроблення та ухвалення Закону недостатньо уваги було приділено потенційним проблемним аспектам застосування медіації в адміністративному судочинстві України [7, с. 136].

За своїм змістом до медіації наближеною є процедура врегулювання спору за участю судді, однак вона має низку характерних особливостей. Така процедура є самостійним процесуальним механізмом, що передбачає взаємодію сторін із суддею

для надання роз'яснень, а також оцінки можливих перспектив судового розгляду справи. Її ключовим завданням є досягнення взаємоприйнятного компромісу шляхом взаємних поступок сторін. Водночас чинне законодавство не містить спеціальних вимог щодо професійної підготовки суддів для проведення такої процедури, а також не передбачає можливості її повторного проведення за ініціативою учасників спору. На відміну від врегулювання спору за участю судді, медіація являє собою структуровану процедуру переговорів, що відбувається за участю нейтрального та незалежного медіатора, кандидатуру якого сторони визначають за взаємною згодою. Її кінцевою метою є досягнення консенсусу – взаємоприйнятного рішення, що максимально враховує інтереси обох сторін. Крім того, на відміну від процедури врегулювання спору за участю судді, медіація може проводитися повторно, якщо учасники спору висловлять таке бажання. Отже, принципова різниця між цими механізмами полягає в тому, що врегулювання спору за участю судді є процесуальною процедурою в межах судового розгляду, яка має менш формалізований характер і спрямована на досягнення компромісу, тоді як медіація виступає самостійним, гнучким і чітко структурованим способом альтернативного вирішення спорів, орієнтованим на вироблення взаємовигідного рішення з урахуванням інтересів усіх учасників [4].

Відповідно до даних з Єдиного державного реєстру судових рішень, з понад 520 000 позовів, які надійшли до окружних адміністративних судів, лише у 5 випадків було винесено ухвали про зупинення на підставі п. 4-1 ч. 1 ст. 236 КАСУ [8]. У більшості регіональних окружних судів за весь 2025 рік цей показних дорівнює нулю [9].

Якщо порівнювати із ситуацією в цивільному судочинстві, то за 2025 рік із 771 749 нових цивільних справ, які надійшли на розгляд до судів України, винесено судами на підставі пункту 5-1 частини 1 статті 251 ЦПК України [10] близько 150–200 ухвал про зупинення провадження для проведення медіації на всю країну.

З тих поодиноких ухвал за 2025 рік, де судді зупиняли процес задля медіатора, чітко виділяються три ключові категорії: 1) сімейні спори (понад 60% усіх медіацій), такі як визначення місця проживання дитини, встановлення графіка побачень, поділ спільного майна подружжя. Тут сторони найчастіше готові домовлятися заради інтересів дітей; 2) трудові конфлікти, як от спори про поновлення на роботі чи виплату заборгованості з зарплати, де роботодавець прагне уникнути репутаційних ризиків; 3) дрібні комерційні/сусідські спори, а саме стягнення невеликих боргів за розписками або відшкодування збитків від затоплення квартири [9].

Впровадження медіації в кримінальному процесі України має свою унікальну специфіку. У кримінальному праві класична медіація інтегрована через інститут відновного правосуддя (зустрічі потерпілого та правопорушника) та процедуру укладення угод про примирення.

Наступним чином виглядає статистика та стан застосування цього інструменту в кримінальних справах у 2025–2026 роках: із понад 120 000 нових кримінальних проваджень, які щороку надходить на розгляд до судів першої інстанції (без урахування клопотань слідчих суддів), близько 1 200–1 500 кримінальних справ успішно врегульовуються через офіційні програми відновного правосуддя та медіації (переважно за участю неповнолітніх) [9].

Як бачимо, застосування медіації саме в адміністративному судочинстві так і не набуло широкого застосування. Як зазначалося раніше, це можна пояснити тим, що ще на етапі розроблення та прийняття профільного законодавчого акта не було створено належних правових та організаційних передумов для повноцінного функціонування відповідного інституту.

У науковій літературі вже визначено низку проблемних аспектів і недоліків застосування медіації в адміністративному судочинстві України, які є важливими для дослідження зазначеної проблематики. Зокрема, до основних чинників, що ускладнюють або фактично перешкоджають практичному використанню медіації в адміністративних справах, відносить: 1) недостатній рівень поінформованості учасників публічно-правових спорів щодо сутності медіації, порядку її проведення та правових наслідків для сторін; 2) обмежену кількість кваліфікованих медіаторів, які мають належну підготовку для роботи з адміні-

стративними спорами; 3) низький рівень суспільної довіри до медіації та інших альтернативних способів вирішення спорів; 4) недостатню інституційну підтримку розвитку медіації; 5) неповноту нормативно-правового регулювання функціонування інституту медіації в системі адміністративного судочинства України; 6) відсутність ефективного механізму примусового виконання угод, досягнутих сторонами за результатами проведення медіації [7, с. 137].

На інших суттєвих недоліках застосування медіації акцентують увагу судді. До основних проблем вони відносять: 1) недостатню ефективність окремих медіаційних процедур; 2) наявність конкуренції між різними механізмами альтернативного врегулювання спорів; 3) недосконаліть чинного правового та інституційного забезпечення відповідних моделей; 4) недостатню обізнаність споживачів правничих послуг щодо можливостей медіації; 5) низьку зацікавленість суддів і адвокатів у використанні цього інституту; 6) неоднорідний рівень якості надання медіаційних послуг; 7) недостатню готовність суспільства до широкого застосування медіації як способу вирішення спорів [3].

Окреслені проблеми мають спільні риси, які виникають під час застосування медіації як в цивільному, так і в кримінальному процесах.

Зазначені недоліки здебільшого мають загальний характер і є властивими не лише медіації, а й більшості альтернативних способів вирішення спорів. Переважно вони мають технічну природу та можуть бути усунуті шляхом внесення адресних змін до законодавства або вдосконалення правозастосовної практики. Тому такі проблеми лише опосередковано стосуються сутності й фундаментальних питань реалізації адміністративної медіації в умовах чинного адміністративного процесуального законодавства. Водночас сьогодні законодавче регулювання містить низку неузгодженостей і колізій, які фактично унеможливлюють повноцінне застосування медіації в адміністративному судочинстві України. У результаті це перешкоджає досягненню основної мети зазначеного альтернативного способу вирішення спорів, зокрема тих, що виникають у сфері публічно-правових відносин [7, с. 137].

Медіація в адміністративному судочинстві є одним із найбільш дискусійних напрямів розвитку альтернативного вирішення спорів, що зумовлено специфікою публічно-правових відносин. Суттєвою особливістю таких спорів є нерівність процесуального становища сторін, оскільки одним з учасників завжди виступає суб'єкт владних повноважень, наділений публічно-владними управлінськими функціями [11, с. 80].

Однією з ключових проблем, що негативно позначається на застосуванні адміністративної медіації є її потенційний «конфлікт» з адміністративною процедурою. Зокрема, якщо суб'єкт владних повноважень під час адміністративної процедури послідовно відстоює визначену правову позицію, а після відкриття судового провадження погоджується на врегулювання публічно-правового спору шляхом медіації та досягнення компромісу, це може викликати у громадян сумніви щодо ефективності самої адміністративної процедури як механізму досудового врегулювання спорів. Такий підхід фактично знижує авторитет інституту адміністративної процедури, формуючи уявлення про неї як про суто формальний та малоефективний етап розгляду публічно-правового спору, який сторони вимушені пройти перед зверненням до суду, не маючи реальних очікувань на його остаточне вирішення саме на цій стадії [7, с. 137].

Додатковим чинником, що стримує розвиток медіації в Україні, є так звана «проблема медіаторів», яка проявляється як у недостатній кількості належно підготовлених фахівців, так і у відсутності єдиного офіційного реєстру медіаторів. Незважаючи на законодавче врегулювання інституту медіації, досі не сформовано уніфікованих стандартів професійної підготовки медіаторів, чітких критеріїв оцінювання якості їхньої діяльності та механізмів притягнення до відповідальності [11, с. 81].

З огляду на зазначені недоліки чинної моделі медіації постає необхідність удосконалення підходів до врегулювання публічно-правових спорів та пошуку більш дієвих механізмів їх вирішення. На суспільному рівні розвиток позасудового врегулювання спорів сприяє формуванню культури мирного врегулювання конфліктів, підвищен-

ню інвестиційної привабливості держави та виконанню зобов'язань України, передбачених дорожньою картою європейської інтеграції.

В адміністративному судочинстві запровадження обов'язкової досудової медіації може бути виправданим щодо тих категорій публічно-правових спорів, у яких досягнення згоди між сторонами можливе шляхом переговорів, взаємного врахування інтересів та пошуку компромісного рішення. До таких спорів можуть належати, зокрема, конфлікти, пов'язані з наданням адміністративних послуг, питаннями соціального забезпечення, реалізацією права на доступ до публічної інформації, а також спори між фізичними особами та органами місцевого самоврядування. Йдеться переважно про найбільш поширені категорії адміністративних справ, які створюють значне навантаження на судову систему, хоча водночас не завжди потребують складного правового аналізу чи проведення тривалих судових процедур. Особливістю таких спорів є те, що їхні фактичні обставини зазвичай є зрозумілими та визначеними, а ефективне вирішення часто може бути досягнуте шляхом відкритого діалогу, узгодження позицій сторін і пошуку взаємоприйнятного способу врегулювання конфлікту [12, с. 224].

Розширенню практики застосування альтернативних способів вирішення спорів може сприяти подальше підвищення кваліфікації суддів і працівників апаратів судів, а також поглиблення співпраці у цій сфері з представниками юридичної професії. Водночас доцільно активізувати популяризацію переваг таких механізмів серед учасників правовідносин. Одним із можливих шляхів є законодавче запровадження для окремих категорій спорів обов'язкових інформаційно-ознайомчих зустрічей із медіатором до початку розгляду справи судом по суті, що сприятиме підвищенню обізнаності сторін щодо можливостей медіації та її потенційних переваг [3].

В адміністративному судочинстві доцільним видається застосування моделі судової медіації, у межах якої функції медіатора виконуватиме суддя. Зважаючи на специфіку свого правового статусу та професійної діяльності, суддя апріорі повинен залишатися незалежним, безстороннім і неупередженим, що може підвищити рівень довіри сторін до процедури врегулювання спору. Такий підхід здатний посилити зацікавленість учасників у мирному вирішенні публічно-правового конфлікту. Особливу практичну цінність судова медіація може мати для суб'єктів владних повноважень, які нині нерідко утримуються від застосування медіації через відсутність достатніх гарантій нейтральності медіатора та можливі репутаційні ризики, пов'язані з використанням цього альтернативного способу врегулювання спорів. Разом із тим упровадження моделі судової медіації потребуватиме комплексного вдосконалення Кодексу адміністративного судочинства України, насамперед у частині її узгодження з чинним інститутом врегулювання спору за участю судді.

Ширшому застосуванню медіації в адміністративному судочинстві України може сприяти системне навчання суддів і працівників апаратів судів щодо особливостей альтернативного врегулювання публічно-правових спорів, а також поглиблення співпраці між судами, органами публічної влади, адвокатами та професійною спільнотою медіаторів, на що наголошували неодноразово судді, адвокати [3]. Важливим напрямом, вважаємо, є також формування довіри до адміністративної медіації шляхом роз'яснення її переваг для учасників спору, зокрема можливості швидшого, гнучкішого та менш конфліктного вирішення спорів із суб'єктами владних повноважень.

Одним із перспективних механізмів стимулювання застосування медіації може стати нормативне запровадження для окремих категорій адміністративних справ інформаційно-оціночних зустрічей із медіатором або спеціально підготовленим фахівцем до початку розгляду справи по суті. Такий підхід дозволив би сторонам отримати об'єктивну інформацію про можливості медіації, оцінити перспективи судового спору та визначити доцільність пошуку компромісного рішення щодо конкретного випадку. Особливо актуальним це є для спорів, у яких суб'єкт владних повноважень має певну свободу розсуду, а врегулювання конфлікту шляхом діалогу може забезпечити більш ефективний баланс між публічним інтересом і захистом прав приватної особи.

Під час підготовки статті використано ChatGPT (GPT-5.6 Luna, OpenAI) для перефразування й мовно-стилістичного редагування окремих фрагментів тексту, а також перевірки граматики. До збору, аналізу, інтерпретації первинних наукових даних, а також до формулювання авторських висновків штучний інтелект не залучався. Відповідальність за зміст і достовірність положень статті несе автор.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/sp:max10#Text (дата звернення: 25.07.2026).

2. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки: Рекомендації / Рада Європи. Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text (дата звернення: 25.07.2026).

3. Єдність практики, медіація, воєнні злочини та ШІ: судді Верховного Суду виступили на VIII Судовому форумі ААУ. *Судова влада України. Верховний суд України* : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1993156/ (дата звернення: 25.07.2026).

4. Про медіацію як альтернативний спосіб врегулювання спорів та врегулювання спору за участю судді Максим Ходаківський. *Advokat Post :* веб-сайт. URL: https://advokatpost.com/pro-mediatsiiu-iak-alternatyvnyj-sposib-vrehuliuvannia-sporiv-ta-vrehuliuvannia-sporu-za-uchastiu-suddi-maksym-khodakivskyj/ (дата звернення: 25.07.2026).

5. Про медіацю : Закон України від 16 лист. 2021 р. № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 25.07.2026).

6. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про медіацію» : від 19 травня 2020 р. // Законотворчість / *Верховна Рада України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68877 (дата звернення: 25.07.2026).

7. Керімов Т.М., Росомаха З.Р., Георгієвський Ю.В. Медіація в адміністративному судочинстві України: ефективний інструмент чи декларативна формальність? *Юридичний науковий електронний журнал.* № 5/2025. С. 135–139. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/29.

8. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06 лип. 2005 р. № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 25.07.2026).

9. Єдиний державний реєстр судових рішень : веб-сайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 25.07.2026).

10. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 бер. 2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 25.07.2026).

11. Черевко Н. Інституціоналізація медіації в адміністративних судах України у світлі європейських стандартів. *Адміністративне право і процес.* № 2. 2025. С. 78–89. DOI https://doi.org/10.32782/2227-796X.2025.2.6.

12. Скочиляс-Павлів О. Врегулювання спору за участю судді та медіація як інститути альтернативного вирішення спорів. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки".* № 1 (45). 2025. С. 220–226. DOI https://doi.org/10.23939/law2025.45.220.

Дата першого надходження статті до видання: 06.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

УДК 343.4:343.13
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.28

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ХАРАСМЕНТУ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ТА КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ РЕАГУВАННЯ

Бондарчук Наталія Валеріївна,
orcid.org/0000-0001-8432-6275
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
Поліського національного університету

Кравчук Ірина Ігорівна,
orcid.org/0000-0002-9040-6930
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
Поліського національного університету

У статті досліджено правове забезпечення протидії харасменту у закладах вищої освіти у поєднанні інституційних механізмів із кримінальним процесуальним реагуванням. Обґрунтовано розмежування харасменту як соціально-правової категорії та конкретних видів неправомірної поведінки. Наголошено, що харасмент не визначений Кримінальним кодексом України як самостійний склад кримінального правопорушення, однак окремі його прояви можуть набувати кримінально-правового значення.

Проаналізовано нормативні засади формування безпечного освітнього середовища, Стратегію впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року й Порядок реагування на випадки дискримінації за ознакою статі, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2026 року № 226. Встановлено, що заклади вищої освіти безпосередньо не включені до сфери дії цього Порядку, однак його модель може бути орієнтиром для вдосконалення локальних механізмів.

Обґрунтовано проактивну інституційну модель із визначенням відповідальних суб'єктів, доступними процедурами, конфіденційністю та захистом персональних даних. Доведено неприпустимість перетворення університетської комісії на суб'єкта «квазідосудового» розслідування. Її завданнями є фіксація повідомлення, забезпечення безпеки учасників, збереження інформації та її передання компетентному органу у разі виявлення обставин, що можуть свідчити про вчинення адміністративного чи кримінального правопорушення.

Доведено, що внутрішній розгляд повідомлення про харасмент не може бути обов'язковою попередньою стадією кримінального провадження або «фільтром» доступу до кримінального правосуддя. За наявності відомостей про обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, питання про внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань вирішується відповідно до ст. 214 Кримінального процесуального кодексу України незалежно від проведення внутрішнього розгляду. Встановлено, що матеріали інституційного реагування та цифрова інформація не набувають автоматично статусу доказів, а їх

процесуальне значення визначається відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства України. Запропоновано розглядати інституційний механізм і кримінальне провадження як взаємопов'язані, але автономні правові механізми.

Ключові слова: *харасмент, заклад вищої освіти, сексуальні домагання, гендерна дискримінація, інституційне реагування, кримінальне процесуальне реагування, кримінальне провадження, Єдиний реєстр досудових розслідувань, докази, цифрова інформація, постраждала особа.*

Bondarchuk Natalia, Kravchuk Iryna. Legal support for combating harassment in higher education institutions: institutional mechanisms and criminal procedural response

The article examines the legal support for combating harassment in higher education institutions in combination with institutional mechanisms and criminal procedural response. The distinction between harassment as a socio-legal category and specific types of unlawful behavior is substantiated. It is emphasized that harassment is not defined by the Criminal Code of Ukraine as an independent component of a criminal offense, however, some of its manifestations may acquire criminal legal significance.

The normative principles for the formation of a safe educational environment, the Strategy for the Implementation of Gender Equality in Education by 2030, and the Procedure for Responding to Cases of Discrimination on the Basis of Gender, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 18, 2026 No. 226, are analyzed. It is established that higher education institutions are not directly included in the scope of this Procedure, however, its model can be a guideline for improving local mechanisms.

A proactive institutional model with the identification of responsible subjects, accessible procedures, confidentiality and protection of personal data is substantiated. The inadmissibility of transforming a university commission into a subject of a "quasi-pre-trial" investigation is proven. Its tasks are to record the report, ensure the safety of participants, preserve information and transfer it to the competent authority in the event of the discovery of circumstances that may indicate the commission of an administrative or criminal offense. It is proven that the internal review of a report of harassment cannot be a mandatory preliminary stage of criminal proceedings or a "filter" for access to criminal justice. If there is information about circumstances that may indicate the commission of a criminal offense, the issue of entering information into the Unified Register of Pre-Trial Investigations is resolved in accordance with Art. 214 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, regardless of the conduct of an internal review. It is established that institutional response materials and digital information do not automatically acquire the status of evidence, and their procedural significance is determined in accordance with the requirements of the criminal procedural legislation of Ukraine. It is proposed to consider the institutional mechanism and criminal proceedings as interconnected, but autonomous legal mechanisms.

Key words: *harassment, higher education institution, sexual harassment, gender discrimination, institutional response, criminal procedural response, criminal proceedings, Unified Register of Pre-Trial Investigations, evidence, digital information, victim.*

Ефективна протидія харасменту у закладах вищої освіти (далі – ЗВО) є складовою формування безпечного та недискримінаційного освітнього і трудового середовища. Необхідність забезпечення ефективних механізмів запобігання та реагування на випадки дискримінації за ознакою статі, насильства за ознакою статі та сексуальних домагань, а також належного захисту осіб, які зазнали відповідних дій, визначає **актуальність цієї проблематики**. Особливого значення вона набуває у випадках, коли обставини конкретної ситуації можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, що зумовлює необхідність поєднання інституційних механізмів реагування з кримінальним процесуальним реагуванням.

Протидія харасменту не може обмежуватися застосуванням заходів юридичної відповідальності після виникнення відповідної ситуації. Не менш важливим є формування на інституційному рівні такого освітнього та трудового середовища, у якому прояви дискримінації, сексуальних домагань та інших форм харасменту своєчасно попереджаються, а особа, яка зазнала відповідних дій, має реальну можливість отримати захист.

Окремі аспекти проблематики харасменту вже були предметом дослідження у вітчизняній юридичній та міждисциплінарній літературі. Зокрема, досліджувалися харасмент як форма гендерної дискримінації, особливості його правового регулювання у сфері праці, прояви онлайн-харасменту, а також проблематика сексуальних домагань і харасменту в університетському середовищі [1; 2; 3; 4; 5]. Окрему увагу в науковій літературі приділено питанням документування сексуальних домагань та доказування відповідних фактів [6]. Проте комплексне дослідження взаємодії внутрішніх інституційних механізмів протидії харасменту у закладах вищої освіти з кримінальним процесуальним реагуванням у випадках, коли відповідна поведінка може містити ознаки кримінального правопорушення, залишається недостатньо розробленим.

Метою статті є комплексне дослідження правового забезпечення протидії харасменту у ЗВО з визначенням особливостей інституційних механізмів його запобігання та реагування, меж компетенції суб'єктів внутрішнього реагування, а також особливостей переходу від інституційної процедури до кримінального процесуального реагування у випадках, коли наявні обставини можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення.

Насамперед вважаємо за потрібне уточнити зміст поняття «харасмент» та його співвідношення з юридичними категоріями, які використовуються у законодавстві України. У сучасному науковому дискурсі харасмент розглядається як форма небажаної поведінки, що може посягати на гідність особи, створювати для неї лякливе, вороже, образливе або принизливе середовище та проявлятися, зокрема, у формі сексуальних домагань, дискримінації за ознакою статі, психологічного переслідування та інших форм неправомірної поведінки. Для цілей цього дослідження поняття «харасмент» використовується саме як узагальнююча категорія, що охоплює різні форми поведінки, які можуть потребувати інституційного, адміністративного, цивільно-правового, дисциплінарного або кримінально-правового реагування залежно від їх характеру та конкретних обставин.

У кримінально-правовому та кримінальному процесуальному аспектах використання категорії «харасмент» потребує особливої юридичної точності. Кримінальний кодекс (далі – КК) України не передбачає харасмент як самостійний склад кримінального правопорушення, а тому сам факт віднесення певної поведінки до харасменту не є достатньою підставою для її кримінально-правової кваліфікації [7]. Така оцінка має здійснюватися з урахуванням конкретних фактичних обставин, способу та характеру діяння, форми вини та інших ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого кримінальним законом.

Водночас відсутність самостійної кримінально-правової заборони харасменту не означає, що відповідна поведінка у випадку наявності передбачених законом ознак перебуває поза сферою кримінально-правового регулювання. Залежно від характеру конкретних дій, способу їх вчинення та інших обставин відповідна поведінка може набувати ознак іншого кримінального правопорушення. Тому для подальшого аналізу принциповим є розмежування харасменту як узагальнюючої соціально-правової категорії та конкретних складів кримінальних правопорушень, ознаки яких можуть бути наявними у відповідній поведінці.

Правову основу запобігання та протидії відповідним проявам у сфері освіти становлять насамперед положення законодавства про освіту, які закріплюють принципи недискримінації, поваги до людської гідності та забезпечення безпечного освітнього середовища. Так, у ст. 6 Закону України «Про освіту» визначено, що засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності є, зокрема, формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психологічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками [8]. Відповідні положення формують загальну правову основу для запобігання дискримінації та інших форм неналежної поведінки у ЗВО.

Важливим стратегічним орієнтиром є схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2022 року. Стратегія впровадження гендерної рівності

у сфері освіти до 2030 року. Відповідний документ визначає ключові цілі та завдання державної політики щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти та передбачає формування недискримінаційного освітнього середовища. Зокрема, стратегічна ціль 2 визначена як «посилення ролі закладів освіти у координації дій суб'єктів реалізації державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти, запобігання та протидії насильству і дискримінації та вдосконалення освітнього процесу на засадах рівності прав та можливостей жінок і чоловіків, поваги до людської гідності, недискримінації, інклюзивності та протидії насильству, зокрема за ознакою статі» [9].

Реалізація Стратегії продовжується відповідно до операційного плану заходів на 2025–2027 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 березня 2025 року № 260-р [10].

Важливим етапом розвитку українського механізму інституційного реагування на дискримінацію за ознакою статі, насильство за ознакою статі та сексуальні домагання стало прийняття постанови Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2026 року № 226 «Про затвердження Порядку реагування на випадки дискримінації за ознакою статі», якою затверджено відповідний Порядок. Він визначає механізм реагування на випадки дискримінації за ознакою статі, насильства за ознакою статі та сексуальних домагань в органах державної влади, Збройних Силах України, інших утворених відповідно до законів військових формуваннях, правоохоронних органах спеціального призначення, силах цивільного захисту, в оборонно-промисловому комплексі, діяльність якого спрямована на захист національних інтересів, органах місцевого самоврядування, а також на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери їх управління [11].

При цьому заклади вищої освіти як самостійна категорія суб'єктів у пункті 1 Порядку № 226 не визначені, у зв'язку з чим його положення не можуть розглядатися як безпосередньо встановлена для всіх ЗВО процедура реагування. Разом із тим передбачена Порядком модель інституційного реагування становить значний інтерес для формування та вдосконалення аналогічних внутрішніх механізмів у закладах вищої освіти.

Передбачена Порядком модель включає діяльність постійних комісій, що ґрунтується на засадах законності, професіоналізму, об'єктивності та неупередженості, забезпечення прав людини та гендерної рівності, а також передбачає професійне навчання членів комісій, конфіденційність розгляду звернень, захист персональних даних, проведення гендерних аудитів та інші превентивні заходи [11].

Особливо важливою для формування локальних механізмів реагування є передбачена Порядком № 226 модель обов'язкового повідомлення про відповідні випадки. Так, для працівників суб'єктів, на яких поширюється дія Порядку, встановлено обов'язок невідкладно повідомляти відповідальну особу або керівника про випадки дискримінації за ознакою статі, насильства за ознакою статі та сексуальних домагань, свідками яких вони були особисто або інформацію про які отримали від інших осіб [11]. З огляду на те, що заклади вищої освіти безпосередньо не включені до сфери дії Порядку № 226, така модель може розглядатися щодо ЗВО саме як нормативний орієнтир для формування локального порядку реагування.

З огляду на зазначене, на рівні конкретного ЗВО доцільно формувати комплексну політику запобігання та протидії харасменту, яка не зводилася б виключно до реагування на окремі скарги. Першочерговим завданням має бути нормативне врегулювання відповідних питань у локальних актах університету. Йдеться про розроблення та актуалізацію кодексу етики, політики щодо запобігання дискримінації за ознакою статі, насильству за ознакою статі та сексуальним домаганням або включення відповідних положень до інших внутрішніх документів.

Формальна наявність таких документів сама по собі не гарантує їх ефективності. Одним із найбільших ризиків є формалізація процедури, коли університет має відповідне положення, але учасники освітнього процесу не знають про його існування, не розуміють алгоритму звернення або не довіряють механізму розгляду скарг. Тому інформація про політику університету, по-

рядок звернення та контакти відповідальних осіб має бути відкритою, зрозумілою та доступною на офіційному вебсайті ЗВО та інших інформаційних ресурсах.

Важливою умовою ефективності механізму є доступність і прозорість процедур звернення. Учасники освітнього процесу повинні чітко знати, куди, у якій формі та до кого вони можуть звернутися у випадку харасменту, дискримінації або сексуальних домагань. У той же час прозорість процедури не повинна означати публічність інформації про конкретну особу, яка звернулася зі скаргою. Навпаки, особливого значення набувають конфіденційність, захист персональних даних та мінімізація ризику повторної травматизації постраждалої особи.

У цьому контексті доцільним є застосування підходу, орієнтованого на постраждалу особу (trauma-informed approach). Процедура реагування повинна бути побудована таким чином, щоб особа, яка повідомляє про можливе порушення, не опинялася в ситуації додаткового психологічного чи адміністративного тиску. Необхідно забезпечувати конфіденційність звернення, обмежувати доступ до інформації про його зміст, не допускати поширення персональних даних та створювати безпечні умови на період розгляду ситуації.

При цьому необхідно розмежовувати забезпечення доступу заявника до механізмів захисту та встановлення обставин відповідного випадку. Подання звернення має забезпечувати особі можливість отримати належний захист і бути почутою, однак саме по собі не означає встановлення факту порушення чи вини особи, стосовно якої подано звернення. Порядок № 226 передбачає спеціальний для інституційного розгляду підхід до розподілу обов'язку щодо підтвердження обставин відповідного випадку, за якого на особу, стосовно якої подано звернення, покладається обов'язок надати відповідні пояснення та підтвердження [11]. Такий підхід необхідно розглядати саме в межах відповідної інституційної процедури та не ототожнювати його з правилами доказування у кримінальному провадженні.

Водночас зазначена модель має інституційний, а не кримінально-процесуальний характер. Її застосування у межах внутрішньої процедури не означає перенесення на особу, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, обов'язку доводити свою невинуватість та не змінює передбачених Кримінальним процесуальним кодексом (далі – КПК) України правил доказування і презумпції невинуватості [12].

Окремої уваги потребує професійність осіб, відповідальних за реагування. Розгляд повідомлень про харасмент не повинен покладатися на працівників, які не мають відповідної підготовки у сфері гендерної рівності, недискримінації, захисту прав людини та комунікації з постраждалими особами. Доцільним є створення постійно діючої комісії з питань розгляду звернень щодо випадків дискримінації за ознакою статі, насильства за ознакою статі та сексуальних домагань, або іншого спеціалізованого інституційного механізму визначення відповідальної особи з питань гендерної рівності чи іншої уповноваженої особи, а також залучення фахівців із права, психології та соціальної роботи.

Важливою складовою превенції є систематичне навчання викладачів, адміністрації та інших працівників ЗВО. Таке навчання має стосуватися не лише юридичного визначення харасменту, а й розпізнавання його проявів, недопустимості сексистських висловлювань і жартів, правил професійної комунікації, алгоритмів реагування на повідомлення та принципів конфіденційності. Одночасно доцільно проводити просвітницькі заходи для здобувачів освіти.

Практичними інструментами можуть бути проведення тижнів гендерної рівності, тематичних лекцій і дискусій, конкурсів та інформаційних кампаній, співпраця зі студентським самоврядуванням, а також регулярне інформування про доступні механізми допомоги. Важливо, щоб гендерна рівність не залишалася виключно предметом окремих заходів, а інтегрувалася у повсякденну діяльність університету. Наприклад, доцільним є аналіз навчально-методичних матеріалів на предмет гендерних стереотипів, використання прикладів жінок і чоловіків у різних професійних ролях та оцінювання рівня обізнаності викладачів щодо гендерної рівності.

Необхідною є також просвітницька та дослідницька складова. ЗВО можуть проводити гендерні аудити, анонімні опитування

здобувачів вищої освіти і працівників щодо безпеки освітнього середовища, аналізувати звернення та результати їх розгляду. Доцільною є співпраця адміністрації з кафедрами соціології, психології, права та іншими структурними підрозділами, що володіють відповідною експертизою. Показово, що український Порядок, затверджений постановою КМУ № 226, прямо передбачає проведення гендерних аудитів як один із превентивних інструментів [11].

Цікавим для вдосконалення українських механізмів є досвід університетів США, Канади та Великої Британії, які використовують різні моделі інституційного реагування на сексуальні домагання.

Показовою є практика Virginia Polytechnic Institute and State University (Virginia Tech). Відповідно до University Policy 1026, працівники, визначені як *responsible employees*, які отримують інформацію про поведінку, що може обґрунтовано розглядатися як сексуальні домагання у розумінні Title IX, повинні невідкладно повідомити про неї Title IX Coordinator. До *responsible employees* належать, зокрема, адміністратори, керівники, працівники з викладацькими функціями, академічні радники та інші працівники, які мають істотну відповідальність за студентські й університетські справи або реалізацію дисциплінарної політики. Невиконання такого обов'язку може мати дисциплінарні наслідки, аж до звільнення. Водночас університет визначає окремі категорії конфіденційних ресурсів, зокрема омбудс-офіси, медичну та консультативну служби [13].

Така американська модель демонструє принципове розмежування функцій, а точніше ідею «mandatory reporting»: працівник, який отримав інформацію, не здійснює самостійного встановлення обставин правопорушення та не вирішує питання про відповідальність особи, а передає інформацію визначеному інституційному суб'єкту. Це дозволяє перенести частину відповідальності за виявлення потенційного порушення з постраждалої особи на інституцію.

Водночас досвід Virginia Tech потребує правильного розуміння. Обов'язок *responsible employee* полягає не в автоматичному повідомленні поліції про кожну чутку чи інформацію щодо харасменту, а в повідомленні відповідного університетського координатора. Звернення до правоохоронних органів є окремим механізмом і залежить від характеру ситуації та відповідних правових підстав. Саме таке розмежування є важливим для запобігання надмірній формалізації процедури.

Отже, ефективна протидія харасменту у ЗВО передбачає перехід від реактивної моделі до проактивної інституційної моделі, у межах якої сам заклад освіти несе відповідальність за формування безпечного та недискримінаційного середовища. З іншого боку, інституційний механізм не може бути самодостатнім у випадках, коли під час розгляду повідомлення виявляються обставини, що можуть свідчити про вчинення адміністративного або кримінального правопорушення. Відповідно постає питання про межі компетенції внутрішніх суб'єктів реагування, порядок передачі відповідної інформації компетентним органам та співвідношення інституційної процедури з процедурами, передбаченими кримінальним процесуальним законодавством. Саме ці питання потребують більш детального розгляду.

У цьому контексті особливого значення набуває розмежування компетенції ЗВО та органів кримінальної юстиції у випадках, коли під час інституційного реагування виявляються обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Внутрішня процедура реагування покликана забезпечити оперативний розгляд повідомлення, захист прав його учасників, належну фіксацію отриманої інформації та вжиття передбачених законодавством або локальними актами заходів. Вона не може підміняти собою досудове розслідування. Виявлення обставин, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, має зумовлювати своєчасне передання відповідної інформації компетентному органу та перехід до спеціального процесуального механізму, передбаченого кримінальним процесуальним законодавством.

Однією з основних проблем правового реагування на харасмент є відсутність у КК України самостійного складу кримінального правопорушення, який безпосередньо визначав би харасмент як кримінально каране діяння [7]. У зв'язку з цим вико-

ристання поняття «харасмент» у контексті кримінального провадження потребує особливої юридичної точності.

Наявність у поведінці особи ознак харасменту сама по собі не означає наявності складу кримінального правопорушення. Кримінально-правове значення мають конкретні фактичні обставини діяння, його об'єктивні та суб'єктивні ознаки, спосіб і характер вчинення, форма вини, а також інші обставини, передбачені відповідною нормою КК України. Отже, категорія «харасмент» не може використовуватися як самостійна підстава для кримінально-правової кваліфікації діяння.

Відсутність окремої норми про кримінальну відповідальність за харасмент не означає, що поведінка, яка у соціальному або інституційному контексті характеризується як харасмент, перебуває поза сферою кримінально-правового регулювання. За наявності передбачених КК України ознак відповідне діяння може утворювати склад іншого кримінального правопорушення. Залежно від конкретних фактичних обставин може, зокрема, постати питання про застосування положень розділу IV Особливої частини КК України щодо кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Залежно від характеру конкретних дій це може стосуватися, зокрема, положень статті 153 КК України (сексуальне насильство) та статті 154 КК України (примушування до вступу в статевий зв'язок) [7]. Для кримінально-правової оцінки відповідної поведінки істотне значення мають передбачені законом спосіб діяння, характер психічного впливу на особу, наявність або відсутність добровільної згоди потерпілої особи, а у випадках, передбачених ст. 154 КК України, також характер залежності потерпілої особи від винного. Відтак кримінально-правова кваліфікація має здійснюватися не на підставі самого факту віднесення певної поведінки до харасменту, а з урахуванням встановлених фактичних обставин та всіх обов'язкових ознак відповідного складу кримінального правопорушення.

Таким чином, харасмент доцільно розглядати не як самостійний вид кримінального правопорушення, а як узагальнюючу категорію, що може охоплювати різні за характером і ступенем суспільної небезпечності форми неправомірної поведінки. Частина з них може тягнути дисциплінарні, цивільно-правові або інші передбачені законом наслідки, тоді як за наявності передбачених кримінальним законом ознак конкретне діяння набуває кримінально-правового значення.

Саме така диференціація має принципове значення для кримінального процесу. Університетська комісія або інша уповноважена особа можуть встановлювати обставини, що мають значення для внутрішньої інституційної оцінки поведінки, зокрема факт порушення локальних правил, політик чи інших вимог, однак не наділені повноваженнями щодо встановлення складу кримінального правопорушення, здійснення остаточної кримінально-правової кваліфікації діяння чи встановлення винуватості особи у кримінальному процесуальному значенні. Їхнім завданням має бути належна фіксація отриманої інформації та своєчасне передання її компетентному органу у випадках, коли під час інституційного розгляду виявлено обставини, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Встановлення фактичних обставин кримінального правопорушення, їх кримінально-правова оцінка, збирання та перевірка доказів, а також прийняття передбачених законом процесуальних рішень здійснюються у межах кримінального провадження.

Особливого значення у цьому контексті набуває питання моменту переходу від інституційного реагування до кримінального процесуального механізму. Порядок реагування на випадки дискримінації за ознакою статі, насильства за ознакою статі та сексуальних домагань, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2026 р. № 226, передбачає надсилання звернення до Національної поліції або іншого органу досудового розслідування у разі виявлення під час його розгляду ознак адміністративного або кримінального правопорушення [11].

Зазначене положення є важливим з огляду на необхідність забезпечення інституційного «маршруту» повідомлення: інформація, отримана в межах внутрішньої процедури, за наявності обставин, які можуть свідчити про кримінальне право-

порушення, не повинна залишатися виключно в межах закладу освіти. Для ЗВО Порядок № 226 має значення передусім як нормативний орієнтир для формування локальних механізмів реагування, оскільки заклади вищої освіти як самостійна категорія суб'єктів безпосередньо не включені до переліку, визначеного пунктом 1 цього Порядку [11].

Важливо, що сам Порядок № 226 передбачає інституційний механізм, у межах якого комісія здійснює розгляд звернення, забезпечує збирання та аналіз відповідної інформації, після чого може ухвалити висновок, зокрема щодо надсилання звернення до Національної поліції або іншого органу досудового розслідування у разі виявлення ознак адміністративного або кримінального правопорушення. Отже, нормативна модель виходить із необхідності розмежування внутрішнього розгляду та подальшого реагування компетентних органів кримінальної юстиції [11].

Передання інформації до органу досудового розслідування не повинно розглядатися як завершення правового реагування на повідомлення. Навпаки, з цього моменту особливого значення набувають приписи кримінального процесуального законодавства щодо початку досудового розслідування.

Відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України слідчий, дізнавач або прокурор зобов'язаний невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про його вчинення, внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування (далі – ЄРДР) [12].

Принциповим є те, що внутрішня процедура реагування у ЗВО не повинна розглядатися як обов'язкова попередня стадія перед початком кримінального провадження. Якщо інформація про можливе кримінальне правопорушення безпосередньо надходить до органу досудового розслідування, прокурора, слідчого або дізнавача, питання про внесення відповідних відомостей до ЄРДР вирішується у порядку, визначеному ст. 214 КПК України, незалежно від того, чи проводився до цього внутрішній інституційний розгляд у ЗВО. Внутрішня процедура може існувати паралельно як самостійний механізм захисту, забезпечення безпеки та реагування на порушення внутрішніх правил, але її здійснення не може обумовлювати момент виникнення передбаченого ст. 214 КПК України обов'язку щодо внесення відомостей до ЄРДР.

З цього випливає принципове для досліджуваної проблеми положення: внутрішня процедура розгляду повідомлення про харасмент не може використовуватися як підстава для необмеженого відтермінування кримінального процесуального реагування. Іншими словами, внутрішній інституційний механізм не повинен виконувати функцію, так би мовити, процесуального «фільтра», від якого залежить доступ особи до кримінального правосуддя. Якщо отримана інформація містить відомості, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, питання щодо початку досудового розслідування повинно вирішуватися компетентним органом у порядку, визначеному КПК України.

При цьому на етапі вирішення питання про внесення відомостей до ЄРДР не йдеться про встановлення вини конкретної особи або остаточне доведення факту вчинення кримінального правопорушення. Саме формулювання ст. 214 КПК України: «… обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення …» вказує на те, що законодавець не ставить початок досудового розслідування в залежність від попереднього встановлення вини особи. Завданням подальшого кримінального провадження є встановлення обставин, що мають значення для кримінально-правової оцінки події, та прийняття відповідних процесуальних рішень.

Отже, отримання інформації про обставини, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, має зумовлювати її невідкладне передання компетентному органу, тоді як питання щодо здійснення передбачених КПК України процесуальних дій вирішується відповідним суб'єктом кримінального провадження.

Важливою проблемою є визначення меж взаємодії між внутрішнім механізмом реагування на харасмент та кримінальним провадженням. Їх не можна ототожнювати,

оскільки вони мають різну правову природу, різних суб'єктів, різні завдання та різні правові наслідки.

Внутрішня процедура у ЗВО спрямована насамперед на забезпечення безпечного освітнього та трудового середовища, реагування на можливе порушення внутрішніх правил, запобігання дискримінації та харасменту, захист постраждалої особи, а також застосування передбачених законодавством і локальними актами заходів реагування.

Натомість кримінальне провадження є врегульованою кримінальним процесуальним законом діяльністю, у межах якої здійснюються досудове розслідування та судове провадження щодо кримінальних правопорушень. Саме в межах цього механізму встановлюються обставини кримінального правопорушення, збираються, перевіряються та оцінюються докази, визначається процесуальний статус учасників і приймаються передбачені законом процесуальні рішення. КПК України прямо визначає, що доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів, а обов'язок доказування у встановлених законом межах покладається на відповідних суб'єктів кримінального провадження [12].

З огляду на це висновок внутрішньої комісії не може підміняти процесуальне рішення слідчого, дізнавача, прокурора або суду. Результати внутрішнього розгляду також не повинні сприйматися як наперед встановлена доведеність вини особи. Матеріали такого розгляду можуть містити відомості, що мають значення для кримінального провадження, однак їх подальше процесуальне значення визначається відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства.

Саме тут, на нашу думку, проявляється одна з ключових проблем сучасної моделі інституційного реагування на харасмент: внутрішня комісія не повинна перетворюватися на суб'єкт «квазідосудового» розслідування. Під «квазідосудовим» розслідуванням у цьому контексті пропонуємо розуміти фактичне перебрання внутрішнім інституційним суб'єктом невластивих йому функцій органів досудового розслідування, зокрема щодо встановлення обставин кримінального правопорушення, його кримінально-правової кваліфікації та винуватості особи. Її діяльність має бути спрямована на прийняття та розгляд повідомлення, з'ясування і оцінювання обставин у межах інституційної процедури, забезпечення безпеки та прав учасників, збереження наявної інформації та, у разі виявлення обставин, які можуть свідчити про кримінальне правопорушення, своєчасне передання останньої компетентному органу.

Такий підхід дозволяє уникнути двох протилежних ризиків. Перший полягає у надмірній інституційній автономізації, коли заклад освіти фактично намагається самостійно встановити обставини кримінального правопорушення та винуватість особи. Другий полягає у пасивності внутрішніх суб'єктів, коли під приводом відсутності кримінальних процесуальних повноважень вони не забезпечують належної фіксації отриманої інформації та її своєчасного передання компетентному органу.

Оптимальною, на нашу думку, є модель, за якої внутрішній механізм і кримінальне провадження функціонують як взаємопов'язані, але автономні правові механізми: перший забезпечує первинне інституційне реагування, захист учасників та належну фіксацію інформації, другий – здійснення кримінального процесуального реагування та досудового розслідування відповідно до вимог КПК України.

Окремого дослідження потребує питання процесуального значення документів, пояснень, електронних матеріалів та інших відомостей, отриманих у межах внутрішньої процедури реагування.

Сам факт створення або отримання певного матеріалу університетською комісією не перетворює його автоматично на доказ у кримінальному провадженні. Відповідно до ст. 84 КПК України доказами є фактичні дані, отримані у передбаченому Кодексом порядку, на підставі яких встановлюються факти та обставини, що мають значення для кримінального провадження. Процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи та висновки експертів [12].

Матеріали внутрішнього розгляду можуть мати інформаційне значення для кримінального провадження, зокрема сприяти виявленню джерел доказової інформації, встановленню кола осіб, яким відомі обста-

вини події, визначенню можливих цифрових слідів та інших напрямів подальшого розслідування. Їх використання у кримінальному провадженні повинно відповідати вимогам кримінального процесуального законодавства. Зокрема, належними є докази, які прямо чи опосередковано підтверджують обставини, що підлягають доказуванню, а допустимість доказу пов'язується з його отриманням у порядку, встановленому КПК України. Жоден доказ не має наперед встановленої сили [12].

Таким чином, результати внутрішньої процедури не можуть розглядатися як «готовий доказ вини». Їх значення для кримінального провадження визначається з урахуванням змісту відповідних матеріалів, джерела та способу отримання інформації, її належності, допустимості й достовірності, а також достатності сукупності доказів для прийняття відповідного процесуального рішення.

Специфіка сучасного харасменту додатково зумовлюється тим, що значна частина комунікації між учасниками освітнього та трудового середовища здійснюється за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Повідомлення в месенджерах, електронне листування, електронна пошта, матеріали соціальних мереж, фото-, аудіо- та відеоматеріали можуть містити відомості, які мають значення для встановлення обставин відповідної ситуації.

У процесуальному аспекті такі відомості можуть набувати різного доказового значення залежно від їх змісту, джерела та способу отримання і процесуального закріплення. Зокрема, відповідна цифрова інформація може бути складовою документа, електронного документа, речового доказу або використовуватися як джерело відомостей для проведення передбачених КПК України процесуальних дій.

Показово, що Порядок № 226 прямо відносить до інформації, з якої можна припустити наявність дискримінації за ознакою статі, насильства за ознакою статі або сексуальних домагань, зокрема електронні листи, фотографії, відео- та аудіоматеріали та інші відповідні відомості [11].

Цифровий характер інформації не означає її автоматичної доказової сили у кримінальному провадженні. Для подальшого процесуального використання відповідної інформації важливими є встановлення її джерела, змісту та контексту, забезпечення можливості перевірки її достовірності, а також дотримання встановленого КПК України порядку отримання та використання доказів.

Особливого значення це набуває щодо скриншотів, повідомлень у месенджерах та матеріалів соціальних мереж. Ізольоване використання таких матеріалів без належного встановлення їх походження, цілісності та контексту комунікації може створювати ризик неповного або викривленого сприйняття відповідної події.

У зв'язку з цим доцільним є розроблення локальних рекомендацій для працівників ЗВО щодо первинного поводження з цифровою інформацією, яка може мати значення для подальшого правового реагування. Такі рекомендації не повинні перетворювати працівників університету на суб'єктів проведення процесуальних дій. Їх завдання має полягати у збереженні наявної інформації у тому вигляді, в якому вона була отримана або виявлена, недопущенні її навмисного чи випадкового знищення або зміни, документуванні обставин її отримання та своєчасному переданні відповідної інформації компетентному органу без самостійного проведення процесуальних дій.

Саме тому належне збереження та первинну фіксацію цифрової інформації на інституційному етапі слід розглядати не як різновид досудового розслідування, а як елемент належного первинного реагування, який забезпечує можливість подальшого використання відповідної інформації у встановленому законом процесуальному порядку.

Окремим напрямом кримінального процесуального реагування має бути забезпечення прав особи, яка повідомила про можливе кримінальне правопорушення. Передання інформації до органу досудового розслідування не повинно означати припинення інституційної підтримки особи, яка повідомила про можливий випадок харасменту. На цьому етапі особливого значення набуває належне поєднання інституційних заходів захисту з процесуальними гарантіями, передбаченими КПК України.

Необхідно уникати автоматичного ототожнення особи, яка подала звернення до ЗВО, з потерпілим у кримінальному прова-

дженні. Подання внутрішнього звернення до ЗВО саме по собі не зумовлює набуття особою процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні. Такий статус визначається відповідно до вимог ст. 55 КПК України і пов'язується з наявністю передбачених законом підстав та відповідними процесуальними діями [12]. Отже, інституційна процедура та кримінальне провадження повинні чітко розмежовуватися і в частині процесуального статусу відповідних осіб.

Особливої уваги потребує недопущення повторної віктимізації. Особа, яка повідомила про можливе кримінальне правопорушення, не повинна без об'єктивної процесуальної або інституційної необхідності неодноразово відтворювати одні й ті самі травматичні обставини перед різними суб'єктами. У цьому контексті важливими є належне поводження з інформацією, конфіденційність, недопущення її необґрунтованого поширення та застосування передбачених законодавством заходів безпеки і захисту за наявності відповідних підстав.

Забезпечення прав особи, яка повідомила про харасмент, має здійснюватися у поєднанні з гарантіями прав особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження. Інституційна політика захисту осіб, які повідомляють про можливі порушення, не може трансформуватися у попереднє визнання винуватості особи, щодо якої надійшло повідомлення. Встановлення винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення здійснюється виключно у передбаченому кримінальним процесуальним законодавством порядку.

Таким чином, кримінальне процесуальне реагування на випадки харасменту у ЗВО повинно ґрунтуватися на чіткому розмежуванні інституційної та кримінальної процесуальної компетенції та не допускати перетворення внутрішньої процедури на обов'язковий попередній етап кримінального провадження. Харасмент не є самостійним складом кримінального правопорушення, однак конкретні прояви відповідної поведінки за наявності передбачених КК України ознак можуть набувати кримінально-правового значення. У такому разі завданням ЗВО є належне прийняття та інституційний розгляд повідомлення, забезпечення безпеки і прав учасників, збереження наявної інформації та її своєчасне передання компетентному органу, у разі виявлення обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Питання про внесення відповідних відомостей до ЄРДР, кримінально-правову кваліфікацію діяння, збирання, перевірку та оцінку доказів і прийняття відповідних процесуальних рішень вирішуються у порядку, встановленому КПК України. Така модель, на нашу думку, дозволяє поєднати проактивне інституційне реагування на харасмент із фундаментальними засадами кримінального процесу, не допускаючи ані бездіяльності ЗВО у випадку потенційно кримінально караної поведінки, ані перетворення внутрішньої процедури на альтернативне досудове розслідування.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бутинська Р. Харасмент як вид гендерної дискримінації у сфері праці. *Науковий* вісник Ужгородського *Національного Університету. Серія ПРАВО.* Випуск 80: частина 1. 2023. С. 283–288. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.41

2. Вакарюк Л.В., Бурка А.В. Правове регулювання протидії харасменту в сфері праці: національний та зарубіжний досвід. *Науковий* вісник Ужгородського *Національного Університету. Серія ПРАВО.* Випуск 85: частина 2. 2024. С. 88–95. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.2.12

3. Бурка А.В., Вакарюк Л.В. Онлайн харасмент у трудових правовідносинах. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.56. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/313033/304076 (дата звернення: 14.08.2026).

4. Druhanova O., Fedonenko A., Nalyvaiko O. Sexual harassment and sextortion in universities as an actual scientific problem. *Continuing professional education : theory and practice (series: pedagogical sciences).* ISSUE №4 (73), 2022. P. 27–35. DOI https://doi.org/10.28925/1609-8595.2022.4.2

5. Загоруй Л.М., Загоруй І.С. Харасмент як вид гендерної дискримінації. *Науковий* вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка, Випуск 2 (102). 2023. С. 34–45.

6. Іщенко-Ладна Т.В. Документування підрозділами Національної поліції України сексуальних домагань: практично-правові аспекти. *Науковий* вісник Ужгородського *Національного Університету. Серія ПРАВО.* Випуск 87: частина 3. 2025. С. 22–28. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.3

7. Кримінальний кодекс України : Кодекс України; Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14 (дата звернення: 14.08.2026).

8. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення 15.08.2026).

9. Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.12.2022 № 1163-р. URL: Про схвалення Стратегії впров... | від 20.12.2022 № 1163-р (дата звернення: 16.08.2026).

10. Про затвердження операційного плану заходів на 2025–2027 роки з реалізації Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 берез. 2025 р. № 260-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/260-2025-%D1%80#Text (дата звернення: 18.08.2026).

11. Про затвердження Порядку реагування на випадки дискримінації за ознакою статі : постанова Кабінету Міністрів України від 18.02.2026 № 226. URL: Про затвердження Порядку реагува... | від 18.02.2026 № 226 (дата звернення 16.08.2026).

12. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17 (дата звернення: 16.08.2026).

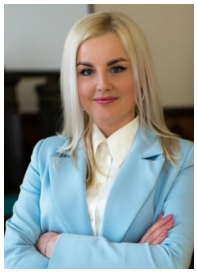
13. Virginia Polytechnic Institute and State University. Policy No. 1026: Policy on Title IX Sexual Harassment and Responsible Employee Reporting. Revised November 3, 2025. URL: Policy on Title IX Sexual Harassment and Responsible Employee Reporting (дата звернення 18.08.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.85:364.63(100)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.29

ЗАРУБІЖНІ КОНЦЕПЦІЇ ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ: ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРЕВЕНТИВНІ АСПЕКТИ

Вишневська Марина Михайлівна,
orcid.org/0009-0002-2645-1232
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правової політики
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті досліджено зарубіжні концепції запобігання домашньому насильству. Обґрунтовано, що у зарубіжному науковому дискурсі відбувається поступовий перехід від вузької каральної моделі, зорієнтованої переважно на реагування після вчинення насильницького діяння, до інтегрованої превентивної моделі, яка поєднує кримінально-правові, цивільно-правові, поліцейські, судові, соціальні, освітні, медико-психологічні та громадські механізми.

Доведено, що сучасні зарубіжні підходи розглядають домашнє насильство не як приватний сімейний конфлікт і не лише як окремий акт фізичного впливу, а як складне соціально-правове явище, пов'язане із системним контролем, примусом, ізоляцією, психологічним виснаженням, економічною залежністю, переслідуванням, сексуальним примусом, маніпулюванням дітьми та іншими формами обмеження автономії постраждалої особи.

Систематизовано основні зарубіжні концепції запобігання домашньому насильству, зокрема гендерно-правозахисну, концепцію примусового контролю, концепцію громадського здоров'я, освітньо-профілактичну, ризик-орієнтовану поліцейську, судово-захисну, кримінально-юстиційну, концепцію роботи з кривдниками, інтерсекційну, культурно-релігійну та громадоорієнтовану концепції. Розкрито, що кожна з них акцентує увагу на окремому вимірі проблеми: гендерній нерівності, правах людини, оцінці ризиків, ранній профілактиці, судовому захисті, міжвідомчій взаємодії, зміні поведінки кривдника, захисті вразливих груп або ролі громади.

Окрему увагу приділено практичним ризикам застосування зарубіжних підходів, зокрема надмірній вірі у криміналізацію, формалізації поліцейського реагування, неправильному визначенню основного агресора, обмеженій ефективності захисних приписів без соціального супроводу, вторинній віктимізації постраждалих осіб, недостатній увазі до постсепараційного насильства, економічних і житлових чинників, а також культурної нечутливості сервісів допомоги.

Зроблено висновок, що для України значення зарубіжного досвіду полягає не у механічному запозиченні окремих правових інститутів, а у формуванні цілісної інтегрованої системи запобігання домашньому насильству. Така система має бути здатною реагувати не лише на факт уже вчиненого насильства, а й на його причини, ризики, повторюваність, латентність, постсепараційний контроль і довгострокові наслідки для постраждалих осіб. Перспективним для України є поєднання кримінально-правового реагування, цивільно-правового захисту, поліцейської оцінки ризиків, судового супроводу, програм для кривдників, освітньої профілактики, доступних сервісів підтримки та спеціальних заходів захисту вразливих груп.

Ключові слова: *домашнє насильство, запобігання домашньому насильству, зарубіжні концепції, примусовий контроль, феміністична кримінологія, громадське здоров'я, оцінка ризиків, захисний припис, програми для кривдників, постраждала особа, кривдник.*

Vyshnevska Maryna. Foreign concepts of domestic violence prevention: legal and social-preventive aspects

The article examines foreign concepts of domestic violence prevention. It is substantiated that foreign scholarly discourse demonstrates a gradual transition from a narrow punitive model, focused primarily on responding after a violent act has already been committed, to an integrated preventive model that combines criminal law, civil law, policing, judicial, social, educational, medical, psychological and community-based mechanisms.

It is argued that contemporary foreign approaches consider domestic violence not as a private family conflict and not merely as an isolated act of physical impact, but as a complex socio-legal phenomenon associated with systematic control, coercion, isolation, psychological exhaustion, economic dependence, stalking, sexual coercion, manipulation involving children and other forms of restriction of the victim's autonomy.

The article systematizes the main foreign concepts of domestic violence prevention, including the gender and human rights-based concept, the concept of coercive control, the public health concept, the educational and preventive concept, the risk-oriented policing concept, the court-protective concept, the criminal justice concept, the concept of work with perpetrators, the intersectional concept, the cultural-religious concept and the community-oriented concept. It is revealed that each of these concepts focuses on a specific dimension of the problem: gender inequality, human rights, risk assessment, early prevention, judicial protection, interagency cooperation, behavioural change of the perpetrator, protection of vulnerable groups or the role of the community.

Particular attention is paid to the practical risks of applying foreign approaches, including excessive reliance on criminalization, formalization of police response, incorrect identification of the primary aggressor, limited effectiveness of protection orders without social support, secondary victimization of victims, insufficient attention to post-separation violence, economic and housing factors, as well as cultural insensitivity of support services.

It is concluded that, for Ukraine, the significance of foreign experience lies not in the mechanical borrowing of separate legal institutions, but in the formation of a comprehensive integrated system of domestic violence prevention. Such a system should be capable of responding not only to the fact of violence already committed, but also to its causes, risks, recurrence, latency, post-separation control and long-term consequences for victims. A promising direction for Ukraine is the combination of criminal law response, civil protection, police risk assessment, court support, perpetrator programmes, educational prevention, accessible support services and special protection measures for vulnerable groups.

Key words: *domestic violence, domestic violence prevention, foreign concepts, coercive control, feminist criminology, public health, risk assessment, protection order, perpetrator programmes, victim, perpetrator.*

Постановка проблеми. Домашнє насильство тривалий час сприймалося як приватна справа сім'ї, внутрішній конфлікт між близькими особами або сукупність окремих фізичних інцидентів, що потребують втручання держави лише у випадках очевидної загрози життю чи здоров'ю. Однак під впливом міжнародних стандартів прав людини, феміністичної кримінології, віктимології, соціальної роботи та психологічних досліджень воно дедалі частіше розглядається як складний процес контролю, примусу, підпорядкування, ізоляції та систематичного обмеження автономії постраждалої особи [4, с. 12–16].

Актуальність дослідження зарубіжних концепцій запобігання домашньому насильству також зумовлена тим, що сучасні держави поступово відходять від моделі реагування, за якої втручання органів публічної влади відбувається переважно після вчинення насильства. Натомість формується превентивна парадигма, орієнтована на раннє виявлення ризиків, оцінку небезпеки, невідкладний захист постраждалих осіб, зміну поведінки кривдників, подолання гендерних стереотипів, підготовку фахівців, розвиток спеціалізованих сервісів і координацію дій поліції, судів, прокуратури, соціальних служб, медичних установ, освітніх закладів, громадських організацій та місцевих громад.

Для України звернення до зарубіжного досвіду має особливе значення. З одного боку, українське законодавство у сфері запобігання та протидії домашньому насильству істотно оновилося під впливом міжнародних та європейських стандартів. З іншого боку, сама наявність нормативної бази ще не гарантує ефективного захисту постраждалих осіб, якщо система не забезпечує реальної доступності допомоги, швидкого реагування, безпечного житла, правової підтримки, психологічного супроводу, програм для кривдників і належної міжвідомчої взаємодії [18, с. 2–3].

Метою статті є систематизація основних зарубіжних концепцій запобігання домашньому насильству та визначення

їх значення для вдосконалення української системи запобігання і протидії цьому явищу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Зарубіжна наукова література значною мірою орієнтована на переосмислення домашнього насильства не лише як окремого акту фізичного впливу, а як складного соціально-правового явища, пов'язаного з гендерною нерівністю, примусовим контролем, повторюваною віктимізацією, психологічною травмою, залежністю постраждалої особи від кривдника та обмеженням її автономії. Вагомий внесок у розвиток цієї проблематики зробили М. АбіНадер, Ф. Баркі, Е. Бакстон-Намісник, Ш. Бішоп, В. Г'юз, Е. Девіс, О. Карр, М. Манікам, П. Морріс, Т. Пейн, Л. Прайс, К. Рензетті, Г. Сріглі, Г. Тейлор, Н. Фарреллі та інші.

В українській науці окремі аспекти міжнародно-правових стандартів, європейської практики, діяльності органів поліції, застосування спеціальних заходів, кримінально-правового реагування та організаційного забезпечення системи запобігання домашньому насильству досліджували К. Бугайчук, Я. Горбунова, А. Грищенко, О. Дмитращук, О. Зінсу, Н. Король, У. Митник, Н. Стасюк, Д. Тичина та інші [16–24].

Попри значну кількість наукових праць, у вітчизняній правовій науці недостатньо систематизованими залишаються зарубіжні концепції запобігання домашньому насильству як система взаємопов'язаних превентивних підходів. Комплексне порівняння таких підходів, їх змісту, практичного значення та можливостей використання в українських умовах потребує подальшого наукового осмислення. Саме це зумовлює актуальність дослідження зарубіжного досвіду не як набору окремих законодавчих прикладів, а як цілісної системи концепцій, здатних посилити українську систему запобігання та протидії домашньому насильству.

Виклад основної частини дослідження. Однією з найважливіших змін у зарубіжному розумінні домашнього насильства стало поступове подолання уявлення про нього як про внутрішню справу сім'ї. Такий підхід тривалий час обмежував можливості державного втручання, знижував рівень виявлення насильства, підтримував його латентність і фактично залишав постраждалих осіб сам на сам із кривдником. Натомість сучасні зарубіжні концепції виходять із того, що домашнє насильство є проблемою публічного значення, оскільки посягає на життя, здоров'я, гідність, свободу, автономію, безпеку та рівність людини.

У цьому контексті домашнє насильство дедалі рідше розглядається лише як окремий випадок: удар, погроза, тілесне ушкодження, виклик поліції чи звернення до суду. У сучасних зарубіжних концепціях воно частіше розуміється як тривалий процес контролю над постраждалою особою, який може тривати місяцями або роками. Тому домашнє насильство не можна оцінювати лише за тим, чи була заподіяна фізична шкода. Не менш важливими є страх, постійне очікування агресії, ізоляція від близьких, економічна залежність, психологічне виснаження, контроль за пересуванням, спілкуванням, документами, майном, ресурсами та доступом до дітей [2, с. 168–178].

У зарубіжній кримінології важливим є питання про те, чи слід розглядати домашнє насильство як складову загальної категорії насильницької злочинності, чи як окремий специфічний вид насильницької поведінки. Е. Девіс показує, що воно має аналізуватися у ширшому контексті насильницьких злочинів, але з урахуванням зв'язку між потерпілою особою і кривдником, повторюваності, гендерного характеру, інтенсивності шкоди та емоційних наслідків [5, с. 242–246].

Одним із ключових теоретичних напрямів, що вплинув на зарубіжні концепції запобігання домашньому насильству, є феміністична кримінологія. Її значення полягає не лише в тому, що вона привернула увагу до насильства щодо жінок, а й у зміні самого способу постановки проблеми. Якщо традиційна кримінологія тривалий час зосереджувалася переважно на злочинцеві, кримінальному діянні, покаранні та рецидиві, то феміністична кримінологія поставила в центр дослідження досвід постраждалої особи, гендерну природу насильства, соціальні умови його відтворення та доступ до захисту.

Зокрема, К. Рензетті розглядає феміністичну кримінологію як напрям, що сформувався у відповідь на обмеженість традиційної кримінології, у межах якої жінки тривалий час або не розглядалися як самостійні суб'єкти кримінологічного аналізу, або описувалися через стереотипні уявлення про відхилення, сексуальність, материнство чи моральність [13, с. 1–3]. Тому феміністична кримінологія не просто розширила предмет кримінологічних досліджень за рахунок «жіночої тематики», а поставила ширше питання: яким чином право, кримінальна юстиція, поліція, суди та соціальні інститути можуть відтворювати або посилювати гендерну нерівність.

Для теми домашнього насильства це має принципове значення. Феміністична кримінологія показує, що насильство у близьких стосунках не можна пояснювати лише індивідуальними властивостями кривдника, алкоголізацією, стресом, бідністю або «сімейним конфліктом». Ці чинники можуть посилювати ризики, але вони не пояснюють самої структури влади і контролю, у межах якої насильство стає способом підпорядкування однієї особи іншій.

Л. Прайс підкреслює, що феміністичне розуміння насильства спирається на досвід жінок і передбачає не лише виявлення проблеми, а й створення сервісів допомоги та зміну правових, соціальних, економічних й ідеологічних умов, які дозволяють насильству зберігатися [11, с. 5–6]. Такий підхід дає підстави розглядати запобігання домашньому насильству не тільки як вплив на окремого кривдника, а й як зміну ширшого соціального середовища, яке може продукувати контроль, приниження, сексуальний примус, економічне підпорядкування та звинувачення постраждалої особи.

Феміністична кримінологія також поставила питання про мову, якою описується домашнє насильство. Нейтральні терміни на кшталт «сімейний конфлікт», «побутова сварка», «непорозуміння між партнерами» можуть приховувати асиметрію влади і створювати враження взаємної відповідальності сторін. Натомість категорії «насильство», «контроль», «примус», «постраждала особа», «кривдник», «ризик повторної віктимізації» дозволяють точніше відобразити правову й соціальну сутність явища [11, с. 11–15].

Водночас сучасна феміністична кримінологія не обмежується універсальною моделлю «чоловік-кривдник – жінка-жертва». Навпаки, вона дедалі більше враховує інтерсекційність, тобто перетин гендеру з расою, етнічністю, класом, міграційним статусом, інвалідністю, сексуальною орієнтацією, віком, релігією та іншими чинниками соціальної вразливості [12, с. 1–3]. Такий підхід є надзвичайно важливим для сучасних концепцій запобігання домашньому насильству, оскільки формально однакова правова процедура не забезпечує однакового рівня фактичної безпеки для різних груп постраждалих осіб.

Сучасні зарубіжні концепції запобігання домашньому насильству доцільно передусім систематизувати. Це дає можливість побачити не окремі законодавчі рішення, а загальні напрями розвитку превентивної політики. У різних країнах ці концепції можуть поєднуватися, перетинатися або мати різну форму реалізації, однак їх зміст дозволяє визначити ключові тенденції сучасної протидії домашньому насильству.

До таких концепцій належать: концепція примусового контролю, гендерно-правозахисна концепція, концепція громадського здоров'я, освітньо-профілактична концепція, ризик-орієнтована поліцейська концепція, судово-захисна концепція, кримінально-юстиційна концепція спеціалізованих судів і супроводу постраждалих, концепція роботи з кривдниками, інтерсекційна концепція захисту вразливих груп, культурно-релігійна та громадоорієнтована концепція. Кожна з цих концепцій відображає окремий вимір домашнього насильства: правовий, соціальний, психологічний, інституційний, освітній, культурний або кримінологічний.

Однією з найбільш впливових зарубіжних концепцій, яка суттєво змінила розуміння домашнього насильства, є концепція примусового контролю. Її значення полягає у зміщенні дослідницької і правозастосовної уваги з окремого насильницького епізоду на тривалий механізм підпорядкування постраждалої особи. У межах цього підходу домашнє насильство розглядається не лише як фізичний напад, а як система дій, спрямованих на обмеження свободи, автономії, соціальних контактів, економічної незалежності, здатності приймати рі-

шення та безпечно залишити насильницькі стосунки [4, с. 15–16].

Саме тому концепція примусового контролю має важливе значення для запобігання домашньому насильству. Якщо держава реагує лише на фізичні ушкодження, вона фактично втручається на пізній стадії розвитку насильницької поведінки. Натомість контроль, ізоляція, погрози, приниження, економічне обмеження, стеження, маніпулювання дітьми або використання судових процедур проти постраждалої особи можуть виникати значно раніше й бути не менш небезпечними, ніж фізичне насильство. У цьому сенсі превентивна політика має бути зорієнтована на розпізнавання не лише очевидного насильства, а й моделей поведінки, які створюють стан страху, залежності та підпорядкування [5, с. 37–39].

Концепція примусового контролю також пояснює, що запитання «чому постраждала особа не пішла?» є методологічно неправильним. Воно виходить із припущення, що постраждала особа має достатню свободу вибору, доступ до ресурсів, підтримку, правову обізнаність, безпечне житло й можливість уникнути помсти. Однак у ситуації примусового контролю саме ці передумови поступово руйнуються. Тому вихід зі стосунків часто є не одноразовим рішенням, а тривалим і небезпечним процесом.

Особливої уваги потребує постсепараційне насильство. Зарубіжні дослідження свідчать, що припинення спільного проживання або розірвання стосунків не завжди припиняє контроль. Навпаки, на етапі розриву ризик ескалації може зростати. О. Карр показує, що примусовий контроль може продовжуватися і після виходу зі стосунків, зокрема через судові процедури, фінансовий тиск, загрози щодо дітей, переслідування, дискредитацію та інші форми постсепараційного впливу. Це має безпосереднє значення для запобігання: система не повинна припиняти активну увагу до справи після формального розірвання стосунків або видання захисного припису [4, с. 12–21].

Логічним продовженням концепції примусового контролю є підхід, заснований на аналізі шкоди. Його суть полягає у тому, що при оцінці домашнього насильства слід враховувати не лише форму діяння, а й характер заподіяної шкоди. Така шкода може бути фізичною, психологічною, емоційною, сексуальною, економічною, соціальною, репутаційною, житловою або пов'язаною з втратою автономії. Вона може проявлятися не одразу, а накопичуватися внаслідок повторюваності, тривалості, залежності від кривдника і неможливості безпечного виходу зі стосунків [5, с. 242–248].

Гендерно-правозахисна концепція є однією з базових у сучасному розумінні домашнього насильства. Її сутність полягає у тому, що домашнє насильство розглядається не як приватний конфлікт між членами сім'ї, а як порушення прав людини, форма дискримінації та прояв нерівного розподілу влади у суспільстві й приватних відносинах [6, с. 3–4]. Цей підхід змінив саму природу державного обов'язку: держава має не лише реагувати на заяви постраждалих осіб, а й активно запобігати насильству, усувати умови його відтворення, забезпечувати доступ до захисту й не допускати вторинної віктимізації.

У межах цієї концепції домашнє насильство пов'язується з ширшим контекстом насильства щодо жінок. Ідеться не про заперечення того, що постраждалими можуть бути чоловіки, діти, літні люди або особи в одностатевих стосунках. Йдеться про те, що у більшості досліджень домашнє насильство має виразний гендерний вимір, оскільки жінки значно частіше зазнають системного контролю, сексуального насильства, економічного підпорядкування, переслідування після розриву стосунків і смертельних наслідків з боку інтимного партнера. Тому гендерно-правозахисний підхід не виключає інших постраждалих осіб, а лише вимагає не втрачати структурну природу явища [6, с. 5].

Важливою перевагою цієї концепції є те, що вона дозволяє поєднати правовий аналіз із соціальним. Якщо домашнє насильство є порушенням прав людини, то держава не може виправдовувати бездіяльність посиланням на приватний характер сімейних відносин. Якщо воно є проявом дискримінації, то запобігання має включати не тільки покарання кривдника, а й подолання стереотипів, які виправдовують контроль, ревнощі, так зване «виховання» партнера, економічне домінування або примус до збереження сім'ї за будь-яку ціну.

Поряд із гендерно-правозахисною концепцією значного поширення набула концепція громадського здоров'я. Її особливість полягає у тому, що домашнє насильство розглядається не лише як правопорушення, а як масштабна соціальна проблема, яка має наслідки для фізичного і психічного здоров'я населення, добробуту дітей, стабільності сімей, безпеки громад, економічної продуктивності та навантаження на систему охорони здоров'я, соціального захисту і правосуддя.

Концепція громадського здоров'я виходить із того, що ефективне запобігання має починатися ще до моменту вчинення насильства. У цьому її принципова відмінність від суто кримінально-правової моделі. Кримінальне право здебільшого реагує на вже вчинене діяння, тоді як концепція громадського здоров'я прагне виявити фактори ризику, захисні фактори, групи підвищеної вразливості, типові сценарії ескалації, соціальні умови, що сприяють насильству, а також точки раннього втручання.

Вона розглядає домашнє насильство на кількох взаємопов'язаних рівнях: індивідуальному, міжособистісному, громадському та суспільному [6, с. 33]. На індивідуальному рівні враховуються особистий досвід, травматизація, залежності, установки та поведінкові моделі. На міжособистісному рівні аналізуються характер стосунків, попередня історія конфліктів, економічна залежність, наявність дітей і контроль у парі. На рівні громади значення мають доступність сервісів, реакція сусідів, роль школи, місця роботи, релігійної або етнічної спільноти, а також місцевої поліції. На суспільному рівні враховуються гендерні стереотипи, правова культура, економічна нерівність, медіа, соціальна політика, доступ до житла та правосуддя.

Перевага концепції громадського здоров'я полягає у тому, що вона дозволяє уникнути спрощених пояснень. Домашнє насильство не можна пояснити лише «характером» кривдника, алкоголем, бідністю або конфліктом у сім'ї. Ці чинники можуть бути важливими, але вони діють у складній системі соціальних зв'язків. Саме тому профілактика має включати не один захід, а комплекс інструментів: просвіту, раннє виявлення, підтримку сімей у кризі, роботу з молоддю, підготовку фахівців, доступ до психологічної допомоги, економічну підтримку, контроль за кривдниками, а також зміну норм, які продукують насильство.

Водночас концепція громадського здоров'я має і певні ризики. Якщо її застосовувати без правозахисного підґрунтя, вона може «нейтралізувати» домашнє насильство, подаючи його як загальну проблему стосунків, комунікації або сімейного стресу [6, с. 269–270]. У такому разі втрачається гендерний і владний вимір насильства. Саме тому оптимальним є поєднання цієї концепції з концепцією примусового контролю та гендерно-правозахисним підходом.

Освітньо-профілактична концепція запобігання домашньому насильству виходить із того, що насильницькі моделі поведінки формуються під впливом сімейного середовища, соціалізації, уявлень про чоловічість і жіночість, досвіду спостереження за насильством, нормалізації контролю, ревнощів, приниження, примусу та нерівності у стосунках. Тому у сучасній зарубіжній практиці дедалі більше уваги приділяється первинній профілактиці, спрямованій на дітей, підлітків і молодь.

У цьому контексті особливе значення мають шкільні програми, спрямовані на формування здорових моделей стосунків. Н. Фарреллі, досліджуючи програму первинної профілактики домашнього насильства для дітей 10–11 років у початкових школах, звертає увагу на важливість практичних занять, активної участі дітей у навчальному процесі та залучення шкільної спільноти [6, с. 263–264]. Такий підхід дає змогу не лише передати дітям базову інформацію, а й сформувати здатність розпізнавати небезпечні моделі поведінки у стосунках, говорити про насильство та звертатися по підтримку.

Освітня профілактика має бути не разовою інформаційною кампанією, а системною складовою освітнього процесу. Одноразова лекція про домашнє насильство не здатна змінити сталі уявлення про гендерні ролі, силу, авторитет і контроль. Натомість потрібні регулярні програми, спрямовані на формування цінностей ненасильницької поведінки, розвиток емоційної саморегуляції, навичок комунікації, критичного мислення та здатності звертатися по допомогу. Особливої уваги потребують

діти, які живуть у середовищі домашнього насильства, адже систематичне спостереження за насильством, контролем, страхом або приниженням одного з батьків може спричиняти психологічну травматизацію дитини та засвоєння нею насильницької моделі сімейних відносин [6, с. 257–264].

Ризик-орієнтована поліцейська концепція виходить із того, що поліція у більшості правових систем є першим державним органом, з яким контактує постраждала особа у ситуації домашнього насильства. Саме від первинної поліцейської реакції часто залежить, чи буде зупинено насильство, чи отримає постраждала особа захист, чи буде правильно визначено кривдника, чи будуть належно зафіксовані докази, чи не відбудеться повторна віктимізація вже з боку самої системи [14, с. 1].

Традиційна поліцейська модель реагування переважно зосереджувалася на конкретному інциденті: прибутті на місце події, оцінці видимих ушкоджень, опитуванні сторін, припиненні конфлікту та складенні матеріалів. Однак для домашнього насильства така модель є недостатньою, оскільки не завжди виявляє попередню історію контролю, страх, погрози, переслідування, економічну залежність, сексуальний примус або вплив насильства на дітей.

Ризик-орієнтована поліцейська концепція передбачає оцінку ймовірності повторного або більш тяжкого насильства. До факторів ризику можуть належати попередні випадки насильства, погрози вбивством або самогубством, доступ кривдника до зброї, переслідування, контроль, ревнощі, спроби удушення, насильство під час вагітності, насильство щодо дітей або в їхній присутності, порушення захисних приписів, зловживання алкоголем чи наркотиками, різке загострення після розриву стосунків, а також спроби ізолювати постраждалу особу від допомоги.

У цьому контексті особливого значення набуває спеціальне навчання поліцейських. Г. Сріглі, досліджуючи підготовку поліції до реагування на насильство з боку інтимного партнера, показує, що таке навчання може впливати на впевненість, професійну поведінку та готовність офіцерів правильно діяти у таких ситуаціях. Водночас авторка підкреслює, що важливо працювати не лише зі знанням процедур, а й зі стереотипами самих правоохоронців, зокрема з упередженими уявленнями про постраждалих осіб, сім'ю та домашнє насильство [14, с. 68–70].

Важливим елементом цієї концепції є правильне визначення основного агресора. У практиці деяких держав проблемою стало явище подвійного арешту, коли поліція затримує або притягує до відповідальності обох учасників інциденту. У справах домашнього насильства це може бути особливо небезпечним, оскільки постраждала особа, яка захищалася або діяла в умовах тривалого примусового контролю, може бути помилково сприйнята як рівнозначна учасниця конфлікту. Тому сучасне поліцейське реагування має передбачати аналіз ширшого контексту: хто звернувся по допомогу, чи були попередні випадки насильства, хто відчуває страх, хто контролює ресурси, чи лунали погрози, чи є діти, чи порушувалися захисні приписи та чи має кривдник доступ до зброї.

Судово-захисна концепція запобігання домашньому насильству пов'язана насамперед із використанням захисних приписів та інших судових механізмів, які обмежують поведінку кривдника: забороною контакту, наближення, переслідування, погроз, перебування у спільному житлі або інших форм тиску. Її перевага полягає в можливості швидкого захисту, зокрема незалежно від завершення кримінального провадження.

У багатьох країнах саме захисні приписи стали одним із ключових інструментів цивільного захисту у справах домашнього насильства. Їх перевага полягає в тому, що вони можуть застосовуватися незалежно від завершення кримінального провадження, а в окремих випадках – ще до остаточного вирішення питання про винуватість кривдника. Це особливо важливо, оскільки потреба у безпеці часто виникає негайно, тоді як кримінальне провадження може тривати довго.

Водночас зарубіжні дослідження показують, що сама наявність процедури захисного припису ще не гарантує реальної безпеки. Ф. Баркі, М. АбіНадер, А. Рассел Гопкінс і Т. Мчучу-Макміллан у системному огляді 2025 року зазначають, що захисні приписи у багатьох країнах є основною реакцією цивільних судів на домашнє

насильство, однак значна частина тимчасових приписів відкликається або не доводиться до остаточного рішення. Серед причин цього автори називають емоційну прив'язаність до партнера, занепокоєння за дітей, страх помсти, складність судових процедур, неявку на слухання, фінансову залежність, гендерні стереотипи та брак економічної самостійності [1, с. 1–6].

Тому судовий захист не можна оцінювати лише за кількістю виданих приписів або самим фактом існування відповідної процедури. Важливо з'ясувати, чи може постраждала особа реально звернутися до суду, зрозуміти порядок дій, зібрати необхідні документи, безпечно з'явитися на слухання, отримати правову допомогу, витримати психологічний тиск, не залишитися без житла чи коштів, а також забезпечити дітей. Захисний припис має практичне значення лише тоді, коли постраждала особа не залишається сам на сам із процедурою, страхом, економічною залежністю, житловими проблемами та ризиком помсти.

Кримінально-юстиційна концепція запобігання домашньому насильству виходить із того, що ефективне реагування не може обмежуватися лише криміналізацією відповідних діянь. Важливо не тільки передбачити відповідальність за домашнє насильство, а й забезпечити належну роботу всієї системи кримінальної юстиції: поліції, прокуратури, суду, служб підтримки постраждалих осіб і органів пробації. Йдеться про те, чи здатна поліція зібрати докази, чи враховує прокуратура динаміку примусового контролю, чи не перекладається весь тягар доведення на постраждалу особу, чи має суд належну спеціалізацію, чи отримує постраждала особа процесуальний супровід і чи узгоджено діють усі залучені суб'єкти.

У зарубіжній практиці ця концепція найчастіше реалізується через спеціалізовані суди, незалежних радників для постраждалих осіб, міжвідомчі зустрічі з оцінки ризиків, спеціальні підрозділи прокуратури, служби підтримки свідків та інші інструменти, які мають зробити кримінальне провадження не лише каральним, а й орієнтованим на безпеку постраждалої особи. Г. Тейлор, аналізуючи поєднання незалежних радників і спеціалізованих судів, показує, що такий підхід спрямований на активнішу участь постраждалих осіб у процесі, поліпшення судових результатів і ширше використання різних варіантів реагування на поведінку кривдника [15, с. 1].

Особливе значення має міжвідомча координація. Домашнє насильство майже завжди виходить за межі одного провадження. Воно може одночасно охоплювати кримінальну справу, цивільний захисний припис, сімейний спір щодо дітей, питання житла, соціальних виплат, медичного лікування, психологічної допомоги, безпеки на роботі або у школі. Якщо ці системи діють окремо, постраждала особа змушена сама координувати власний захист, що часто є неможливим. Тому сучасна кримінально-юстиційна концепція має бути не ізольованою, а частиною ширшої інтегрованої системи запобігання домашньому насильству.

Окреме місце серед зарубіжних концепцій займає робота з кривдниками. Запобігання домашньому насильству неможливе без впливу на поведінку особи, яка його вчиняє. Якщо система зосереджується лише на евакуації, захисті або підтримці постраждалої особи, але не працює з джерелом насильницької поведінки, ризик повторення залишається високим. Саме тому у зарубіжній практиці поширені програми для кривдників, пробаційні програми та інші форми корекційної роботи, спрямовані на усвідомлення відповідальності, зміну установок і припинення насильницької поведінки.

В. Г'юз, досліджуючи пробаційні програми для кривдників у сфері домашнього насильства, показує, що їх не можна розглядати лише як формальний набір занять. Важливими є групова взаємодія, емоції, опір учасників, уявлення про чоловічість, роль ведучих програми та поступове формування здатності критично осмислювати власну поведінку. Такі програми мають працювати не лише з «керуванням гнівом», а й з глибшими уявленнями про владу, право на контроль і нерівність у стосунках [7, с. 9–10].

Інтерсекційна концепція запобігання домашньому насильству виходить із того, що постраждалі особи не становлять однорідної групи. Однаковий за формою правовий механізм може по-різному працювати

залежно від статі, віку, етнічного походження, міграційного статусу, інвалідності, соціального становища, сексуальної орієнтації, релігійної належності, місця проживання, економічної залежності, наявності дітей або попереднього досвіду взаємодії з поліцією та судами.

Однією з груп, для яких універсальні механізми захисту часто є недостатніми, є жінки-мігрантки. Їхня вразливість може посилюватися залежністю від імміграційного статусу партнера, незнанням мови, відсутністю соціальної підтримки, страхом депортації, недовірою до органів влади, культурним тиском і фінансовою залежністю. Подібні проблеми можуть виникати у жінок з інвалідністю, представниць релігійних громад, корінних народів, осіб похилого віку, жителів віддалених громад та інших груп, для яких формально доступна процедура захисту фактично може залишатися малоефективною.

Культурно-релігійна або громадоорієнтована концепція виходить із того, що домашнє насильство відбувається не лише у приватному просторі сім'ї, а й у певному культурному, релігійному або громадському середовищі. Таке середовище може як посилювати ризики насильства, так і сприяти його ранньому виявленню та припиненню.

М. Манікам, аналізуючи взаємодію культури, релігії та права, звертає увагу на роль духовенства, міграційного статусу, сервісів допомоги та можливостей співпраці між світськими і релігійними інституціями у протидії домашньому насильству. У багатьох випадках постраждала особа спочатку звертається не до поліції чи суду, а до родичів, друзів, старійшин, священнослужителя або лідера громади. За умови належного розуміння природи домашнього насильства та наявності чітких алгоритмів перенаправлення громада може стати важливим ресурсом підтримки. Водночас, коли її представники керуються стереотипами, пріоритетом збереження шлюбу або страхом осуду, громада може, навпаки, посилити контроль над постраждалою особою [8, с. 106–108].

Зарубіжний досвід є важливим джерелом для розвитку національної моделі, однак він демонструє не лише ефективні інструменти, а й низку системних ризиків.

Одним із таких ризиків є надмірна віра у криміналізацію як самодостатній інструмент запобігання. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство є необхідною, оскільки вона підтверджує публічну небезпечність такого діяння, руйнує уявлення про його «приватний» характер і створює підстави для притягнення кривдника до відповідальності. Водночас криміналізація сама по собі не гарантує безпеки постраждалої особи. Якщо кримінальне провадження є повільним, залежним від показань постраждалої особи, не супроводжується оцінкою ризиків і не пов'язане із соціальним захистом, воно може не зупинити насильство.

Окрему проблему становить те, що посилення кримінально-правової реакції може мати небажані наслідки для окремих груп постраждалих. У дослідженнях, присвячених жінкам із числа корінних народів в Австралії, звертається увага на те, що універсальне посилення криміналізації або поліцейського втручання може бути проблемним для груп, які історично зазнавали надмірного контролю з боку держави, дискримінації, вилучення дітей і недовіри до правозастосовних органів [3, с. 2]. Це свідчить, що ефективна система реагування має поєднувати кримінальну відповідальність із довірою, культурною компетентністю, недискримінацією та спеціалізованою підтримкою.

Важливим ризиком є також формалізація поліцейського реагування. Поліція може мати законодавчі повноваження, інструкції, протоколи оцінки ризиків і спеціальні форми документування, однак це не гарантує належного реагування. Якщо поліцейський не розуміє природи примусового контролю, має гендерні упередження, очікує від постраждалої особи «правильної» поведінки або сприймає домашнє насильство як побутовий конфлікт, формальні процедури не забезпечать реальної безпеки. Саме тому підготовка поліцейських має бути не разовою, а системною і повинна включати роботу з професійними установками, міфами про «справжню жертву» та стереотипами щодо сім'ї.

Із цим пов'язаний ризик неправильного визначення основного агресора. У справах домашнього насильства видимий інцидент не завжди відображає реальну динаміку

стосунків. Постраждала особа може чинити фізичний опір, захищатися, кричати, діяти емоційно або мати тілесні ушкодження у кривдника, спричинені самообороною. Якщо поліція оцінює лише момент виклику і не враховує попередню історію контролю, можливими стають подвійний арешт або хибне ототожнення сторін. Тому важливо застосовувати принцип визначення основного агресора, який враховує не лише факт завдання ушкодження, а й історію насильства, страх, контроль, самооборону, дисбаланс влади та ризик подальшої шкоди [9, с. 4–5].

Не менш значимою є проблема переоцінки судово-захисних механізмів. Захисні приписи є важливим інструментом, однак вони не можуть самі по собі забезпечити безпеку. Якщо постраждала особа не має адвоката, коштів, житла, догляду за дітьми, транспорту, психологічної підтримки або безпечного способу з'явитися до суду, відповідна процедура може стати для неї фактично недоступною. Якщо ж після отримання припису кривдник продовжує переслідування, а порушення не тягне швидкої реакції, довіра до судового захисту руйнується.

Окремим ризиком є вторинна віктимізація у судовому процесі. Постраждала особа може повторно переживати травму через необхідність багаторазово розповідати про насильство, зустрічатися з кривдником, доводити свою достовірність, відповідати на стереотипні запитання або пояснювати, чому вона не пішла раніше. Це демонструє, що доступ до суду – це не лише юридична можливість подати заяву, а й питання безпечного простору, мови, ставлення, інформації, супроводу, швидкості, конфіденційності та захисту. Судова система може бути формально відкритою, але фактично відчуженою для постраждалої особи.

Певні обмеження мають і програми для кривдників. Вони можуть бути важливим інструментом запобігання, однак лише за умови, що справді працюють із відповідальністю, контролем, гендерними установками, емпатією та поведінковими змінами. Якщо програма зводиться до формального відвідування занять, поверхового керування гнівом або загальних розмов про сімейні конфлікти, вона не змінює насильницьку модель поведінки.

Обережності потребує і використання відновного правосуддя. Такий підхід може бути привабливим, оскільки орієнтований на відповідальність, діалог, відшкодування шкоди і участь громади. Однак у справах домашнього насильства існує реальний ризик нерівності сторін, тиску на постраждалу особу, повторної травматизації та використання процедури кривдником для відновлення контролю. Тому відновні практики не можуть застосовуватися автоматично. Вони потребують ретельної оцінки ризику, добровільності, спеціальної підготовки, можливості припинення процедури, захисту постраждалої особи і паралельного юридичного контролю [10, с. 4].

Суттєвим недоліком окремих концепцій є недостатня увага до постсепараційного насильства, тобто насильства, яке триває або посилюється після розриву стосунків. Частина підходів виходить із припущення, що припинення спільного проживання або виселення кривдника автоматично знижує небезпеку. Насправді саме період розриву може бути одним із найбільш ризикованих. Контроль може продовжуватися через судові, фінансові, житлові та батьківські механізми. Це означає, що запобігання домашньому насильству не може завершуватися моментом фізичного розділення сторін. Потрібен довгостроковий супровід, особливо у справах, де є діти, спільне майно, борги, житло, аліменти або триваючі судові процедури.

Ще одним ризиком є недооцінка економічних і житлових чинників. Навіть за наявності захисного припису, оперативного реагування поліції та судового покарання фактична свобода постраждалої особи може залишатися обмеженою, якщо вона не має житла, доходу, доступу до соціальних виплат або можливості самостійно утримувати дітей. Тому ефективна система запобігання домашньому насильству має включати не лише правові механізми, а й житлові рішення, кризові кімнати, притулки, фінансову підтримку, сприяння працевлаштуванню, допомогу з доглядом за дітьми та соціальний супровід.

Окремої уваги потребує культурна нечутливість сервісів. У роботі з мігрантками, релігійними громадами, етнічними меншинами або особами з іншим культурним до-

свідом формальна універсальність може бути недостатньою. Ігнорування культури і релігії може віддаляти постраждалих осіб від допомоги, тоді як некритичне залучення релігійних чи громадських структур може посилювати тиск на постраждалу особу. Тому потрібен безпечний формат співпраці, у якому права людини і безпека мають пріоритет над традицією.

Для України аналіз зарубіжних концепцій запобігання домашньому насильству має не лише теоретичне, а й практичне значення. Українська система вже пройшла важливий етап нормативного становлення: ухвалено спеціальне законодавство, запроваджено адміністративну і кримінальну відповідальність, розвинуто інститут термінового заборонного та обмежувального приписів, визначено коло суб'єктів запобігання і протидії домашньому насильству, закріплено спеціальні заходи щодо кривдників, а також ратифіковано Стамбульську конвенцію. Водночас подальший розвиток має полягати не лише у вдосконаленні окремих норм, а у формуванні цілісної інтегрованої моделі.

Українські дослідження переконливо показують, що розвиток національного регулювання домашнього насильства відбувався під впливом міжнародних стандартів. А. Грищенко виокремлює два етапи становлення нормативно-правового забезпечення охорони особи від правопорушень домашнього насильства: 1991–2016 роки, коли належне правове регулювання було фактично відсутнє, та період з 2017 року, пов'язаний із прийняттям профільного закону, встановленням адміністративної і кримінальної відповідальності, ратифікацією Стамбульської конвенції та ухваленням інших нормативних актів [18, с. 2–3]. Це означає, що Україна вже перебуває в європейській парадигмі правового реагування на домашнє насильство.

Проте саме зарубіжний досвід показує: після створення законодавчої основи головним викликом стає ефективність реалізації. Наявність закону, припису, кримінальної статті або переліку суб'єктів не гарантує захисту, якщо постраждала особа фактично не може отримати допомогу, якщо ризики не оцінюються, якщо поліція реагує формально, якщо судова процедура є складною, якщо програми для кривдників не працюють, а притулки і кризові сервіси є недоступними.

Найбільш перспективним для України є не механічне запозичення окремої зарубіжної концепції або правового інституту, а поєднання найбільш ефективних елементів різних підходів до запобігання домашньому насильству. Йдеться про формування інтегрованої системи, яка враховуватиме правові, соціальні, психологічні, освітні, безпекові та організаційні аспекти протидії цьому явищу.

Передусім важливим є поглиблення розуміння домашнього насильства як системи контролю, а не лише як сукупності окремих епізодів. Українське законодавство вже визнає фізичне, психологічне, економічне та сексуальне насильство, однак у практичному застосуванні важливо бачити між ними можливий системний зв'язок. Наприклад, економічне обмеження, психологічний тиск, переслідування після розриву, погрози щодо дітей і періодичне фізичне насильство можуть бути не окремими випадками, а єдиною стратегією примусового контролю.

Окремого значення набуває й удосконалення оцінки ризиків. У справах домашнього насильства така оцінка має бути не формальністю, а ключовим елементом запобігання. Вона повинна враховувати попередні випадки насильства, погрози, переслідування, доступ до зброї, спроби удушення, контроль, ревнощі, порушення приписів, насильство щодо дітей, вагітність, розрив стосунків, економічну залежність, психічний стан кривдника та його попередню поведінку. Важливо також, щоб оцінка ризику оновлювалася, адже небезпека може змінюватися після подання заяви, видання припису, розірвання стосунків або початку судового спору щодо дітей.

Наступним напрямом є спеціалізація поліції та інших фахівців. Український досвід спеціалізованих підрозділів і груп реагування має розвиватися у напрямі системної професійної підготовки. Така підготовка повинна охоплювати не лише знання законодавства, а й розуміння природи примусового контролю, впливу психологічної травми на поведінку постраждалої особи, причин її можливих суперечливих реакцій,

а також навички правильного визначення основного агресора.

Окремої уваги потребує посилення судово-захисних механізмів через супровід постраждалої особи. Обмежувальний припис є важливим інструментом захисту, але його ефективність залежить від доступності процедури, швидкості розгляду, якості доказування, виконання рішення, правової допомоги і соціального супроводу. Тому Україні потрібно оцінювати не лише кількість поданих заяв і виданих приписів, а й причини відмов, неявок, відкликання заяв, невиконання рішень і повторного насильства після застосування судового захисту.

Важливим елементом має стати розвиток спеціалізованого супроводу постраждалих осіб. У зарубіжній практиці важливу роль відіграють незалежні радники, працівники судового супроводу, представники сервісів підтримки та інші фахівці, які допомагають постраждалій особі пройти складний шлях між поліцією, судом, соціальними службами, медичними установами, притулками і програмами підтримки. Для України актуальним є створення або посилення такої функції на рівні громад, центрів соціальних служб, системи безоплатної правничої допомоги, мобільних бригад, кризових центрів і спеціалізованих громадських організацій.

Практичне значення має також реальна доступність притулків, кризових кімнат і житлових рішень. Безпечне житло є однією з ключових умов виходу з насильницьких стосунків. Якщо постраждала особа не має де жити, вона може бути змушена залишатися з кривдником або повертатися до нього. Тому запобігання домашньому насильству має бути пов’язане з місцевою соціальною політикою, фінансуванням притулків, короткострокового і довгострокового житла, підтримкою дітей, допомогою у працевлаштуванні та доступом до соціальних виплат.

Не менш важливим є розвиток програм для кривдників. В українській системі такі програми не повинні залишатися формальним додатком до законодавства. Вони мають бути методологічно обґрунтованими, доступними, контрольованими, пов’язаними з оцінкою ризику і спрямованими на реальну зміну поведінки. Важливо забезпечити підготовку фахівців, механізми направлення, контроль за проходженням програм, а також обмін інформацією між судами, поліцією, пробацією і службами підтримки постраждалих осіб.

Важливим напрямом є освітня профілактика. Україна потребує системного розвитку програм ненасильницької комунікації, гендерної рівності, розпізнавання контролю, безпечних стосунків, цифрової безпеки, згоди і звернення по допомогу. Такі програми мають бути адаптовані до віку дітей і молоді, включати роботу з педагогами, шкільними психологами, батьками і громадами. Особливо важливо, щоб вони не були формальними або моралізаторськими, а реально пояснювали різницю між конфліктом і насильством, між турботою і контролем, між любов’ю і примусом.

Українська система запобігання домашньому насильству має також враховувати потреби вразливих груп. Йдеться про внутрішньо переміщених осіб, жінок з інвалідністю, людей похилого віку, дітей, осіб у сільській місцевості, родини військовослужбовців, жителів деокупованих територій, ромські громади, мігрантів, осіб без документів або тих, хто має обмежений доступ до сервісів. Уніфікована процедура не може бути однаково ефективною для всіх. Тому потрібні мобільні сервіси, перекладачі, доступне житло, спеціалізований транспорт, медична і психологічна допомога, а також індивідуальні плани безпеки.

Особливого значення набуває міжвідомча координація. Домашнє насильство не може бути ефективно подолане зусиллями одного органу, оскільки потребує одночасного залучення поліції, судів, соціальних служб, медичних установ, закладів освіти, органів місцевого самоврядування, пробації та громадських організацій [21, с. 2–5]. Тому координація має бути не декларативною, а процедурною. Потрібні чіткі алгоритми обміну інформацією, спільної оцінки ризику, перенаправлення постраждалих осіб, реагування на повторні випадки, роботи з дітьми, контролю за кривдником, залучення медичних і освітніх закладів, взаємодії з громадськими організаціями та моніторингу ефективності. Важливо, щоб кожен суб’єкт не лише мав формальні повноваження, а й розумів своє місце у спільній системі безпеки.

Необхідною умовою ефективності такої системи є належне фінансування та моніторинг. Зарубіжний досвід показує, що навіть найбільш обґрунтовані концепції не працюють без ресурсів. Притулки, мобільні бригади, програми для кривдників, навчання поліції, супровід у судах, психологічна допомога, інформаційні кампанії і збір даних потребують стабільного фінансування. Так само потрібен моніторинг результатів: не лише кількості проведених заходів, а й їхнього впливу на безпеку постраждалих осіб і зниження повторного насильства.

Важливим є також розвиток політики, що спирається на доказові дані. Україна має системно збирати й аналізувати інформацію про повторні випадки насильства, порушення захисних приписів, рецидив, участь кривдників у відповідних програмах, доступність притулків, причини відмов від судового захисту, строки реагування, регіональні відмінності, а також потреби дітей і вразливих груп. Без таких даних державна політика ризикує залишатися неефективною та недостатньо орієнтованою на реальні потреби постраждалих осіб.

Висновки. Проведений аналіз зарубіжних концепцій запобігання домашньому насильству дає підстави стверджувати, що сучасна доктрина і практика поступово відходять від вузького розуміння домашнього насильства як окремого фізичного інциденту або приватного сімейного конфлікту. Установлено, що зарубіжні концепції запобігання домашньому насильству мають спільну превентивну спрямованість. Їх об'єднує відхід від суто каральної логіки реагування до комплексного підходу, який передбачає раннє виявлення ризиків, оцінку небезпеки, невідкладний захист постраждалих осіб, соціальний і психологічний супровід, роботу з кривдниками, освітню профілактику, спеціалізацію фахівців та міжвідомчу координацію.

Доведено, що в Україні найбільш ефективною є інтегрована модель запобігання домашньому насильству. Її зміст полягає у поєднанні кримінально-правового реагування, цивільно-правового захисту, поліцейської оцінки ризиків, судового супроводу, соціально-сервісної підтримки, освітньої профілактики, програм для кривдників, медико-психологічної допомоги, житлових рішень, урахування потреб вразливих груп та належної взаємодії між усіма суб'єктами запобігання і протидії домашньому насильству. Водночас обґрунтовано, що зарубіжний досвід не може бути використаний шляхом механічного перенесення окремих правових інститутів у національну систему.

Відповідно до вимог Закону України «Про академічну доброчесність» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2026, № 13, ст. 35), автор засвідчує, що під час проведення дослідження, аналізу даних, підготовки, структурування та безпосереднього написання тексту цієї наукової статті інструменти штучного інтелекту (зокрема генеративні мовні моделі, автоматизовані текстові генератори тощо) не використовувалися. Усі результати, висновки та текстові матеріали є продуктом виключно самостійної творчої та наукової діяльності автора.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Barchi F., AbiNader M. A., Russell Hopkins A., Mchuchu-MacMillan T. Withdrawal From the Civil Court Protection Process by Female Survivors of Domestic Violence: A Scoping Review of the Literature. Trauma, Violence, & Abuse. 2025. OnlineFirst. DOI: 10.1177/15248380251395103.

2. Bishop C. B. The Limitations of the Legal Response to Domestic Violence in England and Wales: A Critical Analysis: PhD thesis. Exeter: University of Exeter, 2013.

3. Buxton-Namisnyk E. "And the System Fails Us All the Time": Responses to Domestic Violence Against First Nations Women in Australia and the Case for an Integrated Rights-Based Approach Founded in Self-Determination: PhD thesis. Oxford: University of Oxford, 2022.

4. Carr O. A Qualitative Study of Women's Long-Term Experience of Trauma More Than Ten Years After Exiting Domestic Abuse: PhD thesis. Maynooth: Maynooth University, 2024.

5. Davies E. Is Domestic Violence Violent Crime?: PhD thesis. Lancaster: Lancaster University, 2022. 280 p.

6. Farrelly N. Domestic Violence Prevention for Children: An Evaluation of a Primary School Based Programme: doctoral thesis. Preston: University of Central Lancashire, 2020.

7. Hughes W. J. Probation Domestic Abuse Programmes: A Study of Probation Domestic Abuse Perpetrator Programmes: Interactive Dynamics and Personal Perspectives: doctoral thesis. London: London Metropolitan University, 2019. 275 p.

8. Manickam M. Building Bridges: Domestic Violence, Culture, Religion, and the Law: PhD thesis. Adelaide: University of Adelaide, 2023.

9. Morris P. W. Jr. Dual Arrest in Intimate Partner Violence Incidents: The Influence of Police Officer, Incident, and Organizational Characteristics: doctoral dissertation. New York: The Graduate Center, The City University of New York, 2009.

10. Payne T. L. Domestic Violence Recidivism: Restorative Justice Intervention Programs for First-Time Domestic Violence Offenders: doctoral dissertation. Minneapolis: Walden University, 2017.

11. Price L. S. Feminist Frameworks: Building Theory on Violence Against Women. Halifax: Fernwood Publishing, 2005. 127 p.

12. Race, Gender, and Class in Criminology: The Intersections / ed. by M. D. Schwartz, D. Milovanovic. London; New York: Routledge, 2016. 328 p.

13. Renzetti C. M. Feminist Criminology. London; New York: Routledge, 2013. 160 p.

14. Srigley G. L. A Mixed-Methods Analysis of Police Officer Training for Intimate Partner Violence Response: doctoral dissertation. Raleigh: North Carolina State University, 2020.

15. Taylor H. Evaluating Criminal Justice Interventions in the Field of Domestic Violence: A Realist Approach: PhD thesis. Birmingham: University of Birmingham, 2014.

16. Бугайчук К. Л. Зарубіжний досвід запобігання і протидії домашньому насильству в країнах Європейського Союзу та можливості його використання в Україні. *Право і безпека*. 2025. № 2 (97). С. 124–134. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2025.2.10.

17. Горбунова Я. М. Право на захист від домашнього насильства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 69. С. 249–254. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.42.

18. Грищенко А. Л. Правове регулювання охорони особи від правопорушень домашнього насильства: дис. … д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2024. 208 с.

19. Дмитращук О. С. Зарубіжний досвід запобігання домашньому насильству. *Юридична наука*. 2020. № 1 (103). С. 284–291. DOI: https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-103-1.34.

20. Зінсу О. І. Міжнародно-правові стандарти та зарубіжний досвід у сфері запобігання, протидії домашньому насильству. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1 (118). С. 31–40. DOI: https://doi.org/10.33270/01211181.31.

21. Король Н. П. Взаємодія органів публічної влади з міжнародними організаціями у сфері запобігання домашньому насильству: дис. … д-ра філософії: 281 Публічне управління та адміністрування. Київ, 2024. 237 с.

22. Митник У. М. Кримінально-правова протидія домашньому насильству в окремих країнах Європейського Союзу. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2019. Т. 3. С. 83–87. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-2607.2019.3.83-87.

23. Стасюк Н. А. Кримінологічна характеристика домашнього насильства: дис. … д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2022. 173 с.

24. Тичина Д. М. Європейська практика запобігання домашньому насильству. *Правова позиція.* 2023. №2 (39). С. 136–142. DOI: https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-2.27.

Дата першого надходження статті до видання: 19.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 614.2/618:343.2/.7
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.30

МОНОПОЛІЯ ДЕРЖАВИ НА РІШЕННЯ ПРО АБОРТ: ПЕРСПЕКТИВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ТА ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНИ

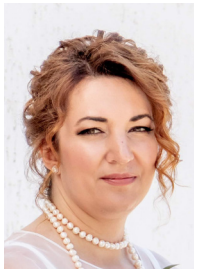
Теплюк Михайло Олексійович,
orcid.org/0000-0001-6340-1352
доктор юридичних наук,
заслужений юрист України,
дійсний член (академік) Національної академії правових наук України

Тубелець Олеся Степанівна,
orcid.org/0009-0006-0992-2433
кандидат юридичних наук,
головний консультант Головного юридичного управління
Апарату Верховної Ради України

Жуковіна Лідія Олександрівна,
orcid.org/0009-0001-8457-6925
начальник відділу
Головного юридичного управління
Апарату Верховної Ради України

У зв'язку з пропозицією у проєкті нового Кримінального кодексу України (редакції станом на 14.01.2026) встановити кримінальну відповідальність за спричинення загибелі або тяжке ушкодження плоду людини виникла необхідність комплексного висвітлення законодавчих підходів щодо існуючого регулювання у сфері штучного переривання вагітності у вітчизняному законодавстві, факторів, що обумовлюють існування сучасних підходів, а також окремих технічних аспектів створення як окремих норм закону, так і цілісних механізмів правового регулювання.

У статті розглядаються як регулятивна, так і охоронна складова механізму правового регулювання у зазначеній сфері. Зокрема аналізуються підходи до правового регулювання у Цивільному кодексі України, Основах законодавства України про охорону здоров'я, підстави для внесення змін до законодавчих актів та їх мотивація, а так само аналізуються підходи Всесвітньої організації охорони здоров'я у цій сфері. Відповідно досліджуються причини формування існуючих підходів, їх правовий, економічний, соціальний та етичний аспекти, зроблено висновки щодо їх ефективності. Розглянуто та проаналізовано офіційну статистику Міністерства охорони здоров'я України про штучне переривання вагітності, а також особливості її висвітлення у медіа. Розглядається роль Міністерства охорони здоров'я України у формуванні сучасної державної політики у сфері штучного переривання вагітності, а також пропорційності регулювання у сфері прав людини на рівні законів та підзаконних актів. Крім того досліджуються підстави обмеження права жінки на здійснення штучного переривання вагітності в залежності від строку вагітності з точок зору принципу особистої автономії особи та принципу патерналізму. Також розкривається проблематика невідповідності вітчизняного законодавства щодо надання медичних послуг у окресленій сфері міжнародним стандартам, запровадженим Всесвітньою організацією охорони здоров'я, співвідношення понять нелегального та небезпечного аборту.

В частині аналізу комплексу охоронних норм здійснено порівняльно-правовий аналіз чинного регулювання та запропонованого концепцією проєкту нового Кримінального кодексу України (у редакції станом на 14.01.2026). З метою оцінки запропонованої концепції висвітлюється зв'язок між змістом регулятивних та охоронних норм у чинному законодавстві та проєкті нового Кримінального кодексу України, що стосуються охорони відносин довкола зачатих та ненароджених дітей, зокрема розглядаються питання співвідношення понять «людина» та «плід людини», правові підстави формування об'єкту кримінально-правового захисту у відповідних правовідносинах. Також у цьому контексті розглядаються загальнотеоретичні питання мети кримінально-правового регулювання, співвідношення регулятивного та охоронного права, можливість існування охоронних відносин за відсутності регулятивних, зокрема якщо держава не зацікавлена у врегулюванні певних суспільних відносин (визначення змісту відносин, визначення їх суб'єктів, визначення прав і обов'язків таких суб'єктів) або ігнорує таке регулювання, то чи може вона претендувати на застосування репресії стосовно суб'єктів відповідних відносин у зв'язку з їх участю у таких суспільних відносинах, висловлюється думка, що відсутність правовідносин означає відсутність об'єкта правового захисту, зокрема кримінально-правового. Прогнозуються можливі наслідки реалізації на практиці запропонованої концепції кримінально-правового захисту відносин щодо зачатих та ненароджених дітей, зокрема перспективи розвитку ринку нелегальних медичних послуг, збільшення рівня корупційних ризиків у роботі відповідних органів досудового розслідування тощо. Розглядаються існуючі концепції регулювання суміжних правовідносин, зокрема кримінально-правової охорони новонароджених дітей, відповідальності медичних працівників, застосування інституту крайньої необхідності, а так само побіжно досліджено концепції цінності життя у вітчизняному законодавстві, питання відповідальності батька дитини. Крім того, в контексті вивчення питання кримінально-правового регулювання у сфері штучного переривання вагітності розглядаються питання змісту та визначення критеріїв прогресивності законодавства про кримінальну відповідальність.

Оновлення тексту проєкту нового Кримінального кодексу України 01.05.2026 та вилучення з нього низки положень щодо кримінально-правової відповідальності за спричинення загибелі чи тяжкого ушкодження плоду не нівелює потребу у підтримці наведеної дискусії як у суспільстві, так і у професійних колах, а навпаки підсвічує низку проблем, що на сьогодні залишаються актуальними, зокрема у питаннях визначення статусу особи та міри її свободи у демократичній державі.

Ключові слова: *кримінальна відповідальність, штучне переривання вагітності, аборт, небезпечний аборт, нелегальний аборт, Кримінальний кодекс України, проєкт нового Кримінального кодексу України.*

Tepliuk Mykhailo, Tubelets Olesia, Zhukovina Lidia. State Monopoly on Decisions Concerning Abortion: Prospects for Criminalization and Its Significance in the Context of Ukraine

The proposal contained in the draft of the new Criminal Code of Ukraine (version as of January 14, 2026) to establish criminal liability for causing the death of or serious injury to a human fetus has necessitated a comprehensive examination of legislative approaches to the existing regulation of induced termination of pregnancy in Ukrainian law, the factors underlying contemporary approaches, as well as certain technical aspects of creating both individual statutory provisions and comprehensive legal regulation mechanisms.

The article examines both the regulatory and protective components of the legal regulation mechanism in this area. In particular, it analyzes approaches to legal regulation under the Civil Code of Ukraine and the Fundamentals of Ukrainian Legislation on Health Care, the grounds for amendments to legislative acts and the rationale behind them, as well as the approaches of the World Health Organization in this area. Accordingly, the article examines the reasons for the formation of existing approaches, their legal, economic, social, and ethical dimensions, and draws conclusions regarding their effectiveness. Official statistics of the Ministry of Health of Ukraine on induced termination of pregnancy, as well as the specific features of their presentation in the media, are examined. The role of the Ministry of Health of Ukraine in shaping contemporary state policy in the field of induced termination of pregnancy is considered, as is the proportionality of regulation in the field of human rights at the level of laws and subordinate legislation. In addition, the grounds for restricting a woman's right to undergo an induced termination of pregnancy depending on the duration of pregnancy

are examined from the perspectives of the principle of personal autonomy and the principle of paternalism. The article also addresses the issue of the inconsistency of Ukrainian legislation governing the provision of medical services in this area with international standards established by the World Health Organization, as well as the relationship between the concepts of illegal and unsafe abortion.

In analyzing the body of protective provisions, the article provides a comparative legal analysis of the current regulation and that proposed by the concept of the draft new Criminal Code of Ukraine (version as of January 14, 2026). In order to assess the proposed concept, the relationship between the content of regulatory and protective provisions in the current legislation and the draft new Criminal Code of Ukraine concerning the protection of relations involving conceived and unborn children is examined. In particular, the article considers the relationship between the concepts of "human being" and "human fetus" and the legal grounds for determining the object of criminal-law protection in the relevant legal relations. In this context, general theoretical issues concerning the purpose of criminal-law regulation, the relationship between regulatory and protective law, and the possibility of protective legal relations existing in the absence of regulatory ones are also considered. Specifically, where the state has no interest in regulating certain social relations–by determining their content, identifying their subjects, and establishing the rights and obligations of such subjects–or ignores such regulation, the question arises whether the state may nevertheless claim the right to impose repression on the participants in the respective social relations on account of their involvement in such relations. The article advances the view that the absence of legal relations entails the absence of an object of legal protection, including criminal-law protection. Possible practical consequences of implementing the proposed concept of criminal-law protection of relations concerning conceived and unborn children are projected, including the potential development of an illegal market for medical services and an increase in corruption risks in the activities of relevant pre-trial investigation authorities. Existing concepts governing related legal relations are also considered, including the criminal-law protection of newborn children, liability of medical professionals, application of the doctrine of necessity, as well as, briefly, concepts concerning the value of life in Ukrainian legislation and the issue of the father's liability. Furthermore, in the context of criminal-law regulation in the field of induced termination of pregnancy, the article examines the content of and criteria for the progressiveness of legislation on criminal liability.

The update of the draft new Criminal Code of Ukraine on May 1, 2026, and the removal from it of a number of provisions concerning criminal liability for causing the death of or serious injury to a fetus do not eliminate the need to sustain the discussion outlined above, both in society and among legal professionals. On the contrary, these developments highlight a number of issues that remain relevant today, particularly those concerning the determination of a person's legal status and the scope of individual freedom in a democratic state.

Key words: *criminal liability, induced termination of pregnancy, abortion, unsafe abortion, illegal abortion, Criminal Code of Ukraine, draft new Criminal Code of Ukraine.*

Наявність або відсутність юридичних обмежень
щодо переривання вагітності не впливає на ймовірність того,
що жінка перерве небажану вагітність.

Всесвітня організація охорони здоров'я [1, 24]

Коли цей матеріал уже був готовий до друку, Робоча група з питань розвитку кримінального права оновила текст проєкту нового КК України (редакція від 01.05.2026), відповідно до змісту якого вагітна жінка уже не є суб'єктом злочинів, пов'язаних із загибеллю чи тяжким ушкодженням плоду людини. Проте, оскільки концептуальний підхід, за якого вагітна жінка повинна нести кримінальну відповідальність за спричинення загибелі або тяжке ушкодження плоду людини, впродовж тривалого часу розглядався членами робочої групи як необхідна складова прогресивного кримінально-правового регулювання, вважаємо за необхідне опублікувати свої міркування, висловлені до тексту проєкту нового КК України у редакціях до 01.05.2026, з метою запобігання повернення до попередніх положень, а також продовження та розвитку актуальної дискусії у наведеній сфері (зокрема щодо доцільності криміналізації діяльності медичних працівників).

Указом Президента України від 7 серпня 2019 року № 584/2019 «Питання Комісії з питань правової реформи» у складі згаданої комісії створена робоча група з питань розвитку кримінального права. Серед іншого, перед нею поставлені завдання забезпечити розроблення та внесення Президентові України узгоджених пропозицій з питань вдосконалення правової системи України з урахуванням сучасних викликів та потреб демократичного суспільства, зокрема – підготовки та узагальнення пропозицій стосовно змін до законодавства про кримінальну відповідальність.

Відповідно до представленого проєкту нового КК України зміни до законодавства про кримінальну відповідальність, що враховують «сучасні виклики та потреби демократичного суспільства», передбачають, зокрема встановлення кримінальної відповідальності за спричинення загибелі або тяжке ушкодження плоду людини. На перший погляд мета благородна. Водночас суб'єктом такого правопорушення визнається вагітна таким плодом жінка. За настанням кримінально-правових наслідків спричинення загибелі або тяжке ушкодження плоду людини прирівнюється до вбивства чи тяжких тілесних ушкоджень відповідно.

Концепція реформування кримінального законодавства України не містить жодних обґрунтувань необхідності запровадження такої новели, позитивного ефекту для суспільства, прогнозування настання можливих ризиків, що могли б потребувати додаткового державного втручання у приватні відносини тощо [2].

Що і від кого в дійсності покликані захищати наведені норми? Чи здатен кримінальний закон взагалі когось чи щось захистити в такій ситуації? І, врешті-решт, чи існує достатнє правове підґрунтя для запровадження в Україні подібних законодавчих підходів?

З метою оцінки необхідності та підстав запровадження принципово нових видів кримінально караних діянь доцільно передусім дослідити стан існуючого регулювання відносин у сфері штучного переривання вагітності, а також те, як воно обґрунтовується у державних актах законодавства.

Так, відповідно до частини шостої статті 281 «Право на життя» Цивільного кодексу України штучне переривання вагітності, якщо вона не перевищує дванадцяти тижнів, може здійснюватися за бажанням жінки. У випадках, встановлених законодавством, штучне переривання вагітності може бути проведене при вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів. Перелік обставин, що дозволяють переривання вагітності після дванадцяти тижнів вагітності, встановлюється законодавством. Аналогічні за своїм змістом норми містяться у статті 50 «Добровільне штучне переривання вагітності» Основ законодавства України про охорону здоров'я.

Отже на сьогодні в Україні закріплено право жінки на здійснення штучного переривання вагітності. До 12 тижня вагітності таке право здійснюється за її бажанням, з 12 до 22 тижня – воно може реалізовуватись за наявності визначених законодавством обставин. Побутує думка, що після 22 тижня вагітності здійснення штучного переривання вагітності заборонено. Проте, таке твердження є юридично некоректним. В Україні взагалі відсутнє будь-яке правове регулювання штучного переривання вагітності після 22 тижня: як у формі прямої заборони здійснення такої медичної маніпуляції, так і визначення меж дискреції медичних працівників у випадку встановлення нежиттєздатності плоду після спливу 22 тижня вагітності.

Загалом Україну можна віднести до країн із ліберальним правовим регулюванням у сфері штучного переривання вагітності. Водночас існуюче регулювання, при всіх його позитивних рисах, потребує більш ретельного осмислення.

Так, відсутність нормативного регулювання штучного переривання вагітності після 22 тижня на практиці означає, що у разі пізнього діагностування випадків важких несумісних із подальшим життям поза тілом матері патологій плоду за відсутності безпосередньої загрози життю жінки така жінка все одно змушена доносити плід і народити його. Пізнє діагностування може бути пов'язане із неможливістю отримання своєчасної медичної допомоги і діагностування, неналежним фінансуванням медичних закладів і забезпеченням їх відповідним устаткуванням, що б дозволяло здійснювати складне діагностування, відсутність необхідного досвіду у фахівців

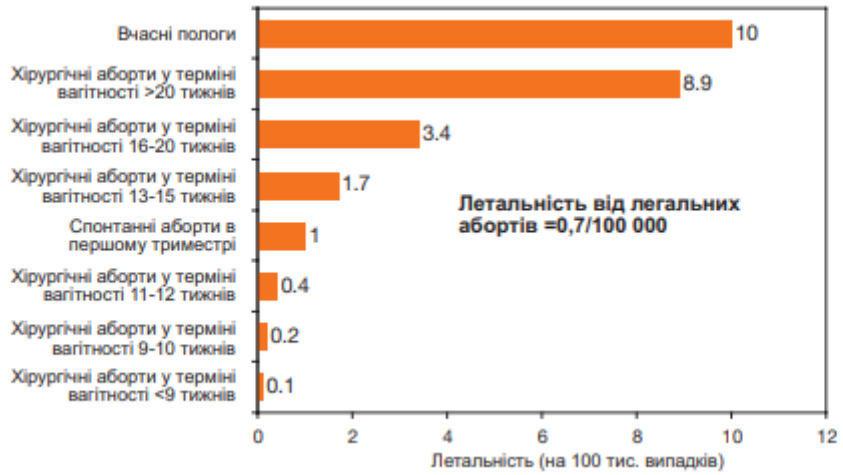
або відсутність самих фахівців тощо (усе наведене є зоною відповідальності держави). Застосувати у такому випадку підстави для штучного переривання вагітності, передбачені у постанові Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 року № 144 «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України» [3], юридично неможливо, оскільки вони не підлягають застосуванню пізніше 22 тижня вагітності як такі.

Практика Європейського суду з прав людини у сфері надання медичних послуг містить випадки, за яких поводження стосовно вагітних визнається «таким, що принижує гідність». Так, в результаті зволікань медичних працівників із наданням доступу до генетичних тестів, заявниця, яка була вагітна, була змушена шість тижнів перебувати у стані тяжкої невизначеності щодо стану здоров'я свого плоду та коли вона врешті-решт отримала результати аналізів, для неї було вже надто пізно ухвалювати обґрунтоване рішення про те, чи продовжувати вагітність, чи вдатися до легального аборту («P.P. проти Польщі» (R.R. v. Poland), 2011, § 159) [4, 11].

Хелен Льюіс у своїй книзі наводить випадки, коли при діагностуванні у плода аненцифалії (у зародка не розвивається більша частина мозку) чи акранії (купол черепа не змикається над мозком) жінки змушені були доношувати вагітність або шукати допомоги в інших країнах [5, 299]. Пітер Сінгер, один з найбільш авторитетних філософів сучасності, директор Центру біоетики людини в Мараш Університеті (штат Вікторія, Австралія) в одній із своїх праць взагалі піднімає питання евтаназії новонароджених. З посиланням на лікарів з Медичного центру Гронінгенського університету (Нідерланди) він описує три групи таких малюків: перша – це малюки, що обов'язково помруть невдовзі після народження і сучасна медицина безсила продовжити їх життя; друга – ті, кому для підтримання життя необхідна апаратура, наприклад апарат штучного дихання, і чиї прогнози на життя «дуже несприятливі»; в третю групу входять діти без надії на видужання, що відчувають при цьому «невимовні страждання» [6, 79].

Тобто проблема необхідності штучного переривання вагітності на пізніх строках може бути обумовлена об'єктивними обставинами. Питання належного надання медичної допомоги на пізніх строках вагітності, зокрема шляхом її переривання, є об'єктивною потребою.

У випадку відсутності можливості штучного переривання вагітності на пізніх строках (після 22 тижня) продовжуються страждання не лише важкохворих дітей. Основи законодавства України про охорону здоров'я визначають поняття «здоров'я» як стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб або порушень структур та функцій організму (стаття 3) [7]. Що повинна переживати жінка, яка усвідомлено виношує кілька тижнів (місяців) дитину, щоб після народження поховати її? В чому тоді полягає суть медичної допомоги? Яка мета збереження такої вагітності? Медична, соціальна чи моральна? Хто кінцевий

Діаграма 1. Летальність в результаті легальних штучних абортів, самовільних абортів або вчасних пологів, на 100 тис. процедур, США [1, 22]

вигодонабувач такого регулювання? Якщо держава визначає саме таке регулювання, чи передбачені заходи психологічної реабілітації таких жінок після пологів? За чий рахунок це має відбуватися?

Згідно із статистикою ВООЗ чим ближче до 40 тижня вагітності відбуваються пологи чи аборти, тим більші ризики несе сама жінка. Згідно приведеної у звіті ВООЗ статистики переривання вагітності, здійснене в медичній установі, в рази безпечніше за природні пологи [1, 22]. Тобто жінка, яка виношує завідомо нежиттєздатний плід, наражається на небезпеку двічі: і в частині фізичного здоров'я, і в частині ментального.

В частині регулювання здійснення абортів з 12 по 22 тиждень слід зазначити, що подібний законодавчий підхід існував не завжди. До внесення змін Законом України «Про внесення змін до статті 281 Цивільного кодексу України» від 2 листопада 2004 року № 2135-IV [8] (відповідний законопроєкт внесено Кабінетом Міністрів України, розробник – МОЗ України) штучне переривання вагітності могло бути проведене при вагітності від дванадцяти до двадцяти восьми тижнів.

Що послужило підставою для зміни цієї концепції – скорочення строку, протягом якого можливе медичне втручання?

У пояснювальній записці до відповідного законопроєкту йшлося про те, що «згідно з Державною програмою переходу України на міжнародну систему обліку і статистики у 1999 році в Україні запроваджено Міжнародну статистичну класифікацію хвороб та споріднених проблем десятого перегляду, що дало можливість зіставляти міжнародні і вітчизняні статистичні показники щодо живонародженості і мертвонародженості. Проте зазначений документ містить визначення перинатального періоду як такого, що починається з 22го повного тижня внутрішньоутробного життя плода (в цей час в нормі маса тіла плода становить 500 г) і закінчується після 7 повних днів після народження. Це відповідає критеріям ВООЗ щодо життєздатності плода та перинатального періоду.

У всіх розвинутих країнах світу переривання вагітності за показаннями дозволяється чинним законодавством виключно до 22 тижня вагітності. Інші випадки тягнуть за собою кримінальну відповідальність у зв'язку з тим, що дитина за медичними чинниками вважається життєздатною. При цьому має місце пряме порушення права немовляти на життя.

В Україні ускладнено впровадження критеріїв ВООЗ щодо життєздатності плода та перинатального періоду. На сьогодні чинним законодавством межею життєдіяльності плода визначено 28 тиждень внутрішньоутробного життя плода. Це є правовою підставою для здійснення переривання вагітностей пізніх термінів (при наявності відповідних показань) до вказаного строку, що означає елімінацію потенційно життєздатних плодів.

Впровадження запропонованої норми щодо життєздатності плода створюватиме нормативно-правові, організаційні підстави для розробки та впровадження системи надання медичної допомоги новонародженим з вкрай низькою масою тіла при народженні та для зменшення кількості випадків переривання вагітності пізніх термінів. Сучасні медичні технології дозволяють зберегти життя більшості таких дітей» [9].

Ця пояснювальна записка потребує коментарів, оскільки кожен її аргумент викликає більше запитань, ніж дає необхідних відповідей. Передусім слід зазначити, що головними розробником законопроєкту було Міністерство охорони здоров'я України. Зміни передбачалися саме до ЦК України, який якщо і регулює питання здоров'я, то вкрай опосередковано. Аналогічні зміни до Основ законодавства України про охорону здоров'я були внесені лише у 2007 році, тобто лише через три роки (!) [10]. Відповідно до змісту тексту закону України у частині шостій статті 281 ЦК, що регламентує штучне переривання вагітності скорочувався строк здійснення штучного переривання вагітності з 28 до 22 тижнів, а також виключалися слова «за медичними та соціальними показаннями».

Очевидною є невідповідність цілей розробки законопроєкту, що наводяться у пояснювальній записці, та розроблених законодавчих механізмів. Зокрема є незрозумілим, який зв'язок між визначенням періоду життєздатності плоду і можливістю штучного переривання вагітності? Чому в урядовому законопроєкті посилання на досвід абстрактних «розвинутих країн» за-

мінює реальне обгрунтування необхідності обмеження репродуктивних прав особи? В частині вказівки на зв'язок кримінальної відповідальності і визнання дитини життєздатною виникає питання: в чому логіка криміналізації штучних пологів, якщо за визначенням ВООЗ дитина життєздатна? Тобто штучне переривання вагітності поки дитина нежиттєздатна – це в межах норми, а штучне переривання вагітності, коли дитина за критеріями ВООЗ життєздатна і до неї можуть застосовуватись заходи реанімування, – це підстава кримінальної відповідальності? В частині слів про «пряме порушення права немовляти на життя» є не зовсім зрозумілим, чи поняття «немовля» вживається до вже народженої дитини чи все ж таки до плоду? Якщо відповідно до критеріїв ВООЗ після 22 тижня плід життєздатний, в чому полягає порушення його права на життя?

Також у пояснювальній записці відсутнє пояснення про те, у чому полягає проблема переривання вагітності на пізніх строках. Тема абортів – це в принципі про «елімінацію потенційно життєздатних плодів».

В частині слів «впровадження запропонованої норми щодо життєздатності плода створюватиме нормативно-правові, організаційні підстави для розробки та впровадження системи надання медичної допомоги новонародженим з вкрай низькою масою тіла при народженні» необхідно звернути увагу, що немає зв'язку між правовим регулюванням абортів та впровадженням «системи надання медичної допомоги новонародженим». Як зміни до статті 281 ЦК України стосуються «організації роботи акушерської та неонатологічної служб і поступово наблизити надання медичної допомоги новонародженим до європейських стандартів»?

З приводу вилучення слів «за медичними та соціальними показаннями» слід звернути увагу, що у пояснювальній записці міститься аргументація в частині вилучення аналогічних слів щодо стерилізації: «в умовах погіршення соціально-економічного та морально-психологічного стану суспільства, запровадження інституту соціальних показань для стерилізації громадян буде всупереч основним напрямкам політики держави щодо демографічної ситуації, збереження репродуктивного здоров'я, заохочування народжуваності, а також морально-етичних засад життя суспільства». Таким чином, МОЗ України самовільно взяло на себе функцію управління демографічною ситуацією в державі, а також підвищення рівня моральності суспільства. На жаль, чомусь про наслідки небезпечних абортів для громадського здоров'я у пояснювальній записці не йдеться.

За результатами аналізу тексту пояснювальної записки складається враження, що на момент ухвалення зазначеного вище Закону була відсутня не лише прозора та чітка концепція регулювання у сфері реалізації репродуктивних прав особи, а й розуміння міжнародних стандартів ВООЗ, розмежування мети абортів та мети врятування життя новонароджених тощо. Такому висновку сприяють також вказівки на те, що законопроєкт сприятиме позитивному впливу на «морально-етичні складові свідомості суспільства». Чи могло бути таке, що крайній строк здійснення штучного переривання вагітності скоротили з 28 до 22 тижнів, щоб у держави не було обов'язку реанімувати та підтримувати життєдіяльність дітей після штучного переривання вагітності (штучних пологів) на пізніх строках? Держава відмовилась від відповідальності, переклавши її на громадян жіночої статі під гаслами боротьби за моральність?

Отже, чіткого обґрунтування підстав для законодавчого скорочення строку, протягом якого можливе штучне переривання вагітності, з боку органів державної влади не існує.

Що змінилося в регулюванні штучного переривання вагітності у підзаконних актах після набрання чинності відповідними змінами до законодавства?

Відповідно до положень постанови Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1993 року № 926 «Про порядок штучного переривання вагітності від 12 до 28 тижня» було затверджено переліки медичних і соціальних показань, за наявності яких могло бути проведено штучне переривання вагітності. До соціальних показань було віднесено наявність трьох і більше дітей, розлучення під час вагітності, смерть чоловіка під час вагітності, вагітність внаслідок зґвалтування, перебування жінки

або її чоловіка у місцях позбавлення волі, позбавлення жінки батьківських прав, наявність у жінки дитини – інваліда, тяжке захворювання або травма чоловіка, що зумовили його інвалідність під час вагітності дружини. За наявності соціальних показань вагітність переривається на підставі заяви жінки, до якої повинен бути доданий відповідний документ, що підтверджує наявність передбачених законодавством підстав для штучного переривання вагітності.

Крім того, штучне переривання вагітності від 12 до 28 тижнів могло проводитися за наявності у вагітної жінки захворювань, що не зазначені у затвердженому цією постановою переліку, але при яких продовження вагітності та пологи становлять загрозу для здоров'я або життя вагітної, а також інших соціальних показань, що не обумовлені переліком, але визнані поважними для вагітної, на підставі дозволу постійно діючої комісії у складі, що затверджується органами охорони здоров'я Ради Міністрів Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

Постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 року № 144 «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України» були змінені підходи до регулювання штучного переривання вагітності і полягали вони не лише у скороченні строків вагітності, у межах яких можна провести її переривання. Скорочено було, зокрема, перелік соціальних показань. Крім того, зникло положення про можливість розгляду інших, крім зазначених у постанові, підстав.

Тобто на підзаконному рівні відбулася докорінна зміна державної політики у сфері регулювання здійснення абортів в сторону скорочення можливостей їх проведення. Подібна зміна регулювання прямо з норм закону не випливала. Відтак, вона була виключно ініціативою МОЗ України. Зміна закону стала лише приводом для зміни регулювання на підзаконному рівні.

І тут ще раз необхідно звернути увагу на особливості законодавчого регулювання: і у Цивільному кодексі України, і у Основах законодавства йдеться про те, що «у випадках, встановлених законодавством, штучне переривання вагітності може бути проведене при вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів». Отже, законодавець віддав на рівень підзаконного регулювання вирішення питання щодо підстав для здійснення штучного переривання вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів. В законі не були окреслені навіть орієнтовні критерії. З цього слідує, що як би суспільство не ставилось до абортів, віддаючи пріоритет чи то захисту репродуктивних прав жінки, чи то захисту прав ембріона, – законодавець самоусунувся від врегулювання цього питання. Водночас відповідно до положень статті 92 Конституції України права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина визначаються виключно законами України. В такому випадку законодавча процедура гарантує прозорість і підконтрольність формування відповідної державної політики. При цьому, які раціональні причини сприяли запровадженню за пропозицією МОЗ України чинної політики, схоже цей орган не здатний пояснити [11].

Оскільки зазначена постанова без змін діє і дотепер (понад 20 років!!!) варто ретельно розглянути, яку Україна насправді провадить політику у даній сфері.

До соціальних показань для штучного переривання вагітності на сьогодні, зокрема, віднесено: вік вагітної жінки менш як 15 років чи більш як 45 років; вагітність внаслідок зґвалтування; настання інвалідності під час цієї вагітності.

Стосовно віку «менш як 15 років» слід зазначити, що відповідно до Конвенції про права дитини дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку [12]. Цілком може бути ситуація, що дитина у 15 років не усвідомить власний стан вагітності і не прореагує належним чином до 12 тижня вагітності. Подібна законодавча вимога означає, що дитина буде змушена народити дитину. І питання утримання цих дітей (як новонародженої, так і неповнолітньої), наявності у неповнолітньої матері емоційної, інтелектуальної та матеріальної спроможності для виховання, реалізація можливості продовження власного навчання, бути конкурентною на ринку праці тощо на законодавчому рівні взагалі не розглядається. Встановлення вікової межі «менш як 15 років» не прив'язане ні до соціальних підстав, ні до юридичних фак-

тів і, по суті, є юридичною фікцією. Проте, яка мета такої фікції? Це соціальні аспекти. З медичної точки зору навряд чи пологи у 15 років будуть як фізично, так і психологічно більш безпечні, ніж переривання вагітності. Залишається єдина законодавча мета – збереження ненародженої дитини.

У цьому контексті варто звернути увагу на ще один момент. У згаданому вище проєкті нового КК України вік добровільної згоди встановлюється неоднозначно. У редакції проєкту від 19 грудня 2025 року (як і у більш ранніх редакціях) такий вік становив 14 років, а у редакції від 14 січня 2026 року – 16 років (стаття 4.5.1) [13]. Тобто спочатку концепція полягала у зниженні віку добровільної згоди, а його приведення у відповідність з чинними нормами це, скоріше за все, наслідок реакції суспільства на відповідні норми проєкту нового Цивільного кодексу України. Яку суспільно корисну мету переслідувала ця новела? Як це повинно було сприяти захисту прав дівчат і дітей вцілому? Захисту від чого? Необхідно зауважити, що питання добровільної згоди це не лише маркер наявності чи відсутності насильства. Можливість дати добровільну згоду – це, насамперед, про можливість нести відповідальність за увесь спектр наслідків такої згоди. І тут «відповідальність» це не просто слово, а реальна можливість самостійно реагувати на наслідки, діяти певним чином. На кого б мала покладатися соціальна відповідальність за небажану вагітність у 14 років? На батьків такої дитини-матері? На державу? Фактично ці самі питання можна поставити і в контексті вагітності у 16 років. В чому взагалі принципова різниця у даному випадку між 14 та 16 роками? Питання риторичні. Чи існує на сьогодні виважена науково обгрунтована системна концепція віку добровільної згоди?

Така підстава як «вагітність внаслідок зґвалтування» теж потребує осмислення, оскільки після 2006 року КК України неодноразово доповнювався новими відповідними положеннями і Уряд мав би визначитись: йдеться про вагітність внаслідок виключно зґвалтування чи все ж таки про вагітність внаслідок кримінального правопорушення. На сьогодні у КК України є такі статті як 126^1 «Домашнє насильство», 149 «Торгівля людьми», 151^2 «Примушування до шлюбу», 154 «Примушування до вступу в статевий зв'язок», 442^1 «Злочини проти людяності». Будь-яке з наведених діянь, може призвести до небажаної вагітності потерпілої. Проте жодного разу наведена постанова не приводилась у відповідність до законів України.

Таким чином, по-перше, на підзаконному рівні відбулося значне обмеження підстав для здійснення штучного переривання вагітності у період з 12 до 22 тижня вагітності. По-друге, необхідно звернути увагу також на відсутність зв'язку між змістом та обсягом змін до статті 281 ЦК України та змістом та обсягом змін у регулюванні на підзаконному рівні. Отже відсилка у статті 281 ЦК України та статті 50 Основ законодавства України про охорону здоров'я на «випадки, встановлені законодавством» може означати надзвичайно широкий спектр дискреції органів виконавчої влади за відсутності прозорої та зрозумілої концепції законодавчого регулювання, а відтак порушення принципу передбачуваності правового регулювання як одного з аспектів конституційного принципу верховенства права.

У цьому аспекті варто звернути увагу на ставлення ВООЗ до правового регулювання у сфері штучного переривання вагітності?

У Рекомендаціях ВООЗ щодо безпечного переривання вагітності від 2024 року виділяються три основні аспекти, що стосуються правового регулювання: обсяги криміналізації; наявність обґрунтованих підстав доступу до аборту; обмеження, пов'язані зі строком вагітності [14].

В частині криміналізації передбачається сувора рекомендація повної декриміналізації абортів, що означає вилучення згадки про здійснення аборту з кримінального закону, відсутність переслідування за здійснення аборту шляхом притягнення до відповідальності за інші правопорушення (вбивство, ненавмисне вбивство тощо), гарантування відсутності кримінальної відповідальності за допомогу у здійсненні штучного переривання вагітності, забезпечення інформацією про такі процедури, проведення таких процедур щодо усіх відповідних суб'єктів. Крім того, декриміналізація також означає, що будь-хто, хто пережив втрату вагітності, не буде під під-

озрою у здійсненні незаконного аборту, коли вони звернуться за медичною допомогою у зв'язку з такою втратою. Водночас декриміналізація не робить жінок беззахисними перед примусовими чи насильницькими абортами [15, 24].

В частині наявності обґрунтованих підстав доступу до аборту ВООЗ суворо висловлюється проти законів або інших нормативних актів, що передбачають можливість здійснення абортів лише за наявності підстав. Штучне переривання вагітності повинно бути доступним за запитом жінки.

Наведене означає, що встановлені законодавством обмежуючі підстави мають бути переглянуті на користь можливості проведення аборту за запитом жінки. До того часу будь-які існуючі підстави мають бути сформульовані і застосовуватись відповідно до міжнародних стандартів прав людини. Крім того, зміст, тлумачення і застосування обгрунтованих підстав також може бути переглянуте у відповідності із регулюванням у сфері захисту прав людини. Це означає, що існуючі підстави повинні визначатися та тлумачитись із дотриманням прав людини; аборт повинен бути доступний, якщо вагітність спричиняє жінці значний біль чи шкоду включаючи, але не вичерпно ситуації, у яких вагітність – це результат згвалтування чи інцесту, або вагітність не життєздатна; аборт має бути доступним, якщо життя жінки під ризиком; підстави, що стосуються здоров'я, повинні враховувати визначення ВООЗ (зокрема здоров'я – це стан повного фізичного, ментального та соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороби чи лише фізичних обмежень; психічне здоров'я – стан благополуччя, за якого кожна особа реалізує свій потенціал, може справитися з нормальними життєвими стресами, може продуктивно працювати і здатна зробити внесок у життя своєї спільноти [14, XIV, XV]); відсутність будь-яких процедурних вимог «підтвердити» чи «встановити» відповідність вимогам, зокрема щодо судових ордерів чи поліцейських звітів у справах про зґвалтування чи сексуальне насильство [14, 26].

Щодо обмежень, пов'язаних із строком вагітності, ВООЗ має сувору рекомендацію проти законів чи інших актів, що забороняють здійснення штучного переривання вагітності на підставі строку такої вагітності [14, 28].

Наведені настанови ВООЗ у сфері правової політики не є новими. У згаданих вище Рекомендаціях міститься відсилка до відповідних Рекомендацій 2012 року, які вже містили аналогічні настанови [15]. Крім того, на вебсайті ВООЗ є окремий матеріал, присвячений ключовим стандартам прав людини у сфері штучного переривання вагітності [16].

Чому ВООЗ стільки уваги приділяє скороченню небезпечних абортів (а не, на приклад, боротьбі за моральність)?

Згідно наведеної ВООЗ статистики небезпечне переривання вагітності є причиною 13% материнських смертей та 20% загальної частоти смертності та інвалідності через вагітність та пологи. Майже всі випадки смертності та захворюваності від небезпечного переривання вагітності мають місце в країнах, де аборти обмежені законодавством та на практиці.

Для забезпечення відкритого доступу до якісних послуг з переривання вагітності для кожної жінки, яка має на них право, необхідно створити сприятливе правове середовище. Нормативне регулювання питань переривання вагітності повинні базуватись на повазі, захисті та дотриманні прав людини, спрямовуватися на досягнення позитивних результатів для жінок, надання якісної інформації та послуг з питань контрацепції та планування сім'ї, а також на задоволення особливих потреб жінок з бідних верств населення, підлітків та жертв зґвалтування [15, 95; 17].

Крім того, за підрахунками ВООЗ безпечне переривання вагітності є економічно ефективним. Витрати системи охорони здоров'я на лікування ускладнень небезпечного аборту дуже високі, особливо у країнах з низьким рівнем доходу населення. Загалом, в середньому розрахункові видатки держав на лікування одного випадку становили (у 2006 році, в доларах США) 114 дол. США в Африці та 130 дол. США у Південній Америці. Однак економічна вартість небезпечного аборту для національної системи охорони здоров'я не обмежується лише прямою вартістю післяабортних послуг. Було підраховано, що лікування незначних ускладнень небезпеч-

ного аборту на первинному рівні медичної допомоги щороку коштує 23 мільйони дол. США; лікування післяабортного безпліддя – 6 мільярдів дол. США; а власні витрати окремих осіб та сімей на лікування післяабортних ускладнень в Африці на південь від Сахари щороку сягають 200 мільйонів дол. США. Крім цього, витрати окремих осіб та суспільств від втрати доходу через смерть або тривалу інвалідність, викликану хронічними наслідками небезпечного аборту, сягають 930 мільйонів дол. США щороку. Було підраховано, що у 2005 році, до легалізації переривання вагітності, небезпечні аборти коштували системі охорони здоров'я у Мехіко 2,6 мільйона дол. США. Доступ до безпечного переривання вагітності потенційно міг би зекономити системі охорони здоров'я 1,7 мільйона дол. США щороку [15, 26].

Чи існують подібні підрахунки в Україні? І який державний орган мав би цим займатися?

Які висновки можна зробити, порівнюючи політику ВООЗ і політику МОЗ України?

Передусім слід зазначити, що ВООЗ доволі уважно ставиться до проблеми доступності безпечних абортів як одного із факторів скорочення материнської смертності. За запитом «abortion» офіційний вебсайт ВООЗ видає близько 5 тис. сторінок із відповідними матеріалами. Це різноманітні звіти, статистика, результати вивчення ситуації у різних країнах, матеріали з правового забезпечення, медичні рекомендації та настанови. Фактично можна відслідкувати розвиток політики ВООЗ у наведеній сфері у різні роки щонайменше протягом останніх 50 років [18]. Частина матеріалів представлена українською мовою. Основною проблемою для ВООЗ у сфері штучного переривання вагітності є небезпечні аборти. Не незаконні, а саме небезпечні.

Щодо політики МОЗ України у досліджуваному питанні, то вище було проілюстровано, що останні зміни до нормативного регулювання питання штучного переривання вагітності було внесено 20 років тому. Прозора, доступна, науково та економічно обґрунтована політика відсутня. Існуюча політика заснована на підміні понять: маючи достатньо міжнародних стандартів, настанов, застережень і рекомендацій саме щодо безпечного переривання вагітності, досліджень щодо наслідків небезпечних абортів, МОЗ України, маючи за законом необґрунтовано широку дискрецію, взяло за основу політики у сфері штучного переривання вагітності стандарти врятування життя новонароджених і обґрунтувало це необхідністю захисту моралі.

Підстави, визначені у Постанові Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 року № 144, явно не кореспондуються із наведеними вище Рекомендаціями ВООЗ. Постанова від 12 листопада 1993 року № 926 за своїм змістом набагато більше відповідає сучасним міжнародним стандартам, ніж наступна «удосконалена» версія відповідного регулювання. Тут необхідно ще раз звернутися до переліку соціальних підстав, що існували до 2005 року, у контексті визначення ВООЗ ментального здоров'я. Це визначення було майже дослівно перенесено у текст Закону України «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні» від 15 січня 2025 року № 4223-IX [19]. Водночас між формою і змістом є суттєва різниця. Згідно зі змістом прикінцевих та перехідних положень зазначеного Закону Кабінет Міністрів України протягом дев'яти місяців з дня набрання чинності цим Законом мав привести свої нормативні акти у відповідність із цим Законом. Втім, навряд чи можна очікувати якихось змін. З огляду на наведене, МОЗ України не визнає, що вагітність у складних соціальних і економічних умовах може негативним чином впливати на ментальне здоров'я матері (особливо неповнолітньої матері 15–18 років), а відтак і на здоровий розвиток дитини. Очевидно, що МОЗ України не готове всебічно і повно імплементувати міжнародні стандарти у вітчизняну систему охорони здоров'я (і тут питання стосується не лише політики штучного переривання вагітності, адже не менш важливими є питання належного супроводу післяпологового відновлення, діагностики і допомоги при післяпологовій депресії тощо).

Іншими словами, якщо ВООЗ проголошує, що за будь-яких умов передусім необхідно зберегти життя і здоров'я жінки (зокрема йдеться і про ментальне здоров'я як можливість справлятися з нормальними життєвими стресами, а вагітність, післяпологове відновлення

і догляд за дитиною – це передусім стреси, а не лише і виключно «найбільше щастя у житті жінки»), бо лише здорова жінка може народити і виховувати здорових (у сенсах, які в це слово вкладає ВООЗ) дітей, то політику МОЗ України можна тлумачити як: «аморальна» жінка заслуговує на смерть. І в цьому є щось ортодоксальне, старозавітне, патерналістське. Майже як побиття камінням. Втім пропозиції до КК України розглядатимуться нижче.

Де можна знайти статистику про кількість абортів, що проводяться в Україні?

На вебсайті Центру громадського здоров'я МОЗ України у розділі «Узагальнені дані медичної звітності по комунальним закладам охорони здоров'я та закладам охорони здоров'я, які знаходяться у сфері управління МОЗ» можна знайти медичну статистичну звітність за формою № 13 «Звіт про штучне переривання вагітності» за різні роки, починаючи з 1993 [20].

Відповідно до Інструкції щодо заповнення форми звітності № 13 (річна) «Звіт про переривання вагітності за 20__ рік», затвердженої наказом МОЗ України від 10 липня 2007 року № 378 (у редакції до 12.11.2025) [21], у формі відображається інформація щодо кількості випадків переривання вагітності (абортів) у жінок з розподілом за віковими групами, а також – окремо за місцем проживання та за ознакою наявності у жінки інвалідності. Оскільки у наведеному звіті обліковуються як медичні легальні, так і спонтанні аборти, щоб з'ясувати скільки їх проводиться саме на вимогу жінки, необхідно враховувати інформацію лише з рядків 4, 7, 8 та 9. Відповідно за останні 5 років кількість штучних переривань вагітності на вимогу жінки становила у 2020 році – 29 345 випадків, у 2021 – 23 705, 2022 – 19 644, 2023 – 18 253, 2024 – 18 058. Наведена динаміка однозначно свідчить про скорочення кількості абортів на запит жінки. Проте перед тим, як робити висновки, необхідно враховувати низку таких факторів як відтік населення за межі країни (переважно жінки дітородного віку з дітьми), а також залученість чоловіків до діяльності із захисту держави тощо.

Також наведені форми статистичної звітності дають можливість порахувати кількість спонтанних переривань вагітності. Так, у 2020 році їх було 31 703, у 2021 – 31 451, 2022 – 25 287, 2023 – 24 430, 2024 – 23 003. Спонтанне переривання вагітності – це історія про стан здоров'я жінки, підготовку до вагітності, якісне і належне ведення вагітності, медичний супровід такої підготовки та вагітності, якість надання медичних послуг. Статистика спонтанного переривання вагітності – це статистика, що описує якість системи охорони здоров'я.

Отже, з огляду на наведене, можна стверджувати, що МОЗ України має повну і достовірну інформацію про стан справ у сфері штучного переривання вагітності в Україні.

Описуючи питання статистики необхідно звернути увагу на ще один момент: її доступність. Так, на веб-сторінці Opendatabot зазначено, що за даними Центра громадського здоров'я МОЗ України з 2011 року кількість абортів скоротилась у 3,6 рази зі 163 668 у 2011 році до 45 168 у 2023 році [22]. Далі на цій же сторінці у великій жовтій рамці підсвічено інформацію, що за десять років в Україні здійснено 1 096 415 абортів. Це число покликане вражати уяву. Слово «аборт» у суспільній думці тісно асоціюється саме зі штучним перериванням вагітності на запит жінки. Проте з огляду на наведену вище офіційну статистику подібні «підрахунки» не відповідають дійсності і є маніпулятивними.

Форма статистичної звітності створюється для потреб системи охорони здоров'я. Використання даних із неї без розуміння принципів заповнення такої звітності, мети класифікації об'єктів статистичного спостереження, значення спеціальної термінології тощо може призводити до поширення неадекватних висновків та спотвореної інформації.

Аналізуючи наведене вище щодо чинного законодавчого регулювання, незалежно від ставлення до такого регулювання з точки зору його доцільності, якості тощо, можна стверджувати, що МОЗ України вирішувало конкретну вузьку задачу в межах своєї компетенції. Вирішувало як вміло, як могло, як виходило. Проте застосований спосіб вирішення має безпосередній вплив на концептуальне розуміння прав і свобод людини, тобто йдеться не лише про обмеження і виховання «аморальних» (на дум-

ку МОЗ України) жінок, а про становлення, розвиток і реалізацію конституційного статусу жінки як людини у державі.

І тут необхідно більш прискіпливо розглянути існуючий в Україні механізм доступу жінки до медичної допомоги у виді штучного переривання вагітності з точки зору правосуб'єктності такої жінки. Зміна обсягу правосуб'єктності жінки в залежності від строку вагітності потребує більш глибокого вивчення та осмислення.

Перші 12 тижнів вагітності жінка повністю правосуб'єктна. Держава надає їй право самостійно ухвалювати рішення і не цікавиться жодним чином мотивацією його прийняття. Не постають питання ні демографічної політики, ні моральності. Після 12-го тижня і до 22-го тижня правила змінюються. Вагітність може бути перервано лише за наявності певних підстав, про що йшлося вище. Абсолютна більшість підстав – це тяжкі захворювання. Із соціальних підстав вказані лише вік; вагітність внаслідок згвалтування; настання інвалідності під час цієї вагітності. Тобто підстави абсолютно об'єктивні і від волі жінки не залежать взагалі. Навіть відсутність належного матеріального забезпечення не є такою підставою. При цьому за наявності підстав рішення ухвалює відповідна комісія. І якщо щодо медичних підстав роль комісії ще можна якось пояснити, то щодо соціальних підстав питання потребує додаткового аналізу.

Після 22-го тижня вагітності не «працюють» і наведені вище підстави.

Віднайти в нормативних актах чи науковій літературі чітке пояснення такому підходу не вдалося. Воно просто відсутнє.

Що змінюється між 12-м та 13-м тижнями вагітності? Що змінюється настільки, що жінка втрачає автономію і право голосу? Що змінюється між 22-м та 23-м тижнями? Що змінюється настільки, що жінка в окремих випадках втрачає можливість отримати належну медичну допомогу?

Відповідно до статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Статтями 21 та 22 Конституції України визначено, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України (стаття 32 Конституції України). Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування (стаття 49 Конституції України). Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (стаття 51 Конституції України).

Всі форми суспільного життя виникають на основі самоусвідомлених ціннісних суджень автономних індивідів [23, 135]. Людська гідність є базовою соціальною цінністю, оскільки ґрунтується на автономії людини. Автономія є кінцевою метою, стосовно якої всі інші цінності є або її складниками, або ж засобами її досягнення. Вона є ідеальною основою для формування особи на основі раціонального вибору можливих дій, способу життя загалом, керуючись власною системою цінностей та власними ціннісними орієнтаціями [23, 352].

Вільність – фундаментальна якісна характеристика людини. Вона відображає свободу її волі, тобто здатність свідомо, самостійно і добровільно обирати той чи інший варіант поведінки, діяльності як інтелектуальної, розумової, так і фізичної. Вільність (свобода) – це завжди й насамперед реальна можливість вибору. Межі цієї свободи мають бути однаковими для всіх людей [24, 114–115].

Відповідно до статті 64 Конституції України конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Тобто обмеження прав окремої особи здійснюється виключно через суд в індивідуальному порядку, держава зберігає за особою свободу волі розпоряджатись власним тілом аж до можливості повністю відмовитись від медичної допомоги. Єдина умова – це набуття повної цивільної дієздатності і усвідомлення значення своїх дій та можливість керувати ними (стаття 43 Основ законодавства України про охорону здоров'я).

Зокрема, це стосується арешту і тримання під вартою, прав засуджених (статті 29, 63 Конституції України). Щодо обсягу цивільної дієздатності слід зазначити, що відповідно до положень Цивільного кодексу України її має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними (стаття 30). Для малолітніх та неповнолітніх осіб передбачено наявність часткової та неповної дієздатності відповідно, а також можливість надання повної цивільної дієздатності (статті 31, 32, 35). Також у певних випадках суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи або визнати фізичну особу недієздатною (статті 36, 39).

Також, як приклад державного регулювання реалізації свободи волі людини, можна навести неможливість здійснення медичного втручання без інформованої згоди пацієнта (згода пацієнта чи його законного представника на медичне втручання не потрібна лише у разі наявності ознак прямої загрози життю пацієнта за умови неможливості отримання з об'єктивних причин згоди на таке втручання від самого пацієнта чи його законних представників) (стаття 43 Основ законодавства України про охорону здоров'я). Наведений принцип застосовується, зокрема, у випадках, коли водій повинен на вимогу поліцейського пройти в установленому порядку медичний огляд з метою встановлення стану алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції (пункт 2.5 Правил дорожнього руху). Звичайно, відмова особи, яка керує транспортним засобом, від проходження відповідно до встановленого порядку огляду на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо вживання лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, є підставою для притягнення до адміністративної відповідальності (стаття 130 Кодексу України про адміністративне правопорушення), але це єдиний механізм примусу у зазначеній ситуації і він не тягне застосування примусового медичного втручання.

Амбулаторна психіатрична допомога може надаватися в примусовому порядку виключно за рішенням суду (стаття 12 Закону України «Про психіатричну допомогу»).

Що під час вагітності відбувається зі свободою волі жінки? Конституція України не містить жодного регулювання щодо прийняття жінкою рішень у сфері реалізації власних репродуктивних прав, зокрема під час наявної вагітності. Проте, законодавче обмеження в можливості самостійного ухвалення жінкою рішення щодо штучного переривання вагітності після 12 тижня свідчить про застосування державою принципу патерналізму. Патерналізм – це втручання у свободу й особисту автономію людини заради її ж блага [25]. Даний принцип характеризується сильною державною владою, монополією держави на здійснення багатьох функцій суспільства, зарегламентованістю, дріб'язковою опікою держави над громадянами [26, 457]. Закони, що забороняють вживання наркотиків, зобов'язують користуватися пасками безпеки й перешкоджають можливості евтаназії, як правило, спрямовані на те, щоб люди не завдавали собі шкоди, подобається їм це чи ні. Думка про те, що такі закони є правомірними, називається правовим патерналізмом [25].

Тобто таким чином на державному рівні стверджується, що повнолітня дієздатна жінка не здатна усвідомити і зважити власні можливості, сили, ресурси і ухвалити зважене рішення. В контексті принципу патерналізму така жінка не здатна вирішити, що для неї є благом, а що – ні. Тому держава ухвалює замість неї єдине правильне рішення, а в частині, де все ж таки можлива дискреція, делегує повноваження прийняття рішення на розсуд відповідної комісії. Крім того, варто звернути увагу, що Хелен Льюїс у своїй роботі розглядає подібні «дозвільні» процедури як «каральну, бюрократичну перешкоду, покликану ускладнити доступ до легального аборту» [5, 299].

Стосовно неповнолітніх жінок, які, відповідно, мають неповну дієздатність, держава теж прийняла те саме «єдине правильне рішення». А щоб з юридичної точки зору діти не народжували та не виховували дітей, до таких осіб можна застосувати юридичну фікцію і достроково надати повну дієздатність. Тут можна спостерігати парадокс такого підходу: держава не довіряє ухвалювати рішення про власну вагітність, проте довіряє виховувати і забезпечувати майбутню дитину.

До речі, відповідно до статті 32 Конвенції про захист прав дитини держави-учасниці визнають право дитини на захист від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку. Подібний підхід до доступу неповнолітніх до абортів є маркером укоріненого в суспільстві міфу, що виховання дітей це не робота, вона не потребує зусиль, часу, ресурсів тощо. По суті, таким чином через зміст нормативного акта функція дітонародження одночасно підноситься і знецінюється. Особистість жінки відділяється від її «соціально-корисної» функції, тобто відбувається дегуманізація жінки [27, 32].

Повертаючись до питання реалізації принципу патерналізму слід зазначити, що в основі такого підходу лежить «бажання» держави забезпечити благо громадян у сфері здоров'я, безпеки, економічних інтересів чи моральності [28, 467–480]. Які блага від вагітності отримує, наприклад, неповнолітня мати?

Як реалізується державна політика у сфері захисту материнства та дитинства?

Відповідно до частини другої статті 5 Сімейного кодексу України держава створює людині умови для материнства та батьківства, забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально та морально заохочує і підтримує материнство та батьківство.

Статтею 3 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» визначаються наступні види державної допомоги сім'ям з дітьми:

1) у період вагітності, пологів та післяпологовий період (у порядку черговості залежно від етапу життєвого циклу):

• допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;

• допомога при народженні дитини, одноразова натуральна допомога «пакунок малюка»;

2) у період догляду за дитиною:

• допомога для догляду за дитиною до досягнення нею однорічного віку;

• допомога для догляду за дитиною «єЯсла»;

3) допомога при усиновленні дитини;

4) допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування;

5) допомога на дітей одиноким матерям;

6) допомога на дітей, хворих на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня, на дитину, яка отримала тяжку травму, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, яким не встановлено інвалідність;

7) одноразова грошова допомога учням першого класу «пакунок школяра».

Та чи достатньо такої допомоги, наприклад, для неповнолітньої матері, яка сама є дитиною і також потребує не лише фінансової, але й психологічної та фізичної допомоги?

У Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 року № 922-р, зазначається, що з народженням дитини підвищується ризик бідності. Відповідно однією з причин низького рівня народжуваності є ціннісні зміни, пов'язані з перенесенням фокуса з кількості народжених дітей на якість їх утримання та виховання, з одночасним прагненням до самореалізації поза сферою материнства/батьківства.

Зусилля щодо підвищення рівня народжуваності традиційно фокусуються в Україні на збільшенні допомоги при народженні дитини. Попри це згідно з результатами досліджень Фонду ООН у галузі народонаселення в Україні (UNFPA) фінансові стимули часто забезпечують позитивний вплив на народжуваність, але їх довгостроковий ефект є невеликим

і впливає переважно на групи з невисоким рівнем освіти та з низькими доходами. Застереженням щодо заохочення народжуваності виключно грошовими виплатами є також ризик подальшого передання дитини на виховання до закладів інституційного догляду.

Важливою складовою підвищення народжуваності є формування середовища, сприятливого для народження та виховання дітей, із забезпеченням економічної самодостатності сімей [29].

На офіційному вебсайті Кабінету Міністрів України розміщено Звіт за підсумками діяльності Державної служби України у справах дітей за 2025 рік [30]. Згідно з матеріалами цього Звіту станом на кінець звітного періоду в Україні функціонувало:

1318 дитячих будинків сімейного типу (далі – ДБСТ), в них 8727 дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа (4594 хлопчиків, 4133 дівчат), із них мають інвалідність – 620;

2715 прийомних сімей (далі – ПС), в них 5121 дитина сирота та дитина, позбавлена батьківського піклування, та осіб з їх числа (2 576 хлопчиків, 2 545 дівчат), із них мають інвалідність – 390.

Всього в ДБСТ та прийомних сім'ях виховується 13848 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, з них: 12200 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та 1 648 особи з їх числа.

Впродовж 2025 року було створено 86 ДБСТ та влаштовано у них 1445 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до прийомних сімей – 816 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Протягом 2025 року було створено 326 ПС. Влаштовано до новостворених та функціонуючих ПС 816 дітей.

Станом на кінець звітного періоду у 31841 опікуна/піклувальника виховувалося 42387 дітей, з них 1971 дитина з інвалідністю.

Опікуни, які перебувають у родинних стосунках з дітьми – 26611 осіб. Не є родичами – 5230 осіб.

Які аргументи науковців, що виступають за заборону абортів?

Що стосується позиції наукової спільноти в питаннях права на аборт, то, як на авторів цієї статті, постає дуже одностороння картина. Частина науковців (Бордюг Т.О., Круглова О.О., Котляров С.О., Островська Б.В., Борщевська О.М., Даниленко С.К. [31]) виходять з позиції захисту прав зачатої, але ще не народженої дитини, мотивуючи свої дослідження, зокрема, нормами Цивільного кодексу України, якими вже закріплене таке право (стаття 25 ЦКУ), а відтак наділяють ембріон, який нерозривно пов'язаний з жінкою, яка його виношує, правами людини.

Автори погоджуються з необхідністю захисту прав зачатої, але ще не народженої дитини в контексті її майбутнього матеріального забезпечення. Але в цьому контексті варто зазначити, що мова йде саме про бажану дитину.

Натомість названі вище науковці апелюють до емоційної та моральної складової та піднімають питання «егоїзму жінок».

У зв'язку з цим варто нагадати, що в Україні широкого розвитку набув такий вид надання медичної допомоги як допоміжні репродуктивні технології, за яких маніпуляції з репродуктивними клітинами, окремі або всі етапи підготовки репродуктивних клітин, процеси запліднення і розвитку ембріонів до перенесення їх у матку пацієнтки здійснюються в умовах in vitro.

При цьому, згідно з пунктом 3.12 Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2013 р. № 787, який зареєстровано в Міністерстві юстиції України 2 жовтня 2013 р. за № 1697/24229 [32], після завершення циклу запліднення за наявності залишку невикористаних ооцитів/ембріонів пацієнтка може ухвалити рішення про використання цих ооцитів/ембріонів для лікувальних програм інших пацієнтів.

Тобто жінці надано право розпоряджатися залишком ембріонів і у разі небажання використання цих ембріонів для лікувальних програм інших пацієнтів, такі ембріони утилізуються.

Постає питання: в чому різниця між ембріоном, що розвивається в утробі матері, та ембріоном, що розвивається у «пробірці». Чому науковці та інші прибічники теорії необхідності демографічного зростання шляхом збільшення народжуваності

не переймаються таким матеріалом. Чи не у фінансуванні тут справа? У тому матеріальному забезпеченні, що тягарем ляже на плечі держави, а не конкретної матері, сім'ї?

Інфантицид (дітовбивство) існував у тих чи інших формах в усіх суспільствах. Так, у праці Джареда Даймонда, американського біолога та антрополога, який вивчав традиційні суспільства Нової Гвінеї, Амазонії, пустелі Калахарі тощо. У своїй праці «Світ позавчора: чого ми можемо навчитися у традиційних суспільств?» він називає такі причини інфантициду у традиційних суспільствах: народження слабкої дитини чи з каліцтвами, голодні сезони, короткий інтервал між пологами або народження двійні, відсутність одного з батьків [33, 128].

Подібний підхід, як обґрунтовує автор, обумовлений раціональною потребою виживання популяції. Наявність маленької дитини розглядається як тягар для спільноти. Краще дати менше нащадків, але, щоб вони були сильними і мали більш якісне життя, ніж велика кількість слабких нащадків, щодо яких невідомо чи доживуть вони до репродуктивного віку і чи вистачить їм сил виховати власних нащадків. Під час голоду важливо, щоб вижило покоління репродуктивного віку і згодом дало нащадків. Для кочових племен велика кількість маленьких дітей може бути перешкодою для швидкого і ефективного кочівництва. Відсутність одного з батьків унеможливлює якісний належний догляд за дитиною тощо.

Також зазначений автор звертає увагу на те, що у таких суспільствах саме на жінку покладається обов'язок вирішувати, чи залишати дитину, чому сприяє традиція усамітнених пологів.

Чи можливо вимірювати подібний підхід категоріями моралі, що існує в сучасних європейських країнах? Очевидно, що ні. Головна моральна засада у наведених випадках – виживання популяції.

Роль моралі у суспільстві полягає, як правило, у тавруванні негативних для нормального існування такого суспільства явищ, що насправді є наслідками більш глибоких процесів. Проте суспільна мораль не має інструментів для їх встановлення та вивчення. Таврування (чи заборона) певного явища не призводить до його зникнення. Вона призводить до його тінізації. Отже, ефективність впливу суспільної моралі на існування таких негативних явищ вкрай низька. Натомість науковий підхід передбачає фіксацію певного явища, встановлення його наслідків для суспільства, причин його виникнення та способів впливу на причини. Подібний підхід дозволяє управляти суспільними явищами та процесами: позитивні посилювати, негативні скорочувати.

Отже, можна дійти висновку, що якщо у традиційних суспільствах інфантицид використовується як інструмент виживання популяції та підвищення якості життя осіб репродуктивного віку, то у сучасному суспільстві державна демографічна політика знецінює потреби та якість життя жінок репродуктивного віку та майбутніх поколінь.

На основі зазначеного вище вбачається доцільним проаналізувати новели проєкту нового КК України, що стосуються охорони відносин довкола зачатих та ненароджених дітей, їх зв'язок з чинним регулятивним законодавством та спрогнозувати можливі наслідки їх реалізації на практиці.

Так, статтями 4.1.11 та 4.1.12 передбачена кримінальна відповідальність за спричинення загибелі плоду людини після початку 22 тижня вагітності та спричинення загибелі плоду людини після початку 22 тижня вагітності з необережності, статтями 4.2.10 та 4.2.11 – тяжке ушкодження плоду людини та тяжке ушкодження плоду людини з необережності (тут і далі нумерація статтей проєкту нового КК України подана у редакції тексту станом на 14.01.2026).

Введення нових підстав кримінальної відповідальності означає посилення кримінальної репресії. У демократичній правовій державі кримінальна репресія повинна бути доцільною, достатньою та ненадмірною. Доцільність, достатність та ненадмірність повинні обгрунтовуватись у концепції відповідного законопроєкту і в пояснювальній записці до нього. В свою чергу обгрунтування посилення репресії має базуватися не лише на авторитетній думці автора тексту законопроєкту, а ще й на науково обгрунтованих даних, а також містити прогноз наслідків введення відповідальності.

На жаль, представлена концепція проєкту нового КК України не відповідає наведеним критеріям, а тому достатність підстав для введення кримінально-правового захисту плоду людини доведеться визначати самостійно.

Оскільки підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою діяння, що містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК України, розглянемо, в чому полягає відповідний склад кожного з правопорушень, передбачених статтями 4.1.11 та 4.1.12 проєкту нового КК України? З об'єктивною стороною, суб'єктом та суб'єктивною стороною все більш-менш зрозуміло. Об'єктивна сторона полягає у вчиненні дій, що потягнули спричинення загибелі плоду людини. При цьому ні спосіб, ні обстановка тощо значення не мають. Суб'єкт за наявності умислу загальний, при спричиненні загибелі плоду людини з необережності теж загальний за виключенням «вагітної жінки, яка виношувала плід». Суб'єктивна сторона може полягати як в умислі, так і в необережності. Це випливає як зі змісту диспозиції, так і назви відповідних статтей проєкту.

Водночас об'єкт посягання потребує більш уважного дослідження. Згідно з назвою розділу 4.1 «Злочини проти життя людини» Книги четвертої «Кримінальні правопорушення проти людини» проєкту нового КК України родовим об'єктом посягання діянь, передбачених цим його структурним елементом, є відносини у сфері захисту життя людини. Отже спричинення загибелі плоду людини згідно з концепцією проєкту нового КК України має родовим об'єктом відносини у сфері захисту життя людини. А що ж виступає безпосереднім об'єктом посягання? З огляду на зміст диспозиції статтей 4.1.11 та 4.1.12 це мають бути відносини у сфері захисту життя плоду починаючи з 22 тижня вагітності.

Тобто тут виникає питання щодо співвідношення родового та безпосереднього об'єктів посягання як співвідношення цілого та частини. У науці логіки відношення між поняттями, за якого одне з них входить як частина в обсяг другого, називається відношення підпорядкування. В контексті змісту між підпорядковуючим та підпорядкованим поняттями існує таке відношення: підпорядковане поняття включає до свого змісту всі ознаки, властиві підпорядковуючому поняттю, а також ознаки, специфічні тільки для підпорядкованого поняття [34, 37–38].

Отже, щоб відповісти на поставлене вище питання, необхідно передусім надати відповідь на два запитання: якими нормативно-правовими актами здійснюється захист життя плоду з 22 тижня вагітності та якими нормативними актами України плід людини після 22 тижня вагітності юридично визнається людиною або прирівнюється до людини?

Аналогічне питання щодо об'єкту постає під час аналізу складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 4.2.10 «Тяжке ушкодження плоду людини» та 4.2.11 «Тяжке ушкодження плоду людини з необережності». Родовим об'єктом посягання цих правопорушень, як вбачається із назви розділу 4.2 «Кримінальні правопорушення проти здоров'я людини», є відносини у сфері захисту здоров'я людини. Щодо безпосереднього об'єкта посягання виникають аналогічні питання: відповідно до якого нормативного акту України плід людини отримав право на захист здоров'я окремо від здоров'я матері і яким чином юридично плід людини прирівняний до людини? Тут також необхідно звернути увагу на те, що у зазначених статтях вік плоду не зазначається. Отже, що саме розуміється під поняттям «плід» (чи ембріон також охоплюється цим поняттям?) залишається невизначеним, що з точки зору техніки нормопроєктування кримінального закону є неприпустимим.

У зв'язку з наведеним необхідно звернути увагу на ще один момент: санкції статтей. Так, спричинення загибелі плоду людини становить злочин 7 ступеня, що еквівалентно вбивству (стаття 4.1.5); спричинення загибелі плоду людини з необережності становить злочин 5 ступеня, що еквівалентно спричиненню смерті з необережності (стаття 4.1.6); тяжке ушкодження плоду людини становить злочин 5 ступеня, що еквівалентно спричиненню тяжкої шкоди здоров'ю (стаття 4.2.6); тяжке ушкодження плоду людини з необережності становить злочин 3 ступеня, що еквівалентно спричиненню тяжкої шкоди здоров'ю з необережності (стаття 4.2.9).

Відповідно до статті 3.2.8 за злочин залежно від ступеня тяжкості встановлюються такі основні покарання: за злочин 7 ступеня тяжкості – строкове ув'язнення від 10 до 13 років; злочин 5 ступеня тяжкості – строкове ув'язнення від 6 до 8 років; злочин 3 ступеня тяжкості – обмеження свободи від 3 до 4 років або строкове ув'язнення від 3 до 4 років.

За такого підходу необхідно знову поставити питання: якими нормативними актами України визначається статус плоду людини та прирівнюється до статусу людини, що повинно бути підставою для віднесення тяжкого ушкодження плоду людини та спричинення загибелі плоду людини до тяжкої шкоди (стаття 2.5.5) та особливо тяжкої шкоди (стаття 2.5.6) відповідно.

Стаття 281 ЦК України не містить норм, що визначали б статус плоду після 22 тижня вагітності і засади його захисту (власне, те саме твердження стосується і плоду до 22 тижня вагітності). Як було зазначено вище, стосовно плоду після 22 тижня вагітності взагалі відсутнє регулювання. Поняття «плід людини» не міститься в законах України. Відсутність правового регулювання означає відсутність правовідносин. А відсутність правовідносин означає відсутність об'єкта правового захисту, зокрема кримінально-правового. Іншими словами, якщо держава не зацікавлена у врегулюванні певних суспільних відносин (визначення змісту відносин, визначення їх суб'єктів, визначення прав і обов'язків таких суб'єктів) або ігнорує таке регулювання, то чи може вона претендувати на застосування репресії стосовно суб'єктів таких відносин у зв'язку з їх участю у таких суспільних відносинах?

Крім того, Європейський суд з прав людини у своєму рішенні «Во проти Франції» звернув увагу, що ненароджена дитина не розглядається як «особа», що прямо захищається статтею 2 Конвенції, і якщо ненароджена дитина має «право» на «життя», воно опосередковано обмежується правами та інтересами матері (п. 80). Життя плоду тісно пов'язане із життям матері, і може бути захищене через неї, особливо у випадках, коли відсутній конфлікт між правами матері і батька або ненародженою дитиною і батьками, втрати плоду, спричиненої необережністю третіх осіб (п. 86) [35].

З урахуванням наведеного, на нашу думку, введення кримінальної відповідальності у даному випадку з точки зору права є юридично необґрунтованим і безпідставним.

Проте в контексті концепції, запропонованої проєктом нового КК України, необхідно звернути увагу на ще одну норму. Це стаття 4.1.1 проєкту, відповідно до змісту якої «ознаками, що знижують на три ступеня тяжкість злочинів, передбачених цим Розділом, є вчинення злочину … що полягає в перериванні жінкою власної вагітності і спричинення загибелі плоду людини після початку 22 тижня вагітності». Отже тяжкість злочину з 7 ступеня знижується до 4. Відповідно до положень статті 3.2.8 «Санкції за кримінальні правопорушення» це означає зниження санкції у виді строкового ув'язнення від 10 до 13 років до строкового ув'язнення від 4 до 6 років. Майже вдвічі.

Як подібне пом'якшення відповідальності необхідно розуміти в рамках кримінально-правової політики?

Відразу напрошується до розгляду класичний приклад привілейованого складу злочину «Убивство матір'ю своєї новонародженої дитини». Але і він в контексті порушеної проблеми потребує більш детального розгляду.

Науково-практичний коментар до КК Української РСР 1969 року говорить про те, що зазначений злочин необхідно розглядати як вбивство при пом'якшуючих обставинах у зв'язку з тим, що жінка під час пологів і відразу після них не може повністю усвідомлювати свої дії та керувати ними в наслідок певного стану психіки, викликаного родовим процесом. Встановлення умислу ще до пологів не змінює кваліфікацію вбивства, оскільки останнє вчиняється у стані, характерному для пологового процесу [36, 247].

У відносно новому науково-практичному коментарі КК України 2015 року йдеться про те, що «психічне ставлення суб'єкта до свого діяння та його наслідків зумовлене: по-перше, емоційною напругою (негативними психічними процесами) через стан вагітності та пологи (зокрема, це може бути пов'язано з подружньою зрадою, глибоким сімейним конфліктом, тяжкими матеріальними і соціальними проблемами);

по-друге, тимчасовим психічним розладом, що послаблює здатність матері усвідомлювати свої дії та керувати ними. Також вказується, що зазначений емоційний стан не є обов'язковою ознакою цього злочину, однак на практиці він завжди презюмується» [37, 297–298].

Таким чином є можливість проаналізувати еволюцію розвитку правової думки про вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини за майже 50 років. Якщо за радянських часів йшлося про відсутність можливості у жінки повністю усвідомлювати свої дії та керувати ними під час і відразу після пологів, то на сьогодні уже йдеться про наявність у жінки «тимчасового психічного розладу» і одночасно емоційної напруги, викликаної станом вагітності і пологів і чомусь одночасно соціальними проблемами (тобто змішуються причини біологічні і соціальні). Тут необхідно зауважити, що якщо подібний стан характерний для усіх жінок в цілому, то мала б бути інформація про систематичність спроб вчиняти матерями вбивства новонароджених дітей в пологових будинках, в тому числі і елітних. Якщо в радянський період в пологових будинках практикувалося роздільне утримання матерів і дітей, то сьогодні дитина залишається з матір'ю буквально з моменту народження, тобто штучних перешкод немає. Отже в пресі мали б бути згадки хоча б про замахи на дітовбивство в пологових будинках. Але вони відсутні. Таким чином, вести мову про якийсь особливий психічний стан під час пологів, що спонукає матерів до дітовбивства, безпідставно.

Інформація про дітовбивства, як правило, стосується фактів, коли жінки приховують свою вагітність, пологи відбуваються вдома, без належної медичної допомоги. Тобто, певною мірою наявні елементи підготовки до злочину. При цьому невизначеним залишається, чому у коментарі 2015 року зазначається про те, що такий емоційний стан не є обов'язковою ознакою злочину? Слова «відразу після пологів» вказує на певний проміжок часу, протягом якого вчинення діяння кваліфікуватиметься саме як дітовбивство. І оскільки йдеться про те, що протягом цього проміжку часу жінка перебуває в «особливому психологічному стані», очевидно, що для кожної жінки цей проміжок часу буде індивідуальним і залежатиме від особливостей функціонування її психіки. Водночас використання у коментарі слова «презюмується» означає, що експертиза психологічного стану не проводиться, тобто суб'єктивна сторона, по суті, не встановлюється. Таким чином, обов'язковими для встановлення ознаками є лише родинна спорідненість та час вчинення відповідного діяння.

З урахуванням наведеного можна зробити висновок, що виокремлення такого складу злочину як привілейованого є юридичною фікцією. З якою метою запроваджується юридична фікція і що тоді є реальною підставою для виокремлення такого привілейованого складу? Більш за все схоже, що таким чином держава «вибачається» за невідповідність демографічних амбіцій та економічної спроможності їх забезпечити.

Повертаючись до питання зниження ступеня тяжкості спричинення загибелі плоду, вчиненого вагітною жінкою, слід зауважити, що навряд чи можна скористатися певною юридичною фікцією на кшталт особливого психічного стану під час вагітності. З точки зору проблеми захисту плоду людини і його цінності для суспільства нелогічно, щоб така «цінність» коливалася в залежності від суб'єкта злочину. З точки зору маркетингу зниження ціни повинне стимулювати споживання певного продукта. По суті, норми проєкта нового КК України виглядають як постійна акційна пропозиція держави для всіх вагітних.

У цій ситуації є явна логічна невідповідність, проте корені проблеми набагато глибші, ніж сам текст проєкта нового КК України. Першопричина полягає у виборі неналежного інструмента правового регулювання захисту плоду людини. А це, в свою чергу, – питання радянських підходів до використання кримінальної репресії, коли відсутність належного економічного та соціального регулювання компенсувалась суворістю кримінального покарання.

Підсумовуючи аналіз новел у проєкті, варто зазначити, що у ньому пологи також визнаються фактором, що обумовлює наявність особливого психічного стану жінки, у зв'язку з чим тяжкість вбивства при пологах знижується на три ступеня. До речі, про новонароджену дитину як спеціального потерпілого тут не йдеться. Отже

відповідно до проєкту нового КК України в пологах можна вбити будь-кого і отримати вирок «зі знижкою» (статті 4.1.5, 4.1.1, 2.3.5). Також необхідно звернути увагу, що санкції за відповідні правопорушення у проєкті значно вищі, ніж у чинному КК України. Якщо відповідно до статті 117 КК України (у чинній редакції) санкція становить обмеження волі на строк до п'яти років, або позбавлення волі на той самий строк, то у проєкті – строкове ув'язнення від 4 до 6 років. Тобто відповідальність жінок все одно посилюється, що також потребує обґрунтування з точки зору кримінально-правової політики.

Ще однією необхідною умовою криміналізації діяння є наявність відповідної кримінологічної інформації. Щонайменше мало б бути підтвердження того, що штучне переривання вагітності на пізніх строках є систематичною практикою в Україні. Проте, оскільки на сьогодні така діяльність певною мірою тінізована, навряд чи існують об'єктивні дані. Перед тим, як щось забороняти, спочатку треба його легалізувати, щоб побачити реальну картину і проаналізувати причини негативного явища. І лише тоді ухвалювати рішення про доцільність заборони.

Американський кримінолог Едвін Шур ще 50 років тому відносив кримінальні аборти до числа «злочинів без жертв» [38, 210–224]. Це поняття означає, що у разі вчинення правопорушення відсутня особа, яка звернеться до правоохоронних органів. Це робить подібні випадки незастосовними на практиці. Органам досудового розслідування стає відомо про такі випадки, лише якщо жінка помирає, або госпіталізується у зв'язку з тяжкими ускладненнями.

Водночас ВООЗ звертає увагу, що наявність або відсутність юридичних обмежень щодо переривання вагітності не впливає на ймовірність того, що жінка перерве небажану вагітність [1, 24].

З іншого боку, криміналізація цього, як і інших межових діянь призводить до тінізації відповідного ринку послуг. Жінки або самостійно застосовуватимуть небезпечні засоби, або будуть звертатися по непрофесійну допомогу, або криміналізуватиметься надання гінекологічних медичних послуг. Крім того, загроза кримінальної відповідальності означатиме неможливість звернутися за професійною допомогою у випадку ускладнень. Як уже зазначалося вище, частина жінок у таких ситуаціях шукає медичної допомоги за кордоном. Але після повернення у них все одно є проблеми з отриманням кваліфікованої медичної допомоги у разі ускладнень. Отримати послуги зі штучного переривання вагітності за кордоном мають можливість лише заможні жінки або ті, які мають можливість взяти гроші в борг, що розглядається як серйозна дискримінація жінок, які перебувають на нижчих щаблях соціально-економічної драбини [38, 219]. Про проблему нерівного доступу до безпечного переривання вагітності на основі економічних чинників говориться у рекомендаціях ВООЗ щодо безпечного переривання вагітності 2012 року [1, 18]. Загалом питання якості проведення нелегального аборту розглядається як чисто економічне: професійний рівень здійснення нелегального аборта безпосередньо залежить від сплаченої суми [38, 220]. Джек Голланд у своїй праці розглядає політику заборони абортів як один з проявів мізогінії на державному рівні, що має негативні наслідки передусім для жінок з найменш захищених верств [27, 267–271].

Крім того, потреба аборту може виникати також у жінок, які уже мають дітей. Тобто заборона абортів неминуче тягнутиме за собою збільшення випадків осиротіння дітей або через смерть матері, або через її ув'язнення.

Які можуть бути прогнози щодо практики передбаченого проєктом нового КК України кримінального переслідування правопорушень щодо загибелі плоду людини або завдання йому тяжких ушкоджень в Україні? Перш за все варто ще раз звернути увагу, що зазначені кримінальні правопорушення мають доволі високий ступінь тяжкості. Відповідно їх розкриття позитивно впливатиме на загальну статистику розкриття тяжких правопорушень.

Що ж до можливих наслідків, то, на нашу думку, варіантів може бути два. Перший – переважна відсутність практики, що обумовлено високою латентністю відповідних видів правопорушень. Фіксуватимуться лише випадки смерті жінок в наслідок нелегального штучного переривання ва-

гітності (благо, що тепер є фактична процесуальна можливість визнавати померлих підозрюваними [39]) або госпіталізації жінок у тяжкому стані і тут єдина проблема – це час оголошення вироку: до повного одужання жінки чи після.

Другий варіант – це повна перевірка усіх випадків антенатальної смертності, мертвонародження, дострокових пологів, смертності у ранньому дитячому віці, випадків ушкодження здоров'я дитини протягом розвитку плоду тощо. Оскільки лікарі, що надають медичну допомогу у таких випадках, теж можуть бути співучасниками і фальсифікувати медичну документацію, по кожному випадку необхідно буде проводити незалежну експертизу. Відповідно до положень КПК України дослідчої перевірки не існує, отже необхідно буде реєструвати відповідні кримінальні провадження. Чи реєструватимуться вони за фактом, чи відразу стосовно жінки залежатиме від добросовісності слідчого. Тобто кожна жінка, яка переживе втрату вагітності чи втрату дитини в неонатальний період, матиме можливість ознайомитися з вітчизняною практикою здійснення досудового розслідування, а також опанувати основи психології спілкування зі слідчими. Крім того, за такого сценарію значно підвищуються корупційні ризики в діяльності відповідних органів досудового розслідування.

У зв'язку з наведеним слід було б також додати, що в Україні середній показник виникнення антенатальної загибелі плоду (смерть плода до народження, тобто після 22 тижня вагітності, але до початку пологів; належить до тяжких акушерських ускладнень [40, 136]) становить 5,94 ‰ (тобто майже 6 випадків на 1000 вагітностей). При цьому, 24–32 тижні вагітності відносяться до критичних періодів фетального розвитку (швидке збільшення головного мозку). Останні місяці вагітності характеризуються значною невідповідністю між припиненням збільшення маси плаценти та швидким збільшенням маси тіла плоду [41]. Отже, спрогнозувати мінімально можливу кількість відповідних кримінальних проваджень нескладно.

В розвиток теми визначення об'єкта кримінально-правового захисту у дискусії про зачатих та ненароджених дітей слід звернути увагу на ще одну статтю проєкту нового КК України – 4.2.12 «Штучне переривання вагітності». Наведена стаття містить декілька складів кримінального правопорушення. Передусім слід звернути увагу на склад, відповідно до якого кримінальній відповідальності підлягає особа (крім жінки, що виношувала плід), яка здійснила операцію чи процедуру штучного переривання вагітності, строк якої становить понад 12 тижнів, але до початку 22 тижня, за відсутності передбаченої законодавством підстави, що дозволяє штучне переривання вагітності протягом цього строку.

Передусім, назва статті описує не кримінально каране діяння, а явище, яке об'єктивно існує у суспільстві, виду медичної допомоги. Відповідно до вимог техніки нормопроєктування назва статті законодавчого акта повинна відповідати змісту її тексту, а також відображати предмет регулювання відповідної норми. Отже, назва статті закону про кримінальну відповідальність не може стосуватися соціального явища в цілому, а повинна містити вказівку на його небажаний аспект чи аспекти. Підхід, за якого назва статті вказує на соціальне явище загалом може створити хибне враження, що, по-перше, певне соціальне явище є негативним в цілому, по-друге, воно складається виключно з проявів, описаних у КК України.

Стаття розміщена у розділі 4.2 «Кримінальні правопорушення проти здоров'я людини». Отже, родовим об'єктом кримінально-правової охорони має бути здоров'я жінки, що виношує плід. Відповідно до диспозиції, що розглядається, суб'єктом цього кримінального правопорушення є особа, що надає подібні медичні послуги. Події відбуваються в межах закладу охорони здоров'я. Протиправність діяння полягає у здійсненні його за відсутності передбаченої у законодавстві підстави.

Слід зазначити, що відповідно до чинного закону незаконне проведення аборту (частина третя статті 134 КК України) містить матеріальний склад кримінального правопорушення, тобто у законі міститься вказівка на обов'язкове настання наслідків: «що спричинило тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої особи». Тобто на сьогодні криміна-

лізовано не факт здійснення переривання вагітності без підстав, визначених у відповідній постанові Кабінету Міністрів України, а факт завдання шкоди здоров'ю чи смерті потерпілої у зв'язку з таким перериванням вагітності.

У редакції, запропонованій проєктом нового КК України, склад кримінального правопорушення формальний, тобто настання негативних наслідків не є обов'язковим. Криміналізовано саме порушення приписів постанови Кабінету Міністрів України незалежно від наслідків для жінки. Враховуючи, що суб'єктом кримінального правопорушення є особа, що має право на надання подібних медичних послуг, наслідки для здоров'я та життя жінки будуть мінімальні. Отже, безпосереднім об'єктом захисту за таких обставин, на нашу думку, є не відносини у сфері захисту здоров'я людини, а відносини у сфері реалізації авторитету органів публічної влади, а отже відповідна стаття мала б розмішуватися у іншому розділі проєкту.

Також варто звернути увагу на логіку пом'якшуючих та обтяжуючих обставин. Відповідно до статті 4.2.2 ознаками, що знижують на три ступені тяжкість злочинів, є вчинення злочину, передбаченого статтею 4.2.12, якщо штучне переривання вагітності здійснене за добровільною попередньою та інформованою згодою вагітної жінки.

Ознаками, що підвищують на два ступені тяжкість злочинів, є вчинення умисного злочину, передбаченого статтею 4.2.12, щодо особливо уразливої людини (стаття 4.2.4).

Ознаками, що підвищують на один ступінь тяжкість злочинів, є вчинення злочину, передбаченого статтею 4.2.12, щодо уразливої людини; щодо близької людини або колишнього подружжя; щодо людини (чи близької їй людини) у зв'язку зі здійсненням нею службових повноважень чи виконанням професійних обов'язків, виконанням нею юридичного обов'язку або використанням її суб'єктивного права в публічних інтересах; з використанням службових повноважень чи професійних обов'язків або пов'язаних із ними можливостей; у присутності малолітньої дитини, яка розуміла обставини та значення вчиненого діяння (стаття 4.2.5).

Стосовно інформованої згоди слід звернути увагу, що інформована згода – це бюрократична процедура. У разі здійснення штучного переривання вагітності без визначених законодавством підстав немає і законодавчих підстав відбирати інформовану згоду у вагітної.

В частині здійснення медичної процедури стосовно уразливої та особливо уразливої людини передусім слід зазначити, що відповідно до положень статті 1.1.1 проєкту особливо уразлива людина: а) малолітня дитина; б) вагітна жінка; в) людина, яка досягла 75-річного віку; г) людина з інвалідністю I групи; д) заручник; уразлива людина: а) неповнолітня дитина; б) людина, яка досягла 65-річного віку; в) людина з інвалідністю II або III групи; г) людина, яка перебуває в матеріальній чи службовій залежності від суб'єкта кримінального правопорушення. У складі правопорушення, який ми розглядаємо, не йдеться про примус. У спеціалізований медичний заклад із кваліфікованим персоналом приходить жінка із запитом на медичну послугу. Чому переривання вагітності за добровільною згодою вагітної жінки – це пом'якшуюча обставина, а якщо така жінка є особою з інвалідністю I, II чи III групи, то обтяжуюча? Як необхідно кваліфікувати добровільну згоду вагітної жінки, якщо вагітність є ознакою уразливого стану? Чому за добровільною згодою не можна робити переривання вагітності людині, яка перебуває в матеріальній чи службовій залежності від суб'єкта кримінального правопорушення? Те саме стосується інших обтяжуючих обставин. Яку вони виконують функцію у наведеній ситуації? Як це повинно впливати на кримінально-правову кваліфікацію відповідного діяння?

Покарання лікаря за статтею 4.2.12 становить від 6 до 8 років ув'язнення (злочин 5 ступеня тяжкості). Відповідно за злочини 6 та 7 ступенів тяжкості передбачено строкове ув'язнення від 8 до 10 та від 10 до 13 років. Чи не забагато за невиконання вимог постанови Кабінету Міністрів України, що не потягнуло жодних наслідків для здоров'я особи?

Отже, як виглядає захист зачатих та ненароджених дітей відповідно до положень проєкту нового КК України? Від зачаття до 12 тижня вагітності питання збереження

зачатої та ненародженої дитини повністю віднесено до приватно-правових відносин, держава жодним чином не втручатиметься. Головне, щоб переривання вагітності здійснювалось кваліфікованим спеціалістом у спеціальному медичному закладі. З 12 по 22 тиждень вагітності питання її збереження переноситься у публічну площину. КК захищатиме належну реалізацію постанови КМУ медичними працівниками. Вагітна жінка відповідальності не несе. З 22 тижня за повної відсутності регулятивного законодавства КК захищатиме безпосередньо плід (його життя і здоров'я) як від матері, так і від медичних працівників.

Яка логіка закладається в цей механізм? Що є реальним об'єктом захисту? З якою метою держава втручається в приватно-правові відносини? Яким чином жорстке переслідування кваліфікованих медичних працівників кореспондується із політикою ВООЗ щодо доступу до безпечних абортів?

Розгляд питання кримінально-правової охорони відносин, пов'язаних із зачатими та ненародженими дітьми, буде неповним, якщо не розглянути низку питань, що безпосередньо відсутні у існуючому та пропонованому регулюванні, проте створюють тло для такого регулювання. Це – перш за все питання вітчизняної концепції цінності життя, а також питання відповідальності батька такої дитини, питання концептуальної, законодавчої та правозастосовчої реалізації концепції крайньої необхідності.

Із наведеного вище випливає, що суб'єктами кримінальної відповідальності за правопорушення щодо ненароджених дітей є мати і треті особи із спеціальною медичною освітою чи без такої. А де у цій концепції батько дитини? Безумовно, він може «фігурувати» у складах про домашнє насильство, правопорушеннях проти життя і здоров'я вагітної жінки, примушування до аборту. Але де батько дитини, коли жінка добровільно шукає спосіб позбутися небажаної вагітності поза межами правового поля? Чи не є байдужість, бездіяльність «батька» однією з причин таких правопорушень? І якщо існує така необхідність обмежувати жінку у праві на штучне переривання вагітності і кримінальзувати порушення таких обмежень, чому б не поставити питання про спільну відповідальність матері та батька? Можливо тут наявна злочинна бездіяльність з боку батька дитини?

Очевидно історично так склалося, що довести вину жінки чи третьої особи зі спеціальною медичною освітою чи без такої організаційно більш легко, ніж довести батьківство. Питання встановлення батьківства є чи не головним питанням патерналістського суспільства. Проте прогрес і наука не стоять на місці. На сьогодні в Україні діє Закон «Про державну реєстрацію геномної інформації». Врешті решт, відбір біологічного матеріалу у хлопчиків з метою встановлення геномної інформації, а відповідно і батьківства у майбутньому, можна проводити у пологових будинках відразу при народженні. Чи в патерналістському суспільстві така міра буде визнана непропорційно надмірним обмеженням прав? В такому разі в пропонованій концепції захисту ненароджених дітей цінність персональних даних потенційних батьків вища, ніж цінність життя ненароджених дітей [42]?

Наступне питання, пов'язане із правом на штучне переривання вагітності, це застосування інституту крайньої необхідності. Чи буде прагнути зробити аборт жінка, яка матеріально забезпечена, оточена любов'ю, турботою, підтримкою чоловіка і родини, яка має можливість поєднувати материнство і самореалізацію тощо? Що штовхає жінку на переривання вагітності поза правовим полем? Навряд чи аборт для жінки є способом отримання егоїстичного задоволення чи примноження щастя. У цитованій вище Стратегії демографічного розвитку України йдеться про те, що народження дітей тісно пов'язане з ризиками бідності. Крім скрутного економічного становища, до причин здійснення абортів кримінологи відносять складні життєві обставини: відсутність батька дитини, відсутність забезпечення житлом, суспільний тиск тощо. Якщо звернутися до цитованого вище визначення ВООЗ поняття психічного здоров'я, чи може самотня мати чи багатодітна мати вважатися такою, що «реалізує свій потенціал, може справитися з нормальними життєвими стресами, може продуктивно працювати і здатна зробити внесок у життя своєї спільноти», за відсутності можливості утримувати себе і дитину,

а можливо ще і інших дітей? А якщо необхідно платити за оренду житла? Чому подібні обставини не розглядаються як крайня необхідність?

Вище при розгляді питання про вбивство матір'ю новонародженої дитини наводились цитування науково-практичних коментарів щодо «певного стану психіки, викликаного родовим процесом» та «тимчасовим психічним розладом, що послаблює здатність матері усвідомлювати свої дії та керувати ними». Також зазначалося, що наведені абстрактні і невизначені формулювання навіть не потребують доказування при розслідуванні. Чому ж тоді не беруться до уваги умови життя та життєві обставини вагітної? Вони точно можуть бути підтверджені доказами в кримінальному провадженні. Чому стільки десятиліть у науці кримінального права перевага надається сумнівним фікціям замість оцінки фактів? І чи можлива взагалі фікція в кримінальному законі і які повинні бути її критерії?

Також в контексті застосування інституту крайньої необхідності слід зазначити, що наразі в правозастосовчій практиці в Україні спостерігається чи то криза гуманізму, чи то криза фаховості суб'єктів правозастосування. Абстрагуючись від проблем штучного переривання вагітності, на сьогодні надзвичайно широким полем для вивчення потенціалу інституту крайньої необхідності є кримінальне переслідування громадян за колабораційну діяльність на окупованих територіях. Ми маємо серйозні проблеми з визначенням критеріїв крайньої необхідності на практиці. Особливо цьому сприяє те, що суб'єкти правозастосування перебувають на підконтрольній державі території (іншими словами по «правильну» сторону лінії розмежування) [43, 39–42]. І ця «правильність» дуже резонує з «моральністю» у питаннях абортів людей, яким пощастило не бути у складних життєвих обставинах. Радянського підручника кримінального права уже не достатньо, щоб аргументувати існуючі підходи. Критерії застосування крайньої необхідності потребують сучасного осмислення.

Третє питання, що потребує розгляду, полягає в тому, які цінності повинен захищати КК України. Безумовно, відповідно до статті 3 Конституції України життя людини є найвищою цінністю. Проте, чи є воно абсолютною цінністю? Якщо так, то як Україна може чинити опір агресивній війні? Хтось знищує військових держави-агресора на полі бою, хтось донатить задля підтримки боєздатності наших військових. Тобто не всяке життя цінне. Очевидно, що життя українського військовослужбовця і життя українського мирного населення мають вищу цінність, ніж життя військовослужбовця держави-окупанта.

Про те, що життя не є абсолютною цінністю, свідчить своїм змістом також стаття КК України про перевищення меж необхідної оборони і крайньої необхідності. Тут теж протиставляється життя потерпілого і життя нападника. Проте у законодавчо закріплених умовах цінність життя нападника вище. На потерпілого покладається більше обов'язків бути законослухняним в умовах захисту власного життя. Навіть ціною власних життя і здоров'я. Тобто законослухняний громадянин менш цінний для суспільства.

Приблизно аналогічна ситуації із цінністю життів матері і її ненародженої дитини. Заради збереження життя ненародженої дитини держава обмежує умови доступу до легальних безпечних абортів, тим самим наражаючи жінку на здійснення нелегального, а відповідно небезпечного аборту. Відтак життя матері має меншу цінність, ніж життя її ненародженої дитини. Тобто між сформованою особистістю матері і несформованою особистістю дитини держава обирає особистість дитини. А якщо новонародженою буде дівчинка, її цінність також зберігатиметься лише до моменту вагітності? Жінка дає не лише життя. Вона забезпечує (бажано разом з батьком дитини) дитинство своєї дитини, її розвиток і формування особистості. Що має більшу цінність для суспільства: функція чи сформована особистість (навіть якщо вона належить жінці)? Це залежить від того, яке суспільство формується.

Напевно саме тому ВООЗ підтримує критерії, що дозволяють зберегти в першу чергу жінку, щоб подолавши складні життєві обставини вона могла не лише реалізувати свою «функцію», а й забезпечити своїй дитині дитинство як того вимагають міжнародні документи у сфері захисту прав дитини.

Ідея про збереження людського життя як біологічного існування, як факту, як статистичної одиниці більше нагадує свідчення українського військовополоненого, що перебував у полоні на території Російської Федерації у мордовській ВК-10, де наглядачі казали: «Ви нам здорові не потрібні, ви нам потрібні просто живими» [44]. Чи відповідає подібний підхід цінностям, закладеним у Конституції України? Напевно цінність життя становить не сам факт існування певної особи, а якість такого існування. Україна у Конституції проголошує цінністю не лише життя, а й здоров'я, гідність, недоторканість і безпеку, гідні умови життя, вільний розвиток особистості тощо. Якщо цінність життя зводити лише до функції, то яку цінність має функція, крім економічної? І хто тоді вигодонабувач подібного підходу? Чи можна побудувати незалежне, демократичне, правове суспільство, якщо його складатимуть не особистості, а носії функції?

На завершення наведеного хотілося б зазначити, що українському праву та науці дуже не вистачає завершеної цілісної науково і філософськи обгрунтованої концепції цінності людського життя.

Тема заборони абортів в рази складніша за середньостатистичну моралізаторську проповідь про «цінність життя» чи «традиційні цінності», і точно вже не може зводитись до оцінки моральності жінок. Питання врегулювання штучного переривання вагітності знаходиться на перетині проблем права, моралі та релігії. Але саме таке поєднання систем регулювання суспільних відносин робить це питання ще цікавішим з точки зору права.

Де закінчуються регулятивні можливості права? Чи можуть і повинні уявлення про мораль та релігію впливати на право? Як це кореспондується з принципом наукового забезпечення законодавчої діяльності тощо?

З приводу такого регулятора суспільних відносин як релігія слід зазначити наступне. Згідно зі статтею 35 Конституції України кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. При цьому церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. За таких обставин окремі релігійні настанови можуть знаходити відображення у правовому регулюванні держави виключно за умови, що їх доцільність є науково обгрунтованою. Тут слід пам'ятати, що будь-яка успішна церква у своєму розвитку спирається не лише на власні релігійні норми, а й на економічні закономірності, адже економіка є наукою. Усі інші релігійні настанови, які держава не визнає науково обгрунтованими, можуть поширюватися серед прихожан і дотримуватися останніми лише за їх добровільної згоди.

Щодо моралі як регулятора суспільних відносин і апелювання до неї при прийнятті законів слід звернути увагу на такі моменти. По-перше, моральні норми – це неписані правила. Юридична практика містить безліч випадків різнотлумачення писаних норм. Чого, наприклад, варті положення статті 434^1 «Підстави для передачі кримінального провадження на розгляд палати, об'єднаної або Великої Палати Верховного Суду» КПК України, де йдеться про необхідність відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду. Аналогічні положення містяться в ЦПК України та КАС України. Тобто, з одного боку, практична сторона будь-якого урегульованого питання є надзвичайно різноманітною і непередбачуваною, з іншого – професійні судді найвищих судових інстанцій не завжди мають можливість забезпечити єдність судової практики на основі писаного права. Мораль – це передусім про дуже суб'єктивні уявлення окремих осіб. По-друге, наведені вище приклади підміни понять при формуванні відповідної політики МОЗ України, ігноруванні у відповідних кримінально-правових дослідженнях висновків кримінологічних досліджень, відсутності обгрунтованої концепції віку добровільної згоди виглядають щонайменше нелогічно. Аласдер Макінтайр у своїй праці «Після чесноти: дослідження теорії моралі» висловився таким чином: «фактичні судження істинні або помилкові, і у сфері фактів існу-

ють раціональні критерії, завдяки яким ми можемо дійти згоди стосовно того, що істинно, а що ні. Але моральні судження, що є вираженням установки чи почуття, ні істинні, ні помилкові. Згода з приводу моральних суджень не гарантується ніяким раціональним методом, тому що такого метода не існує. Вона може бути гарантована, якщо таке взагалі можливо, деякими нераціональними впливами на емоції чи установки тих, хто не згоден з окремим моральним судженням. Ми використовуємо моральні судження не лише для того, щоб виразити наші почуття і установки, але і для того, щоб здійснити такі впливи на інших» [45, 12]. Тут знову постає питання: як повинні у правотворчій діяльності співвідноситися мораль та принцип наукового забезпечення?

Стосовно кримінально-правового регулювання суспільних відносин слід зазначити, що окреслена тема порушує низку надзвичайно цікавих питань теорії права загалом та теорії кримінального права зокрема.

Яка мета кримінально-правового регулювання? Як визначаються об'єкти кримінально-правового захисту? Кримінально-правове регулювання є автономним чи воно повинно слідувати за регулятивним? Які норми первинні: регулятивні чи охоронні? Чи можливе існування охоронних відносин за відсутності регулятивних і що це означає з точки зору характеристики режиму управління державою? Чи достатньо у КК України лише формального визначення кримінального правопорушення? А з точки зору нормотворчої діяльності? Що таке прогресивний кримінальний закон? Які критерії є ключовими при оцінці прогресивності кримінально-правового регулювання? Які ознаки свідчать про таку прогресивність?

Поки питання доступності абортів намагаються звести до проблеми моральності жінок, воно насправді містить в собі відображення підходів до побудови державної політики в цілому, принципів застосування державою репресії, а також місця і ролі особи при взаємодії з державою. А ці питання вже стосуються не лише жінок, а всього суспільства. Просто це той випадок, коли жінок прийнято пропускати вперед.

ЛІТЕРАТУРА:

1. World Health Organization (2012). Safe abortion: technical and policy guidance for health systems, 2nd ed.. World Health Organization. URL: https://iris.who.int/handle/10665/70914 (дата звернення: 24.01.2026).

2. Концепція реформування кримінального законодавства України. Проєкт. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/08/25/povnyj-tekst-kontseptsiyi-reformuvannya-kk-ukrayiny.pdf (дата звернення: 09.07.2024).

3. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 року № 144 «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/144-2006-%D0%BF#Text (дата звернення: 24.01.2026).

4. Посібник зі статті 3 Європейської конвенції з прав людини. Заборона катування. Оновлено 31 серпня 2024 року URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_3_ukr (дата звернення: 24.01.2026).

5. Lewis, Helen. Difficult Women: A History of Feminism in 11 Fights. London: Jonathan Cape, 2020.

6. Singer, Peter. Ethics in the Real World: 82 Brief Essays on Things That Matter. Princeton: Princeton University Press, 2016.

7. Основи законодавства України про охорону здоров'я. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 24.01.2026).

8. Закон України «Про внесення змін до статті 281 Цивільного кодексу України» від 2 листопада 2004 року № 2135-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2135-15#Text (дата звернення: 24.01.2026).

9. Пояснювальна записка до законопроєкту № 4533 від 18.12.2003 про внесення змін до статті 281 Цивільного кодексу України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, № фонду 1, назва фонду "*Верховна Рада України*, м. Київ" за описом № 22, № з/п 6475 індекс 06-01/03/23 том 1 заголовок "Документи про розробку

Закону України "Про внесення змін до статті 281 Цивільного кодексу України" № 2135-IV від 2 листопада 2004 року" (початок ведення 17.12.2003 закінчення 02.11.2004).

10. Закон України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-16#Text (дата звернення: 24.01.2026).

11. Автори тричі зверталися до МОЗ України як головного органу у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, із зверненнями громадян з метою отримати відповідь, як, все ж таки, формується вітчизняна державна політика у сфері надання медичних послуг з проведення абортів. Зокрема були поставлені такі питання: чим обумовлено встановлення вікових обмежень «менш як 15 років та більш як 45 років» для штучного переривання вагітності, строк якої становить від 12 до 22 тижнів; чи не суперечить обмеження за віком «менш як 15 років» положенням Конвенції про права дитини; чим обумовлене зменшення переліку медичних підстав, за наявності яких можливе штучне переривання вагітності у строк від 12 до 22 тижня; чим була обумовлена кардинальна зміна переліку соціальних підстав здійснення штучного переривання вагітності у порівняні із постановою Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1993 року № 926 «Про порядок штучного переривання вагітності від 12 до 28 тижня»; чи враховується у чинній державній політиці заборони абортів економічні чинники, пов'язані з народженням та вихованням дитини, чи мають вплив на формування державної політики у сфері регулювання абортів представники релігійних організацій чи прихильники теорії креаціонізму, чому постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 року № 144 «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України» жодного разу за 20 років не приводилась у відповідність до чинного законодавства, зокрема до Кримінального кодексу України, та не переглядалася у зв'язку зі зміною соціальних умов життя? Два з трьох звернень були проігноровані і залишились без відповіді. На одне звернення автори отримали цитування нормативних актів, на які самі ж автори послалися у зверненні.

12. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995_021#Text (дата звернення: 24.01.2026).

13. Також слід звернути увагу, що заміна віку у відповідній нормі проєкту нового КК України була здійснена технічно та без системного осмислення концепції віку добровільної згоди та його впливу на систему норм кримінально-правового регулювання у сфері сексуальної свободи та сексуальної недоторканості людини. Зокрема про це свідчать редакції статтей 4.5.7. «Схиляння дитини віком від 14 до 18 років до дії сексуального характеру з третьою особою», 4.5.8. «Розбещення дитини віком до 14 років», 4.5.10. «Сексуальне домагання» та деяких інших (у редакції проєкту від 14.01.2026).

14. World Health Organization (2024). Abortion care guideline, 2nd ed. World Health Organization. URL: https://iris.who.int/handle/10665/382157 (дата звернення: 24.01.2026).

15. World Health Organization (2012). Safe abortion: technical and policy guidance for health systems, 2nd ed. World Health Organization. URL: https://iris.who.int/handle/10665/70914 (дата звернення: 24.01.2026).

16. World Health Organization (2022). Abortion care guideline: web annex A: key international human rights standards on abortion. World Health Organization. URL: https://iris.who.int/handle/10665/349317 (дата звернення: 24.01.2026).

17. Необхідно зазначити, що в англомовному тексті використовується саме вузьке поняття «rape survivor» («жертва згвалтування»), а не, наприклад, «survivor of gender/sexual based violence» («жертва гендерно обумовленого/сексуального насильства»). Можливо це пов'язано із концептуальним розвитком у цій сфері протягом останнього десятиліття.

18. WHO Scientific Group on Induced Abortion & World Health Organization (1978). Induced abortion : report of a WHO scientific group [meeting held in Geneva from 14 to 18 November 1977]. World Health Organization. World Health Organization. URL: https://iris.who.int/handle/10665/41317 (дата звернення: 24.01.2026).

19. Закон України «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні». URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/4223-20#Text (дата звернення: 24.01.2026).

20. Узагальнені дані медичної звітності по комунальним закладам охорони здоров'я та закладам охорони здоров'я, які знаходяться у сфері управління МОЗ. Центр громадського здоров'я МОЗ України. URL: https://phc.org.ua/monitoring-i-statistika/meddata-1 (дата звернення: 24.01.2026).

21. Інструкція щодо заповнення форми звітності № 13 (річна) «Звіт про переривання вагітності за 20__ рік», затвердженої наказом МОЗ України від 10 липня 2007 року № 378. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z1012-07#Text (дата звернення: 24.01.2026).

22. На 18% знизилася кількість абортів від початку великої війни. URL: https://opendatabot.ua/analytics/abortions-2023 (дата звернення: 24.01.2026).

23. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософський аспект: дис... доктора юридичних наук: 12.00.12 –Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Львів, 2007.

24. Конституція України: Науково-практичний коментар. Харків: Видавництво «Право»; К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 565.

25. Що таке патерналізм? URL: https://studfreedom.org/shcho-take-paternalizm/ (дата звернення: 24.01.2026).

26. Юридична енциклопедія : [в 6-ти т.] / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2002. – Т. 4 : Н-П. – 792 с.

27. Джек Голланд. Коротка історія мізогінії. Найдавніше упередження у світі. Київ: Rogue Umbrella Ltd. у співпраці з ГО «АРК.ЮЕЙ», 2024. 352 с.

28. Douglas Husak Paternalism. URL: https://bpb-us-e1.wpmucdn.com/blogs.cornell.edu/dist/5/5699/files/2015/06/Routledge-Ch.30-Husak-2cc5zsh.pdf (дата звернення: 24.01.2026).

29. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року» від 30 вересня 2024 року № 922-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/922-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 24.01.2026).

30. Звіт про підсумки діяльності Державної служби України у справах дітей за 2025 рік. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2025/zvit-kids-2025.pdf (дата звернення: 24.01.2026).

31. Бордюг Т. О. Забезпечення права на життя зачатої, але ще не народженої дитини. *Часопис* Київського університету права. 2018. № 4. С. 182–186. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001034257 (дата звернення: 24.01.2026); Круглова О.О., Котляров С.О. Правове положення зачатої, але ще не народженої дитини за законодавством України та країн ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 106–108. URL: https://www.lsej.org.ua/6_2018/27.pdf (дата звернення: 24.01.2026); Островська Б.В. Право людини на життя від моменту її зародження в контексті права та моралі. Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 2. С. 140–149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2016_2_13 (дата звернення: 24.01.2026); Борщевська О. М., Даниленко С. К. Цивільно-правовий аспект запобігання обороту фетальних тканин та ембріонів людини як елемент охорони права людини на стадії ембріоногенезу. Одеський державний університет внутрішніх справ. 2017. № 3. С. 58–62. URL: https://rp.onmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/946/12 (дата звернення: 24.01.2026).

32. Наказ МОЗ України «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» від 9 вересня 2013 р. № 787. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z1697-13#Text (дата звернення: 24.01.2026).

33. Diamond, Jared. The World Until Yesterday: What Can We Learn from Traditional Societies? New York: Viking, 2012.

34. Жеребкін В. Логіка : підручник. 9-те вид. Київ : Т-во "Знання", 2006. 255 с.

35. Case of Vo v. France (Application no. 53924/00). URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-61887%22]} (дата звернення: 24.01.2026).

36. Уголовний кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. Под общ. ред В.И. Зайчука. Киев. 1969. 543 с.

37. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея, Литвинова О.М./ Київ. Юрінком Інтер. 2015. 1063 с.

38. Schur, E.M., 1969. Our criminal society: The social and legal sources of crime in America. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

39. Див. пункт 5 частини першої статті 284 КПК України у редакції Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану» від 27 липня 2022 року № 2462-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2462-20#n26 (дата звернення: 24.01.2026).

40. Запорожан В. М., Міщенко В. П. Акушерська патологія: Атлас: Навч. посібник. Одеса: Одес. держ. мед. ун т, 2005. 292 с.

41. Ретроспективний аналіз випадків антенатальної загибелі плода в умовах типового міського пологового будинку м. Києва / Бенюк В. О., Гичка Н. М., Котенок А. С. *Здоровье женщины*. 2019. № 6. С. 34–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zdzh_2019_6_9 (дата звернення: 24.01.2026).

42. Слід звернути увагу, що автори підтримують у питанні відповідальності за аборти підходи ВООЗ. Наведені міркування щодо батьківства та кримінальної відповідальності за аборти – це скоріше ілюстрація до ірраціональності існуючих у цих питаннях підходів у сфері права.

43. Human rights situation during the Russian occupation of territory of Ukraine and its aftermath'(United Nations Ukraine) URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf (дата звернення: 24.01.2026).

44. "Найстрашніша колонія Росії". Колишні українські військовополонені розповідають про мордовську ВК-10 URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c33r1l0e4ylo (дата звернення: 24.01.2026).

45. Macintyre A. After Virtue: A Study in Moral Theory. 3rd ed. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press. 2007.

Дата першого надходження статті до видання: 10.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

УДК [349.41/.42:349.6]:346.7
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.31

ЕКОНОМІЧНЕ СТИМУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ У МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРОБІЗНЕСУ

Корнієнко Ганна Сергіївна,
orcid.org/0000-0002-7062-1027
доктор юридичних наук, професор,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Шульга Михайло Васильович,
orcid.org/0000-0001-6449-284X
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
професор кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються правові засади економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення в контексті забезпечення сталого розвитку агробізнесу. З позицій історичного розвитку висвітлено правові передумови формування принципу ефективного землекористування, сучасні наукові підходи до проблеми відтворення родючості ґрунтів та негативні наслідки надмірної розораності земель. Розглянуто правову природу консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель, правила та порядок її виконання, особливості економічного стимулювання суб'єктів господарювання, які здійснюють землеохоронні заходи.

Обґрунтовано, що нормативна база економічного стимулювання охорони земель має розглядатися не лише як інститут земельного права, а й як важливий елемент механізму правового забезпечення функціонування агробізнесу, оскільки якісний стан земельних ресурсів безпосередньо впливає на ефективність господарської діяльності, конкурентоспроможність суб'єктів агробізнесу та продовольчу безпеку держави. Встановлено, що чинне законодавство формує систему правових стимулів і обмежень, спрямованих на поєднання приватних інтересів землевласників і землекористувачів із публічним інтересом суспільства у збереженні земельного фонду та відтворенні родючості ґрунтів.

Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення правового механізму економічного стимулювання охорони земель як одного з пріоритетних напрямів законодавчої діяльності у сфері агробізнесу в умовах євроінтеграції, втілення принципів його сталого розвитку та повоєнного відновлення України.

Висловлено думку, що сучасне ведення агробізнесу як одного з надважливих чинників життєзабезпечення держави та суспільства неможливе без високотехнологічного, екологічно безпечного та економічно доцільного використання земель сільськогосподарського призначення, адже земля залишається основним засобом виробництва у сільському господарстві та ключовим ресурсом функціонування агробізнесу.

Водночас наголошено, що сучасна модель ведення агробізнесу потребує переосмислення традиційних підходів до використання земельних ресурсів. Орієнтація виключно на досягнення

короткострокового економічного ефекту часто супроводжується виснаженням ґрунтів, порушенням екологічно збалансованої структури земельних угідь та погіршенням їх якісного стану. З огляду на це особливого значення набуває формування ефективного правового механізму економічного стимулювання суб'єктів агробізнесу до здійснення землеохоронних заходів, відновлення родючості ґрунтів та консервації деградованих і малопродуктивних земель.

Підкреслено, що економічні стимули повинні розглядатися не лише як інструмент реалізації державної політики у сфері охорони земель, а й як складова правового забезпечення сталого розвитку агробізнесу, що поєднує приватні інтереси суб'єктів господарювання з публічними інтересами суспільства у збереженні земельного фонду України.

Ключові слова: *агробізнес, економічні стимули, гарантії земельних прав, консервація земель, охорона земель, раціональне використання земель.*

Korniyenko Ganna, Shulga Mykhaylo. Economic incentives for land conservation within the legal framework for agribusiness

This article examines the legal foundations for providing economic incentives for the rational use and protection of agricultural land in the context of ensuring the sustainable development of agribusiness. From the perspective of historical development, the article highlights the legal prerequisites for the formation of the principle of efficient land use, modern scientific approaches to the problem of restoring soil fertility, and the negative consequences of excessive plowing of land. The article examines the legal nature of the conservation of degraded, low-productivity, and industrially contaminated lands, the rules and procedures for its implementation, and the specifics of providing economic incentives to business entities that implement land conservation measures. It has been argued that the regulatory framework for providing economic incentives for land conservation should be viewed not only as an institution of land law but also as a key element of the legal mechanism ensuring the functioning of agribusiness, since the quality of land resources directly affects the efficiency of economic activity, the competitiveness of agribusiness entities, and the nation's food security. It has been established that current legislation forms a system of legal incentives and restrictions aimed at reconciling the private interests of landowners and land users with the public interest of society in preserving the land fund and restoring soil fertility.

It was concluded that there is a need to further improve the legal framework for providing economic incentives for land conservation as one of the priority areas of legislative activity in the agribusiness sector in the context of European integration, the implementation of the principles of sustainable development, and Ukraine's postwar recovery.

It has been argued that modern agribusiness—as one of the most critical factors in sustaining the state and society—cannot function without the high-tech, environmentally safe, and economically sound use of agricultural land, since land remains the primary means of production in agriculture and a key resource for the operation of agribusiness.

At the same time, it is emphasized that the modern model of agribusiness requires a rethinking of traditional approaches to the use of land resources. A focus solely on achieving short-term economic gains is often accompanied by soil depletion, disruption of the ecologically balanced structure of agricultural land, and a deterioration in its quality. In light of this, it is particularly important to establish an effective legal mechanism to provide economic incentives for agribusiness entities to implement soil conservation measures, restore soil fertility, and conserve degraded and low-productivity lands.

It is emphasized that economic incentives should be viewed not only as a tool for implementing state policy in the field of land conservation, but also as a component of the legal framework for the sustainable development of agribusiness, which reconciles the private interests of economic entities with the public interest in preserving Ukraine's land resources.

Key words: *agribusiness, economic incentives, land rights guarantees, land conservation, land protection, rational land use.*

Правові питання стосовно землекористування хвилювали людство ще з часів давніх цивілізацій. Історичні джерела свідчать, що в античній Європі, а саме в Давньому Римі, було розроблено важливі положення, зокрема, про поділ права на публічне і приватне, що стали підґрунтям римського права і які через віки не втратили значення. Наприклад, трактування давньоримськими правниками змісту пра-

ва власності, яке включає правомочності володіння, розпорядження і користування об'єктом даного права, і зараз не суперечить сучасному його розумінню.

Відомі досягнення давніх римлян і в економіко-правовій сфері. Зокрема, один з них, а саме Катон Старший, включив до тогочасної правової та господарської доктрини принцип раціонального землекористування, створивши правове підґрунтя для докорінних змін у ставленні до землі. Саме Катон, поєднавши правове регулювання з економічною доцільністю, довів, що прибутковість землі безпосередньо залежить від якості її обробітку: чим ефективніше господарювання, тим вищий економічний результат, в той час як недбале використання землі призводить до збитків. Отже, як справедливо зазначено в авторитетному підручнику [1], «мова йде про класичний аграрний принцип римлян, який фактично віддзеркалював ранню економічну доктрину ефективного землекористування. Цей закон, будучи правилом більш загального економічного принципу, який в аграрній сфері означає обмеження природної родючості через необхідність раціонального землекористування, зумовлює потребу у відновлені його стану» [1, с. 320]. Більш як тисячолітній досвід створення правового поля для розумного використання земель доводить правильність підходу давньоримської юриспруденції і помилковість розширення його задля надання пріоритетності інтенсифікації в усіх аграрних галузях, зокрема і в землеробстві, нормотворцями XX-го століття. І лише зараз, на початку XXI століття, як ніколи, стала очевидною потреба у встановленні на законодавчому рівні обмеження надмірної експлуатації землі, закріплення обов'язку дбайливого до неї ставлення та збереження її родючості. Так, сучасні дослідники питань землекористування та аграрного виробництва стверджують, що при кожному рівновеликому нарощуванні сукупності чинників у міру наближення їх до оптимального рівня виявляється тенденція послідовного зменшення надбавок урожаю [2, с. 49]. При цьому виявлено таку майже закономірність: застосування ґрунтознавчих технологій, поліпшуючи умови росту рослин, не призводить до безперервного збільшення урожаю. Тож, на даному історичному етапі, коли під негативним впливом техногенних та природних чинників землі сільськогосподарського призначення відчутно скорочуються, питання родючості землі, як убачається, не тільки надскладне, а й надважливе. Його вирішення можливе лише з позицій не надприбутків, а, згідно з давньоримським принципом раціонального використання землі, економічно розумного, екологічно дбайливого ставлення до природного ресурсу, від якого залежить існування людини і суспільства.

У нашій країні в основі сучасної сільськогосподарської доктрини лежить інший принцип – закон прогресивного зростання продуктивності землеробства. Проте його ефективність викликає обґрунтовані сумніви, адже такі життєво важливі проблеми, як забезпечення якісним харчуванням населення, продовольча безпека ще далекі від вирішення. Водночас у розвинених країнах природні закони, про які тут йдеться, грамотно використовуються і стають гарним інструментом успішного господарювання на землі. Небезпідставність наших сумнівів посилюється висновками спеціалістів, які стверджують, що закон прогресивного зростання продуктивності призвів лише до енергозбитковості технологій у землеробстві [2, с. 49]. Головне завдання вони вбачають у тому, щоб не допустити зниження ефективності та потенційної родючості ґрунтів, коли просте відновлення родючості змінюється спадною родючістю і проявляються деградаційні та ерозійні процеси.

У Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 року № 70-р. конкретизується, що рівень розораності сільськогосподарських земель, які мають найбільшу питому вагу (близько 70%), досягає в середньому 54%, а у деяких областях 70% і більше [3]. В умовах надмірного розорання площі ріллі за рахунок, в тому числі схилових земель, порушується екологічно збалансоване співвідношення земельних угідь: ріллі, природних кормових угідь, лісів та водойм. Внаслідок цього земельні ресурси швидко деградують, забруднюються та ви-

снажуються. Особливо загрозливою є прогресуюча деградація та спад родючості ґрунтів – основи біосфери і сільськогосподарського виробництва. Цілком очевидно, що зниження родючості території країни шляхом вилучення орнонепридатних (деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених) земель, площа яких, за експертними оцінками, перевищує 6,5 млн гектарів, з інтенсивного обробітку потребує якнайшвидшого реагування.

Наразі ця проблема може бути вирішена у правовому полі. Так, Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV «Про охорону земель» пов'язує відновлення якісного стану земель, їх поліпшення з реалізацією такого землеохоронного заходу, який має назву «консервація земель» [4]. Відповідно до ст. 172 ЗК України, консервація земель здійснюється шляхом припинення чи обмеження їх господарського використання на визначений термін та залуження, заліснення або ренатуралізації [5]. Зазначимо, що названа норма містить імперативні, тобто обов'язкові до виконання положення. Достатньо відмітити, що закон забороняє передачу у власність і надання в користування земель державної та комунальної власності, щодо яких прийнято рішення про їх консервацію, для цілей не пов'язаних із такою консервацію. Окрім того, на уповноважені органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які розпоряджаються землями державної або комунальної власності, покладено обов'язок вживати заходів щодо здійснення консервації земельних ділянок. Нарешті, ст. 172 ЗК України підкреслює, що певні земельні ділянки, перелік яких наданий у ст. 51 Закону України «Про охорону земель», підлягають обов'язковій консервації. У складі такого переліку виокремлюються земельні ділянки, що використовуються з порушенням вимог щодо охорони земель від ерозії та зсувів, встановлених цим Законом, рілля, що має один із показників, який характеризує ґрунтові властивості і зумовлює необхідність консервації земель за природно-сільськогосподарськими зонами. Даний перелік визначений «Порядком консервації земель» та затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19.01.2022 р. № 35 [6]. До них відносяться: деградовані землі, малопродуктивні землі, що не мають степового, лучного, лісового рослинного покриву, господарське використання яких є екологічно небезпечним та економічно неефективним, а також техногенного забруднення земельні ділянки, на яких неможливо одержувати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на цих земельних ділянках є небезпечним для їхнього здоров'я; земельні ділянки, забруднені хімічними речовинами внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану і інші деградовані та малопродуктивні землі. Консервація земель здійснюється відповідно до робочого проєкту землеустрою. Коли йдеться про консервацію державних або комунальних земель, підставою для консервації виступає рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, які згідно зі ст. 122 ЗК України наділені розпорядницькими повноваженнями. При цьому зазначимо, що названі органи закон зобов'язує вживати заходів щодо здійснення консервації земельних ділянок. Окрім того, вони можуть надавати в користування державним та комунальним сільськогосподарським підприємствам земельні ділянки, визначені ст. 51 Закону України «Про охорону земель», для проведення заходів щодо консервації таких земельних ділянок. Консервація окремих земель обмежена певними умовами. Ідеться про землі, які перебувають у заставі або користуванні. Закон вимагає обов'язкового погодження цього питання із заставодержателем та/або землекористувачем. Консервація щодо земель приватної власності здійснюється за заявою власника такої земельної ділянки. Натомість, слід мати на увазі, що рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування про консервацію земель може прийматися не тільки за власною ініціативою (загальне правило), а й за поданням органів, які здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель. Це стосується земель усіх форм власності.

Слід підкреслити, що держава здійснює економічне стимулювання заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів землевласника-

ми та землекористувачами шляхом, у тому числі, звільнення цих осіб від плати за землю, за земельні ділянки, на яких виконуються заходи з консервації земель на період їх тимчасової консервації.

Зазначимо, що в основу економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель законодавцем покладено дію правових стимулів та обмежень у механізмі правового регулювання. Правові стимули, як фрагменти правової дійсності, за своїм функціональним призначенням відносяться до тих інститутів, які дозволяють оптимально вирішувати соціальні завдання. В юридичній літературі підкреслюється, що у процесі формування правила поведінки, спрямованого на задоволення публічних інтересів, які перебувають у сфері права, одночасно визначається і колом відповідних правових засобів, зокрема, правових стимулів, які мають забезпечувати реалізацію титульних інтересів. Проте для того, щоб правові стимули механізмів правового регулювання почали здійснювати вплив на суспільні відносини, необхідно, щоб вони не тільки були закріплені в нормі права, а і стали обов'язковими для виконання [7, с. 56]. Конкретні види правових стимулів, спрямованих на забезпечення раціонального використання та охорони земель, закріплені в ст. 205 ЗК України. Саме цією правововою нормою, дія якої спрямована на невизначене коло осіб, і задекларовано варіанти суспільно корисної поведінки носія земельних прав.

Слід зазначити, що аналіз положень ст. 205 ЗК України дає підстави стверджувати, що передбачені нею заходи економічного стимулювання варто розглядати не лише як окремий інститут земельного права, а й як важливий елемент правового забезпечення функціонування агробізнесу. Це зумовлено тим, що земля сільськогосподарського призначення є основним засобом виробництва у сфері агробізнесу, а її якісний стан безпосередньо впливає на економічну ефективність господарської діяльності, конкурентоспроможність суб'єктів агробізнесу та забезпечення продовольчої безпеки держави.

У сучасних умовах правове регулювання агробізнесу вже не може обмежуватися лише встановленням правил використання земельних ресурсів або визначенням правового статусу суб'єктів господарювання. Натомість воно має забезпечувати формування такого правового механізму, який поєднуватиме економічні інтереси суб'єктів агробізнесу із суспільною потребою у збереженні земель як унікального природного ресурсу та основного засобу сільськогосподарського виробництва. Саме тому економічне стимулювання використання земель слід розглядати як один із сучасних правових інструментів забезпечення сталого розвитку агробізнесу.

Особливість економічного стимулювання у цій сфері полягає в тому, що воно спрямоване не лише на компенсацію витрат землевласників і землекористувачів, пов'язаних із здійсненням землеохоронних заходів, а й на формування їх довгострокової економічної заінтересованості у збереженні та відтворенні родючості ґрунтів. Для суб'єктів агробізнесу такі заходи мають стратегічне значення, оскільки якісний стан земельних ресурсів визначає стабільність виробництва, рівень урожайності, економічну результативність господарської діяльності та інвестиційну привабливість аграрного сектору.

У цьому аспекті економічне стимулювання набуває подвійної правової природи. З одного боку, воно виступає засобом реалізації екологічної функції держави та забезпечення виконання вимог земельного законодавства щодо охорони земель. З іншого боку, воно є важливим інструментом державної аграрної політики, у створенні сприятливих правових та економічних умов для розвитку агробізнесу, підвищення його конкурентоспроможності та забезпечення довгострокової ефективності використання земель сільськогосподарського призначення.

Враховуючи сучасні тенденції розвитку аграрного законодавства, євроінтеграційні процеси та реалізацію концепції сталого розвитку, правове забезпечення агробізнесу дедалі більше ґрунтується на поєднанні приватноправових і публічно-правових механізмів впливу. За таких умов економічне стимулювання охорони земель має розглядатися як складова комплексного механізму правового забезпечення агробізнесу, що підтримує баланс приватних інтересів суб'єктів господарювання та пу-

блічного інтересу суспільства у збереженні земельного фонду, підвищенні родючості ґрунтів і гарантуванні продовольчої безпеки України.

Підкреслимо, що закріплені законом правові стимули надають суб'єктам земельних правовідносин гарантовану державою можливість свободи дій конкретного землевласника чи землекористувача. Системний аналіз земельного законодавства свідчить, що правова норма, яка закріплює правовий стимул, передбачає обов'язково наявність відповідного обов'язку в кореспондованій їй нормі права – не перешкоджати особі в досягненні соціального блага, не порушувати надану особі можливість. У даному разі йдеться про правовий стимул як суб'єктивне право власника земельної ділянки чи землекористувача. Реалізуючи це право, уповноважена особа у відповідних правовідносинах може обирати конкретний варіант поведінки, або вимагати вчинення певних дій, або утримання від них чи звернутися за захистом свого права у разі його порушення. Наведені варіанти гарантуються державою.

Спеціальна форма економічного стимулювання стосується наслідків консервації деградованих, малопродуктивних, а також техногенно забруднених земель. Стаття 27 Закону України «Про охорону земель» передбачає в якості економічного стимулювання компенсування суб'єктам господарювання недоодержаної частки доходу внаслідок консервації названих земель. При цьому компенсація витрат, понесених землевласниками та землекористувачами на покращення екологічного стану земель та підвищення родючості ґрунтів, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів відповідно до загальнодержавних і регіональних програм у галузі охорони земель. Ініціатива щодо економічного стимулювання землеохоронних заходів має виходити від носіїв земельних прав (землевласників і землекористувачів), які заінтересовані в компенсуванні недоодержаної частки доходу внаслідок консервації деградованих, малопродуктивних, а також техногенно забруднених земель, інших заходів з покращення економічного стану земель.

Підставою для розгляду питання про економічне стимулювання заходів щодо використання та охорони земель і підвищення родючості ґрунтів є заява землевласників і землекористувачів до тих органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, які здійснюють регулювання у сфері охорони земель, за місцезнаходженням земельної ділянки. До заяви додається висновок центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, про покращення екологічного стану земель і підвищення родючості ґрунтів згідно з даними агрохімічного паспорта земельної ділянки.

Відносини з приводу економічного стимулювання суб'єктів землекористування (землевласників і землекористувачів) у сфері діяльності, пов'язаної з охороною земель, як і відносини щодо консервації земель, регулюються на договірній основі. Економічне стимулювання суб'єктів господарювання за діяльність, пов'язану з консервацією земель, здійснюється виключно внаслідок виконання умов договорів, які укладаються суб'єктами господарювання з органами Держгеокадастру. У договорах мають визначатися: території і площі земель, на які поширюється їх дія; зміст, склад обсяги, вартість, строки здійснення заходів, які повинні виконуватися; обов'язки сторін договору; порядок здійснення контролю за виконанням зобов'язань сторін; відповідальність за порушення зобов'язань, визначених у договорі; форс-мажорні обставини, що можуть вплинути на зміну, припинення або розірвання договору та інше.

Рішення про економічне стимулювання приймаються обласними управліннями Держгеокадастру за погодженням з відповідними держадміністраціями. У разі встановлення негативного впливу господарської діяльності на ландшафти застосовуються економічні санкції. При виявленні фактів погіршення природних властивостей земель землевласники та землекористувачі зобов'язані повернути матеріальні та фінансові ресурси, які вони отримали в порядку економічного стимулювання.

Як вище зазначено, консервація земель здійснюється відповідно до робочого проєкту землеустрою шляхом тимчасо-

вого припинення чи обмеження їх господарського використання на визначений термін та залуження, заліснення або натуралізації. Завершення процесу консервації зумовлює необхідність віднесення цього землеохоронного заходу до одного із різновидів – консервації-реабілітації або консервації-трансформації. Вивчення практики землевпорядкування свідчить, що в першому випадку земельна ділянка після відновлення її якісного стану знову залучається, повертається до сільськогосподарського виробництва і використовується як рілля.

Реалізація другого різновиду консервації земель передбачає можливість переведення відповідної земельної ділянки зі складу ріллі до іншого виду сільськогосподарських угідь, такого як сіножаті, пасовища, багаторічні насадження. Подібна трансформація може відбуватися шляхом зміни цільового призначення земельної ділянки сільськогосподарського призначення, яка в процесі консервації була, наприклад, заліснена, до категорії земель несільськогосподарського призначення. Якщо в результаті консервації-реабілітації відновлена земельна ділянка продовжує використовуватися у складі земель сільськогосподарського призначення як рілля, то консервація-трансформація деградованої ділянки може призвести до зміни її цільового призначення та переведення її до складу іншої категорії земель. Це означає, що, по-перше, при консервації-трансформації землі сільськогосподарського призначення можуть змінювати категорію на землі, наприклад, лісогосподарського призначення. Тобто, з одного боку, це позитивно впливає на стан розораності – вона зменшується, а з іншого – забезпечується заліснення земельної ділянки з переведенням її до категорії земель лісогосподарського призначення. Таку можливість підтримує і законодавець. Так, ч. 2 ст. 57 ЗК України встановлює, що фізичні та юридичні особи мають право на віднесення до земель лісогосподарського призначення земельних ділянок (у тому числі самозаліснених), що перебувають у їх власності і належать до усіх категорії земель (крім земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення), а також ведення на них лісового господарства.

Важливо підкреслити, що згідно з чинним законодавством зміна цільового призначення сільськогосподарських земель не обтяжена обов'язком власника чи землекористувача даними землями відшкодовувати втрати сільськогосподарського виробництва. Натомість слід мати на увазі, що Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» (ч. 3 ст. 3) [8] зобов'язує особу, яка ініціює зміну цільового призначення земель сільськогосподарського призначення з метою насадження лісу на площі понад 20 га (крім лісовідновлювальних робіт) або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи в їх охоронних зонах на площі 5 га і більше, належить до другої категорії планової діяльності, що може мати значний вплив на довкілля й підлягає оцінюванню такого впливу.

Чинне законодавство закріплює механізм, який дозволятиме «пригальмовувати» надмірне розширення площі ріллі, що призводить до порушення екологічно збалансованого співвідношення земельних угідь, та забезпечувати зниження рівня розораності територій країни шляхом вилучення орнонепридатних (деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених) земель з використанням механізму їх консервації.

Отже, проведене дослідження дає підстави для висновку, що економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель є одним із ключових елементів сучасного механізму правового забезпечення агробізнесу. Запровадження дієвих правових стимулів до здійснення землеохоронних заходів, консервації деградованих земель та підвищення родючості ґрунтів спрямоване не лише на досягнення екологічного ефекту, а й на забезпечення довгострокової економічної ефективності діяльності суб'єктів агробізнесу.

Правове регулювання економічного стимулювання у сфері охорони земель має ґрунтуватися на збалансованому поєднанні приватноправових і публічно-правових засобів впливу, забезпечуючи одночасно реалізацію економічних інтересів суб'єктів агробізнесу та виконання ними екологічних обов'язків щодо збереження земель як основного засобу сільськогосподарського виробництва.

У сучасних умовах євроінтеграції, реалізації принципів сталого розвитку держави, забезпечення продовольчої безпеки та повоєнного відновлення України вдосконалення правового механізму економічного стимулювання охорони земель повинно розглядатися як один із пріоритетних напрямів розвитку земельного законодавства у сфері агробізнесу. Саме такий підхід забезпечить формування правових передумов для ефективного функціонування агробізнесу, збереження природно-ресурсного потенціалу держави та підвищення конкурентоспроможності національного аграрного сектору економіки.

Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Економічна теорія: Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. 9-те вид., допов. Київ : Знання, 2014. 710 с.

2. Демченко О. До питання про об'єктивну реальність існування законів землеробства. *Підприємництво, господарство і право.* 1998. №10. С. 48–49.

3. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 січ. 2022 року № 70-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-%D1%80#Text

4. Про охорону земель : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 962-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text

5. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовт. 2001 р., № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

6. Про затвердження Порядку консервації земель: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 січ. 2022 р. № 35. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-2022-%D0%BF#Text

7. Красовська В. Т. Дія правових стимулів та обмежень в механізмі правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2009. №. 1. С. 56.

8. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23 трав. 2017 р. № 2059-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text

Дата першого надходження статті до видання: 17.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 11.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

УДК 347.9:341.9
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.32

ТРАНСКОРДОННЕ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ У КРАЇНАХ ЄС

Притуляк Валерій Миколайович,
orcid.org/0000-0003-2490-0225
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

Дана наукова стаття присвячена визначенню особливостей юридичного механізму транскордонного виконання судових рішень у цивільних справах у країнах Європейського Союзу.

Встановлено, що існує кілька правових режимів визнання та виконання судових рішень у цивільних справах у країнах ЄС залежно від країни походження такого судового рішення: від спрощеного порядку, передбаченого Регламентом (ЄС) № 1215/2012 від 12.12.2012 про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах, що застосовується у відносинах між країнами-членами ЄС, до звичайного порядку, який застосовується у відносинах країн ЄС з третіми країнами.

Наголошується, що згідно положень Регламенту (ЄС) № 1215/2012 від 12.12.2012 про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах судове рішення, ухвалене в державі-члені, визнається в інших державах-членах без необхідності застосування будь-якої спеціальної процедури. Так само судове рішення, ухвалене в державі-члені та таке, що підлягає виконанню в цій державі-члені, підлягає виконанню в інших державах-членах без необхідності отримання будь-якої декларації про визнання його таким, що підлягає виконанню. Рішення, ухвалене судом держави-члена ЄС, визнається і виконується в іншій державі-члені, навіть якщо воно ухвалене проти особи, яка не проживає в державі-члені.

Стверджується, що наразі взаємне визнання та виконання судових рішень у цивільних справах між Україною та країнами ЄС (окрім Данії) відбувається на підставі Конвенції про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах 2019 року, що передбачає звичайний порядок такого визнання та виконання шляхом видачі екзекватури.

Зроблено висновок, що одним із позитивних наслідків вступу України до ЄС стане поширення на нашу державу положень Регламенту (ЄС) № 1215/2012 від 12.12.2012 про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах, що суттєво спростить процес визнання та виконання українських судових рішень у цивільних справах на території країн ЄС і навпаки.

Ключові слова: *правосуддя, виконавче провадження, виконавчий процес, виконання судових рішень, Європейський Союз, транскордонне виконання судових рішень.*

Prytuliak Valerii. Cross-border enforcement of judgments in civil matters in EU countries

This research article is dedicated to identifying the features of the legal mechanism for the cross-border enforcement of court judgments in civil cases within European Union countries.

It has been established that there are several legal regimes for the recognition and enforcement of court judgments in civil matters within EU countries, depending on the country of origin of the judgment: ranging from the simplified procedure provided for by Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast), applicable in relations between EU Member States, to the ordinary procedure applicable in relations between EU countries and third countries.

It is emphasized that, pursuant to the provisions of Regulation (EU) No 1215/2012 of 12 December 2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast), a judgment given in a Member State is recognized in other Member States without the need for any special procedure. Likewise, a judgment given in a Member State that is enforceable in that Member State is enforceable in other Member States without the need for a declaration of enforceability. A judgment delivered by a court of an EU Member State is recognized and enforced in another Member State, even if it is rendered against a person not domiciled in a Member State.

It is maintained that the mutual recognition and enforcement of court judgments in civil matters between Ukraine and EU countries (with the exception of Denmark) currently takes place on the basis of the 2019 Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Judgments in Civil or Commercial Matters, which provides for the standard procedure for such recognition and enforcement through the issuance of an exequatur.

It is concluded that one of the positive consequences of Ukraine's accession to the EU will be the extension to the country of the provisions of Regulation (EU) No 1215/2012 of 12 December 2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast), which will significantly simplify the process of recognizing and enforcing Ukrainian civil court judgments within the EU and vice versa.

Key words: *justice, enforcement proceedings, enforcement process, enforcement of judgments, European Union, cross-border enforcement of judgments.*

Постановка проблеми. В основу Договору про створення Європейського Союзу (далі – ЄС), як зазначено в Преамбулі, закладене прагнення забезпечити економічний і соціальний прогрес своїх держав шляхом спільних дій, спрямованих на усунення бар'єрів, що розділяють Європу [1]. Науковці відмічають, що «транскордонне співробітництво в Європі стало ключовим інструментом для розвитку інфраструктури, економіки, культури та соціальної сфери» [2, с. 171].

Норми п. 4 ст. 67, а також п. а) ч. 2 ст. 81 Договору про функціонування ЄС передбачають, що ЄС сприяє доступу до правосуддя, зокрема через принцип взаємного визнання судових та позасудових рішень у цивільних справах [3]. Наведені положення відображають розуміння того факту, що усунення економічних бар'єрів між країнами Європи неможливе без створення спільного правового простору, який забезпечуватиме, зокрема, вільний рух судових рішень. Коли судовий захист суб'єктивного права особи, отриманий в одній державі ЄС, буде такою самою мірою визнаватися в іншій державі ЄС без зайвих перепон і формальностей. Тим самим утверджується взаємна довіра всередині ЄС до органів правосуддя, що грунтується на сповідуванні державами-членами спільних правових цінностей.

Як справедливо відзначила О. В. Бабанська, «для розвитку української економіки активна і рівноправна участь у сучасних процесах глобалізації і регіоналізації має надзвичайне значення з огляду на геоекономічне розташування України» [4, с. 6]. Згідно ч. 1 ст. 24 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС сторони домовились надалі розвивати судове співробітництво у цивільних та кримінальних справах, повною мірою використовуючи відповідні міжнародні і двосторонні документи та ґрунтуючись на принципах юридичної визначеності і праві на справедливий суд [5].

Євроінтеграційні прагнення України передбачають, зокрема, зусилля, спрямовані на входження нашої держави до спільного Європейського правового простору та підкорення тим правилам, що у ньому існують, включно з правилами транскордонного ви-

конання судових рішень у цивільних справах. Тому вітчизняне законодавство має бути поступово приведене у відповідність з цими нормами, які є невід'ємною складовою acquis communautaire.

Проблематика примусового виконання судових рішень, зокрема, транскордонного виконання рішень на території ЄС, розглядалася у працях таких науковців як О. Великорода, Т. Вільчик, Я. Голачинський, Д. Горгієва, М. Дмитрук, І. Ізарова, М. Качоровська, А. Ковтун, Д. Колечко, М. Мальський, Н. Панич, В. Пухаленко, П. Родзевич, З. Стойлєва, В. Терехов, С. Фурса, Р. Ханик-Посполітак та ін. Утім, ціла низка питань, пов'язаних з транскордонним виконанням судових рішень у цивільних справах у країнах ЄС, залишається невирішеною та потребує подальшого наукового дослідження.

Можна цілковито погодитись із М. М. Мальським у тому, що вивчення досвіду примусового виконання рішень у державах-членах ЄС дає змогу «його узагальнити та сформулювати науково обґрунтовану концепцію розвитку органів примусового виконання та виконавчого провадження з урахуванням іноземного досвіду» [6, с. 43]. Також слушним є твердження Д. М. Колечко, що наразі «активно набувають свого значення питання виконання рішень українських судів в державах ЄС, оскільки чимало громадян були вимушені просити тимчасового захисту в різних країнах Європейського Союзу у зв'язку зі збройною агресією рф. Перед ними зараз постають питання судового захисту своїх прав, а також виконання рішень українських судів в державах ЄС» [7, с. 3].

Метою даної наукової статті є визначення особливостей юридичного механізму транскордонного виконання судових рішень у цивільних справах у країнах ЄС.

Виклад основного матеріалу. Як вірно зазначають Є. Є. Фурса та Т. О. Бордюг, «за загальним правилом, рішення іншої країни має бути затверджене судом країни, у якій воно має бути звернене до виконання, про що подається відповідна заява до суду, до компетенції якого віднесено розгляд справи за національним законодавством; а безпосередньо виконання рішення здійснюється у порядку виконання рішень національних судів» [8, с. 409]. Наведене загальне правило обгрунтовано пояснюється Д. А. Мінченко таким чином, що «питання про те, чи визнавати та виконувати іноземне судове рішення на своїй території є суверенним правом кожної держави» [9, с. 193].

На думку І. О. Ізарової, «ідея суверенітету держав, що втілювалася в особливих процедурах визнання та виконання іноземних судових рішень, стала на заваді розвитку внутрішнього ринку ЄС і захисту прав учасників транскордонних відносин, що суттєво вплинуло на її подальшу долю» [10, с. 105]. Тому, як вже зазначалося вище, у відносинах між країнами ЄС подібні процедури поступово спрощуються, що не можна сказати про відносини ЄС з третіми країнами. Загалом існує кілька правових режимів визнання та виконання судових рішень у цивільних справах у країнах ЄС залежно від країни походження такого судового рішення.

Основним документом, що забезпечує вільний обіг судових рішень між країнами ЄС та забезпечує доступ до правосуддя в межах ЄС є Регламент (ЄС) № 1215/2012 від 12.12.2012 про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах (Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast)) [11] (далі – Регламент № 1215/2012).

Рішення, ухвалене судом держави-члена ЄС, визнається і виконується в іншій державі-члені, навіть якщо воно ухвалене проти особи, яка не проживає в державі-члені (п. 27 Преамбули Регламенту № 1215/2012) [11].

Положення Регламенту № 1215/2012 застосовуються до цивільних і комерційних справ незалежно від характеру суду чи трибуналу. Він не поширюється, зокрема, на податкові, митні чи адміністративні справи або на відповідальність держави за дії чи бездіяльність під час реалізації державної влади (acta iure imperii).

Цей Регламент не застосовується до справ щодо:

1) статусу або правоздатності фізичних осіб, майнових прав, що випливають із шлюбних відносин або відносин, які згідно

із застосовним до них правом мають наслідки, порівнянні зі шлюбом;

2) банкрутства, проваджень щодо ліквідації неплатоспроможних компаній чи інших юридичних осіб, судових угод, мирових угод та аналогічних проваджень;

3) соціального забезпечення;

4) арбітражу;

5) аліментних зобов'язань, що випливають із сімейних відносин, походження, шлюбу або спорідненості через шлюб;

6) заповітів і спадкування, включаючи аліментні зобов'язання, що виникають у зв'язку зі смертю (ст. 1 Регламенту № 1215/2012) [11].

Ключовими у питаннях визнання та виконання судових рішень є положення ст. 36 Регламенту № 1215/2012, згідно якого судове рішення, ухвалене в державі-члені, визнається в інших державах-членах без необхідності застосування будь-якої спеціальної процедури [11]; а також положення ст. 39 Регламенту № 1215/2012, згідно якого судове рішення, ухвалене в державі-члені та таке, що підлягає виконанню в цій державі-члені, підлягає виконанню в інших державах-членах без необхідності отримання будь-якої декларації про визнання його таким, що підлягає виконанню [11].

Характеризуючи положення Регламенту № 1215/2012 у порівняльному аспекті з попереднім регламентом, М. М. Мальський відзначає, що «за попереднім порядком, для того, аби виконати рішення суду однієї країни ЄС в іншій країні ЄС вимагалось отримання декларації про виконання у країні, де передбачалось виконання. Тепер ця процедура скасовується, тобто усувається повністю екзекватура, а натомість, суд, який виніс рішення у справі, видає до рішення сертифікат стандартної форми. Стягувач може звертатись безпосередньо до органів примусового виконання, надавши їм копію судового рішення, сертифікат та, за необхідності, переклад» [12, с. 241].

Процедура виконання судових рішень, ухвалених в іншій державі-члені, регулюється правом держави-члена, в якій здійснюється виконання. Судове рішення, ухвалене в державі-члені та таке, що підлягає виконанню в державі-члені, де здійснюється виконання, виконується в останній на тих самих умовах, що й судове рішення, ухвалене в цій державі-члені (ч. 1 ст. 41 Регламенту № 1215/2012) [11].

У виконанні судового рішення може бути відмовлено з підстав, передбачених ст. 45 Регламенту № 1215/2012, за заявою особи, проти якої вимагається виконання (ст. 46 Регламенту № 1215/2012).

Істотні особливості щодо визнання та виконання судових рішень у межах країн ЄС традиційно має Данія. У п. 41 Преамбули до Регламенту № 1215/2012) зазначається, що ця країна відповідно до статей 1 і 2 Протоколу № 22 «Про позицію Данії», що є додатком до Договору про створення ЄС та Договору про функціонування ЄС, не бере участь у прийнятті Регламенту № 1215/2012 і, відповідно, не пов'язана ним і не застосовує його положення. Це не перешкоджає Данії імплементувати положення цього Регламенту в порядку статті 3 Угоди від 19 жовтня 2005 р. між Європейським співтовариством і Королівством Данії про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах [11]. Тобто регламенти ЄС, зокрема й Регламент № 1215/2012, не поширюють свою дію на територію Данії автоматично. Попередній регламент з даного питання (Regulation Brussels I) почав застосовуватися у відносинах між країнами ЄС та Данією після укладення ЄС вищезазначеної Угоди з Данією на підставі Рішення Ради 2006/325/ЄС від 27 квітня 2006 року, яке набуло чинності 1 січня 2007 року. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Угоди від 19 жовтня 2005 року між Європейським Співтовариством і Королівством Данія щодо юрисдикції та визнання й виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах, укладеної на підставі Рішення Ради 2006/325/ЄС, щоразу, коли ухвалюються зміни до Регламенту Ради (ЄС) № 44/2001 від 22 грудня 2000 року щодо юрисдикції та визнання й виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах, Данія повідомляє Комісію про своє рішення щодо імплементації або неімплементації змісту таких змін [13].

Регламент № 1215/2012 Європейського Парламенту та Ради від 12 грудня 2012 року щодо юрисдикції та визнання

й виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах було ухвалено 12 грудня 2012 року. Відповідно Данія листом від 20 грудня 2012 року повідомила Комісію про своє рішення імплементувати зміст Регламенту № 1215/2012. Це означає, що положення Регламенту № 1215/2012 застосовуються до відносин між ЄС і Данією. Відповідно до ч. 6 ст. 3 зазначеної Угоди повідомлення Данії створює взаємні зобов'язання між Данією та ЄС. Таким чином, Регламент № 1215/2012 становить зміну до Угоди та вважається таким, що додається до неї.

Специфічний правовий режим визнання та виконання судових рішень в межах країн ЄС мають так звані заморські країни та території ЄС (ОСТ – Overseas Countries and Territories). Вони виключені з-під дії регламентів ЄС згідно зі ст. 355 Договору про функціонування ЄС. На них поширюється дія Брюссельської конвенції про юрисдикцію та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах 1968 року (1968 Brussels Convention on jurisdiction and the enforcement of judgments in civil and commercial matters), якщо про це було заявлено державою-членом ЄС.

Визнання та виконання на території держав-членів ЄС судових рішень, ухвалених судами третіх країн, зокрема, судами України, регламентується нормами двосторонніх міжнародно-правових договорів, а також положеннями багатосторонніх міжнародних договорів, наприклад, Конвенції про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах 2019 року.

Як зазначається в юридичній літературі, ратифікувавши цю Конвенцію, «Україна змінила свій підхід у врегулювання міжнародних відносин у сфері приватного права: раніше основним інструментом були двосторонні договори, які містили норми щодо правових відносин і міжнародної правової допомоги у цивільних справах, а тепер це участь в міжнародній міжурядовій організації, де розробляються спільні норми міжнародного приватного права з метою координації відносин між різними системами приватного права у ситуаціях конфліктів законів. Більше того, наявні двосторонні існуючі угоди між Україною та країнами-підписантами Гаазької конвенції про судові рішення 2019 р. не є перешкодою для ефективного застосування останньої, оскільки мають лише інструменти, які доповнюють вже існуючі угоди» [14, с. 292].

Відповідно до ч. 1 ст. 13 даної Конвенції процедура визнання, надання дозволу на виконання або реєстрації з метою звернення до виконання, а також виконання судового рішення регулюються законодавством запитуваної Держави, за винятком випадку, коли ця Конвенція передбачає інше [15]. Норми цієї Конвенції визначають сферу її дії (ст. 1), зокрема, перелік питань, на які норми Конвенції не поширюються (ст. 2), підстави для визнання та виконання судових рішень (ст. 5), підстави відмови у визнанні та виконанні судових рішень (ст. 7) та ін. [15]

Тобто для України не діє спрощений порядок визнання та виконання судових рішень на території ЄС як для країн-членів ЄС. Тому для виконання на території однієї з країн ЄС судового рішення, ухваленого українським судом, необхідно пройти процедуру видачі екзекватури, тобто визнання та виконання судового рішення за процедурою, встановленою законодавством країни, на території якої передбачається виконання судового рішення. Однак той факт, що Україна та ЄС є сторонами Конвенції про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах 2019 року та обидва її ратифікували робить цей процес більш прогнозованим для стягувача.

Найскладнішим є виконання українських судових рішень у цивільних справах на території Данії. Між Україною та Королівством Данія відсутній двосторонній або чинний багатосторонній міжнародний договір, який передбачав би звичайну або спрощену процедуру визнання та виконання судових рішень у цивільних справах. Вже згадана Конвенція про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах 2019 року діє у відносинах України та країн Європейського Союзу. Однак Данія скористалася своїм застереженням (opt-out) щодо співробітництва ЄС у сфері юстиції та цивільного права, тому на територію Данії дія

цієї Конвенції не поширюється. Конвенція про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних та комерційних справах від 30 жовтня 2007 року (Конвенція Лугано II) та Регламент № 1215/2012 функціонують для Данії, але Україна не є їхньою учасницею. Тому існує лише потенційна (однак не гарантована) можливість визнання та виконання українського судового рішення на території Данії за принципом взаємності.

Висновки. Існує кілька правових режимів визнання та виконання судових рішень у цивільних справах у країнах ЄС залежно від країни походження такого судового рішення: від спрощеного порядку, передбаченого Регламентом (ЄС) № 1215/2012 від 12.12.2012 про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах, що застосовується у відносинах між країнами-членами ЄС, до звичайного порядку, який зазстосовується у відносинах країн ЄС з третіми країнами.

Наразі взаємне визнання та виконання судових рішень у цивільних справах між Україною та країнами ЄС (окрім Данії) відбувається на підставі Конвенції про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах 2019 року, що передбачає звичайний порядок такого визнання та виконання шляхом видачі екзекватури.

Одним із позитивних наслідків вступу України до ЄС стане поширення на нашу державу положень Регламенту (ЄС) № 1215/2012 від 12.12.2012 про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах, що суттєво спростить процес визнання та виконання українських судових рішень у цивільних справах на території країн ЄС і навпаки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Consolidated version of the Treaty establishing of the European Community. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tec_2002/oj/eng.

2. Пархомчук О. С., Коппель О. А. Транскордонне співробітництво та міжнародні відносини в Європі. *Політикус*. 2024. Вип. 2. С. 170–173. DOI https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-2.26

3. Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng.

4. Бабанська О. В. Транскордонне співробітництво в ЄС: механізм функціонування та етапи становлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 11. С. 6–10. http://visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/11_2017ua/3.pdf

5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Том 1. Ст. 2125.

6. Мальський М. М. Проблеми термінології у визначенні міжнародного виконавчого процесу. *Право та державне управління*. 2021. № 1. С. 40–44. DOI https://doi.org/10.32840/pdu.2021.1.6

7. Колечко Д. М. Виконання судових рішень у європейському цивільному процесі: історичний аспект та сучасна відповідність українського законодавства. *Академічні візії*. 2025. Вип. 48. С. 3. DOI https://doi.org/10.5281/zenodo.17533050

8. Виконавчий процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про виконавче провадження. Монографія. / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси С. Я. Київ : Алерта 2023. 448 с.

9. Мінченко Д. А. Юридична природа процедури визнання та виконання рішень іноземних судів та арбітражів. *Evropský politický a právní diskurz*. 2016. Sv. 3. Vyd. 4. С. 191–195.

10. Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу: монографія. Київ: ВД «Дакор», 2015. 335 с.

11. Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1215/oj/eng.

12. Мальський М. М. Виконання рішень іноземних судів в рамках ЄС. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 237–244.

13. Agreement between the European Community and the Kingdom of Denmark on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:22005A1116%2801%29.

14. Аракелян М. Р., Акіменко Ю. Ю., Бєлогубова О. О. Приєднання України до процесу уніфікації актів міжнародного приватного права в ЄС. *Правові новели*. 2023. № 19. С. 290–295. DOI https://doi.org/10.32782/ln.2023.19.37

15. Конвенція про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах від 02.07.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_001-19#Text.

Дата першого надходження статті до видання: 08.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

УДК 343.261:355.01
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.33

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ДЛЯ ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В КРИМІНАЛЬНИХ КОДЕКСАХ ІНШИХ КРАЇН

Білиба Ангеліна Віталіївна,
orcid.org/0009-0002-8012-0231
аспірантка кафедри кримінального права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена інституту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання для проходження військової служби в кримінальних кодексах іноземних держав. Актуальність теми зумовлена реаліями сучасних збройних конфліктів і, зокрема, воєнним станом в Україні, де відповідний механізм було запроваджено Законом України № 3687-IX від 08.05.2024.

У світовій практиці такі інструменти, як правило, застосовуються лише в умовах гострої потреби в особовому складі під час війн. Автор виділяє чотири основні моделі: повну відсутність спеціального інституту, спеціальне звільнення у воєнний час, альтернативні форми покарання через військову службу (штрафні підрозділи) та разові акти помилування. У більшості демократичних країн (США, держави Західної Європи, Канада, Австралія) законодавство не передбачає спеціального механізму, який би перетворював військову службу на альтернативу кримінальному покаранню. Військова служба тут розглядається як добровільна діяльність, що вимагає високих моральних і дисциплінарних якостей. Застосовуються лише загальні інститути умовного звільнення (parole/libération conditionnelle) з акцентом на реабілітацію, а також епізодичні акти помилування.

Історично, під час світових війн, у Франції, Німеччині, Італії, Великій Британії та США практикувалося залучення засуджених до армії через спеціальні або штрафні підрозділи. Однак після закінчення конфліктів такі практики були відкинуті як такі, що суперечать принципам гуманізму, індивідуалізації покарання та рівності. Сучасні системи в цих країнах орієнтовані на загальне умовне звільнення без прив'язки до військової служби. Особливий інтерес становить досвід Ізраїлю, де обов'язкова військова служба є важливою частиною соціалізації та національної безпеки, але й там немає системного механізму «викупу провини» через армію – діє стандартна система parole з ретельною оцінкою ризиків.

Український механізм на сьогодні виглядає винятковим. Він дозволяє швидко поповнювати Збройні Сили, водночас передбачаючи низку обмежень (виключення тяжких злочинів, служба в штурмових підрозділах, можливість умовного зняття судимості). Порівняння з іноземним досвідом показує як сильні сторони цього підходу, так і вразливі місця – насамперед ризики рецидиву та етичні питання. На основі аналізу сформульовано рекомендації щодо вдосконалення: посилення контролю та пробаційного нагляду після служби, розширення критеріїв виключення, чіткіша процедура оцінки мотивації, запровадження програм соціальної реінтеграції та гармонізація з міжнародними стандартами (ЄСПЛ, Венеційська комісія).

Таким чином, дослідження підкреслює, що спеціальне звільнення для військової служби залишається винятком, зумовленим війною. Для України важливо не лише зберегти мобілізаційний потенціал механізму, але й мінімізувати правові та етичні ризики, забезпечуючи баланс між потребами оборони та фундаментальними принципами кримінального права.

Ключові слова: *умовно-дострокове звільнення, військова служба, кримінальне право, порівняльно-правовий аналіз, зарубіжний досвід, воєнний стан, реінтеграція, рецидивізм.*

Bilyba Anhelina. Release from serving a sentence for military service under the criminal codes of other countries

The article examines the institution of conditional early release from serving a sentence for military service in the criminal codes of foreign states. The relevance of the topic is determined by the realities of modern armed conflicts and, in particular, the martial law in Ukraine, where a similar mechanism was introduced by Law №. 3687-IX of 08.05.2024.

In global practice, such instruments are generally applied only in conditions of acute need for personnel during wars. The author identifies four main models: the complete absence of a special institution, special release in wartime, alternative forms of punishment through military service (penal units), and individual acts of amnesty or pardon. In most democratic countries (the USA, Western European states, Canada, Australia, etc.), legislation does not provide for a special mechanism that would turn military service into an alternative to criminal punishment. Military service is viewed as a voluntary activity that requires high moral and disciplinary qualities. Only general institutions of conditional release (parole/libération conditionnelle) are used, with an emphasis on rehabilitation, along with occasional acts of pardon.

Historically, during the world wars, France, Germany, Italy, Great Britain, and the United States practiced the involvement of convicts in the army through special or penal units. However, after the end of the conflicts, such practices were rejected as incompatible with the principles of humanism, individualization of punishment, and equality. Modern systems in these countries focus on general conditional release without any connection to military service. The experience of Israel is of particular interest: compulsory military service is an important element of socialization and national security, but even there is no systematic mechanism for "atoning for guilt" through the army – a standard parole system operates with careful risk assessment.

The Ukrainian mechanism currently appears exceptional. It enables rapid replenishment of the Armed Forces while providing a number of restrictions (exclusion of serious crimes, service in assault units, and the possibility of conditional removal of a criminal record). Comparison with foreign experience reveals both the strengths of this approach and its vulnerabilities – primarily the risks of recidivism and ethical concerns. Based on the analysis, recommendations for improvement have been formulated: strengthening control and probationary supervision after service, expanding exclusion criteria, a clearer procedure for assessing motivation, the introduction of social reintegration programs, and harmonization with international standards (ECHR, Venice Commission).

Thus, the study emphasizes that special conditional early release for military service remains an exception caused by war. For Ukraine, it is important not only to preserve the mobilization potential of the mechanism but also to minimize legal and ethical risks, ensuring a balance between defense needs and the fundamental principles of criminal law.

Key words: *conditional early release, military service, criminal law, comparative legal analysis, foreign experience, martial law, reintegration, recidivism.*

Вступ. В умовах збройної агресії проти України особливої актуальності набувають питання забезпечення обороноздатності держави та пошуку правових способів залучення додаткового людського ресурсу до проходження військової служби. Одним із таких способів стало запровадження в кримінальному законодавстві України спеціального виду умовно-дострокового звільнення від відбування покарання – для проходження військової служби та безпосередньої участі в обороні України. Відповідні положення були запроваджені Законом України від 08.05.2024 № 3687-IX, яким визначено особливі підстави та порядок застосування такого звільнення.

Порівняння українського законодавства із зарубіжними правовими моделями має практичне значення і для подальшого вдосконалення вітчизняного законодавства. Водночас запозичення окремих положень іноземного законодавства має здійснюватися з урахуванням особливостей правової системи України, умов воєнного стану, принципів індивідуалізації покарання, гуманізму та справедливості, а також необхідності забезпечення належного рівня безпеки суспільства. Тому важливим є не лише встановлення факту існування подібних правових механізмів за кордоном, а й визначення можливостей та меж використання відповідного досвіду в українських реаліях.

З огляду на зазначене, дослідження зарубіжного досвіду правового регулювання звільнення засуджених від відбування покарання у зв'язку з проходженням військової служби дає можливість глибше розкрити особливості запровадженого в Україні механізму, виявити його специфіку та окреслити можливі напрями подальшого вдосконалення кримінального законодавства.

Мета статті – проаналізувати моделі правового регулювання умовно-дострокового звільнення від відбування покарання для проходження військової служби в законах інших держав з метою оцінки їх ефективності та формулювання пропозицій щодо імплементації корисних елементів в законодавстві України.

Результати дослідження. У світовій практиці механізми умовно-дострокового звільнення (або аналогічних інструментів) засуджених для участі у військовій службі застосовуються переважно в умовах збройних конфліктів або гострої потреби в особовому складі. Аналіз наявних підходів дозволяє виділити чотири основні моделі, а саме: повна відсутність інституту, спеціальне звільнення у воєнний час, альтернативні форми виконання покарання через службу та індивідуальне помилування або спеціальні акти.

У більшості демократичних держав з розвиненою системою кримінального права (США, країни Західної Європи, Канада, Австралія тощо) законодавство принципово не передбачає спеціального механізму умовно-дострокового звільнення засуджених саме для проходження військової служби [10, с. 112–115]. Військова служба розглядається як добровільна діяльність, що вимагає високого рівня дисципліни, моральних якостей та відповідності етичним стандартам, а не як альтернатива покаранню. Сучасне право цих держав допускає лише загальні механізми умовно-дострокового звільнення (parole) незалежно від військової служби або разові акти помилування, але не спеціальні норми, прив'язані до набору в армію.

Спеціальне звільнення на період воєнного стану або мобілізації передбачає тимчасове умовно-дострокове звільнення засуджених від відбування покарання за умови безпосередньої участі у військовій службі чи бойових діях. Найближчим до українського механізму (запровадженого Законом № 3687-IX) є підходи, що містять чіткі обмеження щодо категорій злочинів, обов'язковий контроль та інтеграцію звільнених у спеціальні підрозділи. Українське регулювання включає виключення певних тяжких злочинів, проходження служби в штурмових підрозділах та можливість умовного зняття судимості після завершення служби. Такий підхід спрямований на баланс між публічним інтересом у поповненні армії та дотриманням принципів кримінального права, хоча й викликає дискусії щодо ризиків рецидиву та етичних аспектів [16, с. 201].

У деяких державах (зокрема, історично в період світових війн) існувала практика заміни тюремного ув'язнення на альтернативну форму покарання у вигляді військової служби в спеціальних підрозділах (наприклад, штрафні батальйони чи некомбатантські формування) [12, с. 156–160]. Такі моделі передбачали не повне звільнення, а переведення засуджених до військової дисципліни з можливістю дострокового зняття судимості за вислугу чи особливі заслуги. Сучасні приклади цієї моделі рідкісні, оскільки більшість держав відмовилися від таких практик через суперечність принципам індивідуалізації покарання та гуманізму [1, с. 89].

Індивідуальне помилування або спеціальні акти базуються на разових актах помилування (amnesty або pardon) від глави держави чи парламенту, що застосовуються до певних категорій засуджених з умовою подальшої військової служби. Історично такі акти видавалися в період воєн для поповнення армії, але без системного законодавчого регулювання [6, с. 67–70]. У сучасних умовах ця модель використовується епізодично, переважно для окремих осіб або груп, і не передбачає масового механізму, як у випадку спеціального звільнення у воєнний час.

Порівняльний аналіз моделей свідчить, що спеціальне звільнення у воєнний час (модель 2) є найбільш адаптованою до сучасних викликів України, оскільки поєднує швидке поповнення Збройних Сил із певними правовими гарантіями та обмеженнями. Водночас досвід інших держав

підкреслює необхідність посилення контролю, психологічної та соціальної реабілітації звільнених, а також чіткого визначення категорій неприйнятних злочинів для уникнення ризиків порушення принципів справедливості та гуманізму [8, с. 134].

Аналіз іноземного досвіду регулювання умовно-дострокового звільнення (або аналогічних механізмів) засуджених для проходження військової служби свідчить про його епізодичний характер, зумовлений переважно гострою потребою в особовому складі під час світових війн. У мирний час більшість держав відмовилися від таких практик через суперечність принципам гуманізму, індивідуалізації покарання та рівності.

У країнах континентальної правової системи інститут спеціального звільнення засуджених для військової служби історично застосовувався в періоди масової мобілізації, але не отримав постійного закріплення в кримінальному законодавстві.

У Франції під час Наполеонівських війн та Першої світової війни практикувалося залучення засуджених до армії з можливістю дострокового зняття покарання за вислугу або особливі заслуги. Зокрема, у Першій світовій війні французька армія формувала спеціальні підрозділи, куди направлялися військовослужбовці, засуджені за дисциплінарні порушення, а також цивільні злочинці, яким пропонувалася альтернатива ув'язненню [5, с. 45–52]. Сучасне французьке кримінальне право не передбачає механізму умовно-дострокового звільнення саме для військової служби; звільнення умовне (libération conditionnelle) застосовується загально, незалежно від військового статусу, з акцентом на реабілітацію та контроль [9, с. 120–125].

У Німеччині в період Першої та Другої світових війн існували штрафні батальйони, куди направлялися солдати за дисциплінарні злочини або цивільні засуджені з можливістю «викупити провину». Після 1945 року така практика визнана несумісною з принципами Основного закону та гуманістичними нормами кримінального права, проте сучасне німецьке законодавство не містить спеціальних норм про звільнення для служби в армії [14, с. 78–85].

В Італії під час об'єднання Італії (Рісорджименто) формувалися підрозділи з ув'язнених та революціонерів, яким обіцяли амністію за службу. У Другій світовій війні подібні практики були епізодичними. Сучасний італійський кримінальний кодекс не передбачає такого механізму; умовно-дострокове звільнення регулюється загальними нормами, без прив'язки до військової служби [2, с. 156–162].

У країнах Центрально-Східної Європи досвід подібних механізмів обмежений історичними періодами війн. У Польщі під час Другої світової війни (в еміграційній армії Андерса та Армії Крайовій) залучалися звільнені з таборів, але це не було системним звільненням з кримінальних покарань. Сучасне польське кримінальне право передбачає умовно-дострокове звільнення за загальними правилами, без спеціальних норм для військової служби. У воєнний час можливе застосування амністії або помилування, але не масове звільнення для мобілізації [15, с. 89–97].

У Литві та інших балтійських країнах аналогічні практики відсутні в сучасному законодавстві; кримінальні кодекси фокусуються на реабілітації, а військова служба – добровільна. Історично в період міжвоєнних конфліктів або після 1990-х таких механізмів не фіксувалося [7, с. 67–70].

У країнах загального права спеціальне звільнення засуджених для військової служби застосовувалося лише історично, в періоди світових війн, і не закріплене в постійному законодавстві. Так, у Великій Британії під час Першої світової війни існувала практика вербування ув'язнених з пропозицією зменшення терміну за службу на фронті. Після війни такі програми визнані несумісними з принципами правової держави. Сучасне право передбачає умовне звільнення незалежно від військової служби [10, с. 112–118; 4, с. 170–175].

Порівняльний аналіз свідчить, що спеціальне умовно-дострокове звільнення для військової служби – виняток, зумовлений війною, і в сучасних демократичних державах замінено загальними механізмами умовного звільнення з посиленим контролем. Це підкреслює необхідність для України посилити гарантії (контроль, ре-

абілітацію, обмеження категорій злочинів) для уникнення ризиків порушення принципів кримінального права [15, с. 45–50].

Ізраїль є унікальним прикладом держави з обов'язковою військовою службою (conscription) для більшості громадян, де військова служба розглядається як ключовий елемент соціалізації та національної безпеки. У сучасному ізраїльському кримінальному праві (Penal Law 5737–1977 та Parole Act 2001) існує система умовно-дострокового звільнення (parole), яка регулюється Prisoners Rehabilitation Authority (PRA). Засуджений, який відслужив не менше 2/3 терміну (для вироків понад 6 місяців), може подати заяву до parole board, яка оцінює ризик рецидиву, потенціал реабілітації та перспективи реінтеграції. У 2018 році внесено поправки для розширення механізму на короткі терміни (3–12 місяців), за винятком осіб, що становлять загрозу національній безпеці [3, с. 12; 18, с. 45–50].

Проте спеціального механізму умовно-дострокового звільнення засуджених саме для проходження військової служби в IDF (далі – Israel Defense Forces) наразі законодавчо не врегульовано. Військова служба є обов'язковою, а не альтернативою покаранню. Засуджені за кримінальні злочини (включаючи військові правопорушення) після відбуття терміну можуть бути реінтегровані в суспільство, але відсутність повного сертифікату про службу часто ускладнює працевлаштування та соціальний статус. У випадках військових злочинів, наприклад, дезертирство, покарання включає військові в'язниці, але після звільнення не передбачено «викупу провини» продовженням служби як системної норми [13, с. 89–95; 11, с. 201].

У контексті тривалого конфлікту застосовуються окремі механізми адміністративного затримання (для "security prisoners"), але це стосується утримання без вироку, а не звільнення для служби. Загалом ізраїльська модель підкреслює реабілітацію та контроль після звільнення, без прив'язки до армії як інструменту поповнення особового складу [3, с. 12].

Таким чином, спеціальне умовно-дострокове звільнення для військової служби це виняток, зумовлений війною, і в сучасних демократичних державах, включаючи Ізраїль, замінено загальними механізмами умовного звільнення з посиленим контролем. Це підкреслює необхідність для України посилити гарантії (контроль, реабілітацію, обмеження категорій злочинів) для уникнення ризиків порушення принципів кримінального права [15, с. 45–50].

Порівняльний аналіз моделей правового регулювання умовно-дострокового звільнення засуджених для проходження військової служби в іноземних державах свідчить про переважну відсутність постійних механізмів такого звільнення в сучасних демократичних країнах. Історичні приклади (Франція, Німеччина, Італія та Велика Британія під час світових війн) були тимчасовими, зумовленими масовою мобілізацією, і після війни визнані несумісними з принципами гуманізму, рівності та невідворотності покарання [10, с. 112–118; 15, с. 578–582]. Сучасні системи умовного звільнення (parole/ libération conditionnelle) у цих країнах є загальними, незалежними від військової служби, з акцентом на реабілітацію, контроль та оцінку ризику рецидиву [9, с. 45–50; 15, с. 89–97]. Навіть в Ізраїлі, де обов'язкова військова служба є нормою, спеціальний механізм звільнення для набору в армію відсутній; parole застосовується за загальними правилами після відбуття частини терміну, без прив'язки до IDF [18, с. 12; 17, с. 45–50].

Український механізм, запроваджений Законом № 3687-IX від 08.05.2024, є винятковим у сучасному світі та відповідає гострій потребі в особовому складі під час повномасштабного вторгнення. Він поєднує швидке поповнення Збройних Сил з елементами гуманізму (виключення тяжких злочинів, обов'язкова служба в штурмових підрозділах, можливість умовного зняття судимості після завершення контракту) [22]. Водночас іноземний досвід дозволяє виділити потенціал імплементації, обмеження та пропозиції вдосконалення.

Іноземний досвід (переважно загальні системи parole) демонструє ефективність таких елементів, які можна адаптувати до українського законодавства. Зокрема, йдеться про посилений індивідуальний контроль та оцінку ризику рецидиву через parole boards у США, Великій Британії та

Ізраїлі – з оцінкою психологічного стану, мотивації та соціальної адаптації перед звільненням [15, с. 134–140; 18, с. 12]. Не менш важливим є обов'язкова реабілітація та соціальний нагляд після служби за європейськими моделями probation – психологічна підтримка, моніторинг поведінки та поступова інтеграція в суспільство після завершення контракту [15, с. 89–97; 4, с. 45–50]. Доцільно також розширити чіткі критерії виключення категорій осіб (наприклад, загроза національній безпеці в Ізраїлі чи корупційні злочини) – це вже частково реалізовано в Україні, але можна вдосконалити на основі європейських стандартів [18, с. 12]. Нарешті, історичні приклади альтернативних форм покарання через службу (штрафні підрозділи) підкреслюють важливість спеціальних підрозділів з посиленою дисципліною та контролем [14, с. 78–85; 2, с. 156–162].

Ці елементи можуть підвищити ефективність українського механізму, зменшити ризики рецидиву та забезпечити баланс між публічним інтересом і правами людини.

Пряме запозичення іноземних моделей неможливе через принципові відмінності. У демократичних державах (як континентальної, так і загальної правової системи) військова служба – добровільна або обов'язкова (як в Ізраїлі), але ніколи не розглядається як альтернатива покаранню, щоб не порушувати принцип невідворотності покарання та гуманізму [9, с. 120–125; 3, с. 170–175]. Відсутність аналогічного механізму навіть у країнах з тривалими конфліктами (Ізраїль) свідчить, що обов'язкова служба погано поєднується з «викупом провини» через армію [17, с. 45–50]. Крім того, механічне копіювання могло б призвести до порушення ст. 3, 5, 6 Європейської конвенції з прав людини (заборона катувань, право на справедливий суд, принцип індивідуалізації покарання), що робить імплементацію без суттєвої адаптації проблематичною [4, с. 45–50].

На основі проведеного порівняльного аналізу та наукових досліджень вітчизняних учених доцільно запропонувати низку напрямів удосконалення інституту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання для проходження військової служби. Насамперед потребує посилення система контролю за особами після завершення військової служби. Зокрема, пропонується запровадити механізм обов'язкового нагляду, аналогічний пробації, який передбачав би моніторинг поведінки звільнених осіб протягом 1–2 років, психологічний супровід, а також взаємодію з органами пробації з метою запобігання рецидиву та сприяння їхній успішній реінтеграції в суспільство [2, с. 89–97; 20, с. 1–5].

Окремої уваги потребує вдосконалення критеріїв застосування цього виду звільнення. Доцільним є розширення переліку злочинів, за вчинення яких застосування такого механізму має бути виключене, зокрема щодо злочинів проти основ національної безпеки, корупційних кримінальних правопорушень високого рівня та сексуальних злочинів проти неповнолітніх, що відповідає підходам, сформованим у законодавстві Ізраїлю та європейських держав [18, с. 12]. Водночас, як зазначає Ясеницький Ю.І., необхідно чіткіше визначити передумови й підстави звільнення, а також виключити можливість його застосування до осіб із високим ризиком повторного вчинення тяжких насильницьких злочинів. Науковець також обґрунтовує необхідність більш ретельної оцінки мотивації засудженого та його придатності до військової служби із залученням військово-лікарської комісії та психологічного обстеження [23, с. 135–140].

Подальшого вдосконалення потребує і процедура прийняття рішення про умовно-дострокове звільнення. Доцільним видається посилення ролі спеціальної комісії при суді за аналогією з інститутом parole, яка здійснювала б комплексну оцінку мотивації особи, рівня ризику повторного кримінального правопорушення та інших обставин, що мають значення для прийняття рішення. Крім того, доцільно передбачити обов'язкове врахування висновків психолога або психіатра, а також представника Збройних Сил України [15, с. 134–140]. Водночас Мельник Я.Я. та Павлова Т.О. обґрунтовують необхідність посилення ролі суду шляхом обов'язкового врахування оцінки ризику рецидиву та висновку командира військової частини [19, с. 1–6; 21, с. 1–5].

Важливим напрямом удосконалення є законодавче закріплення чітких підстав для скасування умовно-дострокового звільнення. Такий механізм повинен передбачати повернення особи до відбування невідбутої частини покарання у разі дезертирства, систематичних дисциплінарних порушень або вчинення нового кримінального правопорушення. На необхідності нормативного врегулювання цього питання наголошує Тютюгін В.І., який також звертає увагу на доцільність поширення механізму умовно-дострокового звільнення не лише на покарання у виді обмеження чи позбавлення волі, а й на окремі інші види покарань, зокрема виправні роботи [22, с. 1–10].

Не менш важливим є створення ефективної системи соціальної підтримки осіб після завершення військової служби. Доцільно передбачити комплексні програми реінтеграції, що включатимуть забезпечення житлом, сприяння працевлаштуванню, психологічну допомогу та інші заходи соціальної адаптації, які сприятимуть зменшенню ризику повторної злочинної поведінки та соціальної маргіналізації [4, с. 45–50; 19, с. 1–6; 21, с. 1–5].

Водночас подальший розвиток цього інституту має здійснюватися з урахуванням міжнародних стандартів у сфері прав людини. Доцільним є врахування рекомендацій Венеційської комісії та практики Європейського суду з прав людини щодо забезпечення справедливого балансу між публічним інтересом, пов'язаним із потребами оборони держави в умовах воєнного стану, та гарантіями прав людини, принципами індивідуалізації кримінальної відповідальності, гуманізму й недискримінації [9, с. 45–50; 22, с. 1–10].

Запровадження зазначених змін сприятиме збереженню мобілізаційного потенціалу механізму умовно-дострокового звільнення для проходження військової служби, одночасно мінімізуючи правові та етичні ризики його застосування. Реалізація таких пропозицій можлива шляхом внесення відповідних змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та Кримінально-виконавчого кодексу України з урахуванням сучасних міжнародних стандартів і національної правозастосовної практики.

Висновки. Проведений порівняльно-правовий аналіз свідчить, що інститут умовно-дострокового звільнення засуджених для проходження військової служби є винятковим явищем, характерним переважно для періодів збройних конфліктів. У сучасних демократичних державах такі механізми практично не застосовуються в мирний час через суперечність принципам гуманізму, індивідуалізації покарання та рівності. Український механізм, запроваджений Законом № 3687-IX, на сьогодні є одним з небагатьох діючих прикладів такого підходу і відповідає нагальним потребам оборони країни.

Разом з тим зарубіжний досвід підкреслює необхідність подальшого вдосконалення українського законодавства. Зокрема, варто посилити контроль та пробаційний нагляд після служби, розширити критерії виключення, удосконалити процедуру оцінки мотивації та ризику рецидиву, а також запровадити дієві програми соціальної реінтеграції звільнених. Тільки за умови поєднання мобілізаційної ефективності з надійними правовими гарантіями цей інститут зможе повноцінно виконувати як оборонне, так і гуманістичне призначення.

Таким чином, подальше вдосконалення норм ст. 81-1 КК України з урахуванням міжнародних стандартів та національної практики дозволить мінімізувати ризики та забезпечити справедливий баланс між інтересами держави та правами людини в умовах воєнного стану.

Інформація щодо використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті використано інструмент штучного інтелекту ChatGPT (OpenAI) для допомоги в формулюванні окремих положень, мовного редагування та структурування матеріалів. Остаточний зміст статті, наукові положення та висновки визначені та перевірені авторкою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bayatyan v. Armenia [GC], № 23459/03, judgment of 7 July 2011. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int (дата звернення: 21.06.2026).

2. Busco R. A. A History of the Italian and German Prisoner of War Camps in Utah and Idaho During World War II. 2005. URL: https://digitalcommons.usu.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=2646&context=etd (дата звернення: 21.06.2026).

3. Community Corrections in Israel. Global Centre for Correctional Cooperation. 2025. URL: https://globcci.org/wp-content/uploads/2025/02/Israel-Community-Corrections-Probation-Parole-ISRAEL-PROFILE-website-short-2025-1.pdf (дата звернення: 21.06.2026).

4. Forsythe W. J. The Punishment and Reformation of Offenders in England and Wales, 1870–1939. The British Journal of Criminology. 1995. Vol. 35, №. 2. P. 165–184. DOI: 10.1093/oxfordjournals.bjc.a048496.

5. Heinzen J. Une question d'honneur entre gentilshommes? Les officiers français prisonniers et l'usage politique de la parole d'honneur pendant la guerre franco-prussienne de 1870–1871. 2020. URL: https://eprints.whiterose.ac.uk/169059/1/Heinzen_Une_question_d_honneur_entre_gentilshommes.pdf (дата звернення: 21.06.2026).

6. International prisoner transfer and related instruments. UNODC. URL: https://www.unodc.org/documents/organized-crime/Publications/Transfer_of_Sentenced_Persons_Ebook_E.pdf (дата звернення: 21.06.2026).

7. Jones H. Prisoners of War. 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners-of-war (дата звернення: 21.06.2026).

8. Legal Regulation on Early Release from Imprisonment: Comparative Experience of Selected Foreign Countries. RSI International Journal of Research. 2025. URL: https://rsisinternational.org/journals/ijriss/view/legal-regulation-on-early-release-from-imprisonment-comparative-experience-of-selected-foreign-countries (дата звернення: 21.06.2026).

9. Luc J.-N. Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies. OpenEdition Journals. 2003. Vol. 7, №. 2. URL: https://journals.openedition.org/chs/pdf/536 (дата звернення: 21.06.2026).

10. McKay C. 'Likely to make good soldiers': mobilizing Britain's criminal classes in the First World War. Historical Research. 2021. Vol. 94, Iss. 265. P. 578–600. DOI: 10.1093/hisres/hyab001.

11. Meier A. N. Early Release and Recidivism. 2020. URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/216347/1/dp13035.pdf (дата звернення: 21.06.2026).

12. Oxford Manual on the Laws of War on Land, 1880 (Article 76). ICRC Customary IHL Database. URL: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/v2/rule128 (дата звернення: 21.06.2026).

13. Penal Law, 5737-1977. International Commission of Jurists. URL: https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/05/Israel-Penal-Law-5737-1977-eng.pdf (дата звернення: 21.06.2026).

14. Steuer K. First World War Central Power Prison Camps. 2013. URL: https://scholarworks.wmich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=history_pubs (дата звернення: 21.06.2026).

15. Van Kalmthout A.M. European Probation Service Systems: A Comparative Overview. 2008. URL: https://www.cep-probation.org/wp-content/uploads/2018/10/20081_Chapter_1_Comparative_overview.pdf (дата звернення: 21.06.2026).

16. Гриненко О.А. Проблеми умовно-дострокового звільнення в умовах воєнного стану. *Вісник* Національної академії правових наук України. 2025. № 1. С. 198–205.

17. Закон України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни» від 08.05.2024 р. № 3687-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-20 (дата звернення: 21.06.2026).

18. Козакова І. Parole and related institutions: in the context of European integration processes. *Науковий* вісник Львівського університету бізнесу та права. 2022. URL: https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/710 (дата звернення: 21.06.2026).

19. Мельник Я. Я. Удосконалення мобілізації звільнених засуджених до позбавлення волі. Правова журналістика. 2024. № 3 (56). С. 1–6. URL: DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2024.23 (дата звернення: 21.06.2026).

20. Осадько О. О. Проблемні питання нагляду за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання для проходження військової служби. Питання боротьби зі злочинністю. 2025. № 1. С. 1–10. DOI: https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-193O. (дата звернення: 21.06.2026).

21. Павлова Т. О. Загальна характеристика умовно-дострокового звільнення. 2024. URL: https://dspace.onu.edu.ua/bitstreams/cae21dae-20dc-42de-883b-908da1a40ab7/download (дата звернення: 21.06.2026).

22. Тютюгін В. І. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання для проходження військової служби (коментар закону та критичний аналіз його приписів). *Вісник* кримінологічної асоціації України. 2024. DOI: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2024.21.306237 (дата звернення: 21.06.2026).

23. Ясеницький Ю. І. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання для проходження військової служби. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 135–140. URL: https://lsej.org.ua/3_2025/135.pdf (дата звернення: 21.06.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 00.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 00.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії
відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.565.2:340.5
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.34

СТАТУС КЕРІВНИКА ПРОКУРАТУРИ ТА КОНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ ПРОКУРАТУРИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дворнік Олексій Олексійович,
orcid.org/0009-0002-6745-3365
аспірант
Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті, на основі досвіду держав-членів ЄС, досліджено статус керівника прокуратури: особливості процедури його призначення та звільнення, взаємодію з іншими органами державної влади та його вплив на визначення місця прокуратури в конституційній системі державної влади. Обґрунтовано, що європейські стандарти не встановлюють єдиної універсальної конституційної моделі прокуратури чи обов'язкової процедури призначення її керівника, натомість визначальне значення мають гарантії його незалежності, професійності, політичної нейтральності та захисту від неналежного втручання. На основі порівняльно-правового аналізу досліджено моделі прокуратури та статус її керівника у Чехії, Словаччині, Латвії та Словенії. Проаналізовано конституційно-правові засади функціонування прокуратури України після конституційної реформи 2016 року та встановлено наявність суперечності між орієнтацією на функціонування прокуратури в системі судової влади і політично залежним механізмом призначення та звільнення генерального прокурора. Окрему увагу приділено оцінці Європейської комісії, яка у звіті щодо України за 2025 рік вказує нам про проблеми у законодавчому регулюванні щодо процедури добору та звільнення генерального прокурора та необхідність їх узгодження з європейськими стандартами. Обґрунтовано необхідність удосконалення процедури добору та припинення повноважень генерального прокурора шляхом запровадження прозорих професійних критеріїв, конкурсних механізмів, залучення органів прокурорського самоврядування та посилення гарантій незалежності від політичного впливу з урахуванням європейських стандартів та досвіду держав-членів Європейського Союзу. Отримані результати сприяють поглибленню розуміння сучасного стану реформування прокуратури в Україні, та можуть слугувати підґрунтям для визначення напрямів, необхідних для завершення цього процесу відповідно до європейських стандартів.

Ключові слова: *прокуратура, генеральний прокурор, незалежність прокуратури, конституційна система державної влади, конституційна модель прокуратури, виконавча влада, судова влада, Венеційська комісія, Європейська комісія.*

Dvornik Oleksii. The status of the head of the prosecution service and the constitutional model of the prosecution service: a comparative legal study

The article, based on the experience of EU member states, examines the status of the head of the prosecution service, focusing on the specific features of the procedure for his appointment and dismissal, interaction with other state authorities, and its influence on determining the place of the prosecution service within the constitutional system of state power. It is substantiated that European standards do not establish a single universal constitutional model of the prosecution service or a mandatory procedure for appointing its head; instead, guarantees of independence, professionalism, political neutrality, and protection against undue interference are of decisive importance. Based on a comparative legal analysis, the models of the prosecution service and the status of its head in the Czech Republic, Slovakia, Latvia, and Slovenia are examined. The constitutional and legal foundations of the prosecution service in Ukraine following the 2016 constitutional reform are analyzed, as a result it was found, that there is a contradiction between the orientation toward the functioning of the prosecution service within the judicial branch of government and the politically dependent mechanism for the appointment and dismissal

of the Prosecutor General. Particular attention is paid to the assessment of the European Commission, which, in its 2025 Ukraine Report, points to problems in the legislative regulation of the procedure for the selection and dismissal of the Prosecutor General and emphasizes the need to bring these procedures into line with European standards. The need to improve the procedure for the selection and termination of the powers of the Prosecutor General is substantiated through the introduction of transparent professional criteria, competitive mechanisms, the involvement of prosecutorial self-governance bodies, and the strengthening of guarantees of independence from political influence, taking into account European standards and the experience of the Member States of the European Union. These findings enhance the understanding of the current state of prosecutorial reform in Ukraine and may serve as a basis for determining the directions necessary to complete this process in accordance with European standards.

Key words: *prosecution service, prosecutor general, independence of the prosecution service, constitutional system of state power, constitutional model of the prosecution service, executive branch, judicial branch, Venice Commission, European Commission.*

Постановка проблеми. Визначення місця прокуратури в системі органів державної влади є одним із дискусійних питань сучасного конституційного права, що набуває особливого значення в умовах європейської інтеграції України. У державах-членах Європейського Союзу сформувалися різні підходи до конституційно-правового статусу прокуратури: в одних державах вона функціонує у тісному взаємозв'язку з виконавчою владою, в інших має статус незалежного органу державної влади або є частиною системи судової влади. Водночас, європейські стандарти не встановлюють єдиної універсальної моделі прокуратури, залишаючи державам певний простір для вибору інституційної конструкції за умови забезпечення її незалежності, професійності та належних гарантій від політичного втручання.

Особливого значення у визначенні фактичного місця прокуратури в системі державної влади набуває статус генерального прокурора як керівника відповідної системи органів. Саме порядок його призначення та звільнення, суб'єкти, залучені до цих процедур, характер його взаємодії з парламентом, президентом та урядом, а також наявність гарантій від неналежного політичного впливу дозволяють оцінити реальний рівень інституційної автономії прокуратури. Таким чином, процедура призначення керівника прокуратури не може розглядатися виключно як кадрове питання, оскільки вона безпосередньо пов'язана з конституційною моделлю прокуратури та її місцем у механізмі державної влади.

Актуальність зазначеної проблематики для України додатково підтверджується сучасними процесами європейської інтеграції. Європейська комісія, оцінюючи стан судової системи та фундаментальних прав в Україні, прямо зазначила, що посада генерального прокурора залишається політизованою. Серед пріоритетних рекомендацій Комісія визначила необхідність законодавчого вдосконалення процедур відбору та звільнення генерального прокурора з метою забезпечення їх об'єктивності, прозорості та орієнтації на професійні заслуги.

Зазначена оцінка набуває особливого значення з огляду на конституційні зміни 2016 року, якими було виключено окремий розділ Конституції України, присвячений прокуратурі, а основні положення щодо її функціонування були інтегровані до розділу VIII «Правосуддя». Така зміна конституційної конструкції свідчила про переосмислення ролі прокуратури та її функціонального призначення, однак водночас не усунула проблеми, пов'язані із забезпеченням незалежності генерального прокурора. Навпаки, конституційно визначена процедура його призначення Президентом України за згодою Верховної Ради України та можливість припинення повноважень унаслідок висловлення Верховною Радою України недовіри зумовлюють необхідність додаткового дослідження співвідношення між конституційно визначеним місцем прокуратури та механізмами формування її керівництва.

У цьому контексті особливої актуальності набуває порівняльно-правовий аналіз відповідних моделей держав-членів Європейського Союзу. Дослідження порядку призначення та звільнення керівника прокуратури, його взаємодії з іншими органами державної влади та механізмів забезпечення його незалежності у різних

європейських державах, що дозволяє визначити не лише формальне, а й фактичне місце прокуратури в системі державної влади. Водночас, такий аналіз дає можливість оцінити відповідність української моделі європейським підходам та визначити потенційні напрями її подальшого конституційно-правового розвитку.

Метою статті є дослідження взаємозв'язку між статусом керівника прокуратури, гарантіями його незалежності та місцем прокуратури в системі державної влади на прикладі України та окремих держав-членів ЄС.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи основні засади діяльності прокуратури держав-членів ЄС, виникає можливість говорити про різні конституційні моделі прокуратури в системі державної влади. Зокрема, прокуратура може функціонувати як державний орган в системі виконавчої влади з визначеною ієрархією та підзвітністю виконавчій гілці, може займати місце незалежного державного органу в системі судової влади, а може мати ознаки незалежного органу державної влади. Суттєвий вплив, для визначення конституційної моделі прокуратури, має статус прокурора, який очолює систему прокуратури, зокрема важливими в даному аспекті є процедура його обрання та звільнення з посади та його відносини взаємодії та підпорядкування з іншими державними органами.

Першочергово, необхідно зазначити, що надзвичайно важливою при функціонуванні будь-якої конституційної моделі прокуратури, з точки зору дотримання верховенства права, є незалежність керівника прокуратури. Вона закладає основи довіри до судової влади та основи державності, створює відчуття закону та правового порядку [9, с. 5]. Необхідно мати механізм, що забезпечує уникнення від будь-якої форми неналежного втручання в роботу керівника прокуратури. Це важливо не лише з точки зору гарантування незалежності, але й забезпечення стабільності, сприяння підзвітності, підвищення суспільної довіри та сприяння розвитку системи прокуратури [14, с. 197].

Консультативна рада європейських прокурорів у своєму Висновку зазначає, що спосіб призначення генерального прокурора та гарантії щодо його звільнення та неналежного втручання відіграють значну роль у системі, яка гарантує належне функціонування прокуратури [1].

Водночас, європейські стандарти щодо незалежності судової влади, зокрема в частині органів прокуратури не встановлюють єдиної обов'язкової процедури обрання керівника прокуратури, вони звертають увагу на регламентованість та якість процедури, професійну оцінку кандидатів, мінімізацію політичного впливу [20, с. 344]. Венеційська комісія не встановлює одну конкретну модель призначення генерального прокурора, як достеменну. Навпаки, вона виходить із того, що в європейських державах функціонують різні конституційні моделі прокуратури, та звертає увагу, що основне питання полягає в тому, чи забезпечує конкретна процедура призначення належні гарантії незалежності та професійності. Комісія надає оцінку різним способам призначення: парламентом, президентом, урядом та здійснює аналіз кожного через призму гарантій від політичного впливу. Комунікацію щодо кандидатури між державними органами вона вбачає позитивним рішенням, оскільки таке дозволяє уникнути односторонніх політичних висуванців. Та звертає увагу, що право та процедура висування кандидатів має бути чітко визначена [2].

З аналізу даного висновку вбачається, що Комісія виділяє модель прокуратури в системі виконавчої влади, де керівник прокуратури здебільшого є частиною уряду або саме уряд уповноважений призначати його на посаду. Крім того, виділяє моделі функціонування прокуратури як незалежного органу державної влади або незалежного органу в системі судової влади, у цих випадках, залежно від держави, керівника прокуратури призначає на посаду президент або законодавчий орган.

Для детального розуміння, пропоную порівняти статус генерального прокурора при різних конституційних моделях прокуратури серед певних держав-членів ЄС, таких як Чехія, Словаччина, Латвія, Словенія та провести паралель з реаліями діяльності генерального прокурора безпосередньо в Україні.

Чітким прикладом, де генеральний прокурор очолює систему прокуратури, яка імплементована в систему виконавчої

Таблиця 1

Порівняння статус генерального прокурора при різних конституційних моделях прокуратури

Держава	Конституційна модель прокуратури	Суб'єкт призначення генерального прокурора	Суб'єкт ініціювання кандидата на посаду	Термін та можливість повторного призначення
Чехія	орган в системі виконавчої влади	уряд	міністр юстиції	7 років, повторне призначення на посаду не допускається
Словаччина	незалежний орган державної влади	президент	законодавчий орган	7 років, повторне призначення на посаду не допускається
Латвія	орган в системі судової влади	законодавчий орган	рада юстиції за результатами конкурсу	5 років, повторне призначення можливе, але не більше 2 строків поспіль
Словенія	орган в системі судової влади	законодавчий орган	рада прокурорів за результатами конкурсу з урахуванням думки уряду	6 років, повторне призначення можливе
Україна	орган в системі судової влади	президент за згодою законодавчого органу	президент	6 років, повторне призначення на посаду не допускається

влади, а керівник повністю функціонально підзвітний уряду, є досвід Чеської Республіки. Організація роботи прокуратури регулюється спеціальним законом «Про прокуратуру». Система прокуратури є централізованою та має чітку ієрархію, очолює її прокурор, якого призначає уряд за поданням міністра юстиції. Так само, уряд, за поданням міністра юстиції може його звільнити. Керівник прокуратури, за погодженням з міністром, формує правила щодо просування по службі, проведення конкурсів, роботи конкурсної комісії, та через міністра юстиції є підзвітний уряду [12]. Існує думка, з якою важко не погодитись, що підпорядкування керівника прокуратури виконавчій владі є досить проблематичним питанням, оскільки в даному випадку політичний вплив на прийняття рішень є величезним. Водночас, потрібно пам'ятати, що Міністр юстиції є політичним діячем, який зазнає тиску з боку інших міністрів, а також з боку політичної партії, яку він представляє [8, с. 7]. Тому, у даному випадку існує високий ризик політичного впливу уряду на діяльність керівника прокуратури, що може негативно впливати на роботу системи прокуратури в цілому [6, с. 40].

Досить цікавою є модель, яку використовує Словаччина, оскільки процедура призначення генерального прокурора є схожою до процедури, яка визначена в Україні. В конституції Словаччини є розділ щодо організації роботи прокуратури, де вказано, що очолює систему генеральний прокурор, якого призначає на посаду президент за пропозицією парламенту [10]. Процедура звільнення така ж. Відповідно до закону «Про прокуратуру», прокуратура є центральним органом державної влади, який є ієрархічно організований та незалежний. Генеральний прокурор щорічно звітує перед парламентом щодо діяльності прокуратури [11]. В даному випадку ми бачимо, що законом прокуратуру визначено як центральний орган державної влади, однак на відмінну від Чехії, уряд, у взаємовідносинах з керівником прокуратури, не має прямого впливу на останнього. Крім того, в призначенні бере участь і президент і парламент, що створює комунікацію щодо кандидатури між державними органами та дозволяє уникнути односторонніх політичних висуванців. Водночас, існує думка, що за такої системи призначення а також наявності системи підзвітності керівника прокуратури парламенту, на останнього існує великий ризик політичного тиску зі сторони політичних партій [8, с. 10].

Тісний зв'язок між керівником прокуратури та політичним середовищем негативно впливає на незалежність цілої системи та можливості боротьби з корупцією, держава повинна забезпечити вільність найвищої посади в прокуратурі від політичного втручання [6, с. 40].

Для вирішення даного питання словацькі науковці пропонують замість законодавчого органу, залучити до відбору кандидата на посаду генерального прокурора вищу раду прокурорів, яка буде проводити відбір і подавати кандидатуру на затвердження президентові [8, с. 15].

Якщо процедура призначення керівника прокуратури у Чехії та його взаємовідносини з міністром юстиції в сукупності з іншими ознаками системи органів прокуратури чітко підтверджують належність прокуратури до системи органів виконавчої влади, то процедура призначення генерального прокурора в Словаччині, де залучений парламент і президент, його підзвітність у взаємовідносинах з парламентом, а також наявність чіткої ієрархічної системи, наявність окремого розділу в Конституції, дають підстави для роздумів про віднесення прокуратури до незалежного органу в системі державної влади. З вказаною думкою погоджується і Конституційний суд Словаччини, який визначає твердження про приналежність керівника прокуратури до виконавчої гілки влади необґрунтованим та безпідставним та з урахуванням статусу керівника прокуратури та інших ознак імплементує підхід про визначення прокуратури як незалежного органу в системі державної влади [5].

На противагу досвіду Словаччини та Чехії, в Латвії законом «Про прокуратуру» визначено, що прокуратура є органом судової влади, який самостійно здійснює нагляд за додержанням законності, генеральний прокурор здійснює керівництво та контроль за діяльністю прокуратури, визначає її внутрішню структуру та штатний розпис відповідно до виділених коштів державного бюджету. Відбір кандидатів на посаду генерального прокурора здійснюється за результатами відкритого конкурсу, вказаний відбір здійснюється радою суддів, яка за результатами конкурсу готує пропозицію законодавчому органу, який далі призначає на посаду генерального прокурора за результатами голосування на 5 років [7]. Така процедура призначення в повній мірі відповідає європейським стандартам [2], зокрема дотримано вимоги щодо здійснення професійної оцінки кандидатів, наявна конкурсна процедура, яка дає змогу оцінити рівень підготовки, знань та досвіду кандидатів, тобто забезпечені гарантії щодо професійності, крім того, залучений орган суддівського самоврядування, вбачається наявність комунікації між різними суб'єктами в процесі здійснення процедури призначення, що дозволяє уникнути односторонніх політичних висуванців, тобто забезпечені гарантії щодо незалежності та політичної нейтральності.

Вартою уваги, крізь призму того, що законодавець визначає прокуратуру як незалежний орган в системі судової влади, є процедура призначення керівника прокуратури, яка діє сьогодні у Словенії. Відповідно до неї, керівник прокуратури призначається законодавчим органом, вказаному призначенню передує пропозиція ради прокурорів з урахуванням думки уряду [13]. Така концепція відповідає встановленій законодавцем моделі прокуратури як незалежного органу в системі судової влади. Залученість до вказаного процесу уряду, не може свідчити про перебування керівника прокуратури під владою виконавчої гілки, що ставило б під сумнів віднесення прокуратури до судової гілки влади [4]. Така позиція зумовлена тим, що уряд лише бере участь у процедурі обрання, шляхом висловлення своєї позиції щодо відповідності кандидата, але не приймає кінцеве рішення.

Аналізуючи норми Конституції України, зокрема, які присвячені функціонуванню судової влади в Україні, та розміщені в розділі VIII «Правосуддя», можемо прослідковувати логіку українського законодавця, який, внаслідок внесених змін у 2016 році, виключення самостійного розділу «Прокуратура» та розміщення основних положень щодо функціонування діяльності прокуратури в розділі «Правосуддя», схиляє нас до думки, можливо навіть до вектору майбутнього руху, щодо визначення прокуратури як органу в системі судової влади. Заяць І.Я. влучно зазначає, що виключення розділу «Прокуратура» з Конституції України є не лише техніко-юридичним актом, а й глибоким політико-правовим сигналом про зміну парадигми функціонування прокуратури. Від інструменту контролю та нагляду вона трансформується на інституцію, яка забезпечує законність у межах кримінального процесу та захищає інтереси держави в суді [15, с. 67]. Вказані

зміни однозначно потрібно оцінювати, як серйозний крок до адаптації прокуратури до європейських стандартів [16, с. 139]. Конституційний суд України в своєму рішенні також звертає увагу, що після набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII в Україні прокуратура втратила відокремлений статус у структурі органів державної влади й набула статусу новітнього інституту, який повноцінно інтегрований в українську систему правосуддя [17]. Однак, визначаючи у вказаний спосіб засади для функціонування прокуратури, як органу в системі судової влади, законодавець в той же час, у даному розділі Конституції України встановлює процедуру призначення та звільнення з посади генерального прокурора, визначивши, що генерального прокурора призначає на посаду та звільняє з посади Президент України за згодою Верховної Ради України [18].

Таке законодавче регулювання, з одного боку, визначає вектор для функціонування прокуратури як органу в системі судової гілки влади, що однозначно є позитивним кроком, водночас, з іншого боку, створює передумови для прямої політичної залежності очільника системи прокуратури від Президента України та законодавчого органу. З попереднього аналізу процедури призначення генерального прокурора в різних моделях функціонування прокуратури серед деяких держав-членів ЄС, зокрема Латвії та Словенії, в яких прокуратуру обґрунтовано відносять до органу в системі судової влади, вбачається суттєва відмінність між процедурою призначення генерального прокурора в Україні та у зазначених державах. У вказаних європейських державах є суттєві відмінності в даному питанні, однак як у Латвії, так і в Словенії вбачаються чіткі засади для забезпечення принципів професійного обрання керівника прокуратури, забезпечення гарантій його незалежності та відсутності політичного впливу, до процедури обрання залучені органи прокурорського самоврядування та існує механізм конкурсного добору.

Крім того, на це питання нам звертає увагу і Європейська комісія, яка у своєму останньому звіті щодо України вказує, що посада генерального прокурора в Україні досі залежна від політичного впливу. Комісія наголошує на необхідності внесення змін до процедури відбору та звільнення генерального прокурора, зазначаючи, що така повинна бути об'єктивна, прозора та ґрунтуватись на реальних заслугах та компетенції [3].

Попри процедуру обрання, актуальною також є проблема із можливістю звільнення генерального прокурора через висловлення «резолюції недовіри» простою більшістю голосів від конституційного складу Верховної Ради. Венеційська комісія акцентувала, що посада генерального прокурора досі є залежною від політичних органів, які залучені в процес його призначення та звільнення. Тому інституція рекомендувала Україні вилучити з Конституції повноваження Верховної Ради висловлювати недовіру генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади, або принаймі визначити, що звільнення генерального прокурора відбувається за згодою кваліфікованої більшості Верховної Ради [19].

Шляхом вирішення вказаних проблем можуть бути законодавчі зміни, зокрема щодо визначення чіткого переліку підстав для звільнення або припинення повноважень генерального прокурора, запровадження чіткого конкурсного добору кандидатів, які можуть бути призначенні на цю посаду, залучення до вказаного відбору органів прокурорського самоврядування. Можливо, в умовах війни, питання конкурсних процедур не є першочерговим, проте, участь органів прокурорського самоврядування в доборі кандидатів на посаду точно на часі та суттєво знизить рівень політичного впливу в даному процесі [19].

Висновки. Сьогодні європейські стандарти не містять єдиних визначених вимог щодо статусу керівника прокуратури, зокрема, як щодо його призначення, так і до взаємодії з іншими органами державної влади. Навпаки, Венеційська комісія враховує, що в європейських державах існують різні конституційні моделі прокуратури і прокуратура може бути віднесена як до виконавчої гілки влади, так і до судової гілки, а може бути незалежним державним органом, залежно від цього змінюється і статус керівника прокурату-

ри, який безпосередньо впливає на місце прокуратури в механізмі державної влади. Принципове значення має питання незалежності генерального прокурора, мінімізація політичного впливу на нього, наявність регламентованих та якісних процедур добору, які обов'язково включають професійну оцінку кандидатів та залученість органів прокурорського самоврядування до даних процесів. Вказані питання не можна розглядати виключно як кадрові, оскільки вони мають фундаментальне значення для функціонування прокуратури незалежно від конституційної моделі прокуратури, що застосовується в конкретній державі.

Україна, в свою чергу, шляхом внесення змін до Конституції України, змінила парадигму функціонування прокуратури, обравши вектор її інтеграції до системи судової влади. Однак, аналізуючи досвід європейських держав, які використовують цю модель, бачимо розбіжності в законодавчому регулюванні, зокрема це стосується процедур призначення та звільнення генерального прокурора. На наявність відповідних проблем в Україні звертає увагу і Європейська Комісія у своєму звіті. Тому, питання забезпечення належної процедури добору та припинення повноважень генерального прокурора залишається актуальним і потребує подальшого вдосконалення з урахуванням європейських стандартів.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Consultative Council of European Prosecutors (CCPE). Opinion №. 19 (2024) on managing prosecution services to ensure their independence and impartiality. Strasbourg, 2024. 18 p. URL: https://rm.coe.int/opinion-no-19-2024-of-the-ccpe/1680b25297

2. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Report on European Standards as Regards the Independence of the Judicial System: Part II – The Prosecution Service. Study №. 494/2008. Strasbourg, 2011. 17 p. URL: https://rm.coe.int/1680700a60

3. European Commission. Ukraine 2025 Report. Commission Staff Working Document. Brussels, 2025. 111 p. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/EU-enlargement-.pdf

4. Moulin v. France, no. 37104/06, judgment of 23 November 2010. European Court of Human Rights. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101877

5. Nález Ústavného súdu Slovenskej republiky č. k. PL. ÚS 1/2022-270 z 21. júna 2023 [Рішення Конституційного суду Словацької Республіки від 21 червня 2023 року]. URL: https://static.slov-lex.sk/static/SK/ZZ/2023/270/vyhlasene_znenie.print.html

6. OECD. The Independence of Prosecutors in Eastern Europe, Central Asia and Asia Pacific. Paris : OECD Publishing, 2020. 200 p. DOI: https://doi.org/10.1787/3341b41f-en

7. Prokuratūras likums [Закон Латвійської Республіки «Про прокуратуру»] URL: https://likumi.lv/ta/id/57276-prokuraturas-likums

8. Šramel B. Possibilities of Strengthening the Independence of the Public Prosecutor's Office of the Slovak Republic: A System of Appointment of the Prosecutor General to the Office as a Key Element Social Sciences. 2022. Vol. 11, No. 8. Art. 364. P. 1–19. DOI: https://doi.org/10.3390/socsci11080364

9. Terziev V., Georgiev M., Bankov S., Ivanov I. The Bulgarian Model of the Prosecutor's Office and the Position of the Prosecutor General. 68th International Scientific Conference on Economic and Social Development – Aveiro, 24–25 May 2021. 10 p. DOI: https://doi.org/10.2139/ssrn.3861110

10. Ústava Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb. [Конституція Словацької Республіки] URL: https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/1992/460/

11. Zákon č. 153/2001 Z. z. o prokuratúre [Закон Словацької Республіки «Про прокуратуру»] URL: https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2001/153/

12. Zákon č. 283/1993 Sb., o státním zastupitelství [Закон Чеської Республіки «Про прокуратуру»] URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1993-283

13. Zakon o državnem tožilstvu [Закон Республіки Словенія «Про державну прокуратуру»] URL: https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO5812

14. Бисага Ю. М. Незалежність як ключовий принцип діяльності прокуратури: загальні засади реалізації. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. Вип. 74, ч. 2. С. 196–198. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.67

15. Заяць І. Я. Конституційно-правові завдання та функції прокуратури (порівняльно-правовий аспект) // Український часопис конституційного права. 2025. № 3. С. 59–74. DOI: https://doi.org/10.30970/jcl.3.2025.5

16. Заяць І. Я. Префект і прокурор у конституційній доктрині розподілу влади: концепція функціонального розмежування // *Вісник* Львівського університету. Серія юридична. 2025. Вип. 81. С. 135–145. DOI: http://dx.doi.org/10.30970/vla.2025.81.135

17. Конституція України : Конституція України; *Верховна Рада України* від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр

18. Рішення Конституційного Суду України від 3 грудня 2025 року № 6-р(II)/2025 (щодо представництва прокурором інтересів держави в суді). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_r_2_2025.pdf

19. Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» та розділу 24 «Юстиція, свобода та безпека» Звіту Європейської комісії щодо прогресу України в межах Пакета розширення Європейського Союзу у 2024 році. Київ, 2025. URL: https://www.eurointegration.com.ua/files/9/d/9dd6efd-shadow-report-2025-ua.pdf (дата звернення: 12.08.2026).

20. Циганок С. Незалежність прокуратури: досвід Польщі. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 343–346. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.64

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 341.98
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.35

ПРИНЦИП ДОБРОВІЛЬНОСТІ ЯК ОСНОВА ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ВИКОНАННЯ ІНОЗЕМНИХ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Демчишак Юрій Юрійович,
orcid.org/0009-0003-1624-7083
аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу проблем виконання іноземних судових рішень в Україні, які пов'язані із застосуванням примусу як основоположного елементу системи виконавчого провадження. Авторами розкрито недоліки застосування концепції примусового виконання та наведено статистичні дані, які їх підтверджують, зокрема показники Світового банку щодо якості державного регулювання та стану верховенства права. Встановлено, що створення інституту приватних виконавців не усунуло принципової вади системи, оскільки вища результативність приватних виконавців досягається за рахунок нерівномірного розподілу виконавчих проваджень, а не завдяки зміні самої моделі виконання.

На противагу примусу, автори пропонують запровадження двоелементної системи виконання іноземних судових рішень, яка складатиметься із можливості добровільного виконання судового рішення боржником та застосування до нього примусу у випадку невиконання. Автори наголошують на необхідності запровадження принципу добровільності виконання іноземного судового рішення як основи для подальшого реформування цілого інституту виконання іноземних судових рішень. Принцип добровільності розглядається як фактор, що повинен бути закріплений на законодавчому рівні з метою стимулювання боржників до виконання своїх зобов'язань перед стягувачом за рішенням суду. Констатовано, що чинні норми ЦПК України та Закону України «Про виконавче провадження» такої можливості не передбачають.

Процедура добровільного виконання повинна бути позасудовим інструментом, який застосовується до початку процедури примусового виконання. На думку авторів, економічна перевага у вигляді відсутності сплати виконавчого збору у розмірі 10% від суми стягнення повинна заохочувати боржника до добровільного виконання судового рішення. На противагу цьому, у випадку відмови від добровільного виконання, авторами пропонується запровадження збільшеної ставки виконавчого збору у розмірі 20% від суми стягнення. Додатковим аргументом на користь зазначеної моделі автори наводять практику європейських держав та стандарти Європейської комісії з ефективності правосуддя.

Ключові слова: *виконання іноземних судових рішень, добровільне виконання судового рішення, виконавче провадження, реформування інституту виконання іноземних судових рішень.*

Demchyshak Yurii. The principle of voluntariness as the basis for improving the procedure for the enforcement of foreign court judgments

The article examines the problems of enforcing foreign court judgments in Ukraine that stem from the use of coercion as the fundamental element of the national enforcement system. The authors reveal the shortcomings of the compulsory enforcement concept and provide statistical data confirming them, in particular the World Bank indicators of regulatory quality and the rule of law. It is established that the introduction of the institute of private enforcement officers has not eliminated the principal defect of the system, since the higher performance of private enforcement officers is achieved through the uneven distribution of enforcement proceedings rather than through a change in the enforcement model itself.

As an alternative to coercion, the authors propose a two-element system for the enforcement of foreign court judgments, comprising the debtor's opportunity to enforce the judgment voluntarily

and the application of coercion in the event of non-performance. The authors emphasise the need to introduce the principle of voluntary enforcement of a foreign court judgment as the basis for further reform of the entire institute of enforcement of foreign judgments. The principle of voluntariness is regarded as a factor that should be enshrined at the legislative level in order to encourage debtors to discharge their obligations towards the creditor under a court judgment. It is stated that the current provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings" do not provide for such a possibility.

The procedure of voluntary enforcement should be an extrajudicial instrument applied before the commencement of compulsory enforcement. In the authors' opinion, the economic advantage of being exempt from the enforcement fee of 10% of the amount recovered should encourage the debtor to enforce the judgment voluntarily. Conversely, in the event of refusal to enforce the judgment voluntarily, the authors propose an increased enforcement fee of 20% of the amount recovered. As an additional argument in favour of this model, the authors refer to the practice of European states and the standards of the European Commission for the Efficiency of Justice.

Key words: *Enforcement of foreign court judgments, voluntary enforcement of a court judgment, enforcement proceedings, reforming the institution of enforcement of foreign court judgments.*

Вступ. Будь-який правовий інститут є органічним відображенням стану суспільних відносин на конкретному історичному етапі розвитку. Інститут виконання іноземних судових рішень не є винятком зі цього правила, а навпаки, виступає одним з найбільш чутливих індикаторів якості нормативно-правового регулювання певної держави, відображаючи її готовності до міжнародного правового співробітництва. Суспільні відносини, які охоплюються інститутом виконання іноземних судових рішень, за своєю структурою мають істотні особливості, адже одночасно охоплюють хоча б два правопорядки, що дозволяє стверджувати про їх складний і динамічний характер. Зміна геополітичних контекстів та розширення кола міжнародних договірних зв'язків неминуче трансформують й самі відносини, пов'язані із виконанням іноземних судових рішень.

Така динаміка суспільних відносин вказує на невідворотну необхідність постійного реформування інституту виконання іноземних судових рішень. Сам по собі процес реформування є лише передумовою позитивних змін, однак не їхньою гарантією. Ефективне вдосконалення будь-якого правового інституту можливе виключно тоді, коли воно здійснюється за чітко визначеною та наперед узгодженою процедурою. Більше того, сам процес реформування повинен ґрунтуватися на внутрішніх принципах інституту виконання іноземних судових рішень, а також враховувати загальні принципи права. У випадках, коли процес реформування буде позбавлений фундаментальної основи у вигляді принципів, будь-які результати такої реформи ризикують перетворитися на формальне переписування нормативно-правового матеріалу без реального практичного впливу.

Враховуючи вищевикладене, одним з основних елементів в контексті процесу реформування інституту виконання іноземних судових рішень вважаємо необхідність дослідження принципу добровільності виконання іноземних судових рішень. На нашу думку, принцип добровільності є однією з найбільш прикладних та перспективних основ для вдосконалення процедури виконання іноземних судових рішень. Законодавець, здійснюючи реформування досліджуваного нами правового інституту, повинен змістити акцент нормативного регулювання з примусу на заохочення боржника до добровільного та своєчасного виконання своїх зобов'язань, що випливають з іноземного судового рішення, яке набрало законної сили та підлягає виконанню.

Проблема. Як показує практика, більшість реформ в Україні здійснюється не на підставі комплексного, системного та обґрунтованого аналізу наявних проблем у суспільних відносинах. Основними приводами для проведення реформ стають зовнішні чинники у вигляді тиску зі сторони міжнародних партнерів, наприклад, під виглядом однієї з умов надання міжнародної фінансової допомоги, або ж в результаті прийняття нових регуляторних документів на рівні міжрегіональних об'єднань. Саме

через це процеси реформування правових інститутів в Україні, як правило, мають фрагментарну логіку та суттєву відірваність від практичного застосування, не враховуючи реальної картини суспільних відносин.

Теперішній стан інституту виконання іноземних судових рішень в Україні дозволяє стверджувати про низький рівень ефективності виконання не лише рішень іноземних, а й національних судів. Вважаємо, що основною причиною цього є спрямованість теперішньої системи виконання судових рішень на застосування примусового впливу до боржників. Поряд з цим можливість добровільного виконання жодним чином не стимулюється державою. Відтак, боржник не відчуває переваг добровільного виконання, наприклад, у вигляді економічної вигоди або спрощеної процедури виконання, порівняно із вже очікуваним застосуванням примусу.

На нашу думку, боржник, у якого не має стимулу до добровільного виконання, свідомо обирає стратегію ухилення від виконання в цілому, або ж застосовує всі можливі засоби для затягування процесу виконання іноземного судового рішення, тим самим ускладнюючи роботу виконавчих органів та збільшуючи витрати кредитора на виконання. Вирішенням цієї проблеми може стати закріплення на законодавчому рівні принципу добровільності виконання іноземного судового рішення та системи процесуальних стимулів для його реалізації.

Стан дослідження. Проблема виконання іноземних судових рішень в Україні неодноразово ставала предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців. Однак, більшість з них розглядали виконання іноземних судових рішень в контексті процесуальних умов надання дозволу судом на виконання рішень іноземних судів в Україні. Наприклад, Марина Стефанчук у праці "Enforcement of decisions in Ukraine: prospects for the development of the legal institute" доволі ґрунтовно описує стан правового регулювання виконавчого провадження та наголошує на тому, що численні законодавчі прогалини повинні усуватись на основі стандартів Європейської комісії з ефективності правосуддя (CEPEJ), а не за допомогою судової правотворчості [1, ст. 183].

Ігор Жукевич та співавтори статті "Analysis of the effectiveness of the mechanism for the execution of court decisions in the civil justice system of Ukraine" на підставі аналізу статистичних даних Світового банку встановили, що рівень виконання судових рішень в Україні в середньому не перевищує 41,7%, а дотримання принципу верховенства права та якості нормативно-правової регулювання значно вплинуть на підвищення цього показника [2, ст. 185].

Рада бізнес-омбудсмена у Системному звіті "How Business Can Seek Execution of Court Decisions in Ukraine" (2021) встановила, що з понад 8000 скарг суб'єктів господарювання на дії органів державної влади лише 632 скарги були пов'язані з невиконанням судових рішень. Більше того, рівень успішного примусового виконання склав лише 2,3% від загального обсягу [3, ст. 6].

Таким чином, проблема рівня ефективності примусової системи виконання іноземних судових рішень є вкрай актуальною та потребує значної уваги в контексті не лише дослідження даної проблеми, але й пошуку шляхів її вирішення.

Мета та завдання. Метою даного дослідження вважаємо необхідність теоретичного обґрунтування принципу добровільності виконання іноземних судових рішень як фундаментальної засади вдосконалення правового інституту виконання іноземних судових рішень в Україні. Крім того, метою також є розробка конкретних пропозицій щодо законодавчої імплементації даного принципу.

Для досягнення поставленої мети пропонуємо, по-перше, виявити актуальні проблеми виконання іноземних судових рішень в Україні, які пов'язані із застосуванням моделі примусу; по-друге, розкрити ідею застосування принципу добровільності в системі виконавчого провадження; по-третє, розробити та обґрунтувати пропозиції змін до Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) та Закону України «Про виконавче провадження», спрямовані на законодавче закріплення даного принципу. Відтак, наше дослідження матиме як теоретичний, так і практичний характер, що дозволить вийти на якісно новий рішень вирішення заданої проблематики.

Виклад основного матеріалу. За шкалою Світового банку в Україні показники якості державного регулювання та стану верховенства права мають від'ємне значення, а саме: –0,33 та –0,92 відповідно [2, ст. 185–186]. Наведені статистичні дані, в тому числі, підтверджують факт існування в Україні неефективної системи виконання іноземних судових рішень. Попри створення інституту приватних виконавців, який мав на меті знизити навантаження на державну виконавчу службу та підвищити рівень виконання судових рішень в цілому, принципова проблема всієї системи виконання судових рішень залишилась незмінною. Показово, що навіть та вища результативність приватних виконавців, яку фіксують дослідники, має обмежену доказову вагу: Василь Мушук доводить, що вона значною мірою пояснюється нерівномірним розподілом виконавчих проваджень між державними та приватними виконавцями у співвідношенні 70% до 30% і не свідчить про подолання системних вад самого примусового механізму [8, ст. 14]. Тобто примусовий механізм, який пропонується законодавцем, незалежно від того, чи його застосовує державна виконавча служба, чи приватні виконавці, не справляється із завданням забезпечення реального виконання судових рішень.

Натомість, хочемо наголосити на тому, що основним недоліком процедури виконання іноземних судових рішень в Україні є акцент правового регулювання на примус як основний та єдиний інструмент, що дозволяє задовольнити інтереси стягувача. Законодавець, прописуючи норми ЦПК України та Закону України «Про виконавче провадження» №1404-VIII від 02.06.2016 року, навіть не згадує про можливість добровільного виконання судових рішень.

Більше того, аналізуючи положення Закону України «Про виконавче провадження», можна помітити, що у статті 2 серед засад виконавчого провадження відсутня добровільність як така, проте згадується засада співмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями [4]. Закон надає виконавцю широкий арсенал заходів примусового виконання рішень – від арешту рахунків та заборони розпоряджатись/користуватись майном до звернення стягнення на різні види майна боржника та його вилучення на користь стягувача.

Водночас, законодавство не передбачає жодної нормативно-правової бази, яка б заохочувала добровільне виконання рішень до відкриття виконавчого провадження або ж після його відкриття. Вважаємо, що такий односторонній підхід є ознакою того, що держава розглядає боржника лише як винуватця («злочинця»), до якого має бути застосований примус («покарання»), без надання можливості добровільно вирішити справу («покаятись»). Боржник не отримує жодних економічних чи процесуальних стимулів від держави, які б дозволили йому замислитись над перевагами добровільного виконання. Саме тому, не дивно, що боржники дуже часто обирають стратегію затягування процесу виконання, тим самим створюючи підґрунтя для виведення активів або створення умов для неможливості притягнення до реальної відповідальності.

Окремим негативним фактором потрібно виділити також багатоступеневість процедури виконання іноземного судового рішення в Україні. Стягувач позбавлений можливості звернутися безпосередньо до виконавчої служби аби ініціювати процедуру виконання. Натомість, стягувач спочатку звертається до суду із заявою про надання дозволу на примусове виконання, суд перевіряє підставність такої заяви, а також наявність окремих підстав для відмови, надає дозвіл на виконання, після чого розпочинається власне саме виконання.

Зазначена послідовність дій, навіть без активної протидії зі сторони боржника, є доволі розтягнутою в часі, що дає можливість боржнику легально перемістити власні активи в іншу юрисдикцію або ж вжити заходів для ускладнення пошуку майна та звернення стягнення на нього. Як наслідок, даний механізм, у поєднанні з недобросовісністю дій виконавців, тиском правоохоронних органів, а також процесуальними маніпуляціями зі сторони боржника, які часто трапляються на практиці, вказують на існування проблем саме на рівні нормативно-правового регулювання, а не лише в межах технічних аспектів виконавчого провадження.

Вважаємо, що сукупність вищеописаних негативних факторів дозволяє нам розглядати принципи добровільного виконання іноземних судових рішень як орієнтир для реформування цілої системи виконавчого провадження. Вибір даного принципу є невипадковим, оскільки міжнародне право розвивається в сторону спрощення механізмів виконання, поваги до автономії сторін виконавчого провадження та загалом – підвищення ефективності правосуддя.

Важливо наголосити, що у нашій парадигмі принцип добровільності не повинен стати альтернативою вже наявному механізму примусового виконання чи виключити його. Навпаки, принцип добровільності виконання іноземних судових рішень покликаний створити первинну буферну зону між вже наявним судовим рішенням, яке потребує виконання, та інструментами примусу, якими володіє держава для звернення цього рішення до виконання. Добровільність процедури виконання має на меті створення між державою, стягувачом та боржником правовідносин, у яких вони мають можливість досягнути ефективного результату у вигляді виконання іноземного судового рішення з мінімальними грошовими та часовими витратами, при цьому не створюючи надмірне навантаження на судову й виконавчу система.

Висвітлюючи теоретико-правові аспекти принципу добровільності виконання судових рішень, хочемо наголосити на тому, що сам по собі принцип добровільності не є новим для доктрини права. У цивілістичній традиції даний принцип відображає ідею готовності суб'єктів до правомірної поведінки. На противагу кримінальному та адміністративному праву, де примус – це основним рушій та стимул до правомірної поведінки, цивільне право відображає концепцію, за якої правовідносини є найбільш ефективними тоді, коли суб'єкти права самостійно виконують свої обов'язки не через загрозу застосування зовнішнього примусу, а через власне бажання діяти раціонально й в межах формалізованих правил.

У контексті правовідносин, що виникають при виконанні іноземних судових рішень, принцип добровільності втілюється через надання боржникові реальної юридичної можливості виконати свої зобов'язання, які виникли перед стягувачом на підставі ухваленого судового рішення, без застосування будь-якого примусу зі сторони держави.

У системі Керівних принципів Європейської комісії з ефективності правосуддя принцип добровільності прямо не передбачений, однак може бути витлумачений із пункт 8 даних принципів, який передбачає, що: «Процес виконання повинен бути достатньо гнучким, щоб надати виконавцю розумну свободу дій для укладення домовленостей з відповідачем у разі досягнення консенсусу між позивачем та відповідачем. Такі домовленості повинні підлягати ретельному контролю з метою забезпечення неупередженості виконавця та захисту інтересів позивача й третіх осіб. Роль виконавця повинна бути чітко визначена національним законодавством (наприклад, ступінь його автономії). Він може (наприклад) виконувати роль «постсудового посередника» на стадії виконання рішення» [5].

Дане положення Керівних принципів відображає достатньо широку концепцію виконання судових рішень, за якої ефективність виконання повинна досягатись не через тотальний примусовий тиск на боржника, а через розумну пропорційність між примусом, з одного боку, та можливістю співпраці між сторонами виконавчого провадження, з другого боку.

Більше того, пункт 6 Керівних принципів прямо передбачає, що: «Для забезпечення верховенства права та довіри учасників судового процесу до судової системи необхідні ефективні, але справедливі процедури виконання судових рішень» [5]. Вважаємо, що вимога справедливості процедури виконання судових рішень прямо виключає можливість законодавця декларувати примус як єдиний дієвий інструмент для виконання судових рішень. Заохочення до добровільного виконання судових рішень повинно виступати фактором, який врівноважує інтереси обох сторін та створює умови для їхньої кооперації.

Принцип добровільності, на нашу думку, повинен насамперед відображатись у праві боржника добровільно виконати судове рішення протягом визначеного законом строку, до моменту застосування до

боржника примусових заходів зі сторони стягувача та виконавця. Схожу позицію займає Європейська комісія з ефективності правосуддя, рекомендуючи державам створювати умови для залучення боржника до виконавчої процедури – зокрема встановлювати строки, що дозволяють добровільно виконати виконавчий документ, та сприяти досягненню сторонами мировых домовленостей щодо порядку виконання [7, п. 46].

Важливо наголосити, що раніше в Законі України «Про виконавче провадження» №606-XIV від 21 квітня 1999 року законодавець допускав можливість добровільного виконання судових рішень. Зокрема, у статті 24 даного закону було передбачено, що: «В постанові державний виконавець встановлює строк для добровільного виконання рішення, який не може перевищувати семи днів, а рішень про примусове виселення – п'ятнадцяти днів, та попереджає боржника про примусове виконання рішення після закінчення встановленого строку зі стягненням з нього виконавчого збору і витрат, пов'язаних з провадженням виконавчих дій, передбачених Законом» [6].

Станом на зараз подібна норма в українському законодавстві відсутня. Відтак, боржник позбавлений можливості добровільно та без негативних юридичних наслідків у вигляді, наприклад, виконавчого збору розміром 10% від суми боргу чи арешту рахунків, виконати рішення суду.

Окрім декларативного закріплення права на добровільне виконання рішення іноземного суду, вважаємо за необхідне також запровадити систему диференційованих правових наслідків, які будуть залежати від того, чи виконав боржник рішення іноземного суду добровільно, чи все ж до нього було застосовано примус зі сторони держави. Ми переконані, що добровільне виконання рішення іноземного суду повинно заохочуватись шляхом зменшення ставки виконавчого збору або ж абсолютним звільненням від сплати такого.

В ідеальному варіанті застосування принципу добровільності розглядаємо його як окрему процедуру виконання іноземного судового рішення, яка буде передувати відкриттю виконавчого провадження. Відтак, добровільне виконання матиме місце не в межах виконавчого провадження, а до моменту поки таке провадження буде відкрито. Саме в такому випадку закономірно, що боржник не повинен сплачувати жодного виконавчого збору, оскільки саме по собі виконавче провадження ще не відкрито. На нашу думку, така модель є взаємовигідною для всіх сторін правовідносин, пов'язаних із виконанням іноземного судового рішення, адже:

1) Стягувач отримує швидкий результат у вигляді повного виконання іноземного судового рішення зі сторони боржника, уникаючи складного, тривалого та дорого процесу виконання рішення в Україні;

2) Боржник уникає негативних наслідків у вигляді сплати виконавчого збору в розмірі 10% від суми заборгованості, що в іноземних спорах може часто сягати десятків тисяч доларів США;

3) Держава зменшує навантаження на виконавчу службу та підвищує показник ефективності виконання судових рішень, тим самим створюючи інвестиційну привабливість.

Ще одним вагомим аргументом на користь впровадження можливості добровільного виконання іноземного судового рішення є той факт, що більшість держав Європейського Союзу, які демонструють високий рівень виконання судових рішень, мають законодавчо закріплений механізм, що передбачає диференціацію правових наслідків у випадках добровільного виконання судових рішень. Наприклад, в Австрії при добровільному виконанні судового рішення виконавчий збір є значно нижчим, ніж при примусовому стягненні. У Нідерландах існує спеціальна система угод про погашення заборгованості за судовим рішенням (так звані "repayment agreements"), відповідно до яких боржник зобов'язується добровільно погасити заборгованість перед стягувачом у визначені укладеною угодою строки. Порушення угоди тягне за собою автоматичне примусове виконання. Аналогічний підхід застосовується і в Швеції, де угода укладається в присутності виконавця та стає обов'язковою на рівні із виконавчим документом.

У Німеччині рішення іноземного суду вважається визнаним та виконаним у випадку, коли боржник, в межах встановленого законодавчого строку, до моменту

початку будь-яких судових проваджень щодо визнання та виконання, самостійно виконав вимоги стягувача за таким рішенням та надав документальне підтвердження такого виконання. Більше того, протягом законодавчо встановленого періоду для добровільного виконання стягувач позбавлений процесуального права ініціювати виконавче провадження проти боржника.

Велика Британія також пропонує свою унікальну систему добровільного виконання під назвою "pre-enforcement engagement", відповідно до якої боржник може добровільно виконати судове рішення до початку будь-яких дій зі сторони виконавця.

Вищенаведені приклади міжнародного досвіду добровільного виконання судових рішень наочно демонструють, що принцип добровільності не є абстрактним ідеалом чи теоретичним напрацюванням, а цілком реальним практичним інструментом, який вже у різних своїх проявах реалізованих в більшості прогресивних країн.

Враховуючи вищенаведені тенденції та аргументи, вважаємо що в рамках міжнародного співробітництва у сфері виконання іноземних судових рішень добровільне виконання можливе у позасудовий спосіб, шляхом належного повідомлення сторони-боржника про наявність невиконаного рішення іноземного суду, яке набрало законної сили на території іноземної держави. Поінформованість боржника створить у кредитора легітимні очікування щодо добросовісності зобов'язаної сторони та підвищить потенційні шанси на виконання іноземного судового рішення без застосування примусу.

З огляду на це, пропонуємо доповнити ЦПК України статтею 362-1 «Добровільне виконання іноземного судового рішення» наступного змісту:

«1. Рішення іноземного суду, що підлягає примусовому виконанню в Україні, може бути виконано в Україні в добровільному порядку.

2. Суд іноземної держави (інший компетентний орган іноземної держави, до компетенції якого належить розгляд цивільних справ), у порядку виконання міжнародних договорів з питань надання правової допомоги в цивільних справах, направляє до центрального органу України, уповноваженого на здійснення зносин з іншими державами з питань надання міжнародної правової допомоги в цивільних справах, повідомлення про необхідність виконання судового рішення, яке набрало законної сили, для забезпечення його добровільного виконання.

3. Повідомлення про необхідність виконання судового рішення, яке набрало законної сили, та додатки до нього, викладаються офіційною мовою держави ухвалення рішення іноземного суду, із засвідченим відповідно до вимог законодавства перекладом українською мовою. Повідомлення про необхідність виконання судового рішення, яке набрало законної сили, повинно містити інформацію про:

1) Суд іноземної держави (інший компетентний орган іноземної держави, до компетенції якого належить розгляд цивільних справ), який ухвалив рішення іноземного суду;

2) Номер судової справи, у якій ухвалено рішення іноземного суду;

3) Дату ухвалення та дату набрання законної сили рішенням іноземного суду;

4) Інформацію про стягувача, визначеного рішенням іноземного суду, яка дозволяє встановити особу стягувача;

5) Інформацію про боржника, визначеного рішенням іноземного суду, яка дозволяє встановити особу боржника;

6) Інформацію про предмет спору;

7) Короткий виклад обставин справи та резолютивної частини рішення іноземного суду, із долученням копії такого судового рішення;

8) Інформацію про спосіб виконання іноземного судового рішення.

4. Протягом чотирнадцяти календарних днів з моменту отримання повідомлення про необхідність виконання судового рішення, яке набрало законної сили, центральний орган України, зобов'язаний:

1) перевірити наявність та чинність міжнародного договору України, яким передбачено визнання та виконання іноземного судового рішення, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або наявність принципу взаємності;

2) встановити відповідність повідомлення вимогам, передбаченим частиною третьої цієї статті;

3) встановити особу боржника та його місце проживання або місцезнаходження.

5. Центральний орган України повертає повідомлення про необхідність виконання судового рішення, яке набрало законної сили, до суду іноземної держави (іншого компетентного органу іноземної держави, до компетенції якого належить розгляд цивільних справ) для належного оформлення, якщо отримане повідомлення про необхідність виконання судового рішення, яке набрало законної сили, не відповідає вимогам, встановленим частиною третьої цієї статті.

6. Центральний орган України відмовляє у надсиланні боржнику повідомлення про необхідність виконання судового рішення, яке набрало законної сили, у випадку, якщо відсутній чинний міжнародний договір України, яким передбачено визнання та виконання іноземного судового рішення, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або відсутній принцип взаємності.

7. У разі відповідності отриманого повідомлення про необхідність виконання судового рішення, яке набрало законної сили, критеріям перевірки, визначеним у частині четвертій цієї статті, центральний орган України надсилає боржнику, за місцем проживання фізичної особи, чи за місцезнаходженням юридичної особі, копію повідомлення про необхідність виконання судового рішення, яке набрало законної сили, із зазначенням строку для добровільного виконання.

8. У разі невиконання боржником рішення іноземного суду протягом десяти календарних днів з моменту отримання копії повідомлення про необхідність виконання судового рішення, стягувач має право звернутися до суду з клопотанням про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду у порядку, передбаченому цим Кодексом.

9. Застосування процедури добровільного виконання іноземного судового рішення є обов'язковим, якщо інше не передбачено міжнародним договором згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України».

Як наслідок впровадження процедури, запропонованої нами вище, боржник отримуватиме чітке та офіційне повідомлення від державного органу України, зокрема – Міністерства юстиції України, та матиме розумний строк для добровільного виконання іноземного судового рішення. Більше того, завдяки процедурі добровільного виконання, боржник в принципі буде обізнаним про існування потенційної загрози застосування до нього примусу, що відповідає вимогам принципу пропорційності та правової визначеності.

Для довершеності застосування механізму добровільного виконання, запропонованого нами вище, вважаємо за необхідне також внести зміни на рівні Закону України «Про виконавче провадження» в частині встановлення диференційованого розміру виконавчого збору та викласти частину 2 статті 27 даного закону в наступній редакції:

«2. Виконавчий збір стягується державним виконавцем у розмірі 10 відсотків суми, що підлягає примусовому стягненню, поверненню, або вартості майна боржника, що підлягає передачі стягувачу за виконавчим документом, заборгованості із сплати аліментів, а у випадку невиконання боржником рішення суду іноземної держави у добровільному порядку, передбаченому процесуальним законодавством України – у розмірі 20 відсотків».

Відтак, вважаємо, що загроза застосування до боржника збільшеного розміру виконавчого збору стимулюватиме використання процедури добровільного виконання іноземного судового рішення. У такому випадку перевага застосування процедури добровільного виконання є очевидною, оскільки дана процедура не тягне за собою відкриття виконавчого провадження та звільняє від сплати будь-якого виконавчого збору, тим самим – економить кошти боржника.

Висновки. У даному дослідженні проведено ґрунтовний аналіз існуючих проблем виконання іноземних судових рішень в Україні, які пов'язані із застосуванням інструменту примусу як основоположного в системі виконавчого провадження України. Нами запропоновано можливість застосування процедури добровільного виконання іноземних судових рішень як додаткового інструменту, що покликаний не замінити, а лише доповнити існуючу

процедуру виконання. Обґрунтовано, що принцип добровільності є не лише теоретичною категорією, а реальним фактором, який здатний вплинути на ефективність процедури виконання судових рішень та вдало використовується в інших прогресивних країнах.

Як наслідок, нами запропоновано зміну вектору виконавчого провадження із виключної орієнтації на застосування примусу до двокомпонентної системи, в якій першочергове місце займає стимулювання боржника до добровільного виконання судового рішення, у той час як примус виступає крайнім заходом впливу. Втілення зазначеної концепції відображено нами в пропозиціях законодавчих змін до ЦПК України та Закону України «Про виконавче провадження».

Проте хочемо наголосити на тому, що запровадження принципу добровільності виконання іноземного судового рішення не є вирішенням усіх проблем, які існують в даному правовому інституті. Більшість проблем процедури виконання іноземних судових рішень і надалі залишаться актуальними, незалежно від впровадження принципу добровільності виконання судових рішень, а тому потребуватимуть подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Stefanchuk, M. "Enforcement of Decisions in Ukraine: Prospects for the Development of the Legal Institution." Access to Justice in Eastern Europe. 2023. Vol. 3(20). pp. 179–191. URL: https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.3-n000315 (дата звернення: 15.07.2026 року)

2. Zhukevych, I., Trofimovs, I., Kulchytskyi, T., Kroitor, V., & Klymenko, O. Analysis of the effectiveness of mechanisms for the enforcement of court decisions in the civil justice system of Ukraine. Cadernos de Dereito Actual. 2025. No. 30. pp. 178–195. URL: https://www.cadernosdedereitoactual.es/index.php/cadernos/article/view/1415/647 (дата звернення: 15.07.2026 року)

3. Business Ombudsman Council. How Business Can Seek Execution of Court Decisions in Ukraine: Systemic Report. Kyiv, February 2021. URL: https://boi.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/eng150321.pdf (дата звернення: 16.07.2026 року)

4. «Про виконавче провадження»: Закон України від 02.06.2016 року №1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19/conv#Text (дата звернення: 15.07.2026 року)

5. CEPEJ. Guidelines for a Better Implementation of the Existing Council of Europe Recommendation on Enforcement (CEPEJ(2009)11REV2). Strasbourg, 17 December 2009. URL: https://rm.coe.int/16807473cd. (дата звернення: 17.07.2026 року)

6. «Про виконавче провадження»: Закон України від 21 квітня 1999 року №606-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-14/ed20010807#Text (дата звернення: 17.07.2026 року)

7. CEPEJ. Good practice guide on enforcement of judicial decisions : CEPEJ(2015)10. Strasbourg : Council of Europe, 2015. URL: https://rm.coe.int/european-commission-for-the-efficiency-of-justice-cepej-good-practice-/16807477bf (дата звернення: 17.08.2026).

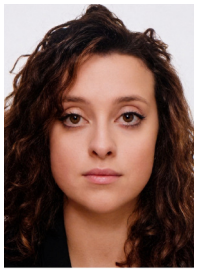
8. Мушук В. В. Інститут приватних виконавців в Україні: результативність та виклики. Актуальні проблеми інноваційної економіки та права. 2026. № 1. С. 13–16. URL: https://doi.org/10.36887/2524-0455-2026-1-2 (дата звернення: 04.08.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 04.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.36

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДОБРОВІЛЬНУ ЗДАЧУ В ПОЛОН: ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ДОКАЗУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Завацька Валерія Анатоліївна,
orcid.org/0009-0003-1059-1406
аспірант кафедри кримінального права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено комплексний аналіз кримінальної відповідальності за добровільну здачу в полон, передбачену ст. 430 Кримінального кодексу України, крізь призму сучасної судової практики, доктринальних підходів, міжнародного гуманітарного права та міжнародних стандартів захисту прав людини. Досліджено обов'язкові елементи складу кримінального правопорушення, зокрема особливості об'єктивної та суб'єктивної сторін, зміст понять «добровільність», «боягузтво» і «легкодухість», а також проблеми їх встановлення під час кримінального провадження. Звернуто увагу на відсутність законодавчого визначення добровільної здачі в полон, що створює істотні труднощі при кваліфікації діяння та доказуванні вини. Встановлено, що Єдиний державний реєстр судових рішень не містить самостійних вироків за ст. 430 КК України, у зв'язку з чим досліджено судову практику щодо дезертирства та державної зради, у якій факт добровільної здачі в полон враховується при оцінці кримінально-правової поведінки військовослужбовців. На підставі аналізу судових рішень визначено основні критерії, що мають значення для встановлення кримінальної відповідальності: наявність реальної можливості продовжувати опір, добровільність переходу під контроль противника, прямий умисел, спеціальні мотиви, тривалість та характер поведінки військовослужбовця до й після потрапляння в полон. Окрему увагу приділено співвідношенню кримінально-правової заборони добровільної здачі в полон із принципами гуманності, пропорційності та правом на життя, гарантованими міжнародним гуманітарним правом і міжнародним правом прав людини. Обґрунтовано необхідність законодавчого уточнення ознак складу кримінального правопорушення, визначення критеріїв добровільності та встановлення більш чітких правил доказування. Запропоновано напрями вдосконалення ст. 430 КК України з метою забезпечення балансу між інтересами обороноздатності держави, військової дисципліни та гарантіями прав військовослужбовців.

Ключові слова: *добровільна здача в полон, військові кримінальні правопорушення, кримінальна відповідальність, кваліфікація кримінального правопорушення, доказування, міжнародне гуманітарне право, право на життя, воєнний стан, військовополонені, ст. 430 КК України.*

Zavatska Valeriia. Criminal liability for voluntary surrender to captivity: issues of legal qualification and evidence under martial law

the article provides a comprehensive analysis of criminal liability for voluntary surrender to captivity under Article 430 of the Criminal Code of Ukraine through the prism of judicial practice, criminal law doctrine, international humanitarian law, and international human rights standards. The study examines the mandatory elements of the corpus delicti, focusing on both objective and subjective components, including the legal interpretation of "voluntariness," "cowardice," and "lack of fortitude," as well as the evidentiary challenges associated with proving these elements in criminal proceedings. Particular attention is paid to the absence of a statutory definition of voluntary surrender, which significantly complicates the qualification of the offence and the assessment of criminal liability. The research establishes that the Unified

State Register of Court Decisions contains no independent judgments delivered solely under Article 430 of the Criminal Code of Ukraine. Therefore, the analysis relies on judicial practice concerning desertion and high treason, where the fact of surrender to captivity is considered in determining criminal liability. Based on the examined case law, the article identifies the principal criteria influencing criminal liability, including the actual possibility of continuing resistance, the voluntary nature of surrender, direct intent, specific motives, and the serviceman's conduct before and after capture. The paper further analyses the compatibility of criminalising voluntary surrender with the principles of humanity, proportionality, and the right to life protected by international humanitarian law and international human rights law. It is argued that the current wording of Article 430 lacks sufficient legal certainty and requires legislative clarification regarding the notion of voluntary surrender, the circumstances excluding criminal liability, and the evidentiary standards applicable in such cases.

Key words: *voluntary surrender to captivity, military criminal offences, criminal liability, criminal qualification, evidence, international humanitarian law, right to life, martial law, prisoners of war, Article 430 of the Criminal Code of Ukraine.*

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України актуалізувала питання кримінально-правової оцінки поведінки військовослужбовців, які потрапили в полон. Стаття 430 КК України встановлює відповідальність за добровільну здачу в полон через боягузтво або легкодухість, однак чинне законодавство не визначає зміст поняття «добровільна здача в полон», не встановлює чітких критеріїв її відмежування від вимушеного захоплення противником і не конкретизує обставини, за яких подальший опір є реально можливим та доцільним. Відсутність самостійної судової практики за ст. 430 КК України, неоднозначність доктринальних підходів і складність доказування прямого умислу та спеціальних мотивів створюють ризик необґрунтованого кримінального переслідування військовослужбовців лише з огляду на факт їх перебування у полоні. Особливої уваги потребує співвідношення цієї кримінально-правової заборони з принципами міжнародного гуманітарного права, правом на життя, вимогами гуманності та презумпцією невинуватості. У зв'язку з цим виникає необхідність визначення меж кримінальної відповідальності за добровільну здачу в полон, вироблення належних критеріїв кваліфікації та доказування, а також оцінки доцільності подальшого існування ст. 430 КК України в її чинній редакції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на актуальність проблематики кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення в умовах повномасштабної збройної агресії, питання кримінальної відповідальності за добровільну здачу в полон залишається одним із найменш досліджених у вітчизняній правовій науці. Переважна більшість наукових праць присвячена загальній характеристиці військових кримінальних правопорушень або окремим аспектам їх кваліфікації. Зокрема, питання кримінально-правової характеристики ст. 430 КК України висвітлюються у монографії М. І. Карпенка [3] та сучасному навчальному посібнику «Кваліфікація військових кримінальних правопорушень» за редакцією М. С. Цуцкіридзе [5]. Водночас ці дослідження переважно зосереджені на аналізі елементів складу кримінального правопорушення та особливостях його кваліфікації.

Натомість питання відповідності криміналізації добровільної здачі в полон нормам міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини майже не отримало комплексного наукового висвітлення. Окремі аспекти права на здачу в полон досліджувалися у працях Рассела Б'юкена [6] та Соломона С. [7], які розглядають його крізь призму міжнародного гуманітарного права та права на життя військовослужбовців. В українському науковому просторі фактично відсутні комплексні дослідження, присвячені співвідношенню положень ст. 430 КК України з міжнародно-правовими стандартами захисту життя та прав військовополонених. Окремі критичні зауваження щодо чинного правового регулювання висловлюються переважно у публіцистичних та аналітичних матеріалах правозахисних організацій [8], однак вони не замінюють ґрунтовного наукового аналізу цієї проблематики.

Саме недостатній рівень наукової розробленості зазначених питань зумовлює необхідність комплексного дослідження відповідності кримінальної відповідальності за добровільну здачу в полон міжнародним стандартам захисту прав людини та нормам міжнародного гуманітарного права.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного кримінально-правового аналізу відповідальності за добровільну здачу в полон, визначенні обов'язкових ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 430 КК України, з'ясуванні проблем його кваліфікації та доказування в умовах воєнного стану, дослідженні співвідношення національного кримінального законодавства з міжнародним гуманітарним правом і міжнародними стандартами захисту права на життя, а також формулюванні пропозицій щодо вдосконалення законодавчого регулювання.

Одним із військових кримінальних правопорушень, що набуло особливої актуальності після початку повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, є добровільна здача в полон, кримінальна відповідальність за яку передбачена ст. 430 КК України. На відміну від більшості військових кримінальних правопорушень, практичне застосування цієї норми тривалий час залишалося поодиноким. Так, до 2022 року кримінальні провадження за ст. 430 КК України фактично не реєструвалися, тоді як із початком широкомасштабних бойових дій їх кількість почала поступово зростати [1], що свідчить не лише про актуалізацію відповідної кримінально-правової норми, а й про необхідність вироблення єдиних підходів до її застосування.

Відповідно до ч. 1 ст. 430 КК України кримінально караною є добровільна здача в полон через боягузтво або легкодухість [2]. Безпосереднім об'єктом цього кримінального правопорушення є встановлений порядок проходження військової служби, який передбачає обов'язок військовослужбовця чинити опір противнику та виключає можливість свідомого припинення такого опору за наявності реальної можливості його продовження [3].

За конструкцією складу це кримінальне правопорушення належить до формальних. Його об'єктивна сторона виражається у добровільному припиненні військовослужбовцем опору противнику та переході під його контроль за умови, що існувала об'єктивна можливість продовжувати виконання бойового завдання. Кримінальне правопорушення вважається закінченим із моменту набуття особою статусу військовополоненого відповідно до положень Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року [4].

Разом із тим саме тлумачення поняття «добровільна здача в полон» сьогодні залишається одним із найбільш дискусійних питань кримінального права. Диспозиція ст. 430 КК України не містить законодавчого визначення добровільності та не встановлює критеріїв її відмежування від вимушеного потрапляння військовослужбовця в полон унаслідок бойової обстановки. Відсутність таких критеріїв істотно ускладнює кваліфікацію діяння та створює ризик неоднакового застосування кримінального закону.

Суб'єктивна сторона цього кримінального правопорушення характеризується прямим умислом. Винна особа усвідомлює, що добровільно припиняє опір противнику, передбачає наслідки своїх дій та бажає їх настання [2]. Водночас законодавець пов'язує кримінальну відповідальність не лише з умисною формою вини, а й із наявністю спеціального мотиву – боягузтва або легкодухості, які виступають обов'язковими ознаками складу кримінального правопорушення.

Боягузтво виявляється у свідомому ухиленні військовослужбовця від виконання військового обов'язку через страх перед небезпекою за наявності реальної можливості продовжувати виконання бойового завдання. Легкодухість, хоча також зумовлена психологічною неспроможністю діяти в екстремальних умовах, характеризується меншою інтенсивністю прояву і полягає у втраті рішучості, коливанні чи нездатності своєчасно виконати покладені обов'язки в бойовій обстановці [3]. Саме встановлення цих мотивів має принципове значення для правильної кваліфікації, оскільки потрапляння в полон саме по собі не свідчить про наявність складу кримінального правопорушення.

На практиці найбільші труднощі виникають саме під час доказування добровільності поведінки військовослужбовця. В умовах бойових дій захоплення в полон нерідко відбувається після повного оточення підрозділу, втрати боєздатності, відсутності боєприпасів, отримання поранень або неможливості подальшого опору. За таких обставин вирішального значення набуває встановлення того, чи мав військовослужбовець реальну можливість продовжувати опір і чи був його перехід під контроль противника результатом власного вільного волевиявлення, а не наслідком об'єктивних обставин бойової обстановки. Саме відсутність законодавчо визначених критеріїв оцінки цих обставин сьогодні є однією з основних проблем застосування ст. 430 КК України в умовах воєнного стану [5, с. 239].

Водночас необхідно зазначити, що ні Кримінальний кодекс України, ні інші нормативно-правові акти не містять законодавчого визначення поняття «добровільна здача в полон». Саме ця обставина істотно ускладнює кваліфікацію діяння, оскільки правозастосувач змушений звертатися до доктринальних підходів та судової практики.

У науковій літературі добровільна здача в полон традиційно розглядається як свідомий перехід військовослужбовця під владу противника за умови наявності реальної можливості продовжувати збройний опір. Визначальною ознакою такого діяння є не сам факт перебування особи у полоні, а добровільне припинення опору, що може проявлятися як в активній поведінці (складання зброї, подання сигналів про намір здатися, перехід до місця розташування противника), так і у бездіяльності, якщо вона свідчить про свідоме небажання продовжувати виконання військового обов'язку. При цьому кримінальна відповідальність може наставати лише за умови, що військовослужбовець мав об'єктивну можливість чинити подальший опір, однак добровільно відмовився від цього [2].

Не менш важливе значення має суб'єктивна сторона кримінального правопорушення. Законодавець пов'язує кримінальну відповідальність не лише з наявністю прямого умислу, а й зі спеціальними мотивами – боягузтвом або легкодухістю. Саме встановлення цих мотивів дозволяє відмежувати добровільну здачу в полон від інших форм поведінки військовослужбовця, зокрема від вимушеного потрапляння в полон або переходу на бік ворога з метою сприяння державі-агресору, що за певних обставин утворює склад державної зради.

Водночас відповідно до принципу презумпції невинуватості особа не може бути визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення, доки її вину не буде доведено у встановленому законом порядку та підтверджено обвинувальним вироком суду. Таке положення знайшло своє відображення як у ч. 2 ст. 2 Кримінального кодексу України, так і у ст. 17 Кримінального процесуального кодексу України. Отже, сам факт перебування військовослужбовця у полоні не може презюмувати наявність у його діях ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 430 КК України. Обов'язок доведення добровільності здачі в полон, наявності прямого умислу та спеціальних мотивів покладається виключно на сторону обвинувачення.

За наявними статистичними даними, у період із 2022 року до червня 2024 року було обліковано 23 кримінальні правопорушення, передбачені ст. 430 КК України. Водночас узагальнена інформація за 2025 рік і початок 2026 року у відкритому доступі відсутня, а Єдиний державний реєстр судових рішень не містить окремих обвинувальних або виправдувальних вироків виключно за цією статтею. Така ситуація істотно ускладнює вироблення єдиних критеріїв кваліфікації та доказування добровільної здачі в полон.

Буквальне тлумачення окремих доктринальних положень створює враження, що військовослужбовець зобов'язаний продовжувати опір навіть за очевидної безперспективності та високої ймовірності загибелі. Такий підхід потребує критичної оцінки з огляду на норми міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Міжнародне гуманітарне право ґрунтується на необхідності забезпечення балансу між військовою необхідністю та гуманністю [6]. Воно покладає на сторони конфлікту обов'язок приймати осіб, які припинили участь у бойових діях і здаються в полон, та забезпечувати

гуманне поводження з ними. Відповідному обов'язку кореспондує можливість комбатанта припинити опір і перейти під владу противника.

Криміналізація добровільної здачі в полон без чітких критеріїв її відмежування від вимушеного стану може створювати непропорційне обмеження права на життя. Військовий обов'язок передбачає необхідність захищати державу та виконувати бойові завдання, однак не може автоматично тлумачитися як безумовний обов'язок загинути за будь-яких обставин. Військовослужбовець зобов'язаний чинити опір, проте кримінально-правова оцінка його припинення має враховувати реальну військову доцільність, можливість досягнення бойової мети, ризик для інших осіб та ймовірність безрезультатної загибелі [7].

У цьому контексті для встановлення кримінальної відповідальності недостатньо довести, що військовослужбовець фізично міг здійснити окремі постріли або продовжувати опір протягом певного часу. Необхідно оцінювати, чи існувала реальна, а не формальна можливість продовження бойових дій, чи міг такий опір вплинути на виконання бойового завдання та чи не становив він очевидно безрезультатне самопожертвування. Відповідальність держави у сфері захисту права на життя може виникати не лише у зв'язку з прямим позбавленням життя, а й через невжиття належних заходів для недопущення ситуацій, у яких загибель військовослужбовців стає практично неминучою.

Порівняльно-правовий аналіз свідчить, що кримінальна відповідальність за добровільну здачу в полон не є універсальною для сучасних правових систем. У багатьох державах відповідна поведінка оцінюється насамперед у дисциплінарній або етичній площині.

У Сполучених Штатах Америки правила поведінки військовослужбовця в умовах можливого потрапляння в полон значною мірою визначаються Кодексом поведінки військовослужбовців США, який передбачає необхідність індивідуального дослідження обставин захоплення особи противником. Водночас федеральне кримінальне законодавство США не встановлює окремого складу злочину у вигляді добровільної здачі в полон. Подібний підхід застосовується в Ізраїлі, де відповідні питання врегульовуються переважно етичними положеннями документа The Spirit of the IDF, а не окремою кримінально-правовою забороною [8].

Отже, чинна редакція ст. 430 КК України потребує уточнення з огляду на проблеми правової визначеності, кваліфікації та доказування. Кримінальна відповідальність не повинна пов'язуватися лише з фактом припинення опору або подальшого перебування особи у полоні. Її настання має залежати від доведення сукупності обов'язкових ознак: реальної можливості продовжувати ефективний опір, добровільності переходу під владу противника, прямого умислу, мотивів боягузтва або легкодухості, а також відсутності об'єктивних обставин, що робили подальший опір неможливим або очевидно безрезультатним.

У зв'язку із цим доцільним є або перегляд доцільності самостійної криміналізації добровільної здачі в полон, або істотне уточнення диспозиції ст. 430 КК України. Зокрема, законодавець має визначити поняття добровільності, встановити перелік обставин, що виключають кримінальну відповідальність, та пов'язати суворість кримінально-правових наслідків не лише з фактом здачі в полон, а й із характером і тяжкістю наслідків для підрозділу, інших військовослужбовців та виконання бойового завдання.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що сам факт потрапляння військовослужбовця у полон не може бути достатньою підставою для кримінальної відповідальності за ст. 430 КК України. Для встановлення складу цього кримінального правопорушення необхідно довести сукупність його обов'язкових ознак: наявність реальної можливості продовжувати ефективний опір, добровільний і свідомий перехід під владу противника, прямий умисел, а також спеціальні мотиви у вигляді боягузтва або легкодухості. Оцінка можливості чинити опір не повинна зводитися лише до фізичної спроможності використати зброю, а має охоплювати бойову обстановку, співвідношення сил сторін, наявність боєприпасів, зв'язку та наказів командування, фізичний і психічний стан військовослужбовця, отримані поранення, а також реальну доцільність подальшого

опору. За відсутності таких умов потрапляння в полон має розглядатися як вимушений стан, що виключає кримінальну відповідальність.

Чинна редакція ст. 430 КК України не повною мірою відповідає принципу правової визначеності, оскільки не містить законодавчого тлумачення добровільності та критеріїв, які виключають кримінальну відповідальність. Це створює надмірно широкий простір для судової дискреції та ризик ототожнення права військовослужбовця на збереження життя з кримінально протиправною поведінкою. Міжнародне гуманітарне право не покладає на комбатанта безумовного обов'язку загинути за будь-яких обставин, а вимагає забезпечення балансу між військовою необхідністю та гуманністю. Відтак криміналізація добровільної здачі в полон має бути винятковим засобом реагування і застосовуватися лише за наявності беззаперечних доказів свідомої відмови від опору за умов, коли такий опір був реально можливим та мав військовий сенс.

З огляду на викладене доцільним є суттєве вдосконалення ст. 430 КК України шляхом законодавчого визначення поняття добровільної здачі в полон, закріплення обставин, які виключають добровільність, встановлення підвищених стандартів доказування та заборони автоматичного використання матеріалів, отриманих під примусом або в умовах полону. Крім того, варто розглянути можливість пов'язати кримінальну відповідальність не лише з фактом здачі в полон, а й із реальними тяжкими наслідками для підрозділу, інших військовослужбовців або виконання бойового завдання. Саме такий підхід сприятиме забезпеченню балансу між інтересами військової дисципліни, обороноздатністю держави та гарантіями прав військовослужбовців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора. URL : https://gp.gov.ua/ua/posts/prozareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.

2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

3. Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти : монографія / за заг. ред. В. К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2018. 420 с. С. 105.

4. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.

5. Кваліфікація військових кримінальних правопорушень : навч. посіб. / кол. авт. ; за заг. ред. М. С. Цуцкірідзе. Дніпро : Дніпровський державний університет внутрішніх справ, 2025. 280 с. ISBN 978-617-560-076-4.

6. Russell Buchan. (March, 2018). The Rule of Surrender in International Humanitarian Law. *Israel Law Review.* Vol. 51. Issue 1. p. 8.

7. Solomon S. Targeted killings and the soldiers' right to life. *ILSA Journal of International & Comparative Law*. – Vol. 14:1. 2007. Pp. 107–109

8. Здача в полон: право чи злочин?. *t4pua.org*. URL: https://t4pua.org/3069

Дата першого надходження статті до видання: 23.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.37

НОРМАТИВНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ОСОБИСТОЇ ПОРУКИ ЯК ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ТА ПРОСПЕКТИВНИЙ ЕКСКУРСИ

Коцюба Олег Павлович,
orcid.org/0009-0001-8762-6449
аспірант кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Для правових систем континентального права особливо важливе значення має законодавчий процес, який є основним для формування норм права. Відтак саме нормотворчий процес відображає основні тенденції та вектори діяльності законодавця, що дозволяє відстежити «юридичну еволюцію» того чи іншого правового інституту. У межах цього дослідження: (а) простежено динаміку формування особистої поруки як запобіжного заходу від КПК 1960 року, як найбільш темпорально наближеного до існуючого на даний час кримінального процесуального закону (ретроспективний екскурс); (б) прослідковано розвиток нормативної основи особистої поруки у проєктах законів (проспективний екскурс). Ретроспективний екскурс у нормативну регламентацію особистої поруки дозволяє стверджувати, що підвалини цього процесуального інституту у його теперішньому вигляді закладалися саме у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК) 1960 року. Принципові положення особистої поруки за КПК 1960 року і дотепер зберігають свою чинність у процесуальному законі (хоча і в дещо трансформованому вигляді), а відтак можна оцінювати особисту поруку за КПК 1960 року як прототип актуального на даний час кримінального процесуального інституту. Прийнятий у 2012 році кримінальний процесуальний закон закріпив чинну на даний час модель інституту особистої поруки, зберігши, з одного боку, концептуальні риси свого «прототипу» (за КПК 1960 року), з іншого боку, вдосконаливши та доповнивши його новими елементами, такими як: зміна суб'єкта, уповноваженого на застосування запобіжного заходу; визначення кількості поручителів; запровадження можливості одноособового поручительства; закріплення більш повного інформування поручителя про характерні риси кримінального провадження та юридичні наслідки поручительства; запровадження механізму відмови поручителя від взятих на себе зобов'язань; диференціація кримінальних процесуальних санкцій за невиконання поручителем взятих на себе зобов'язань; визначення суб'єктів, відповідальних за процесуальний контроль за виконанням зобов'язань про особисту поруку.

Ключові слова: *особиста порука, запобіжні заходи, поручитель, кримінальне провадження, належна правова процедура.*

Kotsiuba Oleh. Regulatory regulation of personal bail as a preventive measure: retrospective and prospective excursions

For continental law systems, the legislative process is of particular importance, as it is the main one for the formation of legal norms. Therefore, it is the norm-making process that reflects the main trends and vectors of the legislator's activity, which allows us to track the "legal evolution" of a particular legal institution. Within the framework of this study: (a) the dynamics of the formation of personal bail as a preventive measure from the 1960 Criminal Procedure Code, as the most temporally close to the currently existing criminal procedural law (retrospective excursion); (b) the development of the normative basis of personal surety in draft laws is traced (prospective excursion). A retrospective excursion into the normative regulation of personal surety allows us to assert that the foundations of this procedural institution in its current form were laid precisely in the 1960 CPC. The fundamental provisions of personal surety under

the 1960 CPC still retain their validity in procedural law (albeit in a somewhat transformed form), and therefore personal surety under the 1960 CPC can be assessed as a prototype of the currently relevant criminal procedural institution. The Criminal Procedure Law adopted in 2012 consolidated the currently valid model of the institution of personal surety, preserving, on the one hand, the conceptual features of its "prototype" (under the 1960 Code of Criminal Procedure), on the other hand, improving and supplementing it with new elements, such as: changing the entity authorized to apply a preventive measure; determining the number of guarantors; introducing the possibility of single-person suretyship; establishing more complete information to the guarantor about the characteristics of criminal proceedings and the legal consequences of the suretyship; introducing a mechanism for the guarantor to refuse the obligations undertaken; differentiating criminal procedural sanctions for the guarantor's failure to fulfill the obligations undertaken; determining the entities responsible for procedural control over the fulfillment of personal suretyship obligations.

Key words: *personal suretyship, preventive measures, guarantor, criminal proceedings, due process of law.*

Постановка проблеми. Для правових систем континентального права особливо важливе значення має законодавчий процес, який є основним для формування норм права. Відтак саме нормотворчий процес відображає основні тенденції та вектори діяльності законодавця, що дозволяє відстежити «юридичну еволюцію» того чи іншого правового інституту. У межах цього дослідження: (а) простежено динаміку формування особистої поруки як запобіжного заходу від КПК 1960 року, як найбільш темпорально наближеного до існуючого на даний час кримінального процесуального закону (*ретроспективний екскурс*); (б) прослідковано розвиток нормативної основи особистої поруки у проєктах змін, які пропонувались (*проспективний екскурс*). Водночас, метою обох екскурсів є не повнота висвітлення абсолютно усіх нормативних змін, що вносились або пропонувались, а виокремлення найбільш цікавих і значимих з точки зору узагальнення нормативних векторів, що, у свою чергу, дозволить прослідкувати законодавчі тенденції.

Мета дослідження. Висвітлити результати проведеного автором дослідження нормативних тенденцій у регламентації особистої поруки як запобіжного заходу.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика особистого зобов'язання як запобіжного заходу була предметом наукового інтересу багатьох вітчизняних дослідників, серед яких безперечно належить згадати К. Білецьку, С. Давиденко, М. Карпенка, А. Туманянц, Т. Фоміну, М. Шевчук та інших науковців. Водночас, обраний автором ракурс дослідження, результати якого відображено в цій публікації, не є широко представленим в оприлюднених на сьогодні дослідженнях, а відтак містить резерви для наукового пошуку.

Виклад основного матеріалу. Особиста порука як запобіжний захід була закріплена ще у КПК 1960 року. Так, у первинній редакції статті 152 КПК 1960 року зазначалося, що особиста порука полягала у відібранні від осіб, які заслуговують довіри, письмового зобов'язання про те, що вони ручаються за належну поведінку та явку обвинуваченого за викликом і зобов'язуються при необхідності доставити його в органи дізнання, попереднього слідства чи в суд на першу про те вимогу (ч. 1 ст. 152 КПК 1960 року). Окрім того, встановлювалась мінімально допустима кількість поручителів (їх мало бути не менше двох), суб'єкт, відповідальний за визначення достатньої кількості поручителів (слідчий), а також наслідки відмови поручителя від взятого на себе зобов'язання (заміна особистої поруки іншим запобіжним заходом) (ч. 1 і ч. 2 ст. 152 КПК 1960 року).

Наступна редакція статті 152 КПК 1960 року ознаменувала вдосконалення механізму особистої поруки у частині, що стосувалася детальнішого врегулювання обов'язків поручителя та юридичних наслідків їхнього невиконання. Так, передбачалось, *по-перше*, повідомлення поручителя про суть справи, *по-друге*, у разі ухилення обвинуваченого від слідства і суду – можливість накладення на поручителя грошового стягнення у розмірі до 100 карбованців, а пізніше – до 200 неоподатковуваних мінімумів дохо-

дів громадян (ч. 2 ст. 152 КПК 1960 року зі змінами, внесеними на підставі Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України» від 20.11.1996 № 530/96-ВР [1]). Окрім того, свою чинність зберігало правило про можливість заміни особистої поруки на інший запобіжний захід, у випадку допущення порушень умов поруки. Додатково, врегульовувалися процедурні питання щодо накладення грошового стягнення на поручителя, для чого слідчим мав складатися відповідний протокол, а саме ж питання потребувало вирішення у судовому засіданні (ст. 153 КПК 1960 року).

Ретроспективний екскурс у нормативну регламентацію особистої поруки дозволяє стверджувати, що підвалини цього процесуального інституту у його теперішньому вигляді закладалися саме у КПК 1960 року. Підтверджується наведене твердження тим, що, *по-перше*, нормативну основу особистої поруки складав комбінований підхід законодавця, який, *з одного боку*, послуговувався оцінною категорією – «особи, яка заслуговують довіри», що безспірно надавало широкі дискреційні повноваження правозастосувачу (слідчому), а *з іншого боку*, закріплював об'єктивний кількісний критерій (не менше двох поручителів). *По-друге*, вже у КПК 1960 року стає яскраво вираженою тенденція до використання в рамках інституту особистої поруки кримінальної процесуальної санкції за недотримання процесуальних обов'язків – від можливості заміни іншим запобіжним заходом (для обвинуваченого) до накладення грошового стягнення (для поручителя). Варто зауважити, що перелічені вище принципові положення особистої поруки за КПК 1960 року і дотепер зберігають свою чинність у процесуальному законі (хоча і в дещо трансформованому вигляді), а відтак можна оцінювати особисту поруку за КПК 1960 року як прототип актуального на даний час кримінального процесуального інституту.

Прийнятий у 2012 році кримінальний процесуальний закон закріпив чинну на даний час модель інституту особистої поруки, зберігши, *з одного боку*, концептуальні риси свого «прототипу» (за КПК 1960 року), *з іншого боку*, вдосконаливши та доповнивши його новими елементами. До ключових законодавчих новацій варто віднести наступні:

– зміна суб'єкта, уповноваженого на застосування запобіжного заходу та визначення кількості поручителів – слідчий суддя (ч. 1, 2 ст. 180 КПК);

– запровадження можливості одноособового поручительства у разі, якщо поручитель заслуговує на особливу довіру (ч. 2 ст. 180 КПК);

– закріплення більш повного інформування поручителя про характерні риси кримінального провадження та юридичні наслідки поручительства (ч. 3 ст. 180 КПК), а також механізму «позитивної» відмови останнього від взятих на себе зобов'язань без будь-яких негативних юридичних наслідків для поручителя (ч. 4 ст. 180 КПК);

– диференціація кримінальних процесуальних санкцій за невиконання поручителем взятих на себе зобов'язань (розмір грошового стягнення визначається залежно від тяжкості кримінального правопорушення, що розслідується або розглядається в суді) (ч. 5 ст. 180 КПК);

– визначення суб'єктів, відповідальних за процесуальний контроль за виконанням зобов'язань про особисту поруку (на досудовій стадії – слідчий, у судовому провадженні – прокурор) (ч. 6 ст. 180 КПК).

Показово, що від моменту прийняття у 2012 році чинної редакції КПК, норми, безпосередньо присвячені врегулюванню особистої поруки, не зазнавали суттєвих змін. Так, поточна редакція ст. 180 КПК містить зміни, які були внесені відповідно до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році» від 20.12.2016 № 1791-VIII [2]. Самі ж корективи, варто зауважити, носили виключно технічний характер, адже стосувалися зміни законодавчого підходу до одиниці обрахунку кримінальних процесуальних санкцій, які могли бути застосовані за невиконання або неналежне виконання поручителем своїх процесуальних обов'язків (категорію мінімальна заробітна плата було замінено на прожитковий мінімум для працездатних осіб).

Описане вище недвозначно свідчить про те, що, на думку нормотворця, законодавчо закріплена модель особистої поруки крізь призму більш ніж десятирічного функціонування даного процесуального інституту змін не потребує. Водночас вже зараз можна констатувати, що відсутність нормативних змін є відображенням нормативної та правозастосовної стабільності, яка позитивно впливає на правову визначеність і, як наслідок – підвищує ступінь реалізованості засади верховенства права. Окрім того, нормативна стабільність є непрямим показником вдалої процесуальної конструкції, якою послуговувались розробники КПК під час фіксації юридичної основи такого запобіжного заходу, як особиста порука.

Окрему увагу в рамках ретроспективного екскурсу варто приділити законодавчому підходу щодо обмежень для застосування запобіжного заходу у вигляді особистої поруки. Свого часу до КПК було внесено зміни згідно із Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 07.10.2014 № 1689-VII [3], якими встановлювалося обмеження щодо застосування запобіжних заходів, зокрема, і у вигляді особистої поруки. Так, згідно із ч. 5 ст. 176 КПК у редакції відповідно до згаданого вище закону запобіжні заходи у вигляді особистого зобов'язання, особистої поруки, домашнього арешту, застави не можуть бути застосовані до осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109–114-1, 258–258-5, 260, 261 Кримінального кодексу України. На думку розробників змін до процесуального закону, останні забезпечать «підвищення ефективності розслідування окремих злочинів проти основ національної безпеки України та громадської безпеки», а «запровадження єдиного можливого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою за сепаратистські та терористичні злочини підвищить оперативність проведення їх досудового розслідування» [4].

Положення процесуального закону, прийняті задля унеможливлення застосування більш м'яких запобіжних заходів (зокрема, і особистої поруки) до підозрюваних, обвинувачених у вчиненні окремих кримінальних правопорушень, недвозначно свідчать про законодавчу інтенцію посилення кримінального процесуального тиску на таких осіб виключно на підставі змістовного наповнення підозри безвідносно наявних ризиків та індивідуальної характеристики особи. Цілком прогнозовано, що вже на етапі прийняття законопроєкту такий підхід нормотворця викликав зауваження, які, проте, були доволі стриманими: на думку фахівців Головного юридичного управління Апарату Верховного Ради України «така пропозиція не враховує вимог статей 22 та 24 Конституції України» [5].

У подальшому законодавчо встановлене обмеження щодо застосування запобіжного заходу, зокрема, у вигляді особистої поруки стало предметом конституційного контролю, результатом якого стало визнання запровадженого правила таким, що не відповідає частині другій статті 3, частинам першій, другій статті 8, частинам першій, другій статті 29 Конституції України (є неконституційним), «оскільки порушує принцип верховенства права та обмежує право особи на свободу та особисту недоторканність» (рішення Конституційного Суду України від 25 червня 2019 року № 7-р/2019, справа № 3-68/2018(3846/17, 2452/18, 3657/18, 347/19) [6]). Основними мотивами для такого висновку стали наступні: а) «тримання під вартою за вмотивованим рішенням слідчого судді, суду у розумінні частини другої статті 29 Конституції України відповідає принципу верховенства права та мінімізує ризик допущення свавілля, чого неможливо досягти, враховуючи виключно тяжкість злочину та не оцінюючи конкретних обставин справи, реальних причин, що обумовлюють необхідність у триманні особи під вартою, *неможливість застосування інших, більш м'яких, запобіжних заходів*»; б) «в оспорюваній нормі обґрунтовується необхідність тримання під вартою тяжкістю злочину, що не забезпечує балансу між метою його застосування у кримінальному провадженні та правом особи на свободу та особисту недоторканність» [6]. Отже, законодавчий підхід щодо встановлення обмежень щодо застосування більш м'яких, ніж тримання під вартою, запобіжних заходів, отримав

негативну оцінку з боку органу конституційного контролю, що мало наслідком втрату чинності відповідним положенням.

Варто зауважити, що розглянутий вище підхід законодавця (встановлення обмежень щодо застосування більш м'яких, ніж тримання під вартою, запобіжних заходів) відображений і в актуальній редакції КПК, проте в дещо видозміненому вигляді. Так, під час дії воєнного стану існують нормативні обмеження щодо застосування, зокрема, і особистої поруки, щодо: а) осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109–114-2, 258–258-6, 260, 261, 437–442-1 КК України – за наявності ризиків, зазначених у статті 177 КПК, до таких осіб застосовується запобіжний захід, визначений п. 5 ч. 1 ст. 176 КПК – тримання під вартою (ч. 6 ст. 176 КПК); б) до військовослужбовців, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 402–405, 407, 408, 429 КК України – застосовується виключно запобіжний захід, визначений п. 5 ч. 1 ст. 176 КПК (ч. 8 ст. 176 КПК). Показово, що нове втілення описаного вище підходу вже ставало предметом перевірки органом конституційного контролю, який згідно з рішенням № 7-р(II)/2024 від 19 червня 2024 року (справа № 3-111/2023(207/23, 315/23) визнав такою, що відповідає Конституції України (є конституційною), частину шосту статті 176 КПК [7]. Лишаючи поза увагою критичне осмислення мотивів прийняття такого рішення [про це див. детально: 8], все ж таки зафіксуємо значиму в рамках предмету нашого дослідження тенденцію до нормативного обмеження категорій кримінальних проваджень, де допускається застосування більш м'яких, ніж тримання під вартою, запобіжних заходів, зокрема – і особистої поруки.

Повноцінне висвітлення нормативної регламентації особистої поруки у динаміці є неможливим без її розгляду у проспективному аспекті (у контексті змін, що пропонувалися, але прийняті до цього часу не були). Послідовність викладу проспективного матеріалу визначатиме не хронологічний, а змістовний критерій, що дозволить виокремити значимі в рамках нашого дослідження тенденції навколо окремих аспектів застосування особистої поруки.

Проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо аспектів застосування застави та злочинів до яких застосовується тримання під вартою) № 2330 від 05.03.2015 року (далі – проєкт № 2330) [9], а також альтернативний йому – проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо особливостей застосування запобіжних заходів до осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочину(ів) проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку) № 2330-1 від 19.03.2015 року (далі – проєкт № 2330-1) [10] яскраво демонструють тенденцію, до якої законотворець ще неодноразово буде повертатися. Вказаними проєктами законодавчих актів пропонувалося звузити коло кримінальних проваджень, в межах яких допускалося застосування не пов'язаних із триманням під вартою запобіжних заходів, зокрема – і особистого зобов'язання. Так, згідно із проєктом № 2330 пропонувалися зміни до ч. 5 ст. 176 КПК, що визначала доволі широке коло кримінальних правопорушень, в рамках провадження у яких не допускалося застосування запобіжних заходів у вигляді особистого зобов'язання, особистої поруки, домашнього арешту, застави, у той час як проєкт № 2330-1, зберігаючи загальний нормотворчий лейтмотив щодо обмеження кола проваджень, пропонував більш звужене коло кримінальних правопорушень.

Нормотворчий намір звузити коло проваджень, де допускатиметься застосування особистої поруки, зберігся і в подальшому, про що свідчить проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо уточнення запобіжних заходів) № 5118 від 13.09.2016 року [11]. В останньому, на відміну від попередніх, основний акцент зроблено на кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (ст. ст. 364, 364-1, 365, 365-2, 366, 366-1, 367, 368, 368-2, 368-3, 368-4, 369, 369-2, 370 КК), а також кримінальні правопорушення проти правосуддя (ст. ст. 371–376, 376-1, 381 та 382 КК). Доволі ілюстративною у цьому контексті є негативна юридична оцінка, надана фа-

хівцями Головного науково-експертного управління у висновку від 28.11.2016: а) «сама по собі підозра (обвинувачення) у вчиненні навіть тяжкого чи особливо тяжкого злочину без урахування особи підозрюваного (обвинуваченого), способу вчинення злочину, доказів, які підтверджують її винуватість, та інших обставин, які мають відношення до справи, не може бути підставою для автоматичного взяття під варту підозрюваного чи обвинуваченого» [12]; б) до переліку пропонується внести ще 23 правопорушення, частина з яких були злочинами невеликої або середньої тяжкості; в) запропоновані зміни можуть «створити небезпечний прецедент необґрунтованого розширення переліку злочинів, підозра (обвинувачення) у вчиненні яких позбавлятиме слідчого суддю, суд можливості самостійно з урахуванням усіх обставин кримінального провадження обирати щодо підозрюваного (обвинуваченого) той чи інший вид запобіжних заходів», через що визнано доцільність «обережного підходу до розширення переліку злочинів, при підозрі (обвинуваченні) у вчиненні яких безальтернативно застосовується запобіжний захід у вигляді тримання під вартою» [12].

Попри неодноразові безуспішні спроби законодавця обмежити коло проваджень та негативну юридичну оцінку висловленим пропозиціям, у подальшому нормотворчі зусилля у вказаному напрямку не припинялися. Проте, проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особистої поруки № 4222 від 15.10.2020 року [13], *з одного боку*, відображає дещо інший підхід парламентарів до способу обмеження, *з іншого боку*, має яскраво виражений зв'язок виключно із запобіжним заходом у вигляді особистої поруки, через що заслуговує на більш детальний розгляд. Зазначеним проєктом пропонувалося доповнити статтю 180 КПК частиною 7 такого змісту: «7. Особи, зазначені у підпункті «а» пункту 1 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», та народні депутати України не можуть виступати поручителями щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні корупційних кримінальних правопорушень, передбачених в примітці статті 45 Кримінального кодексу України, статтями 206-2, 209, 211, 366-1 Кримінального кодексу України та зазначені у підпункті «а» пункту 1 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», або є народними депутатами України». Логіка змін пояснювалась тим, що «топ-посадовці жодним чином не можуть гарантувати виконання іншими топ-посадовцями обов'язків, що покладаються слідчим суддею, судом на підозрюваного, обвинуваченого після обрання запобіжного заходу, а тому можливість для них виступати поручителями щодо такої категорії осіб у корупційних справах не є необхідною у демократичному суспільстві та створює перешкоди для проведення незалежного досудового розслідування» [14].

Будучи прикладом самокритичного підходу самих народних обранців, законопроєкт не був підтриманий юридичними фахівцями з огляду на відверто дискримінаційний характер пропонованих змін: «…сам лише факт того, що особа, яка виявила бажання бути поручителем, зазначена у пп. «а» п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону є народним депутатом України, не може бути підставою для визнання її такою, що не заслуговує на довіру, а відтак позбавлення її можливості виступати поручителем щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні корупційних кримінальних правопорушень, передбачених в примітці до ст. 45 КК, ст. ст. 206-2, 209, 211, 366-1 КК та зазначених у пп. «а» п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону, або народних депутатів України не є виправданим і обґрунтованим з правової точки зору» [15]. Наведене вище у сукупності зі зняттям 03.09.2024 року законопроєкту з розгляду є прикладом того, що законодавець відмовився втручатися у дискрецію слідчого судді, суду в межах обрання серед осіб, які зголосилися стати поручителями, тих, що заслуговують на довіру.

Відмову законодавця від ідеї нормативного виключення певних категорій осіб з числа тих, хто може бути поручителем, варто підтримати, адже попри яскраво виражений оцінний характер категорії особа, яка заслуговує на довіру або особливу довіру, запропонована у КПК модель особистої поруки делегує право встановлювати зміст вказаної категорії правозастосувачам

(слідчому судді або суду). Протилежний підхід, на думку автора, *по-перше*, міг би призвести до недостатньої гнучкості норми права, яка є вкрай важливою для континентальних (романо-германських) правових систем, де основним джерелом права виступає нормативно-правовий акт, а не прецедент, створений в межах конкретного кейсу; *по-друге*, не містить під собою раціонального пояснення того, чому «топ-посадовці», виконуючи публічні функції, не можуть забезпечити виконання підозрюваним, обвинуваченим кримінальних процесуальних обов'язків.

Відображенням дещо іншої тенденції є проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо спрощення та удосконалення діючих норм Закону з метою уникнення покарання винними особами та розвантаження судових органів № 3303 від 03.04.2020 [16]. Першою особливістю проєкту в розрізі особистої поруки є вже традиційне прагнення законодавця обмежити коло осіб, до яких такий запобіжний захід можна обрати. Проте, цього разу парламентарі пропонували позбавити можливості обрати запобіжний захід у вигляді особистої поруки (а також особистого зобов'язання, домашнього арешту та застави) до іноземців, осіб без громадянства, осіб проживаючих у місці, розташованому поза юрисдикцією органу досудового розслідування, який проводить досудове розслідування, якщо останні підозрюються або обвинувачуються у вчинення тяжкого або особливого тяжкого злочину, вчиненого із застосуванням насильства або погрозою його застосування за відсутності обставин, які пом'якшують покарання. Другою особливістю проєкту була пропозиція наділити під час досудового розслідування повноваженнями обирати запобіжний захід у вигляді особистого зобов'язання та особистої поруки слідчого.

Цілком прогнозовано, обидві законодавчі ініціативи отримали негативну юридичну оцінку, і, що цікаво, не лише від фахівців Апарату Верховної Ради України, але й від представників адвокатської спільноти [наприклад, див. 17]. Сутність критики зводилася до наступних зауважень: а) запропонована редакція ч. 5 ст. 176 КПК містить порушення ч. 2 ст. 24, п. 1 ч. 1 ст. 129 Конституції України (дискримінує за ознакою громадянства, місця проживання); б) розширення переліку злочинів створює небезпечний прецедент, що обмежуватиме право слідчого судді, суду обирати найбільш оптимальний у конкретних умовах запобіжний захід, зокрема, наділення таким правом слідчого, а не слідчого судді, на думку фахівців Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, фактично обмежує слідчого суддю, суд «в можливості застосувати більш м'які запобіжні заходи, навіть, якщо за характером вчиненого кримінального правопорушення, враховуючи особу правопорушника та інші обставини у своїй сукупності для цього є всі підстави» [18]; г) делегування повноважень щодо обмеження конституційних прав і свобод (права на спілкування, вільне пересування, покладення обов'язку носити електронний засіб контролю, пройти курс лікування) слідчому суперечить Конституції України та положеннями чинного КПК, наділяє представника сторони обвинувачення правом оцінювати обґрунтованість підозри, ним же повідомленої, а також створює корупційні ризики, які разом із відсутністю можливості оскаржити обраний самостійно слідчим запобіжний захід лише зростають [17]. Описані вище критичні зауваження повною мірою поділяються автором та мають бути враховані під час подальшої нормотворчої діяльності задля того, щоб уникати повторення некоректних пропозицій.

Висновки. Ретроспективний екскурс у нормативну регламентацію особистої поруки дозволяє стверджувати, що підвалини цього процесуального інституту у його теперішньому вигляді закладалися саме у КПК 1960 року. Принципові положення особистої поруки за КПК 1960 року і дотепер зберігають свою чинність у процесуальному законі (хоча і в дещо трансформованому вигляді), а відтак можна оцінювати особисту поруку за КПК 1960 року як прототип актуального на даний час кримінального процесуального інституту.

Прийнятий у 2012 році кримінальний процесуальний закон закріпив чинну на даний час модель інституту особистої поруки, зберігши, *з одного боку*, концеп-

туальні риси свого «прототипу» (за КПК 1960 року), *з іншого боку*, вдосконаливши та доповнивши його новими елементами. До ключових законодавчих новацій варто віднести наступні: зміна суб'єкта, уповноваженого на застосування запобіжного заходу та визначення кількості поручителів; запровадження можливості одноособового поручительства у разі, якщо поручитель заслуговує на особливу довіру; закріплення більш повного інформування поручителя про характерні риси кримінального провадження та юридичні наслідки поручительства; встановлення механізму відмови поручителя від взятих на себе зобов'язань; диференціація кримінальних процесуальних санкцій за невиконання поручителем взятих на себе зобов'язань; визначення суб'єктів, відповідальних за процесуальний контроль за виконанням зобов'язань про особисту поруку.

При написанні статті штучний інтелект не використовувався.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України : Закон України від 20 листоп.1996 р. № 530/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 07.08.2026).

2. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році : Закон України від 20 груд. 2016 р. № 1791-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1791-19#Text (дата звернення: 07.08.2026).

3. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини : Закон України від 07 жовт. 2014 р. № 1689-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18#Text (дата звернення: 07.08.2026).

4. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 07 жовт. 2014 р. (реєстр. № 4448а). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4448%D0%B0&skl=8 (дата звернення: 07.08.2026).

5. Зауваження Головного юридичного управління 12 верес. 2014 р. до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» (реєстраційний № 4448а). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4448%D0%B0&skl=8 (дата звернення: 07.08.2026).

6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Ковтун Марини Анатоліївни, Савченко Надії Вікторівни, Костоглодова Ігоря Дмитровича, Чорнобука Валерія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України від 25 черв. 2019 р. № 7-р/2019 (справа № 3-68/2018(3846/17, 2452/18, 3657/18, 347/19). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#Text (дата звернення: 07.08.2026).

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Бичкова Сергія Андрійовича, Бая Анатолія Анатолійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України від 19 черв. 2024 р., Справа № 3-111/2023(207/23, 315/23). URL: https://ccu.gov.ua/dokument/7-rii2024 (дата звернення: 07.08.2026).

8. Тітко І. А. Зачароване коло або тримання під вартою як безальтернативний запобіжний захід. Доктринальні та правозастосовні проблеми кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності : матеріали Міжнар. наук.практ. конф., присв. 10-й річниці набуття чинності Кримінального процесуального кодексу України (м. Одеса, 9 грудня 2022 р.) [Електронне видання] / уклад.: Л.І. Аркуша, О.О. Торбас, В.А. Завтур ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2022. –265 с. – Режим доступу : http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/23970 (дата звернення: 07.08.2026).

9. Проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо аспектів застосування застави та злочинів, до яких застосовується тримання під вартою) № 2330 від 05 берез. 2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=54315 (дата звернення: 07.08.2026).

10. Проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо особливостей застосування запобіжних заходів до осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочину(ів) проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку) № 2330-1 від 19 берез. 2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=54483 (дата звернення: 07.08.2026).

11. Проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо уточнення запобіжних заходів) № 5118 від 13 верес 2016 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60016 (дата звернення: 07.08.2026).

12. Висновок Головного науково-експертного управління від 28 листоп. 2016 р. на проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо уточнення запобіжних заходів)» (реєстр. № 5118 від 13.09.2016).URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60016 (дата звернення: 07.08.2026).

13. Проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особистої поруки № 4222 від 15 жовт. 2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4222&skl=10 (дата звернення: 07.08.2026).

14. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особистої поруки» № 4222 від 15 жовт. 2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4222&skl=10 (дата звернення: 07.08.2026).

15. Висновок Головного науково-експертного управління від 26 трав. 2021 р. на проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особистої поруки» (реєстр. № 4222 від 15.10.2020). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4222&skl=10 (дата звернення: 07.08.2026).

16. Проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо спрощення та удосконалення діючих норм Закону з метою уникнення покарання винними особами та розвантаження судових органів № 3303 від 03 квіт. 2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68529 (дата звернення: 07.08.2026).

17. Зауваження і пропозиції Національної асоціації адвокатів України до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо спрощення та удосконалення діючих норм Закону з метою уникнення покарання винними особами, розвантаження судових органів та не порушуючи прав громадян» (реєстр. № 3303 від 03.04.2020 р.). URL: https://share.google/xfdZrxvvicdLVuLOW (дата звернення: 07.08.2026).

18. Висновок Головного науково-експертного управління на проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо спрощення та удосконалення діючих норм Закону з метою уникнення покарання винними особами та розвантаження судових органів» № 3303 від 03 квітн. 2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68529 (дата звернення: 07.08.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 12.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.56:347.962
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.38

ДОЦІЛЬНІСТЬ ВКЛЮЧЕННЯ ПОМІЧНИКІВ СУДДІВ ДО КОЛА СУБ'ЄКТІВ, ВИЗНАЧЕНИХ ПУНКТОМ 1 ЧАСТИНИ 1 СТАТТІ 3 ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ»

Мамедова Ельміра Гудрат кизи,
orcid.org/0009-0004-4194-4654
здобувачка вищої освіти факультету прокуратури
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
головний спеціаліст відділу з питань запобігання та виявлення корупції
Головного управління Пенсійного фонду України у м. Києві

Статтю присвячено комплексному аналізу проблеми визначення кола суб'єктів на яких поширюється дія антикорупційного законодавства України крізь призму доцільності включення помічників суддів до переліку осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. На основі дослідження чинного нормативно-правового регулювання, фактичного змісту діяльності та повноважень помічників суддів встановлено, що їх фактичний статус, характер виконуваних ними функцій, зокрема підготовка проєктів судових рішень, доступ до матеріалів справ, взаємодія з учасниками судового процесу, може створювати можливості для участі у корупційних діяннях. Особливу увагу приділено проблемі латентності корупційних правопорушень у судових органах та ролі помічників суддів у реалізації корупційних схем. Запропоновано можливі напрями законодавчого врегулювання шляхом включення помічників суддів до кола суб'єктів, на яких поширюється дія антикорупційного законодавства, або віднесення їх до категорії державних службовців.

Авторське бачення запропонованих законодавчих змін матиме на меті формування цілісного та узгодженого механізму правового регулювання, що дозволить усунути наявні прогалини у сфері антикорупційного контролю, мінімізувати корупційні ризики у діяльності помічників суддів. Крім того, запропоновані зміни матимуть виразний превентивний характер та сприятимуть зміцненню довіри суспільства до судових органів.

Ключові слова: *корупція, судові органи, помічники суддів, запобігання корупції.*

Mamedova Elmira. The advisability of including judge's clerks among the entities specified in Paragraph 1 of Part 1 of Article 3 of the Law of Ukraine "On the Prevention of Corruption"

This article is devoted to a comprehensive analysis of the issue of determining the scope of entities subject to Ukraine's anti-corruption legislation, through the lens of the advisability of including judicial assistants in the list of persons authorized to perform functions of the state or local self-government. Based on a study of current legal regulations, the actual nature of the activities and powers of judicial assistants, it has been established that their actual status and the nature of the functions they perform–in particular, the preparation of draft court decisions, access to case files, and interaction with participants in court proceedings–may create opportunities for involvement in corrupt acts. Particular attention is paid to the problem of the hidden nature of corruption offenses within the judiciary and the role of judicial assistants in the implementation of corruption schemes. Possible avenues for legislative regulation are proposed, such as including judicial assistants among the entities subject to anti-corruption legislation or classifying them as civil servants.

The author's vision for the proposed legislative changes is aimed at establishing a comprehensive and coordinated legal framework that will eliminate existing gaps in anti-corruption oversight and minimize corruption risks in the work of judicial assistants. In addition, the proposed changes will have a clear preventive nature and will help strengthen public trust in the judicial system.

Key words: *corruption, judiciary, judicial assistants, corruption prevention.*

Вступ. Корупція традиційно розглядається як одне з найбільш деструктивних соціально-правових явищ, що має системний характер та негативно впливає на функціонування державних інституцій, економічну стабільність і рівень суспільної довіри до органів державної влади. Особливої актуальності вказана проблема набуває в умовах воєнного стану, запровадженого в Україні у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України. Вказані обставини суттєво підвищують значущість ефективного функціонування антикорупційних механізмів, оскільки в умовах концентрації ресурсів на потребах оборони, забезпечення національної безпеки будь-які корупційні прояви не лише підривають економічну спроможність держави, а й становлять безпосередню загрозу її національним інтересам. У цьому контексті особливого значення набуває належне нормативне визначення кола суб'єктів, на яких поширюється антикорупційне законодавство.

Постановка проблеми. До 2016 року помічники суддів мали статус державних службовців, однак після внесення змін до законів «Про державну службу» [1] та «Про судоустрій і статус суддів» [2] цей статус було скасовано. Крім того, з набранням чинності ЗУ «Про розвідку» [3], помічники суддів були виключені з переліку суб'єктів декларування. Разом з тим, така законодавча конструкція породжує низку практичних проблем. Зокрема, спеціальним суб'єктом значної частини корупційних правопорушень є особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Водночас фактичний статус і функціональне навантаження помічників суддів свідчать про їх тісну інтегрованість у процес здійснення правосуддя. Практика правозастосування також свідчить про наявність численних випадків залучення помічників суддів до реалізації корупційних схем, що додатково актуалізує питання перегляду їхнього правового статусу в контексті антикорупційного законодавства. У зв'язку з викладеним постає обґрунтована необхідність нормативного перегляду підходів до визначення кола суб'єктів, передбачених п. 1 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про запобігання корупції», зокрема в частині включення до цього переліку помічників суддів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблеми запобігання корупції присвятили свої наукові праці такі науковці як О.О. Дудоров, В.А. Завгородній, В.М. Трепак, М.І. Хавронюк та інші. Проте незважаючи на наявність значної кількості досліджень у сфері протидії корупції в судових органах, питання участі помічників суддів у корупційних діяннях залишається недостатньо дослідженим та має фрагментарний характер, що зумовлює необхідність його комплексного наукового дослідження в рамках цієї статті. Зокрема, потребують поглибленого аналізу їх фактична роль у механізмах корупційної взаємодії, їх обов'язки у процесі підготовки проектів рішень, а також обґрунтованість віднесення цієї категорії осіб до суб'єктів, на яких поширюється дія антикорупційного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Помічники суддів за своїм фактичним становищем перебувають у безпосередній наближеності до суб'єктів владних повноважень. Зміст їхньої діяльності не обмежується суто технічним або допоміжним характером, адже вони беруть участь у підготовці проєктів судових рішень, аналізі матеріалів справ, узагальненні судової практики, комунікації з учасниками судового процесу, за відсутності секретаря судового засідання виконують його функції тощо. Такий обсяг повноважень, поєднаний із тісною взаємодією з суддею, підвищує корупційні ризики. Водночас відсутність у помічників суддів статусу осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, призводить до того, що на них не поширюється низка антикорупційних обмежень і заборон, деякі види цивільно-правової, адміністративної та, за зокрема, кримінально-правової відповідальності за корупційні правопорушення.

Чинна редакція п. 1 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про запобігання корупції» на сьогоднішній день, хоча й відповідає формальним вимогам антикорупційного законодавства, але не повною мірою охоплює всіх осіб, які можуть бути залучені до корупційних схем. Аналіз судової практики додатко-

во підтверджує наявність корупційних ризиків у судових органах. У матеріалах кримінальних проваджень доволі часто фігурують помічники суддів як співучасники, зокрема, у справах пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди. Більше того, з окремих судових рішень вбачається, що помічники суддів виступають посередниками між суддею та заінтересованими особами або беруть участь у розподілі неправомірної вигоди [4; 5].

Крім того, оприлюднені матеріали антикорупційними активістами й громадськими організаціями, свідчать про підвищений рівень корупційних ризиків у судових органах, вчинених саме помічниками суддів [6; 7; 8], що у свою чергу підтверджується судовою практикою, коли помічник судді після ознайомлення з матеріалами судової справи, усвідомлюючи, що згідно зі своєю посадовою інструкцією він зобов'язаний здійснювати контроль за дотриманням процесуальних строків розгляду справ і повідомляти суддю про їх сплив, прийняв рішення використати надані йому повноваження у власних корисливих цілях. Зокрема, він мав намір одержати від особи, яка притягується до адміністративної відповідальності неправомірну вигоду за вчинення дій із використанням свого становища, спрямованих на сприяння уникненню притягнення останнього до адміністративної відповідальності шляхом умисного затягування строків судового розгляду [9; 10].

Окремої уваги заслуговує розгляд законопроєкту № 13448 від 4 липня 2025 року, яким пропонувалося надати помічникам суддів та секретарям судових засідань можливість направляти запити та отримувати інформацію з Єдиного державного демографічного реєстру, інших державних реєстрів, інформаційних систем. Комітет Верховної Ради України з питань правової політики не підтримав зазначений законопроєкт. Під час обговорення законодавчої ініціативи народними депутатами наголошувалося, що в умовах недостатнього фінансування апаратів судів надання широкого доступу до державних реєстрів помічникам суддів та секретарям судового засідання може створювати додаткові можливості для зловживань та корупційних проявів.

Таким чином, сама позиція комітету свідчить про існування корупційних ризиків, пов'язаних із діяльністю помічників суддів у разі розширення їх доступу до інформаційних ресурсів [11]. Водночас, зазначене породжує певну неузгодженість: з одного боку, визнається можливість виникнення корупційних ризиків у діяльності помічників суддів, а з іншого – на них не поширюється дія антикорупційного законодавства, як один із ключових інструментів запобігання корупції.

Крім того, на експертному обговоренні «Помічники суддів: правовий статус та місце у судовій системі», було перераховано можливі корупційні ризики, які виникають за умови, коли у помічника судді немає статусу державного службовця [12].

Судова влада, здійснює значний вплив на реалізацію прав і свобод людини і, відповідно, залишається однією з найбільш уразливих сфер до корупційних проявів. При цьому специфіка функціонування судових органів об'єктивно ускладнюють виявлення та документування корупційних діянь.

Важливо підкреслити, що значна частина корупційних правопорушень у судових органах має латентний характер. Це зумовлено як небажанням учасників процесу повідомляти про факти корупційних проявів через можливі негативні наслідки, так і складністю доведення протиправної поведінки осіб, які залучені до здійснення правосуддя або перебувають у безпосередній наближеності до суддів. Про високий рівень латентності таких діянь можуть свідчити і факти притягнення суддів до кримінальної відповідальності, зокрема за незаконне збагачення. За цих умов діяльність працівників патронатних служб судових органів, які не охоплені повноцінним антикорупційним контролем, додатково ускладнює ситуацію. Вони можуть виступати своєрідною «ланкою», через яку реалізуються корупційні домовленості. Така практика не лише сприяє збереженню латентності корупційних проявів у судових органах, а й підриває ефективність чинних механізмів протидії корупції, зумовлюючи потребу в їх подальшому вдосконаленні [13, с. 136].

Показовим у цьому контексті є повідомлення про підозру колишньому голові

Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду та його помічнику. За даними слідства, у 2021–2022 роках колишній суддя набув активи загальною вартістю близько 26 млн гривень. З метою приховування їх походження та фактичного власника відповідні активи офіційно реєструвалися на його помічника та його матір [14].

Обгрунтованою на перший погляд вбачається теза про те, що помічники суддів відповідно до вимог ст обсягу своїх повноважень не можуть вчиняти дій, які надають можливість здійснювати корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення. Крім того, вони не можуть давати вказівки державним службовцям. Втім, така теза не є повною мірою правильною. Формальне заперечення наявності у помічників суддів вищенаведених функцій не виключає існування реальних можливостей для вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень. З метою спростування зазначеної тези доцільно звернутися до логіки чинного антикорупційного законодавства.

Так, дія ЗУ «Про запобігання корупції» поширюється на державних службовців незалежно від обсягу їх повноважень. Відповідно до ЗУ «Про державну службу», державні службовці поділяються на категорії «А», «Б» та «В», при цьому саме державні службовці категорії «В» у судових органах (наприклад, секретар судового засідання), як правило, не наділені правом ухвалення управлінських рішень, не мають підпорядкованих працівників. Попри це, вказана категорія державних службовців беззаперечно підпадає під дію антикорупційного законодавства, зокрема зобов'язані дотримуватися встановлених законодавством обмежень та нести відповідальність за корупційні правопорушення. Законодавець, поширюючи антикорупційні вимоги на державних службовців категорії «В», виходить не тільки з формального обсягу їх повноважень.

У цьому контексті виключення помічників суддів з кола суб'єктів на яких поширюється антикорупційне законодавство видається не зовсім правильним. За своїм фактичним становищем, доступом до інформації та залученістю до внутрішніх процедур судової діяльності помічники суддів нерідко мають навіть ширші можливості для участі у корупційних діяннях ніж державні службовці категорії «В».

Більше того, проаналізований мною вирок ВАКС у справі № 991/4967/25 додатково підтверджує, що помічники суддів фактично наділені повноваженнями, які створюють можливості для одержання неправомірної вигоди та спростовує тезу про відсутність у помічників суддів реального впливу на процес прийняття рішень та участі у корупційних схемах. Так, зі змісту вироку вбачається, що помічники суддів зверталися до консультанта суду з проханням за грошову винагороду здійснити авторозподіл судових справ на відповідних суддів, шляхом незаконного втручання в автоматизовану систему документообігу суду КП «Д-3». Крім того, помічники суддів передавали неправомірну вигоду за розподіл судових справ на визначених суддів та суддям за ухвалення позитивних рішень [15].

Водночас вищенаведені приклади, ймовірно, відображають лише частину корупційних ризиків у цій сфері, оскільки специфіка таких правопорушень, їх латентний характер, а також обмеженість механізмів виявлення та доказування зумовлюють існування значної кількості нерозкритих корупційних діянь.

Отже, твердження про відсутність у помічників суддів будь-яких повноважень, на які може бути здійснено корупційний вплив, не враховує реальних умов функціонування судових органів і потребує критичного переосмислення в контексті сучасних антикорупційних викликів.

Висновки. З урахуванням вищенаведеного, актуалізується існування комплексної проблеми, що потребує законодавчого врегулювання. Йдеться про необхідність внесення змін до п. 1 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про запобігання корупції» з метою перегляду підходів до визначення кола суб'єктів, на яких поширюється дія зазначеного Закону. У цьому контексті обґрунтованою видається доцільність включення помічників суддів до кола суб'єктів, на яких поширюється дія ЗУ «Про запобігання корупції», або ж віднесення помічників суддів до категорії державних службовців, що забезпечить поширення на них системи антикорупційних обмежень, заборон і механізмів контролю.

Запропоновані зміни сприятимуть усуненню наявних прогалин у правовому регулюванні, зниженню корупційних ризиків, а також формуванню цілісної та узгодженої системи запобігання корупції.

Подяка: автор висловлює окрему подяку ELSA Ukraine за високу оцінку цієї роботи та визнання її переможною у І Конкурсі наукових робіт з антикорупційного права у 2026 році.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text (дата звернення: 06.02.2026);

2. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 06.02.2026);

3. Про розвідку : Закон України від 17.09.2020 № 912-IX URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text (дата звернення: 06.02.2026);

4. Вирок Вищого антикорупційного суду від 21.11.2024 р. справа №310/5055/19 URL : https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=123193489&red=1000038cc4f1971a482 fad492abcd0badc12e&d=5 (дата звернення: 06.02.2026);

5. Суд визнав помічника судді винною у зловживанні впливом за ч. 2 ст. 369-2 КК і пом'якшив вирок з ув'язнення на штраф у 12 тис грн [Електронний ресурс]. – URL : https://advokatpost.com/sud-vyznav-pomichnytsiu-suddi-vynnoiu-u-zlovzhyva nni-vplyvom-za-ch-2-st-369-2-kk-i-pom-iakshyv-vyrok-z-uv-iaznennia-na-shtr af-u-12-tys-hrn/ (дата звернення: 07.02.2026 р.);

6. На Закарпатті затримали помічника судді за підозрою у підробці документів для ухилення чоловіків від мобілізації [Електронний ресурс]. – URL : https://suspilne.media/uzhhorod/1029903-na-zakarpatti-zatrimali-pomicnika-su ddi-za-pidozrou-u-pidrobci-dokumentiv-dla-uhilenna-colovikiv-vid-mobilizaci i/ (дата звернення: 06.02.2026);

7. Помічник судді Овідіопольського суду затриманий за підозрою у хабарі на суму 1 000 [Електронний ресурс]. – URL : https://alternatyva.org/2025/06/02/pomichnyk-suddi-ovidiopolskoho-sudu-zatr ymanyi-za-pidozroiu-u-khabari-na-sumu-1-000/ (дата звернення: 06.02.2026);

8. Ошук замість обшуку: помічник судді заробляв на зливі інформації [Електронний ресурс]. – URL : https://pravo.ua/oshuk-zamist-obshuku-pomichnyk-suddi-pidzarobliav-na-zlyvi-informatsii/ (дата звернення: 06.02.2026);

9. Вирок Андрушівського районного суду Житомирської області від 13.01 2022 р. справа № 274/3368/18 URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/102578487 (дата звернення: 06.02.2026);

10. Вирок Вищого антикорупційного суду від 13.02.2023 р. справа №991/6746/22 URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/108909569 (дата звернення: 06.02.2026);

11. «Помічники суддів та секретарі судового засідання в умовах існуючих фінансових проблем можуть бути схильними до корупції» – Комітет ВРУ з питань правової політики [Електронний ресурс] URL : https://sud.ua/uk/news/publication/339776-pomoschniki-sudey-i-sekretari-sude bnogo-zasedaniya-v-usloviyakh-suschestvuyuschikh-finansovykh-problem-mogut-byt-podverzheny-korruptsii-komitet-vr-po-voprosam-pravovoy-politiki;

12. Помічникам суддів можуть надати статус держслужбовця і створити їх резерв [Електронний ресурс] URL : https://kn.su.court.gov.ua/sud1807/pres-centr/news/430697/;

13. Мамедова Е.Г. Методика виявлення прийняття пропозиції обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою судових органів. Аналітично-порівняльне правознавство. 2026. № 2. Частина 3. С. 131–137. URL : https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.3.18 (дата звернення: 03.04.2026);

14. Легалізація майна на 26 млн грн: підозра ексголові Касаційного господарського суду [Електронний ресурс] // Національне антикорупційне бюро України : офіц. вебсайт URL: https://nabu.gov.ua/news/legalizatciia-mayina-na-26-mln-grn-pidozra-eksgolovi-kasatciyinogo-gospodars-kogo-sudu/;

15. Вирок Вищого антикорупційного суду від 18.07.2025 справа №991/4967/25 URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/128944560 (дата звернення 19.07.2026);

16. Про запобігання корупції : Закон України від від 14.10.2014 № 1700-VII URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення 06.02.2026 р.);

17. Положення про помічника судді : Рішення Ради суддів України від 18.05.2018 р. № 21. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr021414-18#Text (дата звернення: 06.02.2026 р.);

18. У Кропивницькому помічники суддів зізналися в корупції і підробці рішення [Електронний ресурс]. – URL : https://www.kypur.net/u-kropyvnyczikomu-pomichnyky-suddiv-ziznalysya-v-k orupcziyi-i-pidrobczi-rishennya/ (дата звернення: 06.02.2026);

19. На Одещині викрито помічника судді, який вимагав хабар за закриття адміністративної справи [Електронний ресурс]. – URL : https://od.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=39 1110 (дата звернення: 06.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 20.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.772
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.39

ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПАТЕНТНОЇ КОНВЕНЦІЇ: ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ

Мамуня Олександр Сергійович,
orcid.org/0009-0003-5978-564X
аспірант кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Європейська інтеграція України у сфері охорони інтелектуальної власності зумовлює необхідність комплексного переосмислення національної моделі правової охорони винаходів та її адаптації до європейського патентного простору. Одним із ключових елементів цього процесу є потенційне приєднання України до Конвенції про видачу європейських патентів від 5 жовтня 1973 року (Європейської патентної конвенції, ЄПК), що означатиме не лише запровадження додаткового маршруту набуття патентних прав, а й входження держави до інституційної системи Європейської патентної організації. У статті обґрунтовано, що приєднання до ЄПК необхідно розглядати як комплексну правову та інституційну реформу, здатну змінити функціональне призначення національного патентного відомства, структуру патентної експертизи, модель взаємодії з заявниками та місце національної патентної системи в інноваційній політиці держави. Особливу увагу приділено співвідношенню ЄПК і права Європейського Союзу. Доведено, що ЄПК не є складовою acquis ЄС, а членство у Європейській патентній організації формально не становить юридичної передумови вступу до Європейського Союзу. Водночас практика держав-членів ЄС свідчить про усталену модель, за якої участь у ЄПК фактично стала важливим інституційним елементом інтеграції до європейського дослідницького, технологічного та інноваційного простору. Проаналізовано потенційні наслідки приєднання для УКРНОІВІ, зокрема перерозподіл заявочного навантаження між національним і європейським маршрутами, ризики втрати експертної компетентності та можливості переорієнтації відомства на високоякісну експертизу, патентно-інформаційні сервіси, цифровізацію і міжнародну кооперацію. На підставі порівняльного аналізу досвіду Польщі, Румунії, Литви, Латвії, Хорватії, Сербії та Чорногорії встановлено, що членство в ЄПК не породжує єдиної моделі розвитку національного патентного відомства: фактичні наслідки залежать від економічної структури держави, якості інституцій, кадрової політики та обраного способу інтеграції. Запропоновано авторську трирівневу модель підготовки України до приєднання до ЄПК, що охоплює нормативний, інституційний та функціональний рівні. Обґрунтовано, що поетапна реалізація цієї моделі до моменту ратифікації здатна мінімізувати ризики інституційного послаблення національної системи та перетворити членство у Європейській патентній організації на інструмент її якісної модернізації. Додатково визначено процедурні передумови вступу України до ЄПК, включаючи отримання запрошення Адміністративної ради Європейської патентної організації, синхронізацію національної імплементації з датою набрання Конвенцією чинності для України, а також необхідність збереження міжнародної експертної спроможності УКРНОІВІ як міжнародного пошукового органу та органу міжнародної попередньої експертизи за Договором про патентну кооперацію.

Ключові слова: *патентне право, патент, інтелектуальна власність, винахід, права, майнові права, Європейська патентна конвенція, Європейська патентна організація, Європейське патентне відомство, європейський патент, УКРНОІВІ, європейська інтеграція.*

Mamunya Oleksandr. Ukraine's accession to the European patent convention: legal and institutional preconditions

Ukraine's European integration in the field of intellectual property protection requires a comprehensive reconsideration of the national system for the protection of inventions and its

adaptation to the European patent area. A key component of this process is Ukraine's potential accession to the Convention on the Grant of European Patents of 5 October 1973 (European Patent Convention, EPC), which would mean not only the introduction of an additional route for obtaining patent protection, but also the country's entry into the institutional framework of the European Patent Organisation. The article argues that accession to the EPC should be treated as a comprehensive legal and institutional reform capable of reshaping the functions of the national patent office, the structure of patent examination, interaction with applicants and the role of the national patent system in innovation policy. Particular attention is paid to the relationship between the EPC and European Union law. The study demonstrates that the EPC does not form part of the EU acquis and that membership in the European Patent Organisation is not, as a matter of formal law, a prerequisite for accession to the European Union. Nevertheless, the practice of EU Member States reveals a stable model in which participation in the EPC has become a significant institutional component of integration into the European research, technological and innovation area. The potential consequences for the Ukrainian National Office for Intellectual Property and Innovations are analysed, including the redistribution of filing activity between national and European routes, the risk of erosion of examination expertise, and opportunities to refocus the Office on high-quality examination, patent information services, digitalisation and international cooperation. On the basis of a comparative analysis of Poland, Romania, Lithuania, Latvia, Croatia, Serbia and Montenegro, the article shows that EPC membership does not produce a single institutional model for national patent offices: its effects depend on the economic structure of the state, institutional quality, human-capital policy and the chosen integration strategy. The article proposes an original three-level model for Ukraine's preparation for EPC accession, comprising normative, institutional and functional adaptation. It is argued that gradual implementation of this model before ratification can reduce the risks of institutional weakening and transform membership in the European Patent Organisation into an instrument for qualitative modernisation of the Ukrainian patent system. The study also identifies the procedural preconditions for accession, including an invitation by the Administrative Council of the European Patent Organisation, synchronisation of domestic implementation with the date on which the Convention enters into force for Ukraine, and preservation of UANIPIO's international examination capacity as an International Searching Authority and International Preliminary Examining Authority under the Patent Cooperation Treaty.

Key words: *patent law, patent, intellectual property, invention, rights, property rights, European Patent Convention, European Patent Organisation, European Patent Office, European patent, Ukrainian National Office for Intellectual Property and Innovations, European integration.*

Вступ. Європейська інтеграція України у сфері промислової власності поступово переходить від фрагментарного наближення окремих норм до перегляду інституційної моделі набуття, підтримання та захисту патентних прав. У цьому контексті потенційне приєднання України до Конвенції про видачу європейських патентів 1973 року (Європейської патентної конвенції, ЄПК) слід розглядати не як суто технічну зміну маршруту подання заявок, а як комплексну правову та управлінську реформу. ЄПК формує автономний міжнародно-правовий механізм, за яким патентна заявка проходить централізований пошук та експертизу в Європейському патентному відомстві (ЄПВ), а виданий патент у визначених договірних державах набуває переважно ефекту національного патенту [1, ст. 2(2), 64]. Деталі функціонування цієї системи конкретизуються Регламентом до ЄПК [2].

Особливість європейської патентної системи полягає у поєднанні централізованої адміністративної фази з територіально фрагментованими наслідками після видачі патенту. Саме така конструкція, яку у доктрині традиційно описують як систему «bundle of national rights» («пучок національних прав»), відрізняє класичний європейський патент від унітарного патенту та пояснює, чому приєднання держави до ЄПК не ліквідує національну патентну систему [3]. Водночас воно змінює співвідношення між національною та міжнародною експертизою, структуру попиту на послуги патентного відомства і стимули заявників при виборі маршруту правової охорони.

Актуальність дослідження посилюється переговорним процесом щодо членства України в Європейському Союзі. Політика ЄС у сфері інтелектуальної власності спрямована на посилення ролі нематеріальних

активів, підтримку інновацій та зменшення фрагментації правової охорони на внутрішньому ринку [4]. Водночас сама ЄПК не є актом права ЄС і функціонує в межах окремої міжнародної організації. Отже, європеїзація українського патентного права відбуватиметься одночасно у двох нормативних площинах: через виконання зобов'язань, пов'язаних з інтеграцією до ЄС, та через потенційне входження до конвенційної системи Європейської патентної організації. Дослідження процесу набуття Україною членства в ЄС підтверджують, що адаптація acquis має багаторівневий характер і не зводиться до формального копіювання норм [5, с. 3–33]. Відповідні зобов'язання щодо наближення законодавства у сфері інтелектуальної власності закріплені також Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [6].

Метою даної статті є визначення правових та інституційних передумов приєднання України до ЄПК та обґрунтування моделі, яка дозволить поєднати переваги європейської централізованої системи з необхідністю збереження спроможної національної патентної інфраструктури. Для досягнення цієї мети вирішуються такі завдання: уточнюється правова природа ЄПК та визначається її співвідношення з правом ЄС; аналізуються потенційні зміни функцій УКРНОІВІ; порівнюється досвід держав Центральної та Південно-Східної Європи; формулюються окремі нормативні, інституційні та функціональні заходи підготовки України до членства у Європейській патентній організації.

Основна теза дослідження полягає в тому, що приєднання до ЄПК є не просто міжнародно-правовим актом, а інституційною реформою національної системи охорони прав на винаходи. Від якості підготовки цієї реформи залежатиме, чи стане ЄПК механізмом посилення української інноваційної екосистеми, чи, навпаки, призведе до маргіналізації національної експертизи та надмірної зовнішньої залежності у сфері патентної інформації й технологічної аналітики.

Стан наукової розробки проблеми та методологія дослідження. Європейське патентне право має розвинену доктринальну основу. У фундаментальних працях J. Pila і P. Torremans розкривається співвідношення національних, конвенційних та унітарних механізмів охорони інтелектуальної власності [3]. Значний практичний матеріал систематизовано у Guidelines for Examination in the European Patent Office [7] та у збірнику Case Law of the Boards of Appeal [8]. Важливо, що Guidelines не мають сили нормативного акта, обов'язкового для апеляційних палат, проте фактично відіграють центральну роль у забезпеченні однаковості адміністративної практики ЄПВ. Для України це означає, що правова адаптація не може обмежуватися текстом закону: сумісність патентних систем значною мірою залежатиме від методик пошуку, оцінки доказів та якості мотивування рішень.

В українській та пов'язаній з Україною літературі значна увага приділяється адаптації acquis та загальним процесам правової європеїзації. Зокрема, N. Rastorhuieva аналізує ключові етапи адаптації acquis communautaire до правової системи України та наголошує на необхідності інституційної спроможності поряд із нормативним зближенням [9, с. 12–21]. Проте питання майбутнього членства України у Європейській патентній організації досі переважно розглядається через призму гармонізації законодавства, а не як окремий предмет інституційного дизайну.

Додаткову аналітичну цінність мають спеціалізовані коментарі до ЄПК. D. Visser послідовно показує, що застосування Конвенції формується взаємодією її тексту, Регламенту, Guidelines та практики апеляційних палат [10]. Німецькомовна доктрина, представлена, зокрема, коментарем G. Benkard, також підкреслює автономність системи ЄПК від права окремих договірних держав при збереженні національних наслідків європейського патенту [11]. Водночас у цих працях природньо відсутня оцінка специфічних для України питань: ризиків втрати експертного потенціалу, взаємодії з процесом вступу до ЄС та необхідності збереження національної патентної аналітики у період післявоєнного відновлення.

Методологічною основою дослідження є поєднання формально-юридичного, порівняльно-правового, функціонального та інституційного методів. Формально-юридичний метод використано для аналізу положень ЄПК, Регламенту та актів ЄС.

Порівняльно-правовий метод застосовано при дослідженні досвіду Польщі, Румунії, Литви, Латвії, Хорватії, Сербії та Чорногорії. Функціональний підхід дозволяє оцінити не лише формальний обсяг компетенції патентних відомств, а й фактичний перерозподіл заявочного навантаження, експертних функцій та інформаційних сервісів. Інституційний метод використано для побудови авторської трирівневої моделі підготовки України до членства у Європейській патентній організації.

Дослідження свідомо не виходить з припущення про автоматичну позитивність або негативність приєднання. ЄПК розглядається як інституційна рамка, результати використання якої залежать від якості національної політики. Такий підхід дозволяє уникнути двох крайнощів: сприйняття членства як самоцілі європейської інтеграції та, з іншого боку, перебільшення ризиків втрати патентного суверенітету.

Правова природа ЄПК та місце європейського патенту у системі правової охорони винаходів

Європейський патент у класичній системі ЄПК не є унітарним правовим інструментом у тому самому значенні, що й унітарний патент ЄС. Відповідно до статті 2(2) ЄПК європейський патент у кожній договірній державі, для якої його видано, має дію та підпорядковується тим самим умовам, що й національний патент, якщо Конвенція не передбачає іншого [1]. Таким чином, результатом централізованої процедури видачі є сукупність територіальних прав, подальша дія яких значною мірою залежить від національного законодавства. Водночас Конвенція зберігає централізовані механізми, зокрема процедуру подання заперечень (опозицію), обмеження та відкликання патенту.

Процедура видачі європейського патенту включає подання заявки, формальну експертизу, пошук, публікацію, експертизу по суті та прийняття рішення про видачу або відмову. Матеріальні критерії патентоздатності зосереджені передусім у статтях 52–57 ЄПК, а адміністративна практика деталізується Guidelines [7]. Для України значення має не лише формальне визнання цих критеріїв, багато з яких вже відображені у національному законодавстві, а й поступове зближення експертних методик.

Практика Великої апеляційної палати демонструє, що система ЄПК є динамічною. У рішенні G 1/19 було систематизовано підхід до комп'ютерно реалізованих симуляцій та ролі технічного внеску у змішаних винаходах [12]. У G 1/24 Велика апеляційна палата уточнила підхід до тлумачення формули винаходу, наголосивши на необхідності врахування опису та креслень при оцінці патентоздатності [13]. У G 2/21 було розвинено підхід до доказів, поданих після дати подання патентної заявки, та до зв'язку заявленого технічного результату з первинним розкриттям [14]. Ці рішення показують, що реальна інтеграція до системи ЄПК вимагає постійного професійного моніторингу, а не одноразового законодавчого акту.

З погляду державного суверенітету приєднання до ЄПК означає добровільне прийняття централізованого результату пошуку та експертизи як підстави для виникнення патентних прав на національній території. Проте це не тотожне відмові від національної патентної політики. Держава зберігає власну систему національних патентів, визначає значну частину питань здійснення прав після видачі, регулює судовий захист, ліцензування, примусове використання (ліцензування), річні збори за національну частину патенту та інші наслідки в межах, сумісних із Конвенцією.

Така конструкція дозволяє сформулювати принципово важливий висновок для України: майбутнє членство у Європейській патентній організації не повинно розглядатися як заміна національної системи європейською. Йдеться про співіснування двох маршрутів – національного та європейського – у межах єдиного правового простору.

Конкурентоспроможність національного маршруту після приєднання залежатиме від його швидкості, якості, вартості, спеціалізації та здатності відповідати потребам українських заявників.

ЄПК та право Європейського Союзу: юридичне розмежування і функціональна взаємодія

Питання співвідношення членства у Європейському Союзі та участі у ЄПК має принципове значення для формування переговорної і законодавчої позиції Укра-

їни. Європейська патентна організація та Європейський Союз є різними міжнародними утвореннями, створеними різними установчими актами та наділеними відмінною компетенцією. ЄПК не є актом вторинного права ЄС, а ЄПВ не є інституцією Європейського Союзу. Отже, з формально-юридичної точки зору відсутня норма установчих договорів ЄС, яка б визначала членство у ЄПК як безпосередню юридичну передумову вступу до Союзу.

Водночас патентна архітектура ЄС істотно спирається на систему ЄПК. Регламент (ЄС) № 1257/2012 про унітарну патентну охорону передбачає, що унітарний ефект надається європейському патенту, виданому ЄПВ [15, с. 1–8]. Мовний режим доповнюється Регламентом Ради (ЄС) № 1260/2012 [16, с. 89–92], а судова складова функціонує на підставі Угоди про Єдиний патентний суд [17, с. 1–40]. Таким чином, хоча ЄПК організаційно перебуває поза системою інституцій ЄС, вона стала функціональною основою сучасної патентної інтеграції Союзу.

Це дозволяє розрізняти юридичну та функціональну необхідність приєднання. De jure держава може бути членом ЄС і не бути стороною ЄПК, якщо виходити лише з тексту установчих договорів. De facto всі держави-члени ЄС є договірними державами ЄПК, а їхні патентні системи функціонують у тісній взаємодії з ЄПВ. Така практика не створює окремої формальної умови членства, але формує сильну інституційну презумпцію: повноцінна інтеграція до європейського технологічного ринку передбачає участь у конвенційній патентній системі.

Для України це має два наслідки. По-перше, приєднання до ЄПК не слід помилково ототожнювати з виконанням конкретної норми acquis ЄС. Воно є окремим міжнародно-правовим рішенням, яке потребує власної оцінки, переговорів, ратифікації та імплементаційного законодавства. По-друге, відкладення інтеграції до ЄПК до моменту фактичного членства в ЄС створювало б ризик асиметрії: українська економіка дедалі глибше інтегрувалася б у внутрішній ринок Союзу, тоді як національна патентна система залишалася б поза базовою інституційною інфраструктурою європейського патентування.

Важливо також відрізняти приєднання до ЄПК від участі в системі унітарного патенту. Унітарний патент доступний лише щодо держав-членів ЄС, які беруть участь у відповідній посиленій співпраці та для яких діє Угода про Єдиний патентний суд. Тому навіть після приєднання України до ЄПК на першому етапі йтиметься про класичний європейський патент із національною дією в Україні. Питання можливої участі у системі унітарного патенту виникатиме окремо після набуття членства в ЄС і виконання відповідних умов.

Звідси випливає висновок: приєднання до ЄПК доцільно кваліфікувати не як формально-юридичну умову вступу до Європейського Союзу, а як функціонально необхідний інституційно-правовий механізм інтеграції національної системи охорони винаходів до європейського дослідницького та інноваційного простору. Така кваліфікація точніше відображає реальний взаємозв'язок двох правових режимів і водночас дозволяє уникнути некоректного ототожнення ЄПК з acquis ЄС.

Інституційна трансформація УКРНОІВІ та національної системи патентної експертизи

Найвідчутнішим внутрішнім наслідком приєднання стане зміна структури заявочного навантаження. Іноземний заявник, який прагне отримати охорону в Україні та кількох інших європейських державах, після приєднання України до ЄПК матиме додатковий економічно привабливий маршрут – одну європейську заявку з подальшим поширенням дії виданого патенту на Україну. Статистичні матеріали ЄПВ демонструють масштаб і стабільність попиту на європейське патентування [18]. Список договірних держав і хронологія розширення системи засвідчують поступове охоплення нею майже всього європейського патентного простору [19].

Для УКРНОІВІ це може означати скорочення частини прямих національних заявок, які подаються іноземними заявниками. Такий ефект не повинен оцінюватися лише через потенційне зменшення зборів. Складні міжнародні заявки є джерелом професійного навантаження для експертів, підтримують вузькогалузеву спеціалізацію та забезпечують постійний контакт із новітніми технологіями. Якщо значна частина

такого масиву переміститься до ЄПВ, виникає ризик поступової ерозії експертної компетентності, особливо у високотехнологічних секторах.

Разом із тим теза про неминуче функціональне ослаблення національного відомства є надмірно спрощеною. Патентні офіси договірних держав ЄПК продовжують приймати та розглядати національні заявки, вести реєстри, забезпечувати взаємодію з бізнесом, надавати інформаційні сервіси, брати участь у міжнародній співпраці та реалізовувати державну політику у сфері інтелектуальної власності. Дані Patent Index і щорічних оглядів ЄПВ свідчать, що національні та європейські маршрути співіснують, а їх співвідношення відрізняється залежно від економічного профілю держави [20; 21].

Отже, ключовим питанням є не те, чи втратить УКРНОІВІ частину заявок, а те, як буде використано неминуче переформатування його функцій. Успішна модель передбачає перехід від кількісної залежності від заявочного потоку до високої якості експертизи, цифрових сервісів, патентної аналітики, навчальної функції та підтримки національних інноваторів. Система extension/validation, яка використовувалася ЄПВ для поступової інтеграції окремих держав, демонструє, що інституційне наближення може здійснюватися поетапно [22].

Першим пріоритетом має стати система управління якістю. Українське відомство повинно забезпечити внутрішню уніфікацію пошуку, оцінки новизни, винахідницького рівня, достатності розкриття та мотивування рішень. Мета полягає не у механічному копіюванні Guidelines, а у формуванні сумісної професійної культури, за якої національний заявник отримує передбачуваний результат незалежно від того, чи планує він надалі використовувати європейський маршрут.

Другим напрямом є диференціація сервісів. Для національної системи конкурентною перевагою можуть стати швидші строки розгляду, передбачувана прискорена експертиза, спеціалізовані процедури для критичних технологій та підтримка заявників, які потребують охорони насамперед на українському ринку. Прискорення не повинно досягатися шляхом послаблення критеріїв патентоздатності; воно має бути результатом цифровізації, спеціалізації експертів та ефективного управління чергою.

Третій напрям – розвиток патентно-інформаційної функції. У сучасній інноваційній економіці національне відомство має бути не лише реєстратором прав, а й джерелом патентної аналітики для держави, університетів, інвесторів та МСП. Патентні ландшафти, технологічні тренди, аналіз конкурентів та інформаційна підтримка freedom-to-operate досліджень можуть стати новою сферою інституційної спеціалізації. Це особливо важливо для України, оскільки патентна інформація здатна бути інструментом відновлення промисловості та визначення напрямів технологічної політики.

Четвертим напрямом є кадрова політика. Підготовка до ЄПК повинна включати систематичне навчання експертів за стандартами ЄПВ, професійні стажування, участь у спільних проєктах, розвиток мовної компетентності та створення кар'єрних стимулів для утримання висококваліфікованих фахівців. Без такого компонента формальна гармонізація законодавства не забезпечить фактичної сумісності експертних практик.

Порівняльний досвід держав Центральної та Південно-Східної Європи

Для оцінки потенційних наслідків для України доцільно звернутися до досвіду держав, які приєднувалися до ЄПК у процесі європейської інтеграції або після періоду співпраці з Європейською патентною організацією. Особливий інтерес становлять Польща, Румунія, Литва, Латвія, Хорватія, Сербія та Чорногорія. Інформація ЄПВ про extension agreements та дати вступу демонструє різні траєкторії інституційного наближення [23].

Польща є показовою як відносно великий внутрішній ринок, де національний маршрут зберіг практичне значення для місцевих заявників паралельно з активним використанням європейського маршруту іноземними компаніями. Для України це важливо, оскільки демонструє: членство в ЄПК не усуває економічного сенсу національного патентування, якщо внутрішній ринок є достатньо значним, а відомство пропонує конкурентну процедуру.

Румунія демонструє послідовність кількох етапів інтеграції: приєднання до ЄПК, членство в ЄС та подальша участь у системі унітарного патенту. Цей досвід показує, що ЄПК може бути інституційною передумовою більш глибокої патентної інтеграції, однак не тотожна їй. Для України важливо вже на стадії підготовки до ЄПК проектувати законодавчу та інформаційну інфраструктуру так, щоб вона не створювала перешкод для можливих наступних етапів.

Литва і Латвія демонструють іншу модель: невеликий національний ринок не призвів до ліквідації патентних офісів, але змістив акцент у бік реєстраційних, інформаційних, сервісних та координаційних функцій. Це особливо важливо для прогнозування структурних змін: зменшення кількості національних заявок від іноземних заявників не означає автоматичного зменшення суспільної цінності відомства.

Хорватія, Сербія і Чорногорія демонструють модель поступового переходу від extension (поширення дії європейських патентів на підставі угод про поширення) до accession (повноправного приєднання до Європейської патентної конвенції). Офіційні повідомлення ЄПВ фіксують приєднання Хорватії, Сербії та Чорногорії до Конвенції у різні періоди [25; 26, с. 637–639; 27, с. 394–396]. Така послідовність показує переваги попереднього інституційного зближення: адміністративні процедури, взаємодія з ЄПВ і професійна спільнота адаптуються поступово, що зменшує ризик шокового переходу після набуття повного членства.

Зазначене порівняння має, однак, методологічні межі. Динаміка патентних заявок залежить не лише від приєднання до ЄПК, а й від структури економіки, рівня досліджень і розробок, інтенсивності іноземних інвестицій, податкової політики та якості судового захисту. Емпіричне дослідження A. Kleszcz і K. Rusek щодо патентної результативності держав EU-13 показує відсутність однакового ефекту інтеграції для всіх країн [24, с. 866–881]. Тому механічне перенесення окремих статистичних показників на Україну було б методологічно некоректним.

Порівняльний матеріал дозволяє сформулювати три узагальнення. По-перше, європейський маршрут, як правило, стає більш привабливим для іноземних заявників, які потребують охорони у кількох державах. По-друге, національні заявники не відмовляються автоматично від внутрішньої процедури через її нижчу вартість і простішу процесуальну структуру. По-третє, після приєднання роль національного патентного відомства визначається не стільки самою ЄПК, скільки державною стратегією його розвитку. Саме третій висновок є визначальним для України.

Таблиця 1

Орієнтири порівняльного аналізу держав, що приєдналися до ЄПК

Держава	Рік вступу до ЄПК	Зв'язок з інтеграцією до ЄС	Ключовий інституційний урок для України
Румунія	2003	До вступу до ЄС (2007)	ЄПК може передувати глибшій інтеграції; важлива сумісність майбутніх систем.
Польща	2004	Рік вступу до ЄС	Національний маршрут зберігає значення за наявності великого внутрішнього ринку.
Литва	2004	Рік вступу до ЄС	Зміщення ролі відомства до сервісних та інформаційних функцій.
Латвія	2005	Після вступу до ЄС (2004)	Необхідність підтримки локальних заявників та цифрової інфраструктури.
Хорватія	2008	До вступу до ЄС (2013)	Поступова адаптація через попередню співпрацю з ЄПВ.
Сербія	2010	Держава-кандидат	ЄПК може бути інструментом правової європеїзації поза членством у ЄС.
Чорногорія	2022	Держава-кандидат	Після вступу продовжується оптимізація перекладів і процедур.

Джерело: складено автором на основі матеріалів ЄПВ про договірні держави та дати приєднання [19; 23; 25; 26, с. 637–639; 27, с. 394–396].

Трирівнева модель підготовки України до приєднання до ЄПК

Узагальнення нормативного матеріалу та порівняльного досвіду дозволяє запропонувати трирівневу модель підготовки України до приєднання до ЄПК. Її вихідною ідеєю є розмежування трьох видів адаптації - нормативної, інституційної та функціональної. Недостатність будь-якого з цих рівнів створює системний дисбаланс: закон без спроможних інституцій залишається декларативним, інституції без належного правового мандату не можуть діяти ефективно, а формально сумісні органи без реальної професійної взаємодії з ЄПВ не забезпечують повноцінної інтеграції.

Перший рівень – нормативна адаптація. Він охоплює комплексний аудит Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», підзаконних актів і процедур УКРНОІВІ щодо відповідності ЄПК та Регламенту. До кола питань, які потребують окремого врегулювання, належать дія європейського патенту на території України, процедура внесення відомостей до реєстру, вимоги до перекладів, сплата річних зборів, автентичність текстів, співвідношення національних і європейських заявок, наслідки одночасної охорони та представництво. Чинний національний закон є вихідною точкою для такого аудиту [30].

Нормативна адаптація повинна бути проведена до ратифікації, а не після неї. Доцільним є підготовлення окремого імплементаційного пакета, який набуде чинності синхронно з приєднанням. Це зменшить перехідну невизначеність і дозволить бізнесу заздалегідь оцінити майбутні вимоги. Особливо важливо визначити переговорну позицію щодо статті 65 ЄПК та можливого приєднання до Лондонської угоди. Остання передбачає скорочення перекладацьких вимог і може зменшувати витрати власників, однак рішення щодо неї повинно враховувати доступність технічної інформації українською мовою [29].

Другий рівень – інституційна адаптація. Вона передбачає зміну внутрішньої архітектури УКРНОІВІ, фінансової моделі, кадрової політики, системи управління якістю та взаємодії з іншими органами. Ключове завдання – запобігти ситуації, коли скорочення частини заявочного потоку автоматично призведе до скорочення компетентності. Для цього фінансова стійкість відомства не може залежати лише від кількості національних заявок. Доцільно розвивати платні спеціалізовані пошуки, державне замовлення на патентну аналітику, міжнародні програми співпраці та цільове фінансування навчання експертів.

Інституційна адаптація також включає професійну екосистему навколо відомства. Вона охоплює підготовку патентних повірених до роботи з європейськими процедурами, розвиток судової компетентності та формування в Україні системи навчання за практикою ЄПВ. Огляд стану українського права інтелектуальної власності у європейському контексті підтверджує необхідність підвищення інституційної передбачуваності та професійної спроможності [31, с. 1168–1172].

Третій рівень – функціональна інтеграція. На цьому етапі йдеться не про формальне членство, а про фактичне включення української системи до мереж професійного та інформаційного обміну Європейської патентної організації. Це включає систематичне використання інформаційних ресурсів ЄПВ, спільні навчальні програми, участь експертів у професійних мережах, розвиток цифрової сумісності та активне використання європейської патентної інформації для національної інноваційної політики.

Функціональна інтеграція повинна мати двосторонній характер. Україна не лише адаптується до стандартів ЄПВ, а й формує власну спеціалізацію. Потенційними напрямами можуть бути оборонні технології, кібербезпека, агротехнології, енергетика, матеріалознавство та інші сектори, де український досвід може бути значущим для європейської системи. Такий підхід дозволяє уникнути моделі пасивного приєднання та перетворити інтеграцію на взаємний обмін експертною компетентністю.

Трирівнева модель має часову послідовність, але її елементи частково накладаються один на одного. Нормативний аудит повинен починатися першим, однак інституційне навчання та цифрова підготовка не можуть чекати завершення ратифікації. Оптимальна траєкторія передбачає пара-

лельне просування трьох напрямів із різною інтенсивністю, щоб на дату набуття членства ключові зміни вже були фактично запроваджені.

Важливим елементом моделі є система вимірюваних показників. До приєднання необхідно зафіксувати базові дані: кількість національних заявок за походженням, середні строки розгляду, доходи від зборів, навантаження експертів, частку МСП, кількість патентних спорів, обсяг патентно-інформаційних послуг. Після приєднання ці показники доцільно порівнювати щорічно. Такий evidence-based підхід дозволить відокремити власне ефект ЄПК від макроекономічних чинників і своєчасно коригувати політику.

Порівняльний досвід держав-кандидатів також свідчить, що наявність політичної мети членства в ЄС може бути каталізатором інституційної модернізації ще до повноправного членства. Дослідження досвіду Хорватії у процесі європейської інтеграції підкреслює роль послідовного нормативного та інституційного наближення [32, с. 17–38]. Для України це означає, що підготовка до ЄПК може бути використана як окремий інструмент підвищення якості державних інституцій незалежно від точного календаря вступу до ЄС.

Практичні напрями реалізації запропонованої моделі

Запропонована модель потребує перетворення на послідовний план дій. На першому етапі доцільно провести офіційний gap analysis українського патентного законодавства щодо ЄПК і Регламенту. Результатом має бути не лише таблиця відповідності норм, а перелік конкретних процедурних відмінностей, відповідальних органів, строків усунення та залежностей між змінами. Окремо слід оцінити ті положення, які формально сумісні з ЄПК, але застосовуються в іншій адміністративній практиці.

На другому етапі необхідно сформувати перехідну програму для УКРНОІВІ. Вона має містити фінансовий сценарій на випадок скорочення іноземних національних заявок, план перепідготовки експертів, систему показників якості та перелік нових сервісів. Доцільно також визначити технологічні галузі, де держава вважає стратегічно необхідним зберегти поглиблену національну експертну спроможність незалежно від обсягу заявок.

Третій етап повинен бути спрямований на інфраструктуру для заявників. Досвід програм ЄС із підтримки інтелектуальної власності показує, що фінансові інструменти найбільш ефективні у поєднанні з попередньою IP-діагностикою та консультаційною підтримкою [33]. Для України доцільно розробити механізми часткової компенсації витрат на європейські заявки для стартапів, університетських spin-off та технологічних МСП за умови попередньої оцінки патентоспроможності й комерційної стратегії.

Четвертий етап – професійна підготовка. Необхідні системні курси з Guidelines, практики апеляційних палат, drafting, опозиційної процедури та професійної етики. Університетська освіта у сфері інтелектуальної власності має також поступово включати європейський патентний компонент не як факультативну тему, а як частину базової професійної підготовки фахівця з патентного права.

П’ятий етап – комунікація. Приєднання до ЄПК може бути неправильно сприйняте як ліквідація національного патенту або як автоматичне здешевлення патентування у Європі. Обидва твердження є спрощеннями. Державна комунікація повинна пояснювати різницю між національною заявкою, класичним європейським патентом та унітарним патентом, а також реальні переваги і витрати кожного маршруту. Прозорість на етапі підготовки зменшить ризик завищених очікувань та сприятиме раціональній поведінці заявників.

Нарешті, підготовка має включати механізм регулярного перегляду. Європейська патентна система постійно змінюється через поправки до Регламенту, нові редакції Guidelines і рішення Великої апеляційної палати. Тому імплементаційна модель України повинна бути динамічною: не достатньо один раз привести закон у відповідність до тексту ЄПК, необхідно створити процедуру постійного відстеження змін та їхнього врахування у національній практиці.

Процедурна дорожня карта приєднання України до ЄПК

Інституційна готовність має бути доповнена чіткою міжнародно-правовою

процедурою приєднання. Відповідно до статті 166 ЄПК держава, яка не належить до первинного кола підписантів, може приєднатися до Конвенції після отримання запрошення Адміністративної ради Європейської патентної організації [1, ст. 166]. Для України це означає, що політичному рішенню про приєднання має передувати не лише внутрішній правовий аудит, а й формалізований діалог з ЄПВ та договірними державами щодо готовності виконувати правові, адміністративні, фінансові й технічні зобов'язання. Такий підхід кореспондує з логікою переговорів про вступ України до ЄС, офіційно відкритих першою міжурядовою конференцією 25 червня 2024 року [34].

Після отримання запрошення внутрішньодержавна імплементація повинна бути синхронізована з міжнародною процедурою. Документ про приєднання депонується урядом Федеративної Республіки Німеччина як депозитарієм, а відповідно до статті 169 ЄПК Конвенція набуває чинності для держави, що приєднується, у перший день третього місяця після депонування документа [1, ст. 169]. Це створює передбачуване, але відносно коротке вікно для запуску реєстраційних, інформаційних, фінансових та ІТ-процедур, тому необхідні зміни до Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» і пов'язаних актів повинні бути підготовлені заздалегідь. Внутрішньодержавне надання згоди на обов'язковість Конвенції має здійснюватися відповідно до Конституції України та Закону України «Про міжнародні договори України» [35].

Фінансова дорожня карта повинна враховувати не лише можливе скорочення частини національних заявочних надходжень, а й фінансові зобов'язання, що випливають із членства. Стаття 170 ЄПК передбачає початковий внесок держави, яка приєднується [1, ст. 170]. Крім того, до моменту набрання членством чинності необхідно змоделювати майбутній розподіл річних зборів за європейські патенти, адміністративні витрати на обмін даними, переклади, публікації, адаптацію реєстрів і підготовку персоналу. Таким чином, фінансова стійкість УКРНОІВІ має оцінюватися на багаторічному горизонті, а не лише за показниками першого року після приєднання.

Окремою складовою дорожньої карти має бути оцінка регуляторного впливу та системні консультації зі стейкхолдерами. До такого процесу слід залучити національні й іноземні підприємства, університети, наукові установи, стартапи, фармацевтичні та оборонні компанії, патентних повірених, адвокатів, суддів і галузеві асоціації. Оцінка впливу повинна охоплювати щонайменше правовий, інституційний, економічний, соціальний та кадрово-технологічний блоки. Це дозволить перейти від абстрактної оцінки «переваг членства» до перевірюваних сценаріїв щодо вартості патентування, конкуренції, доступу до технологій, навантаження на суди та трансформації функцій національного відомства.

Збереження міжнародної експертної спроможності УКРНОІВІ та співпраця з ЄПВ

Важливою передумовою інституційно збалансованого приєднання є збереження й розвиток статусу УКРНОІВІ як міжнародного пошукового органу та органу міжнародної попередньої експертизи (ISA/IPEA) за Договором про патентну кооперацію. Чинна угода з ВОІВ підтверджує виконання українським відомством відповідних міжнародних функцій [36]. Цей статус має самостійну цінність: він засвідчує наявність кваліфікованих експертів, належної патентної документації, систем управління якістю та міжнародно сумісних процедур. Тому вступ до ЄПК не повинен призводити до поступової втрати обсягу практики, необхідного для підтримання такої спроможності.

Для цього доцільно передбачити спеціальну кадрову й виробничу стратегію: підтримання критичної маси пошукової та експертної роботи, розвиток спеціалізації у технологічно складних галузях, залучення міжнародних заявників, участь у програмах розподілу роботи та регулярне навчання експертів. У такій моделі національне відомство не конкурує з ЄПВ шляхом дублювання всіх функцій, а зберігає власну експертну компетентність і формує спеціалізовану роль у європейській та глобальній патентній інфраструктурі.

Практична основа для такого сценарію вже існує. У 2023 році УКРНОІВІ та Європейське патентне відомство уклали мемо-

рандум про посилене технічне і стратегічне партнерство, який охоплював обмін досвідом, технічну підтримку, розвиток патентної інформації, підвищення якості експертизи та професійне навчання [37]. За даними ЄПВ, у 2025 році партнерство було продовжено новим дворічним форматом [38]. Ці механізми доцільно перетворити з переважно кооперaційних інструментів на складову передвступної дорожньої карти: використовувати для gap analysis, навчання експертів і суддів, моделювання обміну даними, адаптації електронного подання та підготовки національної інфраструктури до роботи з європейськими патентами.

Співпраця має бути двосторонньою. Україна має власний досвід міжнародного пошуку та попередньої експертизи, значний масив патентної документації й технологічні компетентності, що можуть бути інтегровані до ширших професійних мереж. Доцільним є залучення українських експертів до спільних навчальних і пошукових проєктів, розвиток регіональних патентно-інформаційних послуг та обмін практикою у сферах, де Україна має особливу експертизу. Такий підхід відповідає запропонованому в статті третьому – функціональному – рівню адаптації та зменшує ризик інституційної маргіналізації УКРНОІВІ.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє сформулювати такі основні висновки:

1. Приєднання України до Європейської патентної конвенції має розглядатися як комплексна правова та інституційна реформа, а не лише як запровадження додаткового маршруту патентування. Його наслідком стане перерозподіл функцій між національним органом та Європейським патентним відомством, що потребує випереджальної адаптації національної системи.

2. ЄПК не є складовою acquis Європейського Союзу, а членство у Європейській патентній організації формально не становить юридичної передумови набуття членства в ЄС. Водночас усталена практика держав-членів ЄС свідчить, що участь у ЄПК фактично є функціонально важливим елементом інтеграції до європейського дослідницького, технологічного та інноваційного простору.

3. Класичний європейський патент і унітарний патент є юридично різними механізмами. Приєднання України до ЄПК не означатиме автоматичного входження до системи унітарного патенту або Єдиного патентного суду. Такі питання можуть виникнути лише на наступних етапах європейської інтеграції.

4. Основним інституційним ризиком для УКРНОІВІ є не саме скорочення частини національних заявок, а можливе зниження експертної компетентності та фінансової стійкості. Цей ризик може бути мінімізований через систему управління якістю, спеціалізацію експертів, цифровізацію, розвиток патентної аналітики та диверсифікацію сервісних функцій.

5. Досвід Польщі, Румунії, Литви, Латвії, Хорватії, Сербії та Чорногорії не підтверджує існування єдиної моделі розвитку національного патентного відомства після вступу до ЄПК. Результат визначається економічною структурою, інституційною спроможністю та національною стратегією.

6. Запропонована у статті трирівнева модель підготовки України охоплює нормативний, інституційний та функціональний рівні. Нормативний рівень передбачає комплексний аудит законодавства та підготовку імплементаційного пакета; інституційний – реформу УКРНОІВІ, кадрову і фінансову стратегію; функціональний – фактичне включення до професійних, інформаційних та цифрових мереж Європейської патентної організації.

7. Підготовка до приєднання до ЄПК повинна розпочинатися до моменту ратифікації. Найбільш ефективною є модель керованої інтеграції, за якої нормативні зміни, навчання експертів, модернізація ІТ-інфраструктури, підтримка заявників та формування системи моніторингу здійснюються паралельно.

8. За умови реалізації запропонованої моделі приєднання до ЄПК може стати не механізмом витіснення національної патентної системи, а інструментом її якісної трансформації. Саме збереження сильної національної експертизи, сервісної спроможності та патентно-інформаційної функції має бути критерієм успішності інтеграції України до Європейської патентної організації.

9. Процедура приєднання має бути організована як окрема правова дорожня карта: отримання запрошення Адміні-

стративної ради Європейської патентної організації, завершення імплементаційного пакета, внутрішньодержавне надання згоди на обов'язковість Конвенції, депонування документа про приєднання та синхронний запуск національних процедур. Нормативна підготовка після ратифікації створювала б невиправданий ризик правової невизначеності.

10. Збереження статусу УКРПОІВІ як ISA/IPEA повинно бути самостійним критерієм успішності реформи. Приєднання до ЄПК має використовуватися для поглиблення міжнародної спеціалізації українських експертів, а не для згортання власної пошукової та експертної спроможності.

11. Наявні механізми співпраці між УКРПОІВІ та ЄПВ створюють інституційну основу для передвступної підготовки. Їх доцільно спрямувати на практичні завдання – правовий аудит, цифрову сумісність, навчання, обмін результатами пошуку та формування системи показників, за якими можна буде оцінити реальний вплив приєднання після набуття членства.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Convention on the Grant of European Patents (European Patent Convention), text as currently in force / European Patent Office. URL: https://www.epo.org/en/legal/epc (дата звернення: 05.08.2026).

2. Implementing Regulations to the Convention on the Grant of European Patents, as last amended / European Patent Office. URL: https://www.epo.org/en/legal/epc/2020/regulations.html (дата звернення: 05.08.2026).

3. Pila J., Torremans P. European Intellectual Property Law. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2022.

4. European Commission. Making the most of the EU's innovative potential: An intellectual property action plan to support the EU's recovery and resilience : Communication COM(2020) 760 final, 25.11.2020. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0760 (дата звернення: 05.08.2026).

5. Petrov R. All's well that ends well: short story of Ukraine's road towards European Union membership. Yearbook of European Law. 2024. Vol. 43. P. 3–33. DOI: 10.1093/yel/yeae002.

6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 05.08.2026).

7. Guidelines for Examination in the European Patent Office. April 2026 edition / European Patent Office. URL: https://www.epo.org/en/legal/guidelines-epc (дата звернення: 05.08.2026).

8. Case Law of the Boards of Appeal of the European Patent Office. 11th ed. Munich : European Patent Office, 2025. URL: https://www.epo.org/en/legal/case-law (дата звернення: 05.08.2026).

9. Rastorhuieva N. Key stages of adapting the acquis communautaire to Ukraine's legal system: a historical overview. *ScienceRise: Juridical Science*. 2024. No. 2 (28). P. 12–21. DOI: https://doi.org/10.15587/2523-4153.2024.309413.

10. Visser D. The Annotated European Patent Convention. 31st ed. Alphen aan den Rijn : Kluwer Law International, 2023.

11. Benkard G. Europäisches Patentübereinkommen : Kommentar. 4. Aufl. München : C. H. Beck, 2023.

12. Decision of the Enlarged Board of Appeal G 1/19 of 10 March 2021. Official Journal EPO. 2021. A77. URL: https://www.epo.org/en/legal/official-journal/2021/09/a77 (дата звернення: 05.08.2026).

13. Decision of the Enlarged Board of Appeal G 1/24 of 18 June 2025. Official Journal EPO. 2025. A60. URL: https://www.epo.org/en/legal/official-journal/2025/09/a60 (дата звернення: 05.08.2026).

14. Decision of the Enlarged Board of Appeal G 2/21 of 23 March 2023. ECLI:EP:BA: 2023:G000221.20230323. URL: https://www.epo.org/en/boards-of-appeal/decisions/g210002ex1 (дата звернення: 05.08.2026).

15. Regulation (EU) No 1257/2012 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2012 implementing enhanced cooperation in the area of the creation of unitary patent protection. Official Journal of the European Union. 2012. L 361. P. 1–8.

16. Council Regulation (EU) No 1260/2012 of 17 December 2012 implementing enhanced cooperation in the area of the creation of unitary patent protection with regard to the applicable translation arrangements. Official Journal of the European Union. 2012. L 361. P. 89–92.

17. Agreement on a Unified Patent Court, 2013/C 175/01. Official Journal of the European Union. 2013. C 175. P. 1–40.

18. European Patent Office. European patent applications and grants : Data Desk, 2026. URL: https://datadesk.epo.org/dashboards/european-patent-applications-and-grants-2026-03 (дата звернення: 05.08.2026).

19. European Patent Office. Contracting states to the EPC. Guidelines for Examination in the European Patent Office. 2026. General Part, section 7. URL: https://www.epo.org/en/legal/guidelines-epc/2026/foreword_7.html (дата звернення: 05.08.2026).

20. European Patent Office. Patent Index 2023. URL: https://www.epo.org/en/about-us/statistics/patent-index-2023 (дата звернення: 05.08.2026).

21. European Patent Office. Annual Review 2025. URL: https://www.epo.org/en/about-us/annual-reports-statistics/annual-review-2025 (дата звернення: 05.08.2026).

22. European Patent Office. Extension/validation system. URL: https://www.epo.org/en/legal/extension-validation-system (дата звернення: 05.08.2026).

23. European Patent Office. Extension agreements and dates of accession of Romania, Lithuania, Latvia, Croatia, Serbia and Montenegro. Guidelines for Examination in the European Patent Office. 2026. A-III, 12.1. URL: https://www.epo.org/en/legal/guidelines-epc/2026/a_iii_12_1.html (дата звернення: 05.08.2026).

24. Kleszcz A., Rusek K. Has EU accession boosted patent performance in the EU-13? A critical evaluation using causal impact analysis with Bayesian structural time-series models. Forecasting. 2022. Vol. 4, no. 4. P. 866–881. DOI: 10.3390/forecast4040047.

25. European Patent Office. Montenegro accedes to the EPC. Official Journal EPO. 2022. A78. URL: https://www.epo.org/en/legal/official-journal/2022/08/a78 (дата звернення: 05.08.2026).

26. European Patent Office. Croatia accedes to the European Patent Convention. Official Journal EPO. 2007. P. 637–639. URL: https://www.epo.org/en/legal/official-journal/2007/12/p637 (дата звернення: 05.08.2026).

27. European Patent Office. Serbia accedes to the EPC. Official Journal EPO. 2010. P. 394–396. URL: https://www.epo.org/en/legal/official-journal/2010/08-09/p394.html (дата звернення: 05.08.2026).

28. European Patent Office. Guidelines for Unitary Patent Protection. April 2026 ed. URL: https://www.epo.org/en/legal/guidelines-up (дата звернення: 05.08.2026).

29. Agreement on the application of Article 65 EPC (London Agreement) / European Patent Office. URL: https://www.epo.org/en/legal/london-agreement (дата звернення: 05.08.2026).

30. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12 (дата звернення: 05.08.2026).

31. Oprysk L. Heiko Richter (ed): Competition and Intellectual Property Law in Ukraine. IIC - International Review of Intellectual Property and Competition Law. 2023. Vol. 54. P. 1168–1172. DOI: https://doi.org/10.1007/s40319-023-01349-0.

32. Bidonko K. The role of the Parliament in European integration: Croatia's lessons for Ukraine. Copernican Journal of Law. 2024. No. 1. P. 17–38. DOI: 10.71042/CJL01202402.

33. European Commission. IP and SMEs: support measures and the SME Fund. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/industry/strategy/intellectual-property/ip-and-smes_en (дата звернення: 05.08.2026).

34. First Accession Conference with Ukraine, 25 June 2024 / Council of the European Union. URL: https://www.consilium.europa.eu/ (дата звернення: 08.08.2026).

35. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15 (дата звернення: 08.08.2026).

36. ISA and IPEA Agreements: Ukraine - Ukrainian National Office for Intellectual Property and Innovations / World Intellectual Property Organization. Редакція, чинна з 01.06.2026. URL: https://www.wipo.int/pct/en/access/isa_ipea_agreements.html (дата звернення: 08.08.2026).

37. Євроінтеграція української сфери інтелектуальної власності: Меморандум IP офісу та Європейського патентного відомства, 12.07.2023 / УКРНОІВІ. URL: https://nipo.gov.ua/ (дата звернення: 08.08.2026).

38. Partnerships Report 2025 / European Patent Office. Відомості про продовження партнерства з УКРНОІВІ. URL: https://www.epo.org/ (дата звернення: 08.08.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 20.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 11.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.73:336.148
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.40

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПУБЛІЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ФОРМУВАННЯМ ТА ВИКОНАННЯМ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ У КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ

Мандзій Олександр Сергійович,
orcid.org/0009-0000-1064-6532
аспірант кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

У науковій статті досліджено поняття, сутність та ознаки публічного контролю за формуванням та виконанням Державного бюджету України у конституційно-правовому аспекті. Визначено, що публічний контроль за формуванням та виконанням державного бюджету у конституційно-правовому аспекті є не різновидом суто фінансового контролю, а способом забезпечення конституційної підзвітності бюджетної влади перед народом України. Його вихідна природа пов'язана з народовладдям, верховенством права, поділом влади, законністю діяльності органів публічної влади, справедливим і неупередженим розподілом суспільного багатства та обов'язком оприлюднення бюджетної інформації. На підставі наявних визначень публічного контролю, державного фінансового контролю, контролю у сфері господарської діяльності автор визначає публічний контроль за формуванням та виконанням державного бюджету як конституційно зумовлену, нормативно врегульовану та інформаційно забезпечену діяльність уповноважених органів публічної влади, інститутів парламентського контролю, суб'єктів громадянського суспільства, експертного середовища, медіа та громадян, спрямовану на перевірку, оцінку, попередження, виявлення і публічне обговорення відхилень бюджетних рішень і бюджетної практики від Конституції України, закону, принципів справедливого розподілу, відкритості, підзвітності, збалансованості, цільового використання коштів і забезпечення загальносуспільних потреб. Визначено, що поняття «публічний контроль» не слід ототожнювати з поняттям «контроль громадськості». Таке ототожнення звужує предмет дослідження і фактично вилучає з нього конституційно закріплену роль Верховної Ради України, Рахункової палати, парламентських комітетів, процедур розгляду проєкту закону про Державний бюджет України, оприлюднення звітів і регулярної бюджетної інформації. Водночас публічний контроль є не сумою державного і громадського контролю, а їх конституційно впорядкованою взаємодією у сфері бюджетної влади. У науковій статті зазначається, що ознаками публічного контролю за формуванням та виконанням державного бюджету є його: конституційне походження, процесуальна безперервність, інституційна множинність, інформаційна обумовленість, оціночний характер та превентивно-коригувальне призначення.

Ключові слова: *публічний контроль, державний контроль, виконання бюджету, формування бюджету, конституційно-правові основи бюджетного процесу.*

Mandzii Oleksandr. The concept and characteristics of public control over the formation and implementation of the state budget in the constitutional and legal aspect

The scientific article examines the concept, essence and features of public control over the formation and execution of the State Budget of Ukraine in the constitutional and legal aspect. It is determined that public control over the formation and execution of the state budget in the constitutional and legal aspect is not a type of purely financial control, but a way to ensure the constitutional accountability of the budget authorities to the people of Ukraine. Its original nature is associated with democracy, the rule of law, the separation of powers, the legality of the activities of public authorities, a fair and impartial distribution of public wealth

and the obligation to publish budget information. Based on the existing definitions of public control, state financial control, and control in the sphere of economic activity, the author defines public control over the formation and execution of the state budget as a constitutionally conditioned, normatively regulated and information-supported activity of authorized public authorities, parliamentary control institutions, civil society entities, expert circles, media, and citizens, aimed at verifying, assessing, preventing, identifying, and publicly discussing deviations of budget decisions and budget practices from the Constitution of Ukraine, the law, the principles of fair distribution, openness, accountability, balance, targeted use of funds, and ensuring general social needs. It is determined that the concept of "public control" should not be identified with the concept of "public control." Such identification narrows the subject of research and removes from it the constitutionally enshrined role of the Verkhovna Rada of Ukraine, the Accounting Chamber, parliamentary committees, procedures for considering the draft law on the State Budget of Ukraine, publication of reports and regular budget information. At the same time, public control is not the sum of state and public control, but their constitutionally regulated interaction in the sphere of budgetary authority. The scientific article notes that the features of public control over the formation and implementation of the state budget are its: constitutional origin, procedural continuity, institutional plurality, informational conditionality, evaluative nature and preventive and corrective purpose.

Key words: *public control, state control, budget execution, budget formation, constitutional and legal foundations of the budget process.*

Постановка проблеми. Публічний контроль за формуванням та виконанням Державного бюджету України є важливим інститутом демократичної, правової та соціальної держави. Він забезпечує прозорість бюджетного процесу, підзвітність органів публічної влади та ефективне використання фінансових ресурсів держави. У конституційно-правовому аспекті такий контроль пов'язаний із реалізацією принципів народовладдя, верховенства права, відкритості та відповідальності держави перед людиною і суспільством. Державний бюджет виступає не лише фінансовим планом держави, а й інструментом реалізації її основних функцій, соціальних зобов'язань і пріоритетів розвитку. Саме тому контроль за його формуванням і виконанням має особливе значення для забезпечення прав і свобод громадян. Втім, публічний контроль за формуванням та виконанням державного бюджету у конституційно-правовому аспекті не може бути зведений до різновиду фінансового контролю, до техніки бюджетного нагляду або до сукупності процедур перевірки законності витрачання бюджетних коштів. Державний бюджет постає не лише фінансовим планом держави, а юридичною формою щорічного конституційного розподілу публічного ресурсу, через який держава матеріалізує свої функції, межі втручання у суспільне життя, пріоритети публічної політики, гарантії прав людини, зобов'язання перед територіальними громадами та суспільством у цілому. Така неоднозначність природи публічного контролю за формуванням та виконанням Державного бюджету України зумовлює необхідність його наукового опрацювання на рівні правової доктрини. Дослідження поняття та ознак публічного контролю дозволяє глибше розкрити його сутність як правового й суспільного явища. Такий контроль має бути спрямований не лише на виявлення порушень, а й на попередження неефективного управління публічними фінансами. Отже, вивчення публічного контролю за формуванням та виконанням Державного бюджету України у конституційно-правовому аспекті є актуальною темою, особливо у розрізі реформування фінансової системи України до європейських стандартів.

Стан наукової розробленості проблеми. Питання державного контролю за формуванням та використанням державного бюджету певною мірою опрацьовувалося такими науковцями, як А. Ю. Бабенко, Л. М. Васильєва, А. В. Гарбінська-Руденко, А. В. Дуброва, І. О. Данчук, Н. В. Дацій, В. О. Єфіменко, О. А. Єфіменко, В. П. Залізнюк, А. В. Пиріг. В той же час, ці науковці передусім досліджували сутність фінансового контролю в цілому та в бюджетній сфері зокрема.

Метою дослідження є дослідження поняття, сутності та ознак публічного контролю за формуванням та виконанням Державного бюджету України у конституційно-правовому аспекті.

Виклад основного матеріалу. В правовій доктрині поняття «публічний контроль» визначається як важлива функція держави, реалізація якої сприяє забезпеченню законності в діяльності публічної адміністрації, реалізації і захисту прав та свобод громадян; система різних організаційно-правових форм забезпечення режиму законності у діяльності публічної адміністрації, ефективного здійснення нею своїх функцій та повноважень, створення умов для належної реалізації та захисту прав та свобод людини і громадянина. При цьому, публічний контроль включає окремі форми та інструменти публічного адміністрування, що застосовуються як органами державної влади (державний контроль), так і органами місцевого самоврядування (муніципальний контроль) та громадськими організаціями (громадський контроль) [1, с. 108]. Власне більш широке поняття «контроль» можна визначити як одну з функцій управління, призначення якої – виявлення можливих відхилень величини фактичних параметрів керованої системи від бажаних (мети, завдання, норми і т. д.) із метою забезпечення досягнення організацією своїх цілей [2, с. 15]. У контексті здійснення контролю у сфері господарської діяльності, публічний контроль розглядається як: діяльність уповноважених законом органів публічної адміністрації, спрямована на спостереження і перевірку відповідності виконання і додержання підконтрольними суб'єктами правових розпоряджень суб'єкта публічної адміністрації та припинення виявлених правопорушень; як адміністративно-процедурна діяльність органів публічної адміністрації щодо здійснення відповідних заходів контролю; як адміністративно-процесуальні правовідносини, що виникають у зв'язку із здійсненням заходів контролю; як комплекс правових, організаційних, інформаційно-інспекційних заходів, що проводяться уповноваженими органами публічної адміністрації для виявлення, припинення та запобігання порушень встановлених правил [3, с. 186].

Конституційна специфіка державного бюджету полягає у тому, що він поєднує два виміри: владно-організаційний і ціннісно-розподільчий. У першому вимірі бюджет є актом, через який компетенції Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства фінансів України, головних розпорядників бюджетних коштів, Рахункової палати та інших інституцій перетворюються на процедурно впорядкований бюджетний процес. У другому вимірі бюджет є конституційною формою визначення того, які суспільні потреби держава визнає пріоритетними і в якому обсязі вона забезпечує їх публічними ресурсами. Тому положення про справедливий і неупереджений розподіл суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами не може тлумачитися як загальна декларація; воно встановлює матеріальний конституційний критерій для оцінки бюджетних рішень. У такому розумінні публічний контроль спрямовується не тільки на те, чи дотримано процедури, а й на те, чи зберігається у бюджетних рішеннях конституційна раціональність справедливого, неупередженого, прозорого та суспільно вмотивованого розподілу публічного ресурсу.

Саме ця обставина дозволяє відмежувати публічний контроль від суміжних категорій. Державний фінансовий контроль переважно орієнтований на перевірку законності, достовірності, ефективності, цільового використання коштів, правильності обліку, відповідності витрат бюджетним призначенням та іншим фінансово-правовим параметрам; він визначається як цілеспрямована публічна діяльність незалежного органу фінансового контролю, створеного законодавчим органом, що спрямована на гарантування законності, дотримання фінансової дисципліни, раціональності в ході мобілізації, розподілу і використання фінансових ресурсів держави через проведення фінансового аудиту, аудиту ефективності, експертизи, аналізу й інших заходів контролю [2, с. 15; 4, с. 11; 5, с. 165]. За допомогою фінансового контролю здійснюється управління державними та місцевими фінансами [6, с. 336], при чому спрямований він саме на забезпечення раціональності та ефективності управління державними фінансовими ресурсами, необоротними та іншими активами [7, с. 40]. Парламентський контроль акцентує увагу на реалізації контрольної функції Верховної Ради України і створених нею органів.

Громадський контроль виходить із активності громадян, громадських об'єднань, експертного середовища, медіа та інших недержавних учасників. Натомість публічний контроль у конституційно-правовому значенні є ширшим інтегративним явищем: він охоплює інституційні, парламентські, громадські, інформаційні, експертні та процедурні способи перевірки бюджетної влади на відповідність Конституції України, закону, публічному інтересу і принципу підзвітності. Його публічність означає не лише участь невладних суб'єктів, а відкритість самої бюджетної влади до перевірки, пояснення, заперечення, коригування та відповідальності.

При цьому, поняття «публічний контроль» не слід ототожнювати з поняттям «контроль громадськості». Таке ототожнення звужує предмет дослідження і фактично вилучає з нього конституційно закріплену роль Верховної Ради України, Рахункової палати, парламентських комітетів, процедур розгляду проєкту закону про Державний бюджет України, оприлюднення звітів і регулярної бюджетної інформації. Водночас не можна зводити публічний контроль і до державного контролю, оскільки тоді втрачається його демократична природа, пов'язана з правом громадян брати участь в управлінні державними справами, правом звертатися до органів публічної влади, правом на інформацію та обов'язком держави забезпечувати відкритість суспільно значущої інформації. Отже, публічний контроль є не сумою державного і громадського контролю, а їх конституційно впорядкованою взаємодією у сфері бюджетної влади.

З огляду на це публічний контроль за формуванням та виконанням державного бюджету доцільно визначити як конституційно зумовлену, нормативно врегульовану та інформаційно забезпечену діяльність уповноважених органів публічної влади, інститутів парламентського контролю, суб'єктів громадянського суспільства, експертного середовища, медіа та громадян, спрямовану на перевірку, оцінку, попередження, виявлення і публічне обговорення відхилень бюджетних рішень і бюджетної практики від вимог Конституції України, закону, принципів справедливого розподілу суспільного багатства, відкритості, підзвітності, збалансованості, цільового використання публічних коштів та забезпечення загальносуспільних потреб.

Таке визначення дає змогу встановити основні юридичні ознаки досліджуваного явища.

Першою ознакою є конституційне походження публічного контролю. Воно випливає не з технічної потреби перевірити видатки, а з принципу народовладдя, поділу державної влади, верховенства права, законності діяльності органів влади та конституційної вимоги оприлюднення бюджетної інформації. Якщо органи державної влади зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України, то бюджетна діяльність не може бути правомірною лише тому, що вона завершилася ухваленням закону чи проведенням платежу. Її правомірність потребує процедурної, матеріальної та інформаційної перевірюваності. Саме перевірюваність бюджетної влади і є первинною конституційною передумовою публічного контролю.

Другою ознакою є процесуальна безперервність. Бюджетний процес охоплює складання, розгляд, затвердження, виконання бюджету, підготовку і розгляд звіту про його виконання, а також контроль за дотриманням бюджетного законодавства (ст. 19 Бюджетного кодексу України) [8]. Проте у конституційно-правовому аспекті ця стадійність має бути переосмислена. Контроль не повинен починатися лише після використання коштів, оскільки значна частина конституційно значущих ризиків виникає ще на етапі формування бюджетних пріоритетів, визначення видатків, обґрунтування доходів, закладення міжбюджетних трансфертів, встановлення граничних показників дефіциту і боргу. Якщо контроль обмежений постфактум-перевіркою, він здатний фіксувати порушення, але не завжди здатний запобігти конституційно несправедливому або непрозорому розподілу суспільного багатства. Отже, для державного бюджету контроль має бути не завершальною стадією, а наскрізним режимом бюджетного процесу.

Третьою ознакою є інституційна множинність. Публічний контроль не належить одному суб'єкту. Верховна Рада України затверджує бюджет, здійснює контрольні по-

вноваження, розглядає звіт про виконання бюджету; Кабінет Міністрів України подає проект бюджету і звіт про його виконання; Рахункова палата здійснює контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням; парламентські комітети забезпечують спеціалізовану аналітичну і контрольну роботу; громадяни та інститути громадянського суспільства реалізують інформаційно-оцінювальний і комунікативний контроль (п.п. 4, 13, 33 ч. 1 ст. 85, ст. 96–98, п. 6 ст. 116 Конституції України; ст. 1 Закону України «Про Рахункову палату»; ст. 14 Закону України «Про комітети Верховної Ради України») [9; 10; 11]. Така множинність не є хаотичною: її конституційна логіка полягає в тому, що бюджетна влада не має бути зосереджена безконтрольно в одному органі, а повинна проходити через систему взаємного стримування, публічного пояснення та суспільної оцінки.

Четвертою ознакою є інформаційна обумовленість. Публічний контроль неможливий без доступу до бюджетної інформації, оскільки контроль над прихованими або неповними даними перетворюється на припущення, а не на юридично значущу оцінку. Конституція України прямо встановлює обов'язок оприлюднення регулярних звітів про доходи і видатки Державного бюджету України, а також звіту Кабінету Міністрів України про його виконання (ч. 4 ст. 95, ч. 2 ст. 97 Конституції України) [9]. Закони про доступ до публічної інформації та відкритість використання публічних коштів деталізують цю вимогу, однак їх потенціал у бюджетній сфері не вичерпується формальним розміщенням наборів даних. Конституційно значущою є не будь-яка публікація, а така відкритість, яка дозволяє встановити зв'язок між бюджетним призначенням, розпорядником, метою видатку, фактичним платежем, досягнутим результатом і відповідальною посадовою особою.

П'ятою ознакою є оціночний характер. Публічний контроль не зводиться до констатації відповідності чи невідповідності окремій нормі. Його предметом є також оцінка того, чи були бюджетні рішення обґрунтованими, пропорційними, прозорими, узгодженими з конституційними функціями держави, чи не створювали вони необґрунтованих переваг для одних груп і невиправданого обмеження для інших. Тут проявляється особливість конституційного права: воно не підмінює бюджетну політику, але встановлює межі, в яких бюджетна політика залишається правовою. Держава має політичний розсуд у визначенні бюджетних пріоритетів, але цей розсуд не є свавільним, оскільки обмежений правами людини, соціальною природою держави, принципом рівності, вимогою справедливого розподілу та обов'язком діяти в межах повноважень (ст. ст. 1, 3, 8, 21, 24, 95 Конституції України) [9].

Шостою ознакою є превентивно-коригувальне призначення. Публічний контроль не повинен розумітися тільки як реакція на бюджетне порушення. Його більш глибока конституційна функція полягає у попередженні таких рішень, які формально можуть бути включені до бюджетного акта, але за своєю логікою послаблюють публічну підзвітність, приховують реальні фінансові зобов'язання держави, ускладнюють парламентський нагляд або роблять суспільну оцінку неможливою. Тому у структурі публічного контролю необхідно виокремлювати не тільки наступний контроль за фактичним виконанням бюджету, а й попередній контроль за контрольованістю самого проєкту бюджету. Під контрольованістю слід розуміти здатність бюджетного рішення бути перевіреним за змістом, джерелами, цілями, відповідальними суб'єктами, очікуваними результатами і фактичними наслідками.

Висновки. На підставі дослідження поняття, сутності та ознак публічного контролю за формуванням та виконанням Державного бюджету України у конституційно-правовому аспекті можемо прийти до наступних висновків.

Публічний контроль за формуванням та виконанням державного бюджету у конституційно-правовому аспекті є не різновидом суто фінансового контролю, а способом забезпечення конституційної підзвітності бюджетної влади перед народом України. Його вихідна природа пов'язана з народовладдям, верховенством права, поділом влади, законністю діяльності органів публічної влади, справедливим і неупередженим розподілом суспільного багатства та обов'язком оприлюднення бюджетної інформації.

Можемо визначити публічний контроль за формуванням та виконанням державного бюджету як конституційно зумовлену, нормативно врегульовану та інформаційно забезпечену діяльність уповноважених органів публічної влади, інститутів парламентського контролю, суб'єктів громадянського суспільства, експертного середовища, медіа та громадян, спрямовану на перевірку, оцінку, попередження, виявлення і публічне обговорення відхилень бюджетних рішень і бюджетної практики від Конституції України, закону, принципів справедливого розподілу, відкритості, підзвітності, збалансованості, цільового використання коштів і забезпечення загальносуспільних потреб.

Ознаками публічного контролю за формуванням та виконанням державного бюджету є його: конституційне походження, процесуальна безперервність, інституційна множинність, інформаційна обумовленість, оціночний характер та превентивно-коригувальне призначення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буханевич О. М., Івановська А. М. До питання про правову природу публічного контролю. *Київський часопис права*. 2021. № 3. С. 103–109. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2021.3.16.

2. Васільєва Л. М., Дацій Н. В., Залізнюк В. П. Сутність та основні завдання фінансового контролю в системі державного управління. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 1. С. 14–17. DOI: https://doi.org/10.32836/2310-9653-2020-1.3.

3. Гаврік Р. О., Галус О. О. Поняття та правові форми державного контролю у сфері господарської діяльності: адміністративно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 184–187. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/45.

4. Єфіменко В. О. Правові основи державного зовнішнього фінансового контролю. Дис. … докт.філ. Спец. 081 – Право. Ірпінь, 2026. 283 с.

5. Єфіменко О. А. Правове регулювання фінансового контролю за місцевими фінансами. Дис. … докт.філ. Спец. 081 – Право. Ірпінь, 2026. 212 с.

6. Пиріг А. В. Особливості державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 86. Ч. 4. С. 39–45. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.6.

7. Кострица Б. І., Касьяненко Л. М. Правове регулювання фінансового контролю в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2026. Випуск 94. Ч. 2. С. 331–337. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.2.47.

8. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року (із наступними змінами та доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text.

9. Конституція України від 28 червня 1996 року (із наступними змінами та доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

10. Про Рахункову палату: Закон України від 2 липня 2015 року (із наступними змінами та доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text.

11. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 4 квітня 1995 року (із наступними змінами та доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%E2%F0#Text.

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 349.2.
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.41

РОБОЧИЙ ЧАС І ЧАС ДОСТУПНОСТІ ПРАЦІВНИКА: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РОЗМЕЖУВАННЯ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ

Мартинишин Любов Ярославівна,
orcid.org/0009-0008-5053-2773
аспірантка
Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті досліджено поняття робочого часу як одного з ключових елементів трудових відносин, визначено його сутність, правову природу та місце у системі трудового права. Проаналізовано наукові підходи до трактування категорії «робочий час», зокрема розглянуто позиції вітчизняних учених, які акцентують увагу на нормативному, договірному та функціональному аспектах цього поняття. На основі узагальнення наукових підходів запропоновано комплексне за змістом визначення робочого часу як установленого законодавством, колективним і трудовим договором періоду, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку зобов'язаний виконувати свої трудові функції або перебувати в розпорядженні роботодавця в інших передбачених законодавством чи договором випадках, а роботодавець – забезпечити працівника необхідними для цього умовами та засобами праці. Проаналізовано робочий час як не лише об'єкт правового регулювання, а й важливу умову трудового договору, яка визначає межі реалізації прав і обов'язків сторін трудових відносин.

Розкрито особливості правового регулювання робочого часу в умовах цифровізації економіки та поширення дистанційної й гнучкої зайнятості. Обґрунтовано необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання «права на відключення», яке в українському законодавстві вже отримало часткове закріплення через інститут періоду відключення. Розроблено авторський багатофакторний критерій розмежування робочого часу і часу доступності працівника, сформульований на основі синтезу практики Суду Європейського Союзу та чинного законодавства України, а також сформульовано пропозицію щодо вдосконалення статті 60-2 Кодексу законів про працю України.

Проаналізовано чинну редакцію статті 60-2 Кодексу законів про працю України та виявлено відсутність у ній об'єктивних критеріїв розмежування робочого часу і часу доступності дистанційного працівника. Наголошено на важливості гармонізації національного законодавства з практикою Суду Європейського Союзу, що сприятиме підвищенню рівня соціального захисту працівників в умовах дистанційної зайнятості.

Ключові слова: *робочий час, трудові відносини, правове регулювання, дистанційна робота, гнучка зайнятість, трудове право, право на відпочинок.*

Martynyshyn Liubov. Working time and employee availability time: problems of legal delineation under remote employment

The article examines the concept of working time as one of the key elements of labor relations, defines its essence, legal nature, and place within the system of labor law. Scientific approaches to the interpretation of the category of "working time" are analyzed, in particular the positions of Ukrainian scholars who emphasize the regulatory, contractual, and functional aspects of this concept. Based on the generalization of scientific approaches, a comprehensive definition of working time is proposed as a period established by legislation and by the collective and employment contract, during which an employee, in accordance with internal labor regulations, is obliged to perform their labor functions or to remain at the employer's disposal in other cases provided by legislation or the contract, while the employer is obliged to provide the employee with the necessary conditions and means of work. Working time is analyzed as not

merely an object of legal regulation but also an essential condition of the employment contract that determines the limits of the rights and obligations of the parties to labor relations.

The peculiarities of legal regulation of working time under the conditions of digitalization of the economy and the spread of remote and flexible forms of employment are revealed. The necessity of further improving the legal regulation of the "right to disconnect", which has already received partial recognition in Ukrainian legislation through the institution of the disconnection period, is substantiated. An original multi-factor criterion for distinguishing working time from an employee's availability time is developed, based on a synthesis of Court of Justice of the European Union case law and current Ukrainian legislation, together with a proposal to improve Article 60-2 of the Labor Code of Ukraine.

The current wording of Article 60-2 of the Labor Code of Ukraine is analyzed, revealing the absence of objective criteria for distinguishing working time from a remote employee's availability time. The importance of harmonizing national legislation with Court of Justice of the European Union case law is emphasized, which will contribute to improving the level of social protection of employees under remote employment.

Key words: *working time, labor relations, legal regulation, remote work, flexible employment, labour law, right to rest.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах цифровізації економіки та поширення дистанційної й гнучкої зайнятості класичне розуміння робочого часу, закріплене у чинному Кодексі законів про працю України [1], дедалі частіше не відповідає фактичним умовам праці. Значна частина працівників виконує трудові функції поза межами фіксованого графіка, а формально вільний від роботи час фактично залишається доступним для роботодавця через цифрові засоби зв'язку, що ускладнює як облік робочого часу, так і захист права працівника на відпочинок.

Особливої гостроти ця проблема набула у зв'язку із запровадженням дистанційної роботи як окремої форми зайнятості [2] та закріпленням у статті 60-2 КЗпП України інституту «періоду відключення», який, однак, не супроводжується законодавчо визначеними критеріями розмежування робочого часу і часу формальної доступності працівника. Відсутність таких критеріїв створює ризики зловживань з боку роботодавця та невизначеність для працівника щодо меж його трудових обов'язків у неробочий час. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю усунення зазначеної прогалини з урахуванням практики Суду Європейського Союзу та досвіду держав-членів Європейського Союзу в контексті євроінтеграційних процесів в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику поняття та правової природи робочого часу досліджували І. В. Саленко [3], В. С. Ткаченко [4] та О. М. Ярошенко [5], визначення яких проаналізовано в основній частині статті. Окремі складові робочого часу та особливості його правового регулювання розглядали Л. О. Остапенко та ін. [6], С. М. Синчук [7] та О. Проценко [8]. Питання правового регулювання дистанційної роботи й «права на відключення» висвітлені у публікаціях В. Поліщук [9] та І. Шеремети [10]. У практиці Суду Європейського Союзу проблематику робочого часу у форматі чергування (stand-by time) послідовно розкрито у справах Matzak, DJ та RJ [11; 12]. Попри значну кількість наукових праць, недостатньо дослідженими залишаються питання правової природи часу доступності дистанційного працівника та об'єктивних критеріїв його відмежування від робочого часу.

Метою статті є комплексне дослідження поняття робочого часу як елемента трудових відносин, з'ясування його правової природи та розроблення критеріїв розмежування робочого часу і часу доступності працівника в умовах дистанційної зайнятості.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано діалектичний і формально-юридичний методи – для аналізу чинного законодавства; порівняльно-правовий метод – для зіставлення підходів національного і європейського права; метод аналізу судової практики – для дослідження рішень Суду ЄС у справах Matzak, DJ та RJ; системно-структурний і логіко-юридичний методи – для формулювання авторського критерію та de lege ferenda пропозиції.

Виклад основного матеріалу. Поняття робочого часу є однією з базових категорій трудового права: воно визна-

чає часові межі виконання працівником трудових обов'язків і слугує критерієм організації праці, її оплати та контролю. У національному законодавстві відсутнє легальне визначення робочого часу – його зміст розкривається через сукупність норм глави IV КЗпП України [1].

За твердженням І. В. Саленко, робочим часом є час, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку, умов трудового договору або з інших законних підстав, на основі яких він працює, виконує трудову функцію, а також час перебування на робочому місці (або поза ним) в інших випадках, передбачених законодавством [3, с. 186]. Таке визначення охоплює не лише час виконання трудової функції, а й інші періоди перебування працівника у розпорядженні роботодавця; подібне розширене розуміння робочого часу існувало і раніше, однак у сучасних умовах гнучких форм зайнятості кількість таких періодів помітно зросла. Типовим прикладом є дистанційний працівник, який формально перебуває поза робочим часом, однак залишається доступним для термінових звернень роботодавця через месенджер чи електронну пошту, що й актуалізує потребу в чіткому розмежуванні робочого часу і часу такої доступності.

В. С. Ткаченко акцентує увагу на договірній природі робочого часу, визначаючи узгоджений нормальний робочий час як години, які працівник має витрачати на роботу згідно з угодою, досягнутою в ході колективних переговорів (на підставі галузевих або міжгалузевих угод), на локальному рівні – у колективному договорі, або внаслідок індивідуальних переговорів між роботодавцем і працівником [4, с. 133]. Таке визначення є вужчим за наведене вище, оскільки зосереджується переважно на нормальному робочому часі та механізмах його договірного узгодження.

О. М. Ярошенко пропонує розглядати робочий час як визначений законодавчими, підзаконними та локальними нормативно-правовими актами, а також угодою сторін трудових правовідносин календарний період, упродовж якого працівник зобов'язується перебувати на робочому місці, виконуючи трудові функції, а роботодавець – забезпечити його необхідними умовами та засобами праці відповідно до чинного законодавства та домовленостей сторін [5, с. 127]. Це визначення має комплексний характер, оскільки поєднує нормативний і договірний аспекти регулювання робочого часу та враховує кореспондуючі обов'язки обох сторін трудових відносин.

На основі проаналізованого пропонуємо комплексне за змістом визначення робочого часу як установленого законодавством, колективним та трудовим договором періоду, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку (встановленого режиму робочого часу) зобов'язаний виконувати свою трудову функцію або перебувати в розпорядженні роботодавця в інших передбачених законодавством чи трудовим договором випадках, а роботодавець – забезпечити працівника необхідними для цього умовами та засобами праці.

До ознак робочого часу І. В. Саленко, слідом за О. М. Ярошенко, відносить такі: 1) це часовий проміжок; 2) він визначається нормативно-правовими актами трудового законодавства, колективним та трудовим договором; 3) є важливою частиною організації праці, адже його дотримання зумовлює взаємні зобов'язання працівника й роботодавця; 4) є мірою праці, тобто базовою категорією для визначення розміру заробітної плати; 5) відображає реальність і динамічність трудових відносин [3, с. 186; 5, с. 127].

Трудове законодавство визначає періоди, які належать до робочого часу. Поряд із часом, коли працівник у межах установленої норми виконує свої трудові обов'язки, до робочого часу віднесено виконання надурочної роботи – роботи понад установлену тривалість робочого часу, яка, на відміну від нормальної тривалості, є не самостійним видом робочого часу, а винятком із загальних правил, що допускається лише у випадках, передбачених законодавством [6; 14]. До складу робочого часу законодавство також відносить підготовчо-заключний час, час простою не з вини працівника та час очікування завдань [13], що має значення для правильного обліку праці, особливо в умовах дистанційної зайнятості, коли межі робочого дня стають менш чіткими.

Як вже зазначалося, сучасний етап розвитку трудових відносин характеризується активним поширенням дистанційної та гнучкої зайнятості. Дистанційну роботу як окрему форму організації праці було запроваджено у 2021 році [2], а згодом відбулося подальше вдосконалення її правового регулювання [16]. Відповідно до чинної редакції статті 60-2 КЗпП України дистанційний працівник самостійно розподіляє робочий час у межах установленої норми, якщо інше не визначено трудовим договором.

Запровадження дистанційної роботи, як і загальна цифровізація трудових відносин, створює нові виклики обліку робочого часу: роботодавець зобов'язаний вести такий облік навіть за умов віддаленої роботи [10], однак традиційні методи обліку (табелі, фіксований графік) погано пристосовані до умов, коли складно відокремити робочий час від особистого. У зв'язку з цим актуальним є пошук моделей обліку робочого часу, які поєднують ефективність контролю і дотримання права працівника на приватність.

Особливого значення в цьому контексті набуває концепція «права на відключення», що передбачає можливість працівника не реагувати на звернення роботодавця у неробочий час. У Європейському Союзі це право поступово закріплюється на законодавчому рівні через ініціативи Європейського парламенту [9]. В українському законодавстві право на відключення вже отримало часткове визнання: частиною 9 статті 60-2 КЗпП України дистанційному працівнику гарантується період вільного часу для відпочинку (період відключення), під час якого він може переривати інформаційно-телекомунікаційний зв'язок з роботодавцем без порушення трудової дисципліни [15].

Водночас чинна редакція статті 60-2 КЗпП України, попри закріплення терміна «період відключення», не містить об'єктивних критеріїв, за якими можна розмежувати робочий час і період, коли дистанційний працівник формально вільний від виконання трудової функції, однак залишається доступним для роботодавця (далі – час доступності). Зазначена норма обмежується вказівкою на те, що межі періоду відключення визначаються у трудовому договорі про дистанційну роботу, тобто повністю покладає вирішення цього питання на договірне регулювання, не пропонуючи сторонам і правозастосовним органам жодного змістовного орієнтира на випадок спору.

Аналогічна проблема тривалий час поставала і в практиці Суду Європейського Союзу. У рішенні у справі C-518/15 Ville de Nivelles v. Rudy Matzak від 21 лютого 2018 р. [11] Суд визнав час чергування пожежника вдома робочим часом у розумінні статті 2 Директиви 2003/88/ЄС [17], оскільки працівник був зобов'язаний з'явитися за викликом протягом восьми хвилин, що об'єктивно й істотно обмежувало його можливість займатися особистими справами. Водночас у пізніших рішеннях у справах C-344/19 (DJ v. Radiotelevizija Slovenija) та C-580/19 (RJ v. Stadt Offenbach am Main) від 9 березня 2021 р. [12] Суд ЄС уточнив підхід: вирішальне значення має не сам факт чергування чи формальна доступність працівника, а сукупна інтенсивність обмежень, яких він об'єктивно і дуже суттєво зазнає, включно з тривалістю строку реагування, середньою частотою викликів та фактичною можливістю розпоряджатися цим часом на власний розсуд.

На основі синтезу цієї практики та аналізу структури дистанційної зайнятості пропонуємо багатофакторний критерій розмежування робочого часу і часу доступності працівника, який може бути покладений в основу подальшого вдосконалення статті 60-2 КЗпП України:

1) часовий критерій – граничний строк, протягом якого працівник зобов'язаний відреагувати на звернення роботодавця: що коротшим є строк реагування, то вищою є ймовірність кваліфікації відповідного періоду як робочого часу;

2) критерій періодичності – очікувана або фактична частота звернень роботодавця протягом періоду формального відпочинку;

3) критерій географічної та технічної прив'язки – наявність обов'язку перебувати в певному місці або постійно тримати технічні засоби зв'язку в стані готовності до негайного використання;

4) критерій обмеження особистої автономії – фактична можливість працівника

використовувати відповідний період на власний розсуд (дозвілля, сон, сімейні справи) без істотних перешкод.

Наявність або відсутність компенсації за перебування працівника в стані доступності навмисно виключена з наведеного переліку як самостійний критерій кваліфікації відповідного періоду як робочого часу, оскільки Суд ЄС послідовно розмежовує питання кваліфікації часу та питання його оплати, відносячи порядок винагороди за час чергування до сфери національного регулювання. Водночас наявність чи відсутність компенсації може враховуватися при визначенні правових наслідків відповідного режиму доступності відповідно до національного законодавства.

Сукупне застосування наведених критеріїв у кожному конкретному випадку дає змогу кваліфікувати спірний період або як робочий час, з відповідними гарантіями оплати та обліку, або як час відпочинку з елементами обмеженої доступності, який не підлягає оплаті за ставками робочого часу, але має враховуватися роботодавцем при плануванні навантаження на працівника. При цьому жоден з наведених критеріїв не є самодостатнім і вирішальним сам по собі – кваліфікація періоду має ґрунтуватися на сукупній (комплексній) оцінці всіх обмежень, яких зазнає працівник, за аналогією з підходом Суду ЄС у справах DJ і RJ.

У розвиток викладеного вважаємо за доцільне в порядку de lege ferenda доповнити частину другу статті 60-2 КЗпП України положенням такого змісту: «Період, визначений трудовим договором як період вільного часу для відпочинку (період відключення), вважається робочим часом, якщо покладені на працівника обмеження в їх сукупності об'єктивно та істотно обмежують його можливість вільно розпоряджатися відповідним часом. При визначенні ступеня таких обмежень враховуються, зокрема, строк, протягом якого працівник зобов'язаний відреагувати на звернення роботодавця, частота таких звернень, необхідність перебування у визначеному місці або підтримання технічної готовності до зв'язку, а також фактична можливість працівника займатися особистими справами». Практична цінність запропонованого критерію та формулювання полягає в тому, що вони можуть бути використані як орієнтир сторонами трудового договору про дистанційну роботу при визначенні періоду відключення, а також судами – при вирішенні трудових спорів щодо оплати періодів формальної доступності працівника.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що робочий час є ключовою категорією трудового права, яка визначає не лише часові межі виконання трудових обов'язків, а й виступає інструментом організації праці, її оплати та контролю. Сформульовано комплексне за змістом визначення робочого часу, яке поєднує елемент розширеного тлумачення (перебування працівника у розпорядженні роботодавця) з елементом двосторонності трудових правовідносин (кореспондуючий обов'язок роботодавця забезпечити умови праці).

Обґрунтовано багатофакторний критерій розмежування робочого часу і часу доступності працівника в умовах дистанційної зайнятості, сформульований на основі синтезу практики Суду Європейського Союзу та чинної редакції статті 60-2 КЗпП України, а також запропоновано відповідне доповнення до цієї статті в порядку de lege ferenda. Практичне значення запропонованого критерію полягає в тому, що він може використовуватися сторонами трудового договору про дистанційну роботу та судами при вирішенні трудових спорів щодо оплати періодів формальної доступності працівника.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кодекс законів про працю України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 15.08.2026)

2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу: Закон України від 04.02.2021 № 1213-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-20#Text (дата звернення: 15.08.2026)

3. Саленко І. В. Правове регулювання раціонального використання робочого часу: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2019. 226 с.

4. Ткаченко В. С. Робочий час: термінологічний аспект з урахуванням європейського досвіду. *Правова позиція.* 2023. № 4 (41). С. 132–135. DOI: https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-4.26

5. Ярошенко О. М., Вапнярчук Б. В. Щодо сутності поняття «робочий час» та його характерних ознак. *Науковий вісник ХДУ. Серія Юридичні науки.* 2018. Вип. 1. Т. 1. С. 126–129. URL: https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/50 (дата звернення: 15.08.2026)

6. Остапенко Л. О., Климчук А. В., Шевченко Д. Ю., Бурим В. О. Щодо правового регулювання робочого часу. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2025. Вип. 44. С. 15–21. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14212134

7. Синчук С. М. Робочий час працівника як умова трудового договору. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Т. 1. № 3. С. 541–545. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.83

8. Проценко О. Нормативи і тривалість робочого часу. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 5. С. 97–102. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.17

9. Поліщук В. Право працівника на відключення від робочих задач: нова реальність чи обов'язок роботодавця забезпечити його реалізацію. Вища школа адвокатури НААУ. 29.05.2025. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/pravo-pracivnika-na-vidkliuchennia-vid-robocix-zadac-nova-realnist-ci-oboviazok-robotodavcia-zabezpeciti-iogo-realizaciiu (дата звернення: 15.08.2026)

10. Шеремета І. Як оформити дистанційну роботу і гнучкий графік у 2026 році: поради кадровикам і HR-фахівцям. Вчасно. 28 жовтня 2025. URL: https://vchasno.ua/dystanciina-robota-yak-oformyty/ (дата звернення: 15.08.2026)

11. Case C-518/15, Ville de Nivelles v Rudy Matzak, Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 21 February 2018, ECLI:EU:C:2018:82. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62015CJ0518 (дата звернення: 14.08.2026)

12. Case C-580/19, RJ v Stadt Offenbach am Main (Grand Chamber), Judgment of 9 March 2021, ECLI:EU:C:2021:183; Case C-344/19, DJ v Radiotelevizija Slovenija (Grand Chamber), Judgment of 9 March 2021, ECLI:EU:C:2021:182. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62019CJ0580 (дата звернення: 14.08.2026)

13. Бабенко А. Г., Бондаревська К. В. Нормування праці: навчально-наочний посібник. Вид. 2-ге, доп. Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2013. 158 с.

14. Гнесний Д. С. Особливості правового регулювання роботи понад встановлену норму робочого часу в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Прав*о. 2026. Вип. 93. Ч. 2. С. 164–169. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.20

15. Котова Л. В., Севост'янова К. А. Правове регулювання часу відпочинку: сучасні тенденції та проблемні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 238–244. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/51

16. Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо удосконалення правового регулювання окремих питань надомної та дистанційної роботи: Закон України від 27.03.2025 № 4339-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4339-20#Text (дата звернення: 15.08.2026)

17. Directive 2003/88/EC of the European Parliament and of the Council of 4 November 2003 concerning certain aspects of the organisation of working time. Official Journal of the European Union. L 299, 18.11.2003. P. 9–19. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2003/88/oj/eng (дата звернення: 14.08.2026)

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.61/.63
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.42

НЕМАЙНОВІ СІМЕЙНІ СПОРИ МІЖ БАТЬКАМИ ЩОДО ДІТЕЙ (ВІД КОНЦЕПТУ ДО ВИРІШЕННЯ)

Муха Микола Євгенович,
orcid.org/0009-0003-6559-5383
аспірант кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

Визначено, що до систематики немайнових сімейних спорів між батьками щодо дітей належать: 1) генеологічні батьківські спори: а) спір про визнання батьківства; б) спір про батьківство між чоловіком матері дитини та особою, яка вважає себе батьком дитини; в) оспорювання батьківства особою, яку записана батьком дитини; г) оспорювання батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини; 2) антропонімічні батьківські спори: а) спір між батьками щодо прізвища дитини; спір між батьками щодо зміни прізвища дитини (прізвищні батьківські спори); б) спори між батьками щодо імені дитини (іменні батьківські спори); 3) батьківські спори щодо виховання дитини; 4) осідкові батьківські спори.

Запропоновано ч. 1 ст. 146 Сімейного кодексу України доповнити абз. 3 та викласти його в такій редакції: «Дитині не може бути дано ім'я, в якому фігурують:1) цифри; 2) спеціальні знаки (математичні знаки, типографічні символи, смайлики та емодзі, міжнародні та фонетичні символи, карткові масті та інші декоративні знаки); 3) розділові знаки (крапка, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, три крапки, знак оклику, знак питання, лапки, дужки, скісна риска, проміжок); 4) латинські та кириличні літери, що поєднані у якийсь спосіб; 5) різномовні літери; 6) нецензурна лексика; 7) слова, що позначають хвороби, асоціальні явища, ганебні поняття або предметні назви; 8) прізвище державного та (або) громадського діяча держави-агресора».

Обґрунтовано, що ч. 2 ст. 146 Сімейного кодексу України доцільно доповнити абз. 2 і 3 та викласти їх у таких редакціях: «Послідовність розміщення складників подвійного (дуального) ім'я дитини може бути з'єднано за алфавітом та (або) за милозвучністю. Якщо дитині дано подвійне (дуальне) ім'я, то може бути змінено послідовність розміщення його складників». Крім того, ч. 3 ст. 145 Сімейного кодексу України варто доповнити абз. 2 про те, що спори щодо прізвища дитини можуть бути передані на медіацію за згодою батьків до звернення до органу опіки та піклування або суду; по-друге, ч. 3 ст. 146 Сімейного кодексу України доповнити абз. 2 про те, що спори щодо імені дитини можуть бути передані на медіацію за згодою батьків до звернення до органу опіки та піклування або суду.

Ключові слова: *немайнові сімейні спори, батьки, діти, генеологічні батьківські спори, антропонімічні батьківські спори, батьківські спори щодо виховання дитини, осідкові батьківські спори.*

Mukha Mykola. Non-property family disputes between parents regarding children (from concept to solution)

It has been determined that the taxonomy of non-property family disputes between parents regarding children includes: 1) genealogical parental disputes: a) a dispute about recognition of paternity; b) a dispute about paternity between the husband of the child's mother and a person who considers himself the father of the child; c) a dispute about paternity by a person who is recorded as the father of the child; d) a dispute about paternity after the death of a person who is recorded as the father of the child; 2) anthroponymic parental disputes: a) a dispute between parents regarding the child's surname; a dispute between parents regarding changing the child's surname (surname parental disputes); b) disputes between parents regarding the child's name (name parental disputes); 3) parental disputes regarding the upbringing of the child; 4) settlement parental disputes.

It is proposed to supplement Part 1 of Article 146 of the Family Code of Ukraine with para. 3 and to state it in the following wording: "A child may not be given a name that includes:1) numbers; 2) special signs (mathematical signs, typographic symbols, smileys and emojis, international and phonetic symbols, card suits and other decorative signs); 3) punctuation marks (period, comma, semicolon, colon, dash, ellipsis, exclamation mark, question mark, quotation marks, brackets, oblique stroke, space); 4) Latin and Cyrillic letters combined in any way; 5) multilingual letters; 6) obscene vocabulary; 7) words denoting diseases, asocial phenomena, shameful concepts or subject names; 8) the surname of a state and (or) public figure of the aggressor state."

It is substantiated that Part 2 of Art. 146 of the Family Code of Ukraine it is advisable to supplement par. 2 and 3 and set them out in the following wording: "The sequence of placement of the components of the double (dual) name of the child may be connected alphabetically and (or) by melodiousness. If the child is given a double (dual) name, the sequence of placement of its components may be changed". In addition, part 3 of art. 145 of the Family Code of Ukraine should be supplemented with par. 2 stating that disputes regarding the child's surname may be referred to mediation with the consent of the parents before applying to the guardianship and trusteeship body or court; secondly, part 3 of art. 146 of the Family Code of Ukraine should be supplemented with par. 2 stating that disputes regarding the child's name may be referred to mediation with the consent of the parents before applying to the guardianship and trusteeship body or court.

Key words: *non-property family disputes, parents, children, genealogical parental disputes, anthroponymic parental disputes, parental disputes regarding the upbringing of a child, settlement parental disputes.*

Постановка проблеми. Немайнові сімейні спори між батьками щодо дітей посідають важливе місце в системі сімейних спорів між батьками щодо дітей. Існує великий «перелік спорів батьків щодо здійснення їх особистих немайнових прав та обов'язків, які мають особливості в аспекті органів, які уповноважені розглядати спори; суб'єктного складу, правових наслідків прийнятих рішень та змісту прав, захист яких здійснюється відповідним юрисдикційним органом» [1, с. 93]. Попри це, авторської візії таких сімейних спорів та їхнього вирішення в науковій правничій думці досі не було розгорнуто представлено. Це всупереч тому, що доктрина сімейного права, як зазначає В. М. Чернега, визначає «пріоритетні напрями, закономірності та тенденції розвитку українського сімейного законодавства» [2, с. 249].

Стан наукової розробленості проблеми. Упродовж тривалого часу Сімейного кодексу України (далі – СКУ) науковці та юристи-практики (Г. В. Анікіна, Ю. Є. Атаманова, С. С. Бичкова, Н. Л. Бондаренко-Зелінська, В. А. Ватрас, Л. Є. Гузь, К. В. Гусаров, Л. В. Діденко, В. Ю. Євко, Л. В. Красицька, К. В. Москаленко, Н. М. Савчин, Є. В. Синельников, О. В. Синєгубов, З. В. Ромовська, Г. Я. Тріпульський, Ю. В. Черняк, С. І. Шимон, С. О. Школьнік та багато інших) цікавились багатьма питаннями немайнових сімейних спорів між батьками щодо дітей. Проте сформульовану нижче мету статті, на жаль, не було досягнуто за наявності як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників.

Метою дослідження є створення концепту немайнових сімейних спорів між батьками щодо дітей та особливості їхнього вирішення. Визначеній меті підпорядковані такі завдання: по-перше, розкрити систематику немайнових сімейних спорів між батьками щодо дітей; по-друге, сформувати пропозиції щодо розвитку національного законодавства з окремих питань немайнових сімейних спорів між батьками щодо дітей та особливостей їхнього вирішення.

Виклад основного матеріалу. У главі 13 СКУ «Визначення походження дитини» забезпечено: а) вирішення спору про визнання батьківства (ст. 128); б) вирішення спору про батьківство між чоловіком матері дитини та особою, яка вважає себе батьком дитини (ст. 129); в) оспорювання батьківства особою, яку записана батьком дитини (ст. 136); г) оспорювання батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини (ст. 137 СКУ) [3]. Однак у правовій теорії відсутня збірна назва таких сімейних спорів. У такому разі варто звернутися до Сучасного тлумачного словника української мови, де слово «*генеологія*» означає: 1) допоміжна історична дисципліна, що досліджує *походження* родів, окремих осіб, їхні родинні та інші зв'язки; 2) родовід, історія роду; родовий запис [4, с. 187]. Своєю чергою,

слово «*походження*» витлумачено як: 1) належність за народженням до певної національності, етнічної групи, місцевості і т.ін.; 2) поява або виникнення чогонебудь як наслідок процесу, події, явища і т.ін. [4, с. 710]. Назвемо їх *генеологічними* батьківськими спорами. Інакше кажучи, доцільно запровадити до правового обігу термін «*генеологічні батьківські спори*».

На нашу думку, *генеологічними батьківськими спорами* є категорією немайнових сімейних спорів, що пов'язана з походженням дитини (з визначенням, установленням або оспорюванням біологічного або юридичного зв'язку між дитиною та її батьками чи одним із них), що розглядаються в судовому порядку і спрямовані на забезпечення прав дитини на виховання в сім'ї, одержання аліментів, а також прав батьків на участь у її житті та прав на спадкування

СКУ уможливлює вирішення: спору між батьками щодо прізвища дитини (ч. 3 ст. 145); спору між батьками щодо зміни прізвища дитини (ч. 5 ст. 148); спору між батьками щодо імені дитини (ч. 3 ст. 146) [3]. Однак усталеної збірної назви таких спорів у юридичній науці донині не розроблено. З огляду на це, звернемося до Сучасного тлумачного словника української мови, де слово «*антропонім*» визначено як власне ім'я людини, слово «*антропоніміка*» означає галузь ономастики, що вивчає власні імена людей, прізвиська та псевдоніми, а слово «*антропонімія*» визначено як сукупність власних імен людей [4, с. 32]. Назвемо їх *антропонімічними* батьківськими спорами. Інакше кажучи, варто запровадити до правового обігу термін «*антропонімічні батьківські спори*».

На нашу думку, *антропонімічними батьківськими спорами* є категорія немайнових правових конфліктів між батьками щодо визначення або зміни прізвища дитини, визначення імені дитини, зміни імені та (або) по-батькові дитини, вирішення яких покладено або на суд, або на орган опіки та піклування.

До *антропонімічних* батьківських спорів доцільно віднести:

а) спір між батьками щодо прізвища дитини; спір між батьками щодо зміни прізвища дитини (назвемо їх *прізвищними* батьківськими спорами);

б) спори між батьками щодо імені дитини (назвемо їх *іменними* батьківськими спорами).

Юридичний зміст назв і приписів ст. 158 «Вирішення органом опіки та піклування *спору щодо участі у вихованні дитини* того з батьків, хто проживає окремо від неї», ст. 159 «Вирішення судом *спору щодо участі у вихованні дитини* того з батьків, хто проживає окремо від неї» СКУ дає змогу найменувати їх батьківськими спори *щодо виховання дитини*.

Поняття «*батьківські спори щодо виховання дитини*» можна сформулювати як категорію немайнових правових спорів між матір'ю та батьком, що виникають у разі відсутності згоди щодо форм та методів виховання їх дитини.

Термін «осідок» багато разів фігурує в проєкті Книги 6 «Право сімейне» проєкту Цивільного кодексу України та визначається як місце проживання (ч. ч. 2, 3 ст. 1551; ч. 2, 3 ст. 1554; абз.2 ч. 7 ст. 1555; ч. ч. 1, 3, 4 ст. 1556 тощо) [5]. Назвемо їх *осідковими* батьківськими спорами. Інакше кажучи, перспективно оперувати в правовому обігу терміном «*осідкові батьківські спори*».

Осідкові батьківські спори можна окреслити як категорію немайнових правових спорів між матір'ю та батьком, які проживають окремо, щодо юридичного встановлення того, з ким із них постійно мешкатиме їхня малолітня дитина.

Отже, до систематики немайнових сімейних спорів між батьками щодо дітей належать:

1) генеологічні батьківські спори:

а) спір про визнання батьківства;

б) спір про батьківство між чоловіком матері дитини та особою, яка вважає себе батьком дитини;

в) оспорювання батьківства особою, яку записана батьком дитини;

г) оспорювання батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини;

2) антропонімічні батьківські спори:

а) спір між батьками щодо прізвища дитини; спір між батьками щодо зміни прізвища дитини (прізвищні батьківські спори);

б) спори між батьками щодо імені дитини (іменні батьківські спори);

3) батьківські спори щодо виховання дитини;

4) осідкові батьківські спори.

Зупинимося на окремих немайнових сімейних спорах між батьками щодо дітей.

Цікавим є питання про *вирішення спору між батьками щодо прізвища дитини*. СКУ дозволено або органу опіки та піклування, або суду вирішувати спір між батьками щодо прізвища дитини (ч. 3 ст. 145). До 14 років основні питання спору між батьків щодо прізвища дитини вирішуються органом опіки та піклування. Згідно зі ст. 18 СКУ неповнолітня дитина має право самостійно подати позовну заяву на захист свого права або інтересу, у зв'язку з чим набуває процесуальних прав позивача та відповідача. У цьому разі йдеться про право на зміну прізвища, дуже важливо з'ясувати судом думки дитини, що стосується її напряму [3; 6, с. 204].

Варто погодитися з думкою З. В. Ромовської про те, що в СКУ не визначено, як діяти, якщо прізвище одного з батьків дитини є вже подвійним? Спосіб вирішення цієї проблеми, за висновками згаданої вченої, має бути поданий у Правилах реєстрації актів цивільного стану. Поки це станеться, доцільно за аналогією застосовувати приписи ч. 3 ст. 35 СКУ: якщо прізвище одного з батьків уже є подвійним, прізвище дитини може бути змодельовано шляхом заміни однієї із частин його прізвища на прізвище другого з батьків. З. В. Ромовська у такому разі радить, якщо, наприклад, прізвище батька Жолкевич-Луговий, матері – Михайлюк. Можуть бути такі варіанти прізвища дочки: Жолкевич-Михайлюк, Лугова-Михайлюк, Михайлик-Жолкевич або Михайлюк-Лугова [7].

Отже, для заповнення законодавчої лакуни ч. 2 ст. 145 СКУ доцільно доповнити абзацом 2 та викласти її в такій редакції: «*Якщо прізвище одного з батьків дитини є вже подвійним, то прізвище дитини може бути змодельовано шляхом заміни однієї із частин його прізвища на прізвище другого з батьків*».

Наступним є питання про *вирішення спору між батьками щодо імені дитини*. Почнемо з того, що, як зазначено в Сучасному словнику української мови, *ім'я* – особиста назва людини, що надається їй після народження [4, с. 357].

Г. В. Анікіна зазначає, що ім'я – це своєрідна основа, самоідентифікація особистості, що індивідуалізує людину «в нашому багатомільярдному суспільстві. У нашій культурі ім'я дається людині при народженні і, як правило, не зазнає суттєвих змін упродовж життя. У процесі становлення особистості між людиною та її ім'ям ніби вибудовуються своєрідні стосунки, які впливають на формування самоідентичності» [8, с. 4].

Сфокусуємо увагу на приписах ст. 146 СКУ «Визначення імені дитини», до ч. 1 якої ім'я дитини визначається за згодою батьків. Ім'я дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства визначається матір'ю дитини [3].

Цікаво, що згідно з ч. 2 ст. 146 СКУ дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не випливає із звичаю національної меншини, до якої належить мати і (або) батько. Тому, як зазначено у підручнику «Українське сімейне право», «коли, наприклад, батьком дитини є іспанець, то дитина може мати і три, і навіть чотири імені» [7]. Яскравим прикладом є триєдине ім'я Хосе-Мануель-Карлос.

СКУ дозволено або органу опіки та піклування, або суду вирішувати спір між батьками щодо імені дитини (ч. 3 ст. 146) [3]. Як зазначено в науково-практичному джерелі, на практиці батьки або один із них доволі рідко намагаються вирішити цю проблему в судовому порядку. Однак, що стосується права дитини на зміну імені, то згідно зі ст. 18 СКУ якщо дитина досягла 14 років, то вона має право безпосередньо звернутися до суду з проханням про зміну імені [6, с. 208].

На основі зарубіжного досвіду (Данії, Ісландії, Іспанії, Німеччини, Португалії, Угорщини) Г. В. Анікіна радить запровадити офіційний перелік імен, якими дозволено називати дітей в Україні. Такий підхід, за висновками цієї науковиці, сприятиме запобіганню проявам булінгу в майбутньому, забезпечуючи дитині комфортні умови для соціалізації та розвитку [8, с. 5–6].

На нашу думку, з метою забезпечення відповідності моральним засадам суспільства та пріоритету сімейно-правової охорони прав та інтересів дитини доцільно ч. 1 ст. 146 СКУ доповнити абз. 3 та викласти його в такій редакції: «*Дитині не може бути дано ім'я, в якому фігурують:*

цифри;

спеціальні знаки (математичні знаки, типографічні символи, смайлики та емодзі,

міжнародні та фонетичні символи, карткові масті та інші декоративні знаки);

розділові знаки (крапка, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, три крапки, знак оклику, знак питання, лапки, дужки, скісна риска, проміжок);

латинські та кириличні літери, що поєднані у якийсь спосіб;

різномовні літери;

нецензурна лексика;

слова, що позначають хвороби, асоціальні явища, ганебні поняття або предметні назви;

прізвище державного та (або) громадського діяча держави-агресора».

Крім того, на законодавчому рівні доцільно вирішити питання про визначення *послідовності розміщення складників подвійного (дуального) ім'я дитини.* На нашу думку, ч. 2 ст. 146 СКУ доповнити абз. 2 і 3 та викласти їх у таких редакціях:

«*Послідовність розміщення складників подвійного (дуального) ім'я дитини може бути з'єднано за алфавітом та (або) за милозвучністю.*

Якщо дитині дано подвійне (дуальне) ім'я, то може бути змінено послідовність розміщення його складників».

У контексті вирішення *антропологічних батьківських спорів* доведено, що: по-перше, ч. 3 ст. 145 СКУ доповнити абз. 2 про те, що спори щодо прізвища дитини можуть бути передані на медіацію за згодою батьків до звернення до органу опіки та піклування або суду; по-друге, ч. 3 ст. 146 СКУ доповнити абз. 2 про те, що спори щодо імені дитини можуть бути передані на медіацію за згодою батьків до звернення до органу опіки та піклування або суду.

Висновки. На підставі дослідження немайнових сімейних спорів між батьками щодо дітей та особливості їхнього вирішення сформовано низку висновків і пропозицій. До систематики немайнових сімейних спорів між батьками щодо дітей належать: 1) генеологічні батьківські спори: а) спір про визнання батьківства; б) спір про батьківство між чоловіком матері дитини та особою, яка вважає себе батьком дитини; в) оспорювання батьківства особою, яку записана батьком дитини; г) оспорювання батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини; 2) антропонімічні батьківські спори: а) спір між батьками щодо прізвища дитини; спір між батьками щодо зміни прізвища дитини (прізвищні батьківські спори); б) спори між батьками щодо імені дитини (іменні батьківські спори); 3) батьківські спори щодо виховання дитини; 4) осідкові батьківські спори.

Запропоновано запровадити до правового обігу термін «*генеологічні батьківські спори*», а також визначено його значення, зокрема: це категорія немайнових сімейних спорів, що пов'язана з походженням дитини (з визначенням, установленням або оспорюванням біологічного або юридичного зв'язку між дитиною та її батьками чи одним із них), що розглядаються в судовому порядку і спрямовані на забезпечення прав дитини на виховання в сім'ї, одержання аліментів, а також прав батьків на участь у її житті та прав на спадкування.

Запропоновано запровадити до правового обігу термін «*антропонімічні батьківські спори*», а також визначено його значення, зокрема: «*антропонімічні батьківські спори*»: це категорія немайнових правових конфліктів між батьками щодо визначення або зміни прізвища дитини, визначення імені дитини, зміни імені та (або) по-батькові дитини, вирішення яких покладено або на суд, або на орган опіки та піклування.

Запропоновано визначення поняття «*батьківські спори щодо виховання дитини*»: це категорія немайнових правових спорів між матір'ю та батьком, що виникають у разі відсутності згоди щодо форм та методів виховання їх дитини.

Запропоновано оперувати в правовому обігу терміном «*осідкові батьківські спори*», а також визначено його значення, зокрема: це категорія немайнових правових спорів між матір'ю та батьком, які проживають окремо, щодо юридичного встановлення того, з ким із них постійно мешкатиме їхня малолітня дитина.

З метою забезпечення відповідності моральним засадам суспільства та пріоритету сімейно-правової охорони прав та інтересів дитини запропоновано ч. 1 ст. 146 СКУ доповнити абз. 3 та викласти його в такій редакції: «*Дитині не може бути дано ім'я, в якому фігурують: 1) цифри; 2) спеціальні знаки (математичні знаки, типографічні символи, смайлики та емодзі, міжнародні та фонетичні символи, карткові масті та інші декоративні знаки); 3) розділові знаки*

(крапка, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, три крапки, знак оклику, знак питання, лапки, дужки, скісна риска, проміжок); 4) латинські та кириличні літери, що поєднані у якийсь спосіб; 5) різномовні літери; *6) нецензурна лексика; 7) слова, що позначають хвороби, асоціальні явища, ганебні поняття або предметні назви*; *8) прізвище державного та (або) громадського діяча держави-агресора*».

На законодавчому рівні запропоновано вирішити питання про визначення *послідовності розміщення складників подвійного (дуального) ім'я дитини, зокрема:* ч. 2 ст. 146 СКУ запропоновано доповнити абз. 2 і 3 та викласти їх у таких редакціях:

«*Послідовність розміщення складників подвійного (дуального) ім'я дитини може бути з'єднано за алфавітом та (або) за милозвучністю.*

Якщо дитині дано подвійне (дуальне) ім'я, то може бути змінено послідовність розміщення його складників».

У контексті вирішення *антропологічних батьківських спорів* доведено, що: по-перше, ч. 3 ст. 145 СКУ доповнити абз. 2 про те, що спори щодо прізвища дитини можуть бути передані на медіацію за згодою батьків до звернення до органу опіки та піклування або суду; по-друге, ч. 3 ст. 146 СКУ доповнити абз. 2 про те, що спори щодо імені дитини можуть бути передані на медіацію за згодою батьків до звернення до органу опіки та піклування або суду.

Нові наукові дослідження перспективно присвятити генеологічним батьківським спорам, батьківським спорам щодо виховання дитини, осідковим батьківським спорам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Муха М. Є. Захист сімейних прав та інтересів в контексті вирішення спорів між батьками щодо здійснення ними особистих немайнових прав та обов'язків щодо дітей. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення*: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 8 грудня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 91–93.

2. Чернега В. М. Розвиток доктрини сімейного права та її вплив на законодавця та суб'єктів правозастосування. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 245–250. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.44.

3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002№2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14.

4. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2011. 1008 с.

5. Проєкт Цивільного кодексу України від 09.04.2026. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/859b6645-5bf4-4a16-91d2-cc3afd654e96

6. Сімейний кодекс України: наук.-практ. комент. / Станом на 01.01.2025 / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Харитонова Є. О., докт. юрид. наук, проф. Сафончик О. І. Київ: Видавництво «Норми права», 2025. 432 с.

7. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с. URL: https://westudents.com. ua/glavy/70491-vidi-smeynih-dogovorv.html

8. Анікіна Г. В. До питання про право дитини на ім'я. *Актуальні проблеми здійснення та захисту прав та інтересів дітей у приватних правовідносинах в умовах воєнного стану*: зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Гринько. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2025. С. 4–7.

Дата першого надходження статті до видання: 21.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.21

СТРОКИ В АДМІНІСТРАТИВНИХ СПРАВАХ ЩОДО ВСТУПУ, ПРОХОДЖЕННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ З ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ

Процько Максим Ігорович,
orcid.org/ 0009-0007-5434-6241
прокурор-стажист
Оболонської окружної прокуратури міста Києва;
аспірант кафедри службового та медичного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена питанню процесуальних строків у справах щодо вступу, проходження чи звільнення громадян України з дипломатичної служби. У роботі висвітлено питання поновлення процесуальних строків, переліку поважних причин для поновлення та визначення моменту, коли особа дізналася чи могла дізнатися про порушення своїх прав. Установлено, що процесуальним строком є проміжок часу, протягом якого особа має право звернутися до адміністративного суду із позовом. Строки виконують такі ключові функції як: забезпечення дотримання принципу правової визначеності, запобігання зловживанню процесуальними правами, дисциплінування учасників процесу та запобігання перевантаженню судів. За загальним правилом до спорів щодо вступу, проходження чи звільнення громадян України з дипломатичної служби застосовується місячний строк, як визначено нормою ч. 5 ст. 122 КАС України. Ключовою точкою відліку процесуального строку є момент, коли особа дізналася чи повинна була дізнатися про порушення своїх прав. Зазвичай це момент вручення наказу чи розпорядження, дата отримання листа або розрахунку особи при звільненні. При цьому судами України береться до уваги як факт того, що особа дізналася про порушення своїх прав, так і можливість особи виявити факт порушення (повинна була дізнатися). Рекомендовано доповнити КАС України статтею 123-1 із переліком поважних причин пропуску строку (наприклад, хвороба, мобілізація, необхідність здійснення догляду за близьким родичем, бойові дії тощо). Такий перелік має бути невичерпним, адже можуть бути і підстави, які законодавець не може передбачити заздалегідь. Наявність чітко визначених процесуальних строків не є обмеженням права особи на звернення до суду, а сприяє дотриманню принципу правової визначеності та дисциплінуванню учасників спору.

Ключові слова: *дипломатична служба, публічна служба, процесуальні строки, поновлення процесуальних строків, поважні причини для поновлення процесуальних строків.*

Protsko Maksym. Timelines in administrative cases concerning entry into, service in and dismissal from the diplomatic service

This article examines the issue of procedural timelines in cases concerning the entry into, service in, or dismissal from the diplomatic service by Ukrainian citizens. The paper addresses the restoration of procedural timelines, the list of valid grounds for such restoration, and the determination of the moment when a person knew or could have known of rights being infringed. A procedural timeline is the period during which a person has the right to bring a claim before an administrative court. Timelines serve the following functions: ensuring compliance with the principle of legal certainty, preventing the abuse of procedural rights, disciplining parties to the proceedings, and preventing the burdening. Usually, disputes concerning the entry into, service in, or dismissal from the diplomatic service of Ukrainian citizens are subject to a one-month timeline, as specified in Article 122(5) of the Code of Administrative Procedure of Ukraine. The key starting point for the procedural timeline is the moment when the person became aware, or ought to have become aware, of the infringement of rights. This is usually the moment an order or directive is served, the date a letter is received, or the date of the individual's final pay settlement upon dismissal. In this regard, the courts of Ukraine take into account both the fact that the individual became aware of the infringement

of rights and the possibility for the individual to have discovered the infringement (should have become aware of it). Article 123 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine provides for the possibility of restoring procedural timelines where there are valid reasons. However, the legislation does not specify a list of reasons recognised as valid, and whether reasons are valid is, in practice, determined at the discretion of the court hearing the case. We recommend amending the Code of Administrative Procedure of Ukraine by adding Article 123-1, which sets out a list of valid reasons for missing a deadline (for example, illness, mobilisation, the need to care for a close relative, hostilities, etc.). Such a list should be non-exhaustive, as there may be grounds that the legislator cannot foresee in advance. The existence of clearly defined procedural timelines does not restrict an individual's right to bring a case before the court, but rather promotes compliance with the principle of legal certainty and ensures discipline amongst the parties to the dispute.

Key words: *diplomatic service, civil service, procedural timelines, reinstatement of procedural timelines, valid grounds for reinstatement of procedural timelines.*

Процесуальні строки мають прямий вплив на можливість захисту прав дипломатичного службовця у судовому порядку. Дослідження питання строків, їх перебігу, об'єктивних причин для пропуску та можливості поновлення є завжди актуальним, а особливо в умовах воєнного стану, коли внаслідок непередбачуваних подій особа може не мати можливості вчасно звернутися до суду за захистом.

Строки, з одного боку, обмежують право особи подати позовну заяву до суду в часі, а з іншого, сприяють дотриманню визначеної законодавством процедури та запобігають перевантаженню судів. Їх існування є об'єктивною необхідністю. Однак норми законодавства потребують конкретизованості щодо хронологічних рамок, поважних причин пропуску строків та можливості їх поновлення.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. В українській юридичній науці питання процесуальних строків вивчалося загалом без диференціації на окремі категорії справ. Питання процесуальних строків в адміністративному судочинстві досліджували такі науковці як Я. Берназюк, М. Смокович, М. Сорока, І. Розум, М. Джафарова, В. Кравчук, В. Соколов та інші.

Проте станом на сьогодні немає комплексного дослідження щодо застосування процесуальних строків у спорах щодо дипломатичної служби. Це питання є актуальним і потребує особливої уваги з огляду на особливості цього виду публічної служби, вимоги до дипломатичних службовців, можливості захисту їхніх прав та наявність коротшого строку звернення до суду порівняно з іншими категоріями справ.

Мета статті полягає у здійсненні аналізу строків звернення до суду у спорах щодо вступу, проходження та звільнення громадян України з дипломатичної служби, порядку обрахування цих строків та можливості їх поновлення.

Виклад основного матеріалу. При поданні позову щодо вступу, проходження чи звільнення з дипломатичної служби важливим є дотримання строків, передбачених законодавством. Відповідно до ч. 1 ст. 122 КАС України позов може бути подано в межах строку звернення до адміністративного суду, встановленого цим Кодексом або іншими законами [1]. У разі пропуску вказаних законодавством строків особа чи суб'єкт владних повноважень можуть втратити своє право на звернення до суду, якщо немає жодних поважних причин для пропуску строків.

Відповідно до ч. 1 ст. 118 КАС України, процесуальні строки – це встановлені законом або судом строки, у межах яких вчиняються процесуальні дії. Процесуальні строки встановлюються законом, а якщо такі строки законом не визначені – встановлюються судом [1]. За ч. 2 цієї статті процесуальні строки визначаються днями, місяцями і роками, а також можуть визначатися вказівкою на подію, яка повинна неминуче настати [1].

Як відзначає Я. Берназюк, КАС України фактично ототожнює поняття «строк» та «термін» [2, с. 12]. Тому в контексті адміністративного процесу ці поняття можна вважати синонімічними. Водночас науковець проводить таке розмежування понять «строк» і «термін» в контексті адміністративного процесу: строками є часові періоди, що визначаються КАС України, іншими

законами або встановлюються судом, які вимірюються годинами, днями, місяцями та роками, мають початкову та кінцеву дати, що визначають їх межі, у яких можуть здійснюватися процесуальні дії, реалізовуватися суб'єктивні права та виконуватися обов'язки […]; термінами є конкретні моменти у часі, прив'язані до певної дати або події, яка має неминуче настати, що визначаються КАС України, іншими законами або встановлені судом, із настанням яких пов'язане виникнення або припинення суб'єктивного права або юридичного обов'язку учасника справи або суду [2, с. 14].

Як зазначалося в Постанові ВПВС від 04.10.2018 № 800/304/17, процесуальний строк – це проміжок часу після виникнення спору у публічно-правових відносинах, протягом якого особа має право звернутися до адміністративного суду із заявою за вирішенням цього спору і захистом своїх прав, свобод чи інтересів [3].

І. Розум зазначає, що процесуальними строками в адміністративному процесі є встановлені законом або адміністративним судом проміжки часу, що визначаються годинами, днями, місяцями і роками, а також можуть визначатися вказівкою на подію, яка має неминуче настати, з початком або закінченням перебігу яких пов'язано настання чітко регламентованих юридичних наслідків та в межах яких вчиняються процесуальні дії суб'єктами адміністративного процесу [4, с. 93].

Юридична природа процесуальних строків в адміністративному судочинстві полягає в тому, що вони: є фундаментальною правовою категорією, з якою пов'язуються юридичні наслідки; мають практичне значення для реалізації принципів правової визначеності, рівності та процесуальної дисципліни; забезпечують своєчасний судовий захист прав і законних інтересів осіб у публічно-правових спорах [5].

Строки в адміністративному процесі виконують такі функції: запобігають зловживанню процесуальними правами з боку учасників; сприяють усуненню перевантаженості адміністративних судів; дисциплінують учасників процесу; сприяють правовій визначеності процедури розгляду справ [6]. Також варто зазначити, що з перебігом строків змінюється статус правовідносин: зі спірних вони стають стабільними [6]. Як зазначається в Постанові ВС від 12.09.2019 № 826/3318/17 встановлення наявності чи відсутності порушеного права здійснюється під час розгляду справи судом по суті лише у випадку своєчасного звернення до суду або у випадку пропуску строку з поважних причин [7].

Відповідно до ч. 2 ст. 122 КАС України для звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи встановлюється шестимісячний строк, який, якщо не встановлено інше, обчислюється з дня, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення своїх прав, свобод чи інтересів [1]. Варто зазначити, що істотну роль грає точка відліку строку – момент, коли особа дізналася чи повинна була дізнатися про порушення своїх прав, свобод чи інтересів.

Якщо позивачем виступає суб'єкт владних повноважень, то строк звернення до адміністративного суду становить 3 місяці, який обчислюється з дня виникнення підстав, що дають суб'єкту владних повноважень право на пред'явлення визначених законом вимог (за ч. 2 ст. 122 КАС України) [1]. Проте найчастіше у справах щодо дипломатичної служби позивачем виступає фізична особа – громадянин України. Відповідно до ч. 5 ст. 122 КАС України для звернення до суду у справах щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби встановлюється місячний строк [1]. Тож можемо зробити висновок, що для більшості справ щодо дипломатичної служби встановлено місячний строк для звернення до суду.

В адміністративних справах можуть бути також і строки, передбачені будь-якими іншими законами України, крім КАС. Про це є пряма згадка в цитованій нами вище ст. 122 КАС України [1]. У справах щодо публічної служби зокрема часто застосовуються норми КЗпП щодо строків звернення до суду, які можуть мати перевагу над нормами КАС України. ВС у своїх рішеннях неодноразово зазначав, що положення статті 233 КЗпП у частині, що стосується строку звернення до суду у справах, пов'язаних з недотриманням законодавства про оплату праці, мають перевагу в застосуванні перед ч. 5 ст. 122 КАС України [8, с. 5].

Такий підхід раніше відповідав висновкам Конституційного Суду України. У Рішенні від 07 травня 2002 року № 8рп/2002, за змістом якого при розгляді та вирішенні конкретних справ, пов'язаних зі спорами щодо проходження публічної служби, суд, встановивши відсутність у спеціальних законах норм, може застосовувати норми КЗпП, у якому визначені основні трудові права працівника [9].

У статті 233 КЗпП було встановлено відмінні від КАС України строки для окремих категорій справ щодо дипломатичної служби, а також роз'яснено, що є моментом, коли особа дізналася чи могла дізнатися про порушення своїх прав: за ч. 1 цієї статті працівник може звернутися із заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до суду в тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, крім випадків, передбачених частиною другою цієї статті [10, с. 474–475, 11]. За ч. 2 ст. 233 КЗпП із заявою про вирішення трудового спору у справах про звільнення працівник має право звернутися до суду в місячний строк з дня вручення копії наказу (розпорядження) про звільнення, а у справах про виплату всіх сум, що належать працівникові при звільненні, – у тримісячний строк з дня одержання ним письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені йому при звільненні […] [11]. За ч. 3 цієї статті для звернення роботодавця до суду в питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк в один рік з дня виявлення заподіяної працівником шкоди [11].

Велика Палата Верховного Суду вважає, що чіткою та передбачуваною є позиція щодо необхідності застосування приписів статті 233 КЗпП під час визначення строків звернення до адміністративних судів для вирішення спорів, пов`язаних з недотриманням законодавства про оплату праці, в тому числі і за позовами осіб, які перебувають (перебували) на публічній службі (пункт 56) [12]. Однак якщо справа стосується не виплат, а оскарження законності звільнення з публічної служби, застосовується саме місячний строк відповідно до ч. 5 ст. 122 КАС України [13; 14].

Варто зазначити, що ч. 1 ст. 233 було визнано такою, що не відповідає Конституції України рішенням КСУ від 11 грудня 2025 року № 1-р/2025, з огляду на те, що працівник не має ніяких гарантій на поновлення строку звернення до суду та його право на оскарження обмежується. Також у рішенні КСУ зроблено висновок про те, що це положення обмежує в праві на оскарження осіб, які зіткнулися з триваючим правопорушенням, тобто тих, хто не отримує заробітну плату кілька місяців поспіль. Ч. 1 ст. 233 втратила чинність 11 грудня 2025 року, а отже більше не підлягає застосуванню [15].

Ключовою точкою відліку процесуального строку є момент, коли особа дізналася чи повинна була дізнатися про порушення своїх прав. З норм законодавства випливає висновок, що таким моментом є: момент вручення наказу (розпорядження) про звільнення; момент отримання письмового повідомлення про нараховані та виплачені суми працівникові чи час фактичного розрахунку працівника при звільненні (відповідно до постанови Великої Палати Верховного Суду у постанові від 13 травня 2020 року у справі №810/451/17 настання відповідальності роботодавця, передбаченої статтею 117 КЗпП України, пов'язане з наявністю таких юридично значимих обставин, як невиплата належних працівникові сум при звільненні та факт проведення з ним остаточного розрахунку [16]).

Також варто звернутися до окремих роз'яснень щодо моменту, коли особа дізналася чи могла дізнатися про порушення своїх прав. День, коли особа дізналася про порушення свого права – це встановлений доказами день, коли позивач дізнався про рішення, дію чи бездіяльність, внаслідок якої відбулося порушення його прав, свобод чи інтересів [17]. Про те, що особа дізналася про порушення своїх прав, може свідчити також: її особиста присутність при прийнятті рішення; прийняття рішення за участю особи; отримання поштового відправлення; настання дня, коли мало б бути прийнято рішення, однак воно не було прийнято; отримання розписки про одержання рішення; наявність доказів отримання кореспонденції; наявність акта (про відмову отримати рішення, надати пояснення, допустити до перевірки тощо) [17].

Також варто зосередитися на розмежуванні понять «дізналася» та «повинна була дізнатися». Перше поняття говорить про те, що особі достовірно відомий факт порушення її прав, а друге – про припущення, що права особи порушено. Постанова ВС від 23.04.2020 № 813/3756/17 зазначає, що «повинна» слід тлумачити як неможливість незнання, припущення про високу вірогідність дізнатися, а не обов'язок особи дізнатися про порушення своїх прав [6].

Також про те, що особа повинна була дізнатися про порушення своїх прав, свідчить відсутність перешкод для того, щоб дізнатися факт порушення [6]. Наприклад, якщо результати конкурсу публікуються на сайті відповідного органу, то особа повинна була дізнатися про порушення своїх прав, адже вона може в будь-який час відвідати цей сайт [18].

Стаття 123 КАС України описує алгоритм поновлення строків звернення до суду, якщо їх було пропущено:

1. Потрібно подати заяву про поновлення пропущеного строку звернення до адміністративного суду із зазначенням підстав пропуску та відповідними доказами (ч. 1 ст. 123 КАС України).

2. Якщо позов подано без заяви про поновлення пропущеного строку звернення до адміністративного суду, позов залишається без руху та дається 10 днів на виправлення недоліків (тобто на подання заяви про поновлення пропущеного строку) (ч. 1 ст. 123 КАС України).

3. Якщо заяву не буде подано особою в зазначений строк або вказані нею підстави для поновлення строку звернення до адміністративного суду будуть визнані неповажними, суд повертає позовну заяву (ч. 2 ст. 123 КАС України).

4. Якщо факт пропуску позивачем строку звернення до адміністративного суду буде виявлено судом після відкриття провадження в адміністративній справі і позивач не заявить про поновлення пропущеного строку звернення до адміністративного суду, або якщо підстави, вказані ним у заяві, будуть визнані судом неповажними, суд залишає позовну заяву без розгляду (ч. 3 ст. 123 КАС України).

5. Якщо після відкриття провадження у справі суд дійде висновку, що викладений в ухвалі про відкриття провадження у справі висновок суду про визнання поважними причин пропуску строку звернення до адміністративного суду був передчасним, і суд не знайде інших підстав для визнання причин пропуску строку звернення до адміністративного суду поважними, суд залишає позовну заяву без розгляду (ч. 4 ст. 123 КАС України) [1].

У законодавстві не встановлено конкретного переліку причин, які визнаються поважними для пропуску строків звернення до суду, що створює простір для дискреції суду. Тобто поважність причин вирішується на розсуд суду. На наш погляд, було б не зайвим доповнити КАС України статтею 123-1 із переліком поважних причин пропуску строку (наприклад, хвороба, мобілізація, необхідність здійснення догляду за близьким родичем, бойові дії тощо). Такий перелік має бути невичерпним, адже можуть бути і підстави, які законодавець не може передбачити заздалегідь. Це дозволить уникнути надмірної дискреції судової влади та випадків, коли адміністративний суд одного регіону вважає якусь причину поважною, а інший суд ні [19, с. 949–951].

Нині суди при визначенні поважності причин пропуску строку керуються законодавством та попередньою судовою практикою. Тому важливим є формування єдиного підходу щодо причин, які можуть бути поважними для пропуску строку, та доказів, які подаються на підтвердження таких життєвих обставин.

Судовою практикою сформовані такі критерії «поважності» причин: обставина (чи кілька обставин) ускладнює чи унеможливлює можливість вчинення процесуальних дій у вказаний строк; обставина виникла об'єктивно, незалежно від волі особи; обставина виникла чи тривала протягом строку, який пропущено; обставина підтверджується належними і допустимими засобами доказування [20].

Також при прийнятті судом рішення про поновлення строків грає роль поведінка позивача: активна чи пасивна [20]. Якщо особа робила все можливе, щоб встигнути подати позов, але не встигла через об'єктивні обставини, це активна поведінка. Наприклад, коли вона почала готувати позов, але її житло було пошкоджено

ракетним обстрілом за час перебігу строку, та вона долучила довідку Торгово-промислової палати конкретного регіону для підтвердження таких обставин. А посилання особою на незнання законодавства про строки є пасивною поведінкою [19, с. 949–951].

Також варто звернути увагу на правову позицію ВС у справі № 500/1912/22, де зазначалося, що сам факт запровадження воєнного стану в Україні, без обґрунтування неможливості звернення до суду саме позивачем у встановлені строки у зв'язку із запровадженням такого, не може вважатися поважною причиною для безумовного поновлення цих строків [21]. Тож важливо послатися в заяві про поновлення строку не на воєнний стан в цілому, а на конкретний випадок, який мав безпосередній вплив на можливість особи звернутися до адміністративного суду за захистом своїх прав вчасно.

Висновки. Процесуальним строком в адміністративному судочинстві є час, протягом якого позивач має звернутися до суду за захистом своїх прав. Найчастіше у ролі позивача у справах щодо дипломатичної служби виступає особа – дипломатичний службовець (чи колишній дипломатичний службовець). Саме тому в таких справах строк для звернення до суду є спеціальним та становить один місяць, відповідно до ч. 5 ст. 122 КАС України.

Ст. 123 КАС України передбачено алгоритм поновлення пропущених строків за наявності поважних причин. Однак законодавством не передбачено конкретного переліку причин пропуску строку, які є поважними. Причини поважності пропуску випливають з попередньої судової практики. Суд вивчає характер такої обставини, час пропуску строку та причинно-наслідковий зв'язок між обставиною та пропуском строку. А також бере до уваги поведінку позивача (активну чи пасивну).

Сам факт наявності воєнного стану та незнання позивачем законодавства про строки звернення до суду не є поважними причинами для пропуску процесуальних строків. А ось конкретна подія, яка унеможливила чи ускладнила подання позову своєчасно (наприклад, ракетний обстріл, пошкодження житла тощо), є поважною причиною пропуску строку.

Варто конкретизувати поважні причини пропуску процесуальних строків у КАС України та надати їх невичерпний перелік. Це мінімізує судову дискрецію та випадки неоднакового застосування норм права судами України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV : станом на 31 груд. 2024 р. База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15 (дата звернення: 01.08.2026).

2. Берназюк Я. О. Онтологічні питання строків в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2018. Вип. 53, т. 2. С. 11–14.

3. Постанова ВПВС від 04.10.2018 № 800/304/17.URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77286410 (дата звернення: 01.08.2026).

4. Розум І. О. Дискусійні аспекти поняття та сутності процесуальних строків у адміністративному процесі. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право».* 2016. № 2 (29). С. 93–100.

5. Процесуальні строки в адміністративному судочинстві – нагадування Південного міжрегіонального управління Міністерства юстиції. Судова влада України. 3 липня 2025. URL: https://court.gov.ua/press/news/1841000/ (дата звернення: 01.08.2026).

6. Постанова КАС ВС від 23.04.2020 № 813/3756/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88886235 (дата звернення: 01.08.2026).

7. Постанова ВС від 12.09.2019 № 826/3318/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84196677 (дата звернення: 01.08.2026).

8. Соколов В. Строки звернення до суду у справах щодо проходження публічної служби. Верховний Суд. 2025. 11 с.

9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частини другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб)

№ 1-1/2002 від 7 травня 2002 року № 8-рп/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text (дата звернення: 01.08.2026).

10. Процько М. І. Строк звернення до адміністративного суду з позовом щодо виплати заробітної плати дипломатичних службовців. Актуальні виклики розвитку юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (2 травня 2024 року): ел. збірник. Київ: Видавництво Людмила, 2024. С. 474–475.

11. Кодекс законів про працю України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 01.08.2026).

12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 липня 2024 року у справі № 990/156/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120426317 (дата звернення: 01.08.2026).

13. Постанова ВП ВС від 11 квітня 2024 року у справі № 990/135/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118465124 (дата звернення: 01.08.2026).

14. Велика Палата Верховного Суду висловилася щодо строку звернення до суду у спорах, що виникають щодо прийняття громадян на публічну службу. 14 травня 2024. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/227678_velika-palata-verkhovnogo-sudu-vislovilasya-shchodo-stroku-zvernennya-do-sudu-u-sporakh-shcho-vinikayut-shchodo-priynyattya-gromadyan-na-publchnu--sluzhbu (дата звернення: 01.08.2026).

15. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-7/2024 (337/24) за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 233 Кодексу законів про працю України (справа щодо строків звернення працівника до суду про стягнення заробітної плати та інших належних працівникові виплат) від 11 грудня 2025 року № 1-р/2025. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_r_2025.pdf (дата звернення: 01.08.2026).

16. Постанова Великої Палати Верховного Суду у постанові від 13 травня 2020 року у справі №810/451/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89819874 (дата звернення: 01.08.2026).

17. Кравчук В. Строки звернення до суду в адміністративних справах. Верховний Суд. 2020. 11 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Prezentatsia_Kravchuk_1.pdf (дата звернення: 01.08.2026).

18. Постанова ВП ВС від 25.03.2020 № 9901/588/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952199 (дата звернення: 01.08.2026).

19. Процько М. І. Поновлення строків звернення до адміністративного суду у справах щодо прийняття, проходження та звільнення з дипломатичної служби. *Юридична наука* в умовах глобалізації та євроінтеграції: виклики, цифровізація та права людини: матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції (м. Київ, 1 травня 2026 р.) / упоряд. М.О. Денисюк. Київ: Видавництво Людмила, 2026. С. 949–952.

20. Постанова ВС від 27.11.2018 № 473/2236/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78159594 (дата звернення: 01.08.2026).

21. Постанова Верховного Суду від 29 вересня 2022 року у справі № 500/1912/22 (адміністративне провадження № К/990/20688/22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106545406. (дата звернення: 01.08.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 20.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 4

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп’ютерна верстка • Сергій Сергійович Любченко

Дата розміщення онлайн: 03.11.2026. Дата друку: 10.11.2026.
Формат 60×84/8. Гарнітура Verdana.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 44,41. Замов. № 1026/865. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
вул. Інглезі, 6/1, м. Одеса, 65101
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.